

8/2135

N 23/138

BUDAPESTI SZEMLE

A MAGYAR TUD. AKADÉMIA MEGBIZÁSÁBÓL

SZERKESZTI

GYULAI PÁL.

SZÁZHARMINCZNYOLCZADIK KÖTET.

(388. 389. 390. SZÁM)

ORSZ. MEZŐGAZDASÁGI KÖNYVTÁR
LELTÁRI SZÁM:
63 F

BUDAPEST.
FRANKLIN-TÁRSULAT

MAGYAR IROD. INTÉZET ÉS KÖNYVNYOMDA.

1909

20734
~~1777~~ 64

TARTALOM.

CCCLXXXVIII. SZÁM.

L p

SZÉCHENYI, VÖRÖSMARTY ÉS AZ AKADEMIA MŰKÖDÉSÉ- NEK ELSŐ ÉVEI. — Viszota Gyulától	1
VISSZAEMLEKEZÉS TREFORT ÁGOSTONRA (I). — Szalay Imrétől	26
SZOBORMÁSOLÁS AZ Ó-KORBAN. — Hekler Antaltól	39
TOMPA MIHÁLY IFJÚKORI KÖLTÉSZETE. — Kéki Lajostól	57
A GAZDASÁGI SZAKOKTATÁS MAGYARORSZÁGON ÉS A KÜL- FÖLDÖN (III). — Károly Rezsőtől	81
A FŐBÍRÓ (IV). — Regény. — Hall Caine után, angolból — Balla Mihálytól	112
KÖLTEMÉNYEK: <i>Csalárd tavasz.</i> — Vargha Gyulától. — <i>Angol költőkből.</i> — Radó Antaltól	130
A FINN-UGOR NÉPEK POGÁNY ISTENTISZTELETE. — Katona Lajostól	133
VOLTAIRE (III). — Lanson G. után, francziából — R. J.-től	139
ÉRTESÍTŐ: <i>Egy asszony versei.</i> — Kozma Andortól. — Horger Antal: <i>Hétfalusi csángó népmesék.</i> — rs.-től. — Anatole France: <i>Jeanne d'Arc.</i> — Karl Lajostól. — <i>Új magyar könyvek</i>	148

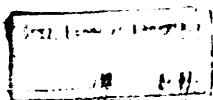
CCCLXXXIX. SZÁM.

BOSNYÁK BÁNOK ÉS KIRÁLYOK. — Asbóth Jánostól	161
VISSZAEMLEKEZÉS TREFORT ÁGOSTONRA (II). — Szalay Imrétől	182
KELETI TURKESZTÁN. — Platz Bonifácztól	210
A FŐBÍRÓ (V). — Regény. — Hall Caine után, angolból — Balla Mihálytól	221
KÖLTEMÉNY: <i>Kyane.</i> — Kozma Andortól	237
GOETHE TORQUATO TASSO-JÁBÓL. — Csengeri Jánostól	239

	Lap
ARANY JÁNOS KÖLTŐI HAGYATÉKÁHOZ. — Várdai Bélától	261
BECK KÁROLY ÉS A NÉMET POLITIKAI KÖLTÉSZEZET. — Gragger Róberttől	268
VOLTAIRE (IV). — Lanson G. után, francziából — B. J.-től	300
ÉRTESÍTŐ: Legifj. Szász Károly: <i>Versek</i> ; Oláh Gábor: <i>Az élet lobogója</i> <i>alatt</i> ; Erdős René: <i>Jöttem hozzátok</i> . — Z.-től. — <i>Wielands gesammelte</i> <i>Schriften</i> . — Heinrich G.-től	312

CCCXC. SZÁM.

KÁLLAY BÉNI EMLÉKEZETE.	321
FAUST AZ ÓKORBAN. — Heinrich Gusztávtól	359
KOMÁROMI DALIÁK A XVI. SZÁZADBAN. (I.) — Takács Sándortól	374
BEATRIX KIRÁLYNÉ. — Angyal Dávidtól	400
A FŐBÍRÓ (VI). — Regény. — Hall Caine után, angolból — Balla Mihálytól	417
SWINBURNE KÖLTEMÉNYEIBŐL. — Hegedüs Istvántól	435
BECK KÁROLY ÉS A NÉMET POLITIKAI KÖLTÉSZEZET. (II.) — Gragger Róberttől	448
VOLTAIRE (V). — Lanson G. után, francziából — B. J.-től	461
ÉRTESÍTŐ: <i>Magyar Shakespeare-Tár</i> . — S.-től. — Georges Pelissier: <i>Voltaire Philosophe</i> . — Rác Lajostól: — <i>Sajtóhibaigazítás</i>	474

SZÉCHENYI, VÖRÖSMARTY ÉS AZ AKADÉMIA MŰKÖDÉSÉNEK ELSŐ ÉVEI.

Széchenyi István naplójegyzetei, levelei, az Akadémia jegyzőkönyvei, egykorú akadémikusok levelei azt bizonyítják, hogy Széchenyi az Akadémia ügyei iránt nagyon érdeklődött, mint alelnök az ügyek vezetésében tevékeny részt vett, sokszor irányító befolyással.

Az első években oly fokú volt érdeklődése, hogy bátran azt lehet állítani: nem volt oly fontosabb tárgyi, személyi vagy tudományos ügy, a mely nem az ő kezdeményezésére vagy legalább is az ő beleegyezésével és pártolásával került tárgyalásra. Sok levél bizonyítja azt, hogy egyes tagok indítványait, újításait először neki jelentették be és az ő támogatásával igyekeztek tervüket megvalósítani.

Ezt bizonyítja az a mozgalom is, a mely 1833-ban az Akadémia alapszabályainak megváltoztatására irányult.

Az Akadémia első feladatának tartotta egy nagy szótárnak készítését és egy tudományos folyóiratnak a kiadását. Tisztában volt azzal, hogy a szótár készítése sok időbe fog kerülni, a folyóiratról azonban azt vélte, hogy rövid időn belül megindíthatja. A munkához a tagok azonnal hozzáláttak, de mivel az előkészület egyrészt széles alapra terjeszkedett ki, másrészt nem egyöntetű megállapodás eredménye volt, a folyóirat kiadásának idejét mindinkább el kellett halasztani.

Ez az elhalasztás azzal a hatással volt kifelé, hogy a társadalomban sokan a sok gyűlést és kevés eredményt hánytorgatták az Akadémia szemére, benn az Akadémiában pedig a tagok szintén elégedetlenkedtek, mert a folyóirat számára könyvismertetéseket, kritikákat kellett írniok eredeti munkásságuk rovására. S ez bénította, lassította a munkát.

A munkának ezzel a lassú előhaladásával Széchenyi sem volt megelégedve, ez olvasható ki Wesselényihez 1832 június 15-én írt levelének ezen soraiból: «... sötét színekkel látod a jövőndöt — bizony, csak én is úgy! Itt minden hidegben ment, mint azelőtt tespedtség az Akadémiában». Ugyanez a levele azonban azt is bizonyítja, hogy ő már ekkor a tespedtségen segíteni akart. «Az Akadémiára nézve — írja — dolgoztunk sokat s remélem augusztusban ismét összejövünk és reformáljuk . . . E tárgy józan elrendelése csodákat művelhet a nemzetiségünk iránt — egy szép jövőndök magvát hordozza kebelében».

Széchenyi, a ki a dolgot gyakorlati oldalán szerette megfogni, látván a tespedést, okát is kereste, de gyógyításáról is gondoskodott. E tevékenységbe azonban belevonta azokat az akadémikusokat, a kik iránt bizalommal volt s kikkel éppen ezért sűrűn érintkezett is. Helmecezy, Vörösmarty, Schedel, Fáy és Bajza voltak azok az írók és akadémikusok, a kikkel a bajt megbeszélte és részletesen tárgyalta, hogy mi szorul változtatásra, reformra.

A reform megállapítása könnyű volt, keresztülvitele azonban annál nagyobb akadályba ütközött, mivel a működés megkezdése óta alig múlt el 1½ év. E tekintetben segítségükre volt a véletlen. Gróf Teleki József elnök ugyanis időközben udvari referendáriussá neveztetvén ki, Bécsbe költözött s így az alapszabályok 15. §-a értelmében lemondott elnöki tisztéről. Volt ugyan oly törekvés az igazgatótanácsban, hogy Teleki helyébe Széchenyi választassék meg elnöknek, de Széchenyi a kérdés ily megoldását 1832 július 18-án az igazgató-tanácsához intézett levelével elhárította magától. Magában az Akadémiában mozgalom indult meg Kisfaludy Sándor indítványára, hogy Teleki megmaradjon az elnöki széken. Ezt a mozgalmat Széchenyi is pártolta. annyival inkább, mert, hogy Teleki elnök maradhasson, szükséges volt, hogy az Akadémia az alapszabály illető szakaszának megváltoztatását kérje, s Széchenyi ezt az alkalmat tartotta a legalkalmasabbnak arra, hogy egyéb változtatásokat is keresztül lehessen vinni a felségnél, a kihez a változtatást a nádor-pártfogó útján fel kellett terjeszteni.

Széchenyi ezért megbízta Vörösmartyt, foglalja írásba

mindazt, a mit az alapszabályokban változtatni kell, a mit az egészséges fejlődés az Akadémia érdekében megkíván.

Vörösmarty eleget tett Széchenyi kívánságának s 1832 december 25-én terjedelmes, emlékiratszerű levélben közölte Széchenyivel észrevételeit, a melyeket előbb barátaival is még egyszer megbeszélt.

Ez a levél így hangzik:

Pest, 25. Dec. 1832.

Méltóságos Gróf!

Örömet minél rövidebbé tenném leveletem, hogy Nagyságodnak a' közjóra áldozott idejét 's figyelmét el ne vonjam, azonban a' feladott tárgy' nyomossága mentességemül szolgálhat némelly kitérésekért 's azon ügyekezetem, hogy egyszer legalább elmondjam a' Társaság állapotja felől gondolatimat; talán lesz közöttök haszonvehető. Megkértem némelly barátomat 's a' mit előadandok, nagyobb részint azoknak is véleményök . .

Már volt alkalmam Nagyságod előtt elmondani, hogy azon hazafiak, kiknek a' nemzetiség újra születését köszöni, annyi pénzzel, mennyi most a' 'Társaság' alapja, sokkal gyorsabban és sikeresebben munkálódhatuak. a' nyelvnek mind művelésére, mind nagyobb divatba hozására, ha előbbi éveink' mostohasága egyéb csapásai mellett a' legsúlyosabbat is, a' Babel' építőinek zűrzavarát, ránk nem mérte volna. Az egymást nem ismerés volt akadály előmenetünkben. Hazafi hazafit, kivált írók 's a' literaturát 's annak legsürgetőbb szükségéit nem ismerve, a' ki akart és segíthetett is, nem tudta, hol kezdje 's így lőn a' legszentebb szándékkal egy kis nevű, kis számú, de czélirányosan szerkezett 's a' kor' szükségének gyorsan megfelelő Társaság helyett, egy nagyobb nevű, nagyobb számú, a' többi nemzetek' nagy példái után rendszeresen felszabott, de éppen ezért nehézkesebb mozgású 's a' talán csak pillantatig kedvező kornak arany alkalmát könnyen elszalasztható Társaság, mellynek meggyökerezésére idő kell 's háborítatlan béke' nyugalma.

Azonban a' Társaság már áll 's ha le akar mondani roppantsága' praetensióiról, igen könnyen magáévá teheti

a' főlebb említett kis társaság gyorsan hatóságát; a' mi két dolog által éretik el, u. m. 1^{or} Hagyja a' Társaság tagjait hajlandóságok szerint 's abban, a' mire készülve vannak, szabadon foglalatoskodni 's így bizonyosan vagy több, vagy mindenesetre haszonvehetőbb munkákkal fogják 'a literaturát gazdagítani, mintha invita Minerva kényszerítetnek munkára, mellyhez nincsenek eléggé készülve, vagy kedvök nincsen. 2^{or} Törekedjék a' Társaság díjai (honorarium) és jutalmi által czélirányosabban munkálkodni. E' két elvből indulva ki, a' Társaság' Alaprajzaiban a' következő módosításokat tartjuk szükségesnek, megjegyezvén egyszersmind némelly apróbbakat is, mellyek az Alaprajz' átnézése közben tűnének fel:

I. A' *tudománytár* töröltessék el (l. Alaprajz. 6. lap. 3. Munkák megbirálása).

Okaink erre a' következők: 1^{or} A' literatura, noha napról-napra gyarapodik, még nem olly gazdag, hogy egy nagy terjedelmű folyóiratot hasznos 's érdekes kritikákkal betölthessen. 2^{or} Iróink' nagyobb száma nem bir olly készüllettel, hogy a' nevezett folyóiratot, ha a' literatura elég tárgyat adna is, méltólag fenntarthassa. — Sok jeles író, kivált a' szép literaturában, igen rossz kritikus, a' minek ugyan nem kellene így lenni, de hogy így van, tapasztalásból tudjuk; valamint arról is volt alkalmunk meggyőződni, hogy a' komolyabb tudományokban is igen sok gyenge birálat nyújtott már be; a' mi unalmas szárazsága mellett sem oktató, sem gyönyörködtető nem lehet. — 3^{or} Eddig az egész literaturában alig találkozott négy öt, ki kritikára adta magát, most harmincz negyven fog arra kényszerítetni 's vagy silány, lelketlen birálatokat adni, a' miből több kár van, mint haszon, vagy erőködni 's egészen a' kritika' gondjaiba merülni; s' már az tagadhatlan, hogy a' ki mást bírálgat, az addig magának nem dolgozhatik, 's így a' mennyiben a' kritika gyarapodni, annyiban egyéb eredeti vagy fordítási munkák' írása csökkenni fog úgy annyira, hogy végre a' csupa bírálgatás miatt elfogy a' literatura. — Egészen más az, midőn egyes író vagy egy önként szövetkezett társaság áll elő a' kritikai pályán: ott kiki ahhoz fog, a' mihez erőt 's kedvet érez magában; de

nem kényszerítették. — 4er A tudománytár palástul szolgál a' munkátlan vagy tehetlen tag' szégyenének eltakarására. — Mi könnyebb, mint az előttünk bírálat végett kitért könyv' lapjaiból valamelly, noha magában legképtelenebb, de látszatra még is tűrhető bírálatot összeaggatni? melly lelketlensége által minden esetre unalmas; de alaptalansága miatt ártalmas befolyásu is lehet. 'S a' ki ilyen bírálatot néhányat évenként benyújt, ki lobbanthatja szemére, hogy henyélt? Pedig vajha inkább azt tette volna! Ellenben, ha a' tudománytár eltöröltetik, el van törölve az álmunkásság' érdeme is: kiki valódibb munkák által lesz kénytelen megbizonyítani, hogy nem henyélt.

Ide járul, hogy a' külföldi literatura nagyobb részint idegen bírálatok kivonata vagy lefordítása által fog megismertetni, 's így íróink 's olvasóink hozzá (fognak) szokni, hogy örökké más feje után ítéljenek, a' miből pedig sem dísz, sem haszon nem hárul a' Társaságra.

Ezek szerint tehát a *Tudománytár*nak el kellene töröltetni 's helyette megjelenhetnék évenként vagy fél-évenként a' magyar birodalomban kijött minden könyvek' lajstroma.

Azonban, ha a' *Tudománytár*' eltörlését nem lehetne az Igazgatóságnál eszközteni (a' mi igen szomorú volna), illy módosítást ajánlunk: Hagyassék minden írónak kényére bírálni vagy nem bírálni 's olly munkát, mellyhez kedve van. Így bizonyosan kisebb, de jobb lesz a' *Tudománytár*.

II. Jutalomkérdések. (Alaprajz 7. lap. 4.)

Itt az mondatik, hogy a' jutalomkérdésekre bejött feleletek' legjobbika jutalmaztassék 100 arannyal. A' bejött feleletek legjobbika sokszor igen gyenge lehet; azért itt ezen módosítást javaslanók: «A' *kielégítő feleletért járjon egész jutalom*; ilyennek nem léteben kapjon a' *beküldöttek között a' legjobb féljutalmat*, azaz ötven aranyat.»

Itt kellene munkák' jutalmazásáról is rendelést tenni, a' mi azonban a' 16. lapon említettik. — Az Alaprajz szerint 2 legjobb munka nyerne jutalmat: de ettől eltávozott' a' Társaság, mert az első évben csak egy kapott.

Ítéletem szerint inkább kisebb legyen eleinte a' jutalom, azaz 200 arany helyett 100, vagy 150; de kettő kapjon, ne egy; különben a' tudományos és szép literaturai munkák között bajos lesz a' választás. — Továbbá olly szokást kezdett a' Társaság, hogy a' jutalom' elítélése' idejekor egy küldöttség jegyzi fel a' jelesebb munkákat, melyekből azután az egész Társaság választja a' megjutalmazandót. — Hogy a' jutalmazás mennél nagyobb igazsággal történjék, jónak tartanók, *hogy ne a' Praeses nevezzen ki küldöttséget, hanem a' Társaság választana e' végre egy biztosságot.*

III. Elölülő (Alaprajz. 9. lap.)

A' Társaságnak rendes elölülői akadályozva lévén, *nevezne magának a' héti ülés, a' tiszteletbeli 's rendes tagok, vagy ha inkább tetszik, csak az elsőbbség közül napi elölülőt, akár sors, akár választás által.*

IV. Philologiai tagok (Alaprajz 11. lap.)

Philologiai tagokra most még nagyobb szükség lévén, *toldassék meg számok kettővel, annnyival kevesebb maradván a' többi osztályokra.*

(Alaprajz. 12. lap.)

E' lapon a' vég szakaszban, mely így kezdődik: «Kötelessége minden tagnak sat.» ellenmondás van; mert csak *három tagnak* rendeltetik kiadatni a' jutalomfelet 's így azt *minden tag*, minthogy nem olvasta, *meg nem ítélni.*

(13. lap. Alaprajz.)

A' titoknok iránt már pótoló végzet hozatván, azt itt csak megjegyezzük.

A' levelező tagok' száma *határozassék meg.*

(Alaprajz 14. lap.)

Az *oklevél' deák fordítását a külföldi tagok' számára el kellene hagyni*; ez kegyelemkeresésnek látszik, mely a' Társasághoz, 's a' nemzethez, ha még olly hátra van is, nem illik. — Továbbá megjegyezzük, hogy a' «Magyar Tudós Társaság» czímet az újra nyomtatandó Alaprajzban «*Magyar Akadémia*» czímmel kelle váltogatni, hogy amaz utóbb egészen elmaradna.

(Alaprajz 17. lap.)

E' lapon a' jutalom minél fényesebben rendeltetik kiosztatni; de ez már az első közgyűléskor igen bölcsen elmellőztetvén a' *fényesség* maradjon el továbbra is. Jutalmat érdemleni elég fény; de valakinek erszényt nyilván általnyújtani *alamizsna*.

Ezen módosításoknak által kellene menni a' rendszabályokba, hol a' főlebb érintett tárgyak ismételtetnek. 'S midőn a megváltoztatott Alaprajz és rendszabások sajtó alá bocsátatnának, nem ártana a' tagokat felszólítani, hogy a' mi véleményök szerint homályosan vagy hibásan van kifejezve, az iránt észrevételeiket a' héti ülésnek benyújtanák.

Ezek volnának, Méltóságos Gróf, eddigi tapasztalásaink szerint a szükséges módosítások 's itt már zárhatnám leveletem, ha egy balitéletet, melly csaknem közön-ségessé kezd lenni, meg nem kellene érintenem, azt tudniillik, hogy a' Társaság csak henyél, hogy munkáságainak semmi jeleit nem adja, vagy szóval: hogy az haszontalan.

Azt mondtam főlebb, hogy egy csekélyebb, de célirányosabban szerkezett Társaság a' jelenkor' szükségeihez képest gyorsabban 's több hatással dolgozhatott volna; de koránt sem állítom azért e' most fenn állót is sem haszontalannak, sem haszonvehetlennak, sőt megvallom, hogy ennek ama felett némelly elsőségei vannak.

Eddig a' literatura haladásának két főakadálya volt. 1° Ez előtt az író nem csak idejét, hanem többnyire pénzt is vesztette könyveiben, vagy ha haszna volt, az olly csekély lehetett s oly rákháton jött, hogy abból nem élni, de tengeni is bajos lett volna, a' mi természetesen nem nagy ösztön volt arra, hogy valaki íróvá legyen, nem nagy biztatás, hogy a' már író, pályáján megmaradjon. A' ki íróvá lett is tehát, vagy korán észre vette hibáját 's más életmódot választott ('s hány jeles elmét vesztettünk így el!), vagy nyomorgott 's munkái sorsához képest gyérek 's nyomorúk valának. Tehetősebbeknél az írás eddig csak időtöltés volt 's így csaknem kizárólag lehet mondani, hogy tulajdonképen úgynevezett író eddig

vagy az öntartás gondjaival, nem ritkán inséggel küzdött 's a' mi mind ennél keserűbb, túrnie kelle hazafitársainak szánó mosolygását, kik őt mint tévedettet, mint eszelőst, de már menthetlent, vesztébe rohanni képzeltek. 'S egy ilyen kevesektől ismert, még kevesektől becsült, a' köz megvetéssel 's élet' gondjaival nyomorún küzdő ember nem szolgált-e másoknak rettentő példaul? De írónk' terméketlensége is (melly a' külföldiek' szapora, de azért nem kevésbé becses műveikhez képest igen szembetűnő) ez okból magyarázható.

A' felállott magyar Társaság lerontotta az írói életnek mindezen visszajesztő vázait; 's az író becsülve s felsegítve van, minden bízóság szerint mind [fölösebb, mind tökéletesebb művekkel gazdagítandó a' literaturát, csak hogy azon jótétemény, mellyben a' fölsegítés által részesül, meg ne semmisítessék erőszakosan rátolt munkák által, szóval: úgy intéztessék a' Társaság' dolga, hogy a' Társaság, mint Társaság, minél kevesebbet tegyen, tagjai pedig egyenként minél többet dolgozhassanak. 's minél háborítatlanabbúl mehessenek a' pályán, mellyet kiki magának kijegyzett. Való, hogy így a' henye még inkább henyélhet; de ha ilyen volna is egy kettő a' Társaságban, miattok nem méltó az egész Társaságot szorongatni; végre pedig olly óvást is lehetne tenni, hogy a' ki őt hat esztendő alatt (beteget és korost kivéve) munkásságának jeleit nem adja, az nagy gyűléskor szavak' többsége által kitöröltessék.

Egyéb haszon tehát, mellyet a' Társaság hajt, az, hogy a' felsegített író munkásabb lesz, mint az előtt volt. Ide járúl, hogy a' *Tudománytár* megszűnván, annál szorosabban meg lehet kívánni, hogy az Évkönyvek számára értekezések nyújtassanak be; továbbá a' tagok el lesznek foglalva a' kéziratok' megbirálásával, a' nagyszótár' készítésével, a' mi mind sok időbe kerül.

A' 2-ik akadály, mellyért literaturánk bajosan haladott, a' kéziratok' ki nem adhatása volt. Ha az író nagy bajosan elkészült munkájával, előálltak a' kiadás' gondjai. Nagy kegyelem volt, ha azt a' könyváros ingyen elfogadta, királyi bőkezűség, ha a' jámbor írónak valamit juttatott.

Csak egy példát mondok. Berzsenyi versgyűjteménye két kiadást ért. Mind a' kettő úgy elkelt, hogy versei három év óta már sehol sem kaphatók. Utósó Pesten létekor sürgettem, hogy adja el valamelyik könyvárosnak 's ő nagy csodálkozással azt kérdezte: hát adnak azért valamit? — A' miből világos, hogy ő versei' két kiadásából egy fillért sem kapott, sőt a' képet, melly előttök áll, ön költségén metszette.

Az előfizetés mind késedelmes, mind igen bajos és végtére gyanús is volt, mert sokan visszaéltek vele. Ezen bajt is elhárította a' Társaság; mert a' jó munkát nem csak kiadja, hanem díjakkal is tiszteli. — Gondolhatatlan, hogy e' két akadály' elhárítása nagy következetű ne legyen, — s ide járulván még az is, hogy a' ki a' Társaságba akar jutni, munkák által kénytelen magát ismeretessé tenni, továbbá, hogy az írók' kedve és szorgalma a' Társaságnak rendszeren kijáró jutalmai által ébresztetik, azt lehet állítani, hogy a' Társaság minden látszatos heverése mellett számíthatlan hasznokat hajt mind a' literatúrájának, mind az ébredő nemzetiségnek.

Ide tartozik azt is megemlítenem, hogy a' Társaság, díjai és jutalmai által, ha czélirányosan dolgozik, igen nagy hasznot hajthat. Eddig a' jelesebb munkák' fordítása tüzetett ki czélul, a' miről Nagyságod helyesen vette észre, hogy a' kor' kívánatainak meg nem felel.

A' melly munkákra már fordító ajánlkozott, azokat egyenesen visszavetni nem lehet; azonban íróinkat ösmerve, előre látható, hogy azoknak nagyobb része a' megvizsgálás után vissza fog vettetni 's így a' most még czéltalan pénzkadás nem lesz olly tetemes, mint első tekintettel látszanék. De minden esetre a' már kihirdetett munkákra nézve a' baj orvosolhatatlan; a' jövőre kell tehát a' javítást szorítani. A' jövő nagy gyűlésen tudniillik (mert ezt Alaprajzba foglalni szükségtelen) ki lehet eszközölni, hogy ez az egész fordító gyár megszüntessék, azaz hirdettessék ki, hogy több fordító a' kijelölt munkákra el nem fogadtatik, a' mi által lassanként el fog enyészni. E' helyett fordítassanak a' díjak a' kor' pillanatati szüksége szerint megkívántató munkák' kiadására. Ezen munkák között szinte lehetnek fordítások, mint

p. o. színjátékok, vagy olly tudományos munkák, melyek minden nemzetnek egyaránt hasznosak; de a' czím 's irány megváltoztatván, csak kevés fog egyszerre kijeleltetni, 's olyak, mellyekre legsürgetőbb szükség van. Így példának okáért, most víg és szomorú játéokra évenkénti jutalom van határozva, hasonlóképen jutalmat lehetne kitenni egy jó históriai kézi könyvre (akár nép' akár iskolák' számára). Hazánk' képviselői talán lesznek oly szerencsések, hogy a' magyar nyelvet iskoláinkba, legalább némelly tudományokra nézve, behozzák, (mert e' nélkül a' nyelv' országos terjedését képzelni sem lehet) mennyi kézi könyvre lesz akkor szükségünk, 's mindezeket legcézirányosabban jutalmak által lehetne létre hozni; szóval azon pénz, melly csupa fordításokra szánatott, ezentúl jobb czélra intéztetvén, gyümölcsözőbb lesz, mint amúgy lett volna.

Megengedjen Nagyságod ezen hosszas, 's talán untató beszédekért: közönségesen tudott, sokszor elmondott dolgokat kelle összeállítanom, hogy nézeteimet az egész nyelvmívelő intézetről világosan előadjam.

Egyébiránt óhajtom, hogy Nagyságtok szerencsések legyenek országos végzéseikben: egy kis szerencse valahára már ránk is mosolyoghat; különösen ne feledjék el iskoláinkat, mert a' magyarosodás csak onnan ágazhatik a' nemzet' minden ereibe. Mi kevesek 's rokontalanok vagyunk Európa nemzetei között, minden erőnk' feláldozása kívántatik hozzá', hogy el ne borítassunk. Azonban, ha Nagyságod' tetteire 's munkáira eszmélek, tisztelettel kell megnémulnom; mert ezek Nagyságod előtt nem új gondolatok;

Ajánlom magamat hazafiúi szívességébe

alázatos szolgálja

Vörösmarty Mihál.

Miként látható, Vörösmarty levelében nemcsak a változtatást sorolja fel, hanem kitér azon vádakra is, a melyeket akkor az Akadémia ellen vádként hangoztattak azok, a kik az ügyek menetével nem voltak megelégedve. Ité-

letében igazán magasabb szempontra helyezkedik s ebből sikeresen védi az Akadémiát, de rámutat a hibákra is

Véleménye döntő volt Széchenyire, mert Széchenyi, miként a jegyzőkönyvekből kitűnik, indítványt terjesztett elő a *Tudománytár* eltörlésére és az elnöklés kiterjesztésére.

Már az 1833 febr. 4-iki igazgató-tanács ülésén indítványozta, hogy mivel elnök hiányában — mert az elnökök az országgyűlés miatt Pozsonyban voltak — már három ülést nem lehetett megtartani, az elnökre vonatkozó szakaszt meg kell változtatni s ezzel az alkalommal ki kellene terjeszkedni egyéb változtatásra is, pl. arra, hogy a társaság ne adjon ki kritikai folyóiratot. Az igazgató-tanács erre a nádor-pártfogóhoz kérést intézett az iránt, hogy az elnöknek ne kelljen Pesten laknia s azonkívül, hogy az elnökök elfoglaltsága esetén igazgató-tagot lehessen kinevezni az ülés vezetésére; a folyóirat ügyét azonban, tudományos tárgy lévén, nem tárgyalta, hanem javaslatával véget a nagygyűlésre utasította.

Széchenyi gyorsabb megoldást akart. Tudta, hogy Teleki nem barátja a változtatásnak, ezt bizonyítja naplójának egyik feljegyzése 1833 február 25-éről, a hol így nyilatkozik: «Sitzung Academie. Aut — aut. Ich muss mich — oder werde mich mit Teleki brouilliren.» E napon a kisgyűlés elé (21. pont) vitte a változtatás kérdését mint elnök, mert ez időben Teleki távolléte miatt ő vezette az üléseket. Itt utalt az igazgató-tanács végzésére s Teleki megtarthatása miatt az elnöki szakasz megváltoztatására, de egyúttal rámutatott azon nehézségekre és hátrányokra, a melyek a fennállás óta két év alatt tapasztalhatók voltak. Ajánlotta, hogy az elnöki pont megváltoztatásának alkalmát meg kell ragadni és segíteni kell a mutatkozó bajon. A *Tudománytár* ügyét az igazgató-tanács a nagygyűlésre utalta; élvén elnöki jogával, a *Tudománytár* nyomását a nagygyűlésig felfüggesztette és kérte a tagokat, hogy addig is írjanak eredeti értekezéseket és tegyék az *Évkönyveket* becsesebbekké. Az alapszabályok egyéb változtatására ajánlotta, intézzen a társaság a tagokhoz körlevelet, hogy ők észrevételeiket írásban adhassák be s a nagygyűlésen azonnal tárgyalhassák.

Ime, ez a határozat a legékebben bizonyítja, hogy mennyire megszívlelte Széchenyi Vörösmarty észrevételeit.

Az ügy lefolyása azonban, Széchenyi hathatós támogatása mellett is, nem ment könnyen. Széchenyinek Telekire vonatkozó fenti naplóbejegyzéséből is látható, hogy e kérdésben nem voltak egyetértésben. A mint a jegyzőkönyvek mutatják, nyílt nézeteltérésre került a dolog. Teleki ugyanis a fenti határozat miatt márczius 23-iki levelében nyíltan kifejezte neheztelését, sőt lemondását is kilátásba helyezte. A közgyűlés sietett kifogásait elfogadva tiszteletét kifejezni s a két elnök is igyekezett egy levélváltással a félreértést eloszlatni, úgy hogy a változtatás ügye minden következmény nélkül napirenden maradt.

Széchenyi volt az, a ki napirenden tartotta. Még aldunai tartózkodása alatt is — 1833 szept. 2-án — szívén hordta az ügyet. Levélben figyelmezteti (Széchenyi levelei I. 302. l.) Schedelt, fontolja meg, mily szüksége van minden oldalról megtámadott nemzetiségünknek a reformált Akadémiára, azért eszközöljék sikerrel a reformot, igyekezzenek az eszmének másokat is megnyerni, ajánlván erre különösen Kállayt, Kölcseyt, gróf Károlyi Györgyöt, Szemerét, mert ő csak közvetetlen a nagygyűlés előtt érkezhetik meg.

A nagygyűlés novemberben tényleg tárgyalta a reform ügyét (4. p.). A változtatás nem volt magyarányú.

Schedelnek Széchenyihez intézett alább közölt levele pontosan feltünteti a nagygyűlés változtatásait, mely inkább némely megváltozott viszonyt vett figyelembe (elnöki, könyvtári pont.*)

A leglényegesebb pont, a *Tudománytúra* vonatkozó,

*) Érdekes, hogy a nagygyűlés a kötelességüket nem teljesítő vagy erkölesi kifogás alá eső tagoknak a társaságból való kirekesztése ügyében (62. p.) véleményadásra kiküldötte gróf Széchenyi István elnöklete alatt gróf Andrássy György, Fáy András, Kállay Ferencz és Vörösmarty Mihály tagokat, a kiknek nevében Fáy adta be (98. p.) a véleményt. Ennek alapján a nagygyűlés a 21. szakasz után az alapszabályokba még 4 szakasznak beillesztését határozta el:

1. a kötelességét ok nélkül nem teljesítő tag az elnök háromszori megintése után a nagygyűlés által a tagok sorából kihagyatik;

2. vétkes tagok, kik közbotránkozást okoznak, négy tag följelentésére szintén kihagyatnak, de az alaptalan följelentők is;

3. a nagygyűlésen azonban legalább 24 szavazó szükséges és $\frac{2}{3}$ szótöbbség (a följelentők kivételével);

4. ha a megintett tag lemond, a kihagyatás elmarad.

nem úgy változott, a mint a reformpárt óhajtotta, mert a nagygyűlés nem törölte el, csak azt mondta ki, hogy a kritikát kizárja belőle.

Miután a nagygyűlés elvégezte az alapszabályok átdolgozását (129. p.), Teleki elnök felvetette azt a kérdést, vajjon oly sürgős-e az alapszabály-változtatás, hogy most azonnal a felség elé terjesztendő. A gyűlés szótöbbséggel kimondotta, hogy a két év alatt észlelhető hiányok pótlása miatt tette a változást s mivel az elnöki pont okvetetlen változtatandó, ezzel az alkalommal, többire is ki kell eszközölni a nádor-pártfogó útján a felség jóváhagyását.

Ezzel az indokolással kerültek a változtatott alapszabályok az igazgató-tanács elé, de ott jó ideig nem kerültek tárgyalásra, mert 1834-ben, sőt még 1835 közepéig sem lehetett határozatképes ülést tartani.

Széchenyi azonban ezen idő alatt sem feledkezik meg a reformról. 1834 szept. 7-én Orsováról kéri Schedelt, küldje el az alapszabályokat és tüntesse fel, mit változtatott a nagygyűlés (Levelek I. 494.), a mire Schedel e levéllel felelt:

Méltóságos Gróf Úr!

A Pest és Buda közt megnehezült 's félnapra felben is szakadt általjárás oka, hogy az Új Rendszabások' példányát nem elébb, mint indulásom' órájában kapván, azt elébb nem — kivált a' szükséges jegyzetekkel nem küldhettem el Méltóságodnak.

A' lemergi pakétát, mellyet nekem Tasner adott által, azért tettem fel a' hainburgi postára, minthogy pecsételtet nem mertem Bécsbe bevinni. Itt pedig van szerencsém: a' *Tudománytár*' IV. kötetét, a' *Zsebszótár*' 39d. és 40d. íveit, egy példányt a' régi' rendszabásokból 's egy másolatát az újaknak, Méltóságodnak leküldeni.

Tasner hagyta meg nekem, hogy jegyezém ki külön azon pontjait e' Javaslatnak, mellyek fontosabb változtatásai vagy pótlásai a' régieknek, hogy Méltóságod, bokros foglalatosságai közt könnyebben vehesse ki a' variánsokat. Szót fogadok ezennel; 's megérkezvén ez éjjel a' gyors-szekérrel, azonnal elolvastam a' kettőt, hasonlítva, 's

most, esztendő múlva, azt találtam, hogy a' milly kevesek a' valódi változtatások, olly helyesek és üdvösek; 's hacsak ex principio nem ellenz az udvar minden változtatást, mint illyet: alig ha fogja ellenzhetni az itt javaslottakat.

A' változásokat négy rendbeliekre oszthatni: 1. kihagyások; 2. toldások; 3. változtatások; 4. határozottabb kifejtések.

I. Kihagyások. Csak kettő; ú. m. a 2 d. és 54-dik a' régiékből; minthogy a' 2-dik már becnfoglaltatik az 1-ben és 3-dikban; az 54 d. pedig (t. i. pénzt adakozásokból várnak) nem lehet rendszabás.

II. Toldások. Az új 7 d. rendsz.; mert a' kiadandó folyóírásról a' régi rendszabásokban nem is volt szó, hanem csak az alaprajzban. (Hasonl. Alapr. lap 6. 3. pont, és a 7 d. régi rendszabás.) Egyébiránt ez volna egyike a' főbb változtatásoknak; mert az alaprajz critikai folyóírásról szól, az új 7 d. r. pedig in genere csak tudományost említ; mellyből azonban, ha a' Társaság idővel cél- és kor-irányosnak látná, bizvást csinálhat critikai folyóírást, mert a' «tudományos» ezt ki nem zárja. Így tehát meg lenne nyugtatva a' critica' barátja is; sőt e' tekintetben ez nem is volna változtatás, csak elhalasztás.

A 11 d. régi rendszabásba, (melly az újak közt is 11 d.) e' szavak toldattak: «a' társaság' céljával meg nem egyező» t. i. politikai vitatások. Ez — wenn man will — még' nyugtatásul szolgálna a' remegőknek.

A' 20-dik új rendsz. a' segédjegyzőről nem egyéb, mint a' régi 19 d. 2 d. részének külön szakasztása azon okból, minthogy logicaibb elrendelés minden nemű individuomokról külön szám alatt szólni. Így kellett külön az új 28 d. r. is.

A' legfontosabb toldások a' 23 d. új rendsz. a' munkátlan r. tagokról, a' 24 d. új r. a' talán becstelenné lettekről; a' 25 d. új r., melly a' kirekesztés módját adja elő, 's a' 25 d. új, melly azoknak önkénytes kiléphetéséről szól.

Toldás az új 27 d. 's az új 38 d. rendsz. is, mellyek csak ki voltak feledve a' régiékből, 's a' könyvtárról szólnak.

A' 43 d. új (35 d. régi) csak kiegészítés, mert ki volt hagyva a' könyvtárnok, ügyvéd stb.

Az új 52 d. (44 d. régi) és az új 55 d. (régii 46 d.) csak annyiban vannak toldva, hogy itt a' levelezők is bebecsátatnak az ülésekbe, értesítő szavazattal.

Az 53 d. a' praesidiumi helytartóságról egészen új. Ehhez kellene a' régi 15-diket illeszteni, hol talán kihagyandó lenne a' pesti lakás, 's azért így állhatna: «Az előlülő a' társaság' minden dolgait kormányozza. Távol-léte alatt stb.»

Végre új a 68 d. is, a statutumok' revisiojáról.

III. *Változtatások.* Kettő csak, de fontos, T. i. a' rendes tagok' számbeli proportiójának megváltoztatása (l. a 17 d. régi és új rendsz.); 's a' titoknoki és segéd-jegyzői hivatalok' restauratiója (l. az új 37 d. 's a' 29 d. s 30 d. régi rendsz.). Nagyon szükségesek, kivált az első.

Ide tartoznék szorosán a' criticaí folyóírásnak nem-criticaivá változtatása is, de mint láttuk, amaz csak az Alaprajzban fordul elő, 's így a' rendszabásokra nézve csak toldás az új 7 d. rendsz.

IV. *Némelly pontoknak bővebb 's határozottabb kifejtése v. jobb renulbeszedése.* Ezek semmi újságot nem involválnak, hanem csak a' praxis által kifejtett dolgoknak a' rendszabásokkal egyesítése.

Így a' 17 d. új (régii is 17 d.) a' rendes tagok' kötelességeit;

a' 19 d. új (régii is 19 d.) a' titoknokéit;

a' 33 d. új (régii 26 d.) a' rendes tagok választását;

a' 34 d. és 35 d. új (régii 27) a' belső és külső lev. tagok' választását;

a' 49 d. új (régii 41 d.) az igazgató-gyűlések' mikép hirtetését határozzák meg közelebbről.

Továbbá: az 50 d. új (régii 42) az igazgató-gyűlések' dolgait;

az 54 d. új (régii 45) a' heti ülések' tárgyait;

az 57 d. új (régii 48 d.) a' nagy gyűlések' tárgyait; végre

a' 60 d. új (régi 51) a köz ülés' tárgyait számlálják el teljesben 's a' praxis által kifejlett rendben.

Minden egyéb csak stilusi változtatás.

* * *

Reménylem, hogy kevés nap alatt itteni dolgaimat elvégezhetem; akkor haza sietek, hogy Döbrentei úr' eljötté előtt helyben legyenek.

Magamat Méltóságod' nagy becsü kegyeibe ajánlván, maradok régi tisztelettel

Bécs, január 13-d. 1835.

Méltóságodnak alázatos szolgája

Schedel Ferencz.

Írt Széchenyi ugyancsak az Aldunáról 1834 okt. 17-én Fáynek is (Levelei I. 524.), figyelmébe ajánlván neki a reformot arra az esetre, ha ő maga nem jöhetne haza, és egyúttal tudatja vele, hogy Telekinek ajánlani fogja az ügyet. Ezt megteszi okt. 29-iki levelével (I. 537), a melyben felkéri, hogy az alapszabályok kérdését csak akkor tárgyalja az igazgatótanácsi ülésen, ha ő is otthon lesz, hogy részt vehessen a munkában.

1835 január 4-én meg Bécsből ír Tasnernak (levelei I. 577.) és kéri Vörösmarty fenti levelét, mert enélkül «egy lépést» sem tehet. Naplójában pedig február 1-én azt olvasuk, hogy tanácskozott az Akadémiáról Dessewffy Auréllal, Bajzával, Vörösmartyval, Schedellel és Fáyval.*)

Széchenyi azonban mindezen gondoskodása mellett sem tudott sikert elérni, mert az 1835 szept. 9-iki igazgatósági gyűlésen szóba került ugyan az alapszabályváltoztatás, de csak úgy, hogy elhalasztották oly ülésre, hol a tagok teljes számban lesznek jelen. Ezentúl azonban nincs nyoma a reformnak a jegyzőkönyvben. Teleki nem akarta a napi-rendre tűzését, mert (miként az 1845. évi nagygyűlés 42. pontja bizonyítja) a fennállás óta eltelt 2 évet nem tartotta

*) Sitzung über die Academie. Dessewffy A., Bajza, Vörösmarty, Schedel, Fáy.

elegendőnek a hibák kipróbálására s épen ezért nem pártolta a mozgalmat, nem tárgyalta a kérdést az igazgatótanácsossal s így nem is kerülhetett a felség elé.

1835-ben már nyilvánvaló lehetett, hogy a reformokat alig lehet véghezvinni. A reformpárt arra törekedett ezért, hogy a munka folyamatának helyesbítését elérje. Erre vállalkozott nevükben Fáy András, Széchenyihez 1835 aug. 2-án intézett következő levelével és emlékiratával, hogy ez a nagygyűlésen egyet-mást megvalósítson.

Különösen tisztelt Méltóságos Gróf!

Tudván, mennyire el legyen Nagyságod foglalva hazánk' többféle idves gondjaival, mellyek apróságokra nem sok időt hagynak fenn Nagyságodnak: bátorkodom, ezeknek lehető könnyítésök végett, némely nézeteimet a 'Tudós Társaság' dolgaiban, miket némely barátaimmal is közlöttem volt, alásan ide rekeszteni, azon reménységgel, hogy tán jövő nagy gyűlésünkig időt vévén Nagyságod megolvasásokra, egy-kettő közülök Nagyságod' figyelmét magára vonhatja, 's bővebb és bölcsebb kifejtésre fog nyújthatni alkalmat, úgymint, mellyek általam mostani sok elfoglaltatásaim között csak futtában tétettek fel.

Hogy mindeneknek előtte a 'Titoknokság' változása lenne a' legóhajthatóbb dolog, nézeteimben, mint tudva levőt, nem is érdeklettem.

Ez tagadhatatlanul leginkább elősegélné a' társaság' idves amalgamisatióját, 's elenyésztetné vagy legalább sikeretlenné tenné azon pártot, melly most sok jónak ellene szegül. E' tárgyban, megvallom, nem vagyok egészen minden aggodalom nélkül, olly hírnek lengvén szele, mintha D. lépéseket tett volna Bécsben az iránt, hogy a' titoknokság a' tartományi biztossággal ő benne compatibilisnek hagyassék. Mennyi igaz a' dologban, nem tudom, de ismervén emberemet, előttem e' hír nem hihetetlen.

A' budai színész-társaság, 's nem a' Vármegye, egy Noth-theatert akar építeni maga kezére Pesten a' Grassalkovics-telken, melly idővel Conservatoriumnak használtathassék. Ennek még az öszön fedél alá kellene jöni.

A' Vármegyétől azt kéri a' színészek, hogy nekik adassék ki, a' jövő Áprilisig számukra rendelt segedelempénz, melly mintegy 12 ezer vftot teend, 's ők ezzel megkezdik az építést, Áprilisig soutenirozván magokat a' budai jövedelemből, a hogy' lehet. Ezen ideiglenes színház kerül mintegy 20 ezer vftba. Rajzát láttam, szép, csinos és tágas. A' 12 ezer vfton felül való summát itt-ott össze köldülgtatják a' színészek, 's már eddig is ki téglát, ki követ, ki pénzt, faneműt sat. ígért. Ezen színházacska nagyot ugyan nem rugtat hazai művészetünkön, de hiszem az érdeket iránta mégis fenn fogja tartani fő Városunkban; a' Vármegyére nézve pedig egyetlen egy út mód becsülettel kibúvhatni, ügyetlenül vitt pártfogása alól. A' publicumra nézve is azért hiszem jónak, hogy szívesebben be fogja várhatni így a' Város nagyobb építését.

Boszonkodva hallám a' Város' százados tanácsában a' Kolb & Compagnie' kakaskodásait. Ez az ember dicsőséget keres abban, hogy Nagyságodnak ellenfele lehet. Igen szeretünk fontosak lenni 's tudatni, hogy existálunk. Gondolom, némely belvárosi háztulajdonosok haszonféléstől is szívesen állanak hozzá.

Én magamat becses úri kegyeibe ajánlván, igen mély tisztelettel maradtam

Pesten 2^a Aug. 1835

Nagyságodnak

alázatos szolgálója

Fáy András.

Nézetek a' Magyar Tudós Társaság' dclyaiban.

1-ször. Ha szinte a M. Tudós Társaság, a' hazának nem tudományos, hanem csak írói intelligentiáját foglalván magában, csak olyan a' millyen a' magyar írókból telt, 's ha szinte csekély készületű literatoraink még csekélyebb készületű magyar publicumot találtak is: tagadni nem lehet, hogy a' Magyar Tudós Társaság, már is négy év alatt, mind közvetve, mind közvetlenül, tömérdeket hatott a' hazára 's annak literaturájára; készületei pedig további nagyobb munkálatokhoz valóban nevezetesek, 's olyanok, miket magányos ember nem eszközölhet.

2 szor. Még inkább sikerülnének munkálatai a' Társaságnak, ha azok némely tekintetekben célirányosabbakká tétetnének. Eleinte kikerülni nem lehetett, hogy tapogatók, botlások ne történjenek; négy évi tapasztalás azonban igen elégséges arra, hogy a hibák felfedeztetvén, megigazítottassanak. Itt nem a' Rendszabások', hanem csak a' munkálkodások folyamatjának igazításairól van szó. — Így a' tag-választásokban eleinte political tekintetek javaslották, hogy igen szigorúk ne legyünk, 's a' társaság' completatiója is (mi literaturánk' gyenge állásában nem csekély feladat vala) azt kívánta, hogy engedékenyek legyünk. Innen van, hogy a' társaság tömve van olly tagokkal, kik eddigi fáradozásaik' jutalmául tekintvén a' tagságot, borostyányaikon dologtalanul nyugosznak, 's a' társaságnak nem dolgoznak semmit; tele ollyanokkal, kik a tagságot sinecura hivatalnak, pusztá czímetnek tartják, 's ismét nem dolgoznak semmit; tele ollyanokkal, kik nem fizettetvén, nem vélik magokat köteleztetteknek dolgozásra. Ennek természetes következése az, hogy négy öt viszi a' terhet, a' többi kivonja magát alóla. Illő tehát, sőt szükséges, hogy négy év után a' lehetőségig szigorúk legyünk a' választásokban, 's csak az olly tagokat válasszuk meg, kik dologtevők, és kiknek gondolkozásuk nem a' régiben tespedésre, hanem haladásra hajlik, fő tekintettel lévén mindenkor a' helybeliekre, kikre leginkább van szükségünk, 's kik derekát viszik a' társaság munkálkodásának.

Ha illyenek nem akadnak, inkább halasszuk a' választást, míg a' fejlődő literatura alkalmas tagokat fejt ki számunkra. Igaz, hogy jövendőben sem fogjuk egészen kikerülhetni azt, hogy political tekintetekből néhányat meg ne válasszunk; de ebben nem ártana valami bizonyos arányt tartani, legalább tacite magunk közt, nehogy elárasztassunk heverő tagokkal, vagy avult gondolkozásúakkal; minek igen káros befolyása lenne, mind a' többi tagválasztásra, mind a' józan liberalismus' terjesztésére nézve a' literaturában, a' legcsekélyebb rendes és tiszteleti tagnak is csak annyi votuma lévén, mennyi a' legjelesebbnek.

Meg vagyok a' felől győződve, hogy csak a' józan és

szigorú választás és tagok' fizettetése azok, mik a' társaságban az élénk munkálkodást és buzgóságot eszközölhetik és fenntarthatják, mert törvény vagy intések által kötelezni a' restebb tagokat dolgozásra, vagy az írói pályában járatlanokat 's csak political tekintetekből tudósoknak keresztelteket fogni munka alá, teljes lehetetlen. Nem lehet tagadni, hogy eddig igen adakozók valánk választásainkban a' számra nézve is. Még ugyan nem sok levelező tagjaink' száma; de a' nevedő literatúrával, ha mostani arányban választgatunk ezentúl is, az úgy megszorodhatik, hogy végre tekintetében süllyedni fog, mint a' nógrádi Táblabíróság, melly mindennek megadatik, ki kéri 's ki posztónadrágot visel. Jövő Nagy Gyűlésünkben, azon esetre, ha Schedel lenne Titoknokká, s helyét Tasner fel nem vállalhatná, másod Titoknoknak alig lehetne jobbat választani Czuczor Gergelynél, ki Benedictinus ugyan, de kinek köntösén kívül semmije sem fekete. Elhunyt tiszteleti Tag Geörch Illés helyébe tán jó volna Gróf Desseffy Aurélt megválasztani; jeles tehetségein kívül azért is, hogy a' heti ülések' elnökei véle szaporodnának. Báró Jósika Miklósnak, kiben igen jeles tagot fognánk nyerni, elválasztatását, political tekintetekből, tán a' jövő évre kellene halasztanunk.

3-szor. Az, hogy némely rendes tagok, 's köztük olyanok is, kik fizetést húznak, kivonják magukat a' társaság' munkálkodása alól, leginkább *Évkönyveinket* és Köz Gyűléseinken felolvastatni szokott Értekezéseket veszélyeztetheti. A' *Tudománytárba* nem nehéz dolgozatokat nyerni, mert azok honoráltatnak; de az *Évkönyvbe* és Köz Gyűlésre ingyen adatnak be a' dolgozatok. Ezen a' társaság olly módon kívánt segíteni, hogy minden évre két osztályt nevez ki, melly Értekezést készíteni tartozék. De így sem éri célját; mert az osztály' tagjai egymásra utalnak, kivált a' nem fizetett tagok a' fizetettek. Azonban ezen rendelés nem is igen arányos; mert a' helybeli rendes tagok különben is jobban el vannak foglalva a' társaságnak egyéb munkálataival, mint a' vidékiek. Legjobb lenne ezt személyes sorozás vagy sors-húzás által elvitázni, ha önkényes vállalkozók nem akadnának.

4 szer. Addig is, míg a' társaság' tőkepénzei minden rendes tagnak fizettetését megengedhetnék, a' helybeli rendes tagoknak fizettetniök kellene; mind azért, hogy jobban vannak terhelve, mint a' vidékiek, heti ülések, sietősebb vélemény-adások és munkálatok által, mind pedig azért, mert többen közülök fiztetés reményében, magokat kizárólag a' társaságnak szentelték 's élelmök a' drága Városban költségesebb.

1834-ben a' helybeli fizetetlen tagok, Bajza, Bugát, Kállay, Lutzenbacher és Schédel folyamodtak az Igazgatósághoz fizetésért. Kállay azóta sor szerint fizetésbe lépett, Lutzenbachernak pénzgyűjtemény' őrsége' czímje alatt ígértetett fizetés, Bugátnak és Schédelnek hasonlólag ígértetett régibb tagságánál fogva. S így az egy Bajza, ki a' fizetésben ifjabbak által (Győry, Perger) már megelőztetett, meg fog előztetni Kállay s Lutzenbacher által is, egy hamar jobbra változás reménye nélkül.

5-ször. Hogy pedig ezen fizetéseket a' Társaság' Cassája meggyőzhesse, szükség némely kevésbé szükséges és hasznos költségeket elmellőzni, legalább reducálni. Illyenek p. o. :

a) A' pénzgyűjtemény' őrsének Luczenbachernek projectált 500 f. annyiban helyes, mennyiben egy jeles munkás tagnak esik, kinek nagy szüksége is van reá; de jövődőre ezen őrséget, mint az Universitásnál is van, jó leend öszve kötni a' könyvtárnoksággal.

b) A' magyar theatrumban, ha szinerkélyét megtartja is a' Társaság a' jó hatás végett: a' theatralis küldöttségnek darabok' kiigazítására, fordításokra és eredeti színdarabok' honorálására rendelt pénzt, mint még most igen csekély sikerűt, ezután bizvást vissza vonhatja.

c) A' múlt Nagy Gyűlés' alkalmával, resignálván a' Titoknok, ötlet vigasztalásul és kárpótlásul, merő deferentiából a' Társaság Régiségek' Redactorának nevezte ki. Neki, mint hallatszik, 300 f. fog ezen czím alatt rendeltetni. Ez valóban sok, úgy szólván correctorságért! Feleslegesen elég volna ivéért 3 pengő forint. Ezen régiségek' redactiója különben is nagy figyelmet érdemel, nehogy iszonyú nagy költségbe kerüljön, mi azonban majd egyedül az Igazgatóságot illeti. A' Redactor tudniillik, hogy

nevének ez által is ragyogást szerezzen, hazánkban kapható legfinomabb Velinre nyomtatattatja azokat, a' Kéziratok' első lapjait (mellyeknek a' társaság' végzésénél fogva facsimiléknék kell lenni) nem mecczeti vagy lithographáltatja, hanem azokra különös matrixokat, betűket öntet, 's így a' költséget szerfelett neveli. Ezen régiségek' nyomtatása évenként folyván, nagy rubrikát tézzen a' pénztárra nézve. Azonban e' tárgyban legpontosabb felvilágosítást adhatna maga az Egyetem' Factora, kinek ügyelete alatt foly a' nyomtatás. Diszre, csinra ügyelhet a' Társaság a' nélkül, hogy fényt üzzön nyomtatásaival.★)

*) Szembeötlő e levélben a harag az akkori titoknok, Döbrentei ellen, a ki ker. tartományi biztossá neveztetvén ki, a titoknokságról akkortájt le is mondott. A *Régi Magyar Nyelvelékek* szerkesztésére pályázott s Luczenbacherrel szemben nagy többséggel (16—8) megbízást is kapott. A díjazás kérdésében a reformpárt sorompóba állott Döbrentei ellen.

Vörösmarty is az alábbi jegyzéket írta meg 1835-ben Széchenyi számára :

«Igazgató gyűlés' tárgyai.

1. A' múlt novemberi nagy gyűlés a' törvényosztályba helybeli tagúl hármat ajánlott, szótöbbség szerint illy renddel: Sztrokay, Thaisz, Bártfay. Ezek közül, minthogy a' hely eredetileg betöltve még nem volt, az Igazgatóságnak van joga egyet választani.

Jegyzet. Tanácsos volna a' választást elhalasztani és pedig: a) Mert szükség nincs reá, valamennyi osztály között a' törvényosztálynak lévén legkevesebb dolga, a' mit könnyen megbírhatnak az eddig kinevezettek is. b) Semmi nevezetes munkát a' fennírt urak nem adtak ki, várni kell tehát, míg vagy ők, vagy mások, jeles dolgozatok által magukat érdemesítik. — Ha még is okvetetlen akarna választani az Igazgatóság, Bártfayt ajánlanám a' három közül.

2. A' helybeli rendes tagok közül Bugát és Schédel fognak egész fizetésbe tétetni; igazságosnak látnám, hogy egyszerű mind Bajza és Luczenbacher (több fizetetlen helybeli tag nincs) is fizetésbe jöjenek, a' pénztár' erejéhez képest ideiglen mind a négyen csak féldíjra.

3. A' régi kéziratok' redactora igen csekély díjat érdemlene részint botránkozatos megválasztásáért, részint, mivel a' munka súlyát különben is Jankovics viendi, ki azt nyilván megígérte.»

A reformpárt felszólalása nem volt eredménytelen, mert az 1835. évi február 10-iki igazgatótanácsi ülés Döbrentei szerkesztői díját 200 pfrtban állapította meg. Széchenyire pedig nem voltak hatás nélkül a reformpárt feljelentései, ezt kétségtelenül bizonyítják Döbrenteihez intézett levelei. (I. kötetben.)

(1) A' Társaság ez előtt három évvel, nagy buzgóságában, talán némely tagjainak olvasottsági fitogtatásából is, olly számos és terjedelmes, sok kötetű, minden nyelvű külföldi munkákat jelelt ki, díjazás mellett, fordításra és kinyomtatásra, hogy ha ezek mind elfogadva lesznek, mint már némellyek közülök be is küldetvén, elfogadtattak, bátran állíthatom: nem csak kis jövedelmét, hanem legalább fél tőkéjét elnyelnék a' Társaságnak, és a' siker még sem fogna nagy lenni; minthogy a' közönség' azon része, melly ezen fordításokat olvashatná, többnyire olvasni bírja azokat eredetiekben is, ennél fogva kevés vevőjök fogna akadni merő hazafiságból, nagy terjedelmök és áruk miatt.

De különben is magok a' tagok mit sem fordítván belőlök, többnyire kezdő írók teszik a' fordítást, legfeljebb középszerűen.

Ezen fordításokat tehát vagy egészen visszahúzni, vagy ha ez compromissio nélkül nem történhetnék, az elfogadást szigorún csak a' remek fordításokra szorítani kellene. A' kijelelt munkákat a Protocollumban láthatni. Legio az, kivált a' historiai osztályból 's zsenge literatúránkhoz képest még korai.

6-szor. A' Társaság' tőkepénzei úgy látszik, addig nem igen fognak szaporíttathatni, míg a' Diaeta a' res literaturára nem ér, mibe esztendők kerülhetnek. Addig jó lenne a' Typographia' megnyerését szorgalmaztatni, melly maga elégséges fogna lenni a' tagok' összes fizetését kikeresni.

7-szer. Az Igazgatói Ülésekben a' végezhető tagok' számát jó volna kilenczről hétre vagy ötre leszállítani, hogy a' tárgyak 's a' Törvényhatóságok eleibe terjesztendők ne késnének.

8-szor. Hogy a' munkálkodások arányosabban osztathassanak ki és az anteacták mindég tisztában tudathassanak, szükséges, hogy a' tagok neveinek laistroma és a' Protocollumok, minden héti ülésben az asztalon álljanak, mi eddig nem történt.

9-szer. A' mi a' Corpus Jurisnak magyarra fordítását illeti, erre alkalmas individuumokat kapni nem nehéz, kik tiszta nyelvet írnak, 's ezen dolgozathoz elegendő

historiai és törvényi tudománnyal bírnak. Illyenek volnának nevezetesen: Bertha Sándor, Luczenbacher, Jakab István, Antal, Karlovsky Zsigmond, Kúnoss Endre, Csányi János, Fabriczy Sámuel, Walther László sat. Csak az az akadály forog fenn, hogy ezek szegény legények lévén, jutalmazás' reménye nélkül nem dolgozhatnak, ha szinte erre most Diaeta alatt igen is reá érnének. Ha ez valami módon, tán önkényes ajánlások útján (mert a' Társaság' Cassája efféléhez kevés reményt nyújt) eszközölhető lenne, a' munkához azonnal hozzá lehetne fogatni; mit én teljes örömmel eszközölnék.

Mint e levélből látható, Fáy személyi és személyeket érdeklő pénzügyekben tesz javaslatot, s így távolról sem közelíti meg azon magas álláspontot, mely Vörösmarty levelében jut kifejezésre.

Az alapszabály változtatása tényleg abbanmaradt s csak 1844-ben került ismét szóba.

Ez év márcz. 25-iki kisgyűlésén Vállas Antal a tudóstársaságokról értekezett s ebben az Akadémiára nézve némi szerkezeti változtatásokat javasolt. A kisgyűlés erre kiküldötte Fáy, Döbrenteit, Schedelt, Sztrokayt és Vállast egy tervezet és indítvány előterjesztésére. Ezt (275 p.) az 1845. évi, Széchenyi elnöklésével tartott kisgyűlés átdolgozta (13 p.) s a nagygyűlés elé terjesztette. A nagygyűlésen Teleki volt az elnök, a ki ekkor már több alapot látott a változtatásra, de kifejtette, hogy vannak a változtatásnál kényes részletek és vannak olyanok, a melyeken a mai szerkezeten belül az Akadémia saját erejével is segíthet. S tényleg, alig fogott a nagygyűlés a kisgyűlés tervezetének átvizsgálásához, már is az a kérdés merült fel, szükséges és alkalmas-e most a változtatás. A nagygyűlés arra való tekintettel, hogy nem volt jelen Széchenyi, az egyik fő alapító, a kinek elnöklete alatt terveztetett a tárgyalás alatt levő reform, azt elhalasztotta az 1846-iki nagygyűlésre és csak azokat a pontokat tárgyalta, a melyeket az Akadémia alapszabályváltoztatás nélkül is életbe léptethetett.

Ez megtörtént s ezóta tényleg sok tekintetben (jutalmazás, tagválasztás, bizottságok stb.) meglehetősen változás állott be az Akadémia életében, úgy, hogy ennek következ-

ményekép a reform ügye sem 1846-ban, sem azontúl nem került szóba.

Alapszabályváltoztatással az Akadémia csak a szabadságharcz lezajlása után (1853—1859) foglalkozott, de ekkor sem a maga jószántából, hanem az önkényuralom rendletére. Ennek az alapszabályváltoztatásnak a története Angyal Dávidnak a *Budapesti Szemlé*-ben (1903 október) megjelent becses értekezéséből, *A M. T. Akadémia és az önkényuralom* ismeretes.

VISZOTA GYULA.

VISSZAEMLEKEZÉS TREFORT ÁGOSTONRA.

Első közlemény.

Jó sorsom tizenhat esztendeig kapcsolt Trefort Ágoston családjához és környezetéhez, mint vejét és tisztviselőjét. Ezalatt föltárultak előttem jelleme, s benső életének rejtettebb vonásai. Azóta is számos oly levele került kezembe, melyek jellemzők az emberre s tanulságosak a korra nézve. Munkásságát és jellemét mások is megrajzolták, de életének némely körülményéről, főként származásáról, néhány ismertebb czikk nyomán kalandos mende-mondák fészkeltek be magukat a köztudatba. Hogy e tévedéseket eloszlassam, utána jártam életrajza főbb adatainak, s itt összefoglalom azokat, nem annyira életét, mint benső világát rajzolva; nem vázolva korképet, de közölve az ő megjegyzéseit korának viszonyai- s eseményeiről.

A leveleket, melyekből az itt közölt közérdekű töredékek valók, legnagyobbbrészt családja tagjaihoz írta, s jellemző e benső és gyöngéd viszonyra, mily pontosan közli hozzátartozóival mindazt, a mi őt foglalkoztatja. Családi élete valóban meghatóan szép volt; egyénisége meleg és sugárzó.

Alacsony izmos termetén ülő, erélyes tartású feje, kissé erős, hajlott orra, magas nyílt homloka, ősz hajától és szakállától pompásan elütő, ragyogó sötétbarna szeme hű tükre volt szeretetreméltó — ártatlan tréfára szívesen hajló — alapjában igazi francziás könnyüvérű kedélyének, mely alatt ez az óriási olvasottságú, finom műveltségű, magas látkörű és emberismeretben gazdag férfiú mélyen érző szívet rejtett. Áldozatkész, szeretetteljes, gyengéd családapa és barát volt. Még apró kellemetlenségek elől is szeretett kitérni, bár ez a szokása sokszor súlyos következményekkel járt;

az öt ért kellemetlenségeket, bajokat, csapásokat látszólag stoikus megadással tűrte, lehetőleg sejteni sem engedte. Családja iránt csupa gyöngédség és figyelem volt. «Ki nem állhatom az olyan embert, a ki idegenekkel csupa előzékenység, otthon övéivel pedig durva és goromba» szokta volt mondani. Jellemző reá nézve a nővéreivel Ischlben üdülő, akkor még alig 15 éves leányához, Mariskához 1875 júl. 12-én írt levele, mely így kezdődik: «Ha te az utolsó vagy, kinek irok, ez nem azért történik, mintha téged szívemben az utolsó hely illetve, de mert egy bizonyos sorrendet kellett tartanom — te lévén a legfiatalabb. tehát az utolsó — mi magában nem nagy baj. Én legalább örömmel emlékszem arra, mikor én utolsó voltam s most nincs nagy örömem benne, hogy az első vagyok.» 21-dikén pedig azt kérdi Mariskától: «Írd meg, mit csinál Ervin — reményelem, ezt ő maga is megteszi — de írd meg nekem udvarias és amabilis e veletek?» Fiától, az akkor 21 éves fiatalembertől is megkövetelte, hogy nővéreivel oly udvarias legyen, mint akármily idegennel szemben.

Edith leányának, midőn férjhez ment gróf Batthyány Ferenczhez, 1876 nov. 29-ikén így ír: «A mint a legteljesebb megnyugvással sorsodat Ferire biztam, úgy a búcsú perczében egy sajátságos érzés lepett meg, s Feri azt nem fogja félreérteni s rossz néven venni; úgy éreztem, mintha testem egyik tagját levágták volna s azóta megvan az ür családi körünkben, de hogy ez úgy van, az csak a szeretet következménye, azt tehát Feri szinte nem fogja rossz néven venni, hiszen nem válnék neki sem javára, ha oly feleséget kapott volna, kitől családja szabadulni akart.»

Anna leánya férjének, Pott Constantinnak pedig, midőn ez mint új házas túlradó boldogsággal kíván neki 1888 újévkor minden jót, szeretettel jegyzi meg, hogy talán egy kissé túloz is, mindjárt hozzát teszi azonban, hogy meggyőződése szerint Annában minden megvan, a mi férjét boldogítani fogja, hiszen a jó és gyöngéd feleség az ő családjában hagyomány.

Oly nagyra tartotta a családi életet, hogy jellemöknek ez az oldala a nagy embereknél is érdekelte.

Guizotról az Akadémiában 1875 okt. 26-ikán tartott essay-szerű emlékbeszéde fonalán kitér annak családi éle-

tére is; annak szomorú phasisaiban, sőt Guizot egész jellemében is sok rokon vonást találhatott a magáéval: Guizot is kora özvegységre jutott, ő is elvesztette 21 éves fiát, ő is túlélte egyik felnőtt leányát. «Guizot — mondja Trefort — nemcsak nagy író, szónok és államférfiú, hanem nemes kedélyű, szeretett és szeretni tudó férfiú volt . . . ragaszkodása gyermekeihez határtalan. Viszonyaiban barátaihoz . . . meleg s odaadó volt. Élete össze volt olvadva családja tagjainak életével, velök örült, velök szenvedett s legnagyobb tevékenysége közepett ráért gyermekeinek, később unokáinak írni, születési és névnapjaikon számokra ruhát és szalagokat vásárolni. De Guizot szerette a társas életet is, s e tekintetben érdekesek jellemzéseai azon kiváló nőkről, kikkel társasági viszonyban állt. Igaz, hogy erre nézve Páris az első helyet foglalja el a világon, s a francziák ezért tudnak conversálni, regényt s színdarabot írni.» Vajon nem talál-e ez a jellemzés magára Trefortra? Azonban nem volt szokása a szeretet és gyöngédség fitogtatása. Ilona leányának — ki elhunyt neje nevét viselte — 1876-ban nevenapjára minden jót kíván s ezt írja: «Az a nap reám nézve sok emlékekkel van összekötve, melyek nagyon eleve- nen élnek bennem, de melyeket gyakran kitárni profanatió- nak tartanék.»

E meleg családi érzést nyilván az fejlesztette ki benne, mert sokáig érezte hiányát; gyermek- és ifjúkora magányos volt és örömtelen. Nem is szeretett arra visszagondolni, sohasem emlegette. E hallgatagsága tévesztette meg oly bizalmas barátját is, minő Falk Miksa volt, úgy hogy a *Pester Lloyd* 1888 szept. 23-diki számában róla megjelent visszaemlékezésében ezt írja: «Ha mindez véletlen, valóban nagyon sajtáságos véletlen.» S adatok híján ő is a kósza szóbeszéd után indul, származásának ismertetése közben.

Trefort Ágoston 1817 február 7-ikén született Homonán, Zemplén vármegyében. Gyermekeveit szülővárosában töltötte, hol atyja, a francia eredetű Trefort Ignác, vármegyei seborvos volt, anyja Beldovics Thekla, Beldovics Ádám ottani sótárnok leánya. Egyetlen testvére, a nálánál több mint nyolcz évvel fiatalabb öccse, az 1825 szept. 3-ikán született Trefort István, az étellel meghasonlott s utóbb öngyilkos lett.

Tanuló korában súlyos csapások érték. 12 éves korában, 1829 szept. 6-án, elvesztette anyját, az ő emlékére kapta legifjabb leánya, Mariska, a keresztségben a Thekla nevet is. Jellemző Trefort Ágostonra, hogy a mikor egyszer Mariska leánya azt kérdezte tőle, nem inkább a legtöbb nővére keresztyánjának, gróf Csáky Petronella keresztnévének kellene-e a Thekla név helyett állania, jóságos mosolyával és néma kézintéssel jelezte, hogy ez így rendben van; de hogy miért, ezt Mariskának csak utóbb, idősebb nővérei magyarázták meg.

Két évvel anyja halála után Trefort teljes árvaságra jutott; az 1831. évi nagy cholera-járvány atyját is elragadta, s azzal egyidőben, sőt állítólag egy napon, 1831 augusztus 9-ikén halt meg 80 éves korában, szintén cholera-ban, anyai nagyanyja, a ki leánya halála óta vejének háztartását vitte. A helyi hagyomány ebből azt kovácsolta, mintha Trefort Ágoston atyja s anyja egy napon haltak volna meg. Pedig Trefort Ignácot Zemplén vármegye 1831. évi május 4-ikén és 5-ikén tartott tisztújító közgyűlésén Homonnára seborvosnak választotta meg. Az alispán, magán-értesülése alapján, az epemirigyben elhunyt Trefort Ignác halálát az 1832. évi augusztus 21-diki közgyűlésen jelentette be, a mely helyébe más seborvost választott. Halála napját nem lehetett megállapítani; Szkurkay Ágoston homonnai apát-plébános úr ugyanis 1902 febr. 14-ikén kelt levelében ezt írja: «A néhai Trefort Ignác halálesete nem található. Oka lehet, hogy orvosi kirándulásai közben talán másutt halt meg, vagy talán a nagy zürzavarban csak a sommásan bejegyzett halálozások között fordult elő, mert több napról ilyen bejegyzések vannak:

Die 5 ta Augusti in morbo Coleræ mortui 2

“ 6 ta “ “ “ “ “ 10

A 29. Julii usque 14. Aug. in Kadlócz (Homonna filialis) 97.

És így tovább egészen 23-dik Augusti. Némely napra usque hús halott is van sommásan bevezetve».

A tizennégy éves Trefort Ágoston hat éves öccsével együtt teljes árvaságra jutott. Ez volt életének fordulópontja. Ezen időtől kezdődik a homonnai kastély úrnőjének, a nemesszívü gróf Csáky Petronellának — a tanuló

ifjúság bőkezű pártfogónőjének — valóban anyai jószágú gondoskodása az árvák iránt. E tényhez fűződik az a «monda kör», melyet a *Pester Lloyd* 1888 szeptember 28 iki tárczacikkében említ, s nyomban fel is világosít és megdönt. E cikket névtelenül néhai báró Perényi Gáborné, Lányi Gizella írta; most, midőn már ő sincs az élők között, szerénységének sértése nélkül megnevezhetjük. Ő 1839-től 1865-ig sűrű levélváltásban állt Csáky Petronellával s napló-jellegű leveleikben sokszor esik szó a fiatal Trefotról; harminczadik születése napján azt írja róla, hogy az ország még mindég nem tudja, milyen kiváló férfiút bír benne. Az említett tárczacikkből tudjuk, hogy Csáky Petronellának egyetlen gyermeke halva született, s ő bánatában a jótékonyság, főleg a tanuló ifjúság gyámolítása révén keresett magának családot és vigaszt; tanuskodnak erről az általa alapított nagyszámú iskolai ösztöndíjak.

Trefort Ignácot akkor ismerte meg, a midőn ez egy kis árvaleányt, a kit a grófnő szintén anyailag gondozott, typhusából kigyógyított. Ettől az időtől kezdve dr. Trefort Ignác járatos volt a kastélyba. Az élénk eszű, elárvult ifjú Trefort Ágoston, a ki hírből már ismerte az árvák e nagylelkű pártfogóját, megható levélben fordult hozzá, kérve őt, terjeszsze ki pártfogását kettejükre, mint elhagyott árvákra, s vegye gondjaiba csekély apai örökségüket. Levele megindította a grófnét s gyámságába fogadta az árvákat, csakhamar felismerte a nagyobbiknak kiváló tehetségét s Trefort nem keveset köszön műveltség dolgában a grófné társadalmi körének. Anyagilag a grófné csak kis mértékben támogatta. Nagy külföldi utazásainak költségeit apai örökségéből fedezte s első írói keresményéből.

«Hogy multjáról sohasem beszélt — mondja az idézett cikk. — annak oka főkép abban rejlik, hogy István testvére volt első gondjának okozója, a ki mint lángeszű bátyjának mindenben ellentéte, Csáky grófnénak is sok gondot okozott. Nem akart tanulni, úgy hogy végre is, az akkori divat szerint, a hogy ezt minden sehonnaival tenni szokták volt, a katonasághoz adták, azonban ott sem volt maradása. A katonaságtól megválva, szerencsétlenül házasodott s végül agyonlőtte magát. Mindez kínosan hatott Trefortra, életének ez volt első leverő mozzanata, s talán ez az oka, hogy gyermekkoráról mindig hallgatott. Az ő

szelleme folyvást előre tekintett, szeme mindég azt fürkészte, a mi lesz, s nem nézte, a mi volt. Testvérét is ismertem, hasonlított Ágostonhoz, csakhogy ez utóbbinak szellemdús kifejezése hiányzott bönne».

Trefort Ágoston iskolai éveiről biztos tudomásunk van. Tíz éves korában, mint magántanuló otthon végezte az I. gymnasiumi osztályt (parvista), a II—IV. osztályokat (principista, grammatista, syntaxista) az 1827—1829. évek alatt az eperjesi katolikus főgymnasiumban, a humaniorákat (V. és VI. osztály poeta és rhetor) pedig az 1830—1831 évek alatt Sátoralja-Újhelyen a nagy gymnasiumban végezte; az 1831 2. tanévben mint logikust az egri érseki lyceumban, az 1833/4 tanévben pedig a pesti tudományegyetemen mint jogászt találjuk immatriculálva.

Miután tanulmányait a pesti egyetemen 1836-ban befejezte, s egy évnél tovább tartó külföldi utazásából visszatért, az irodalom, közgazdaság és politika köréből actualis érdekű dolgozatokat s czikkeket közölt a *Társalkodó* és *Budapesti Szemle* hasábjain. 1842-ben egy nemzetgazdasági munkát írt, *Bankügy* cziműt. Midőn 1844-ben a bécsi censura nyomása alatt Kossuth kénytelen volt a *Pesti Hírlap* szerkesztőségétől megválni s azt Szalay László vette át, a lap belső munkatársai között ott találjuk a doctrinai-rek csoportját, köztük Trefort Ágostont és báró Eötvös Józsefet. Trefort Zólyom város követe az országgyűlésen s mint tudósító szegődik a lap szolgálatába. Május 30-án jelenti Szalaynak, kiket sikerült vidéki levelezőknek megnyerni:

«Ime a resultatumok: a bereghi levelező Szintay János táblabíró, Beregszászon; komáromi levelező Konkolyi aljegyző; a veszprémi Hegedüs József fiscalis, Veszprémben; — Károlyváros minden kicsisége mellett kereskedési tekintetben fontos lévén, felszólítám a károlyvárosi követet, hogy levelezőről gondoskodjék, s megígérte, hogy Bangi, a magyar nyelv ottani professorának írni fog. Ertl. a soproni követ, szintén megígérte, hogy városa ügyeiről időre-időre fog referálni. Mihelyt a többi megbízásokat teljesíttem, tudósítani foglak s czikkeimet leküldendem. Pepi szorgalmasan dolgozik, az első cikkét ma olvastam; azt hiszem, hogy meg fogsz elégedni.» Június 20-án így ír:

Pozsony, június 20. 1844.

Kedves barátom!

Pepi tanácsára kérlek ezennel cikkeimet a vámviszonyokról egy ideig tárczában tartani — míg lapunk egy kicsit *consolidálva* nem lesz, mert a kérdés, ámbár maga igazi, egyedül józan s *practicabilis terrenumra* állítatott, nem áll az *oppositio terrenumán* s a dolgok jelen állásában nekünk azt egy ideig kimélnünk kell; július 10-ike körül úgy is fogjuk látni egymást. Kossuth előbb támadott meg bennünket, a mint gondolám. Ha az új hírlap most népszerűtlen, ez, Isten neki, nagyrészt igen természetes, de ha jövőben sem tehetend szert a népszerűségre, ha mi nem fogunk birni eszméinkkel keresztülhatni, az jele, hogy ez ország okosabb politikára nem érett, s hogy itt a reform a parlamentáris úton nem eszközölhető. A pozsonyi *existencia* napról-napra kellemetlenebbé válik, főképp nekem, kinek egyéni bajai is vannak, melyek egy ideig szunnyadozván, rögtön felébrednek s összeszorítják az ember szívéét, mintha egy roppant *boa constrictor* a teste körül volna; ilyenkor nincs az embernek semmihez kedve, fél a jövőtől, mert azt gondolja, hogy úgy fog járni, mint a parasztfiú, ki halálos órájában azt mondta: *Weh mir, ich muss sterben, bevor ich mich zweimal vom Brode satt gegessen habe.* Bár csak Pesten lehetnénk már mindnyájan együtt, én részemről kész volnék holnap mit *Sack und Pack* lemenni. Ma esős az idő, Neszi (Eötvös felesége) is rosszul van, akkor házunk éppen nagyon *melancholicus* s a napnak mindamellet 24 órája van. Isten veled, barátod

Trefort.

Június 30-án «10 órakor este» így ír:

Kedves barátom!

Hiszem, hogy az országgyűlési tudósítások eddig kezdedben vannak, hogy későbben jöttek s te nyugtalan valál: nem Csengery az oka, de a censor, ki ugyanazon dolgokat kétszer censealni nem akarta. Küldök ezennel egy cikket a pest—bécsi vasútról, a dolog fontos, mert nagyon intrigálnak ellene, ámbár a tegnapi tartott gyű-

lésben a társaság meghatározta, hogy augusztusban fog-nak a munkához. Pepi a minapi levelemben említett cikket a Palóczy-féle ünnepélyről nem írta, mert leg-jobb e dolgról hallgatni; majd elmondom a részleteket. Széchényi búcsút vett a finánciális választmánytól, meg-igérvén, hogy fog nekik egy Speiszettel-t küldeni, de egyszersmind megkérte az illető urakat, hogy ha mindent el nem fogadnak, ne fogadjanak el semmit. Egyéb ország-gyűlési ujság nincs. Ezúttal Zsoldostól is egy levélkét s egy rövid cikket fogsz kapni. Ma délután a szokott társaimmal Dévényben s a Kobel tetején voltam, későn estve a Dunán ladikon jöttünk vissza, de megvallom, hogy nekem ilyen excursióknál Pepivel, a szívem fáj — hogy senkim sincs, ki engem szeressen. Áldjon meg az ég s szeresd barátodat,

Trefort.

Július 4-én pedig, a mely napon a *Pesti Hirlap* elő-ször jelent meg új szerkesztésében, ezt írja Szalaynak:

«Ma volt az epochalis nap, melylyel új sorsunk kez-dődik, szerettem volna e napot veled tölteni s búsulni vagy örvideni veled, aprés tout azt hiszem, hogy ezen új sors nem fog rossz fordulatot venni.»

Július 6-án pedig ezt írja:

«Olvastuk az első lapot, bennünket tökéletesen ki-elégített. Cikked egyszerű s férfias. A pozsonyi közvéle-ményt még nem tudom; egy-két nap mulva megírom őszintén. Miután a *Hiradó* négyszer hetenkint jelenik meg, nektek is azon kell lenni, hogy a hirlap négyszer adassék ki. Pepi arra kéret, hogy jövő cikkeihez neve helyett E betű tétessék. Nemsokára fog négy cikket kül-deni az országgyűlés elrendezéséről, melyeknek azonban nem mindjárt a mostani négy után, de 3—4 szám inter-vallummal kell megjelenniök.»

Eme leveleiben Trefort ismételten rövid, sokszor csipős megjegyzéseket tesz az országgyűlés tagjainak egyes napi kérdések ügyében való állásfoglalása tárgyában. Említi pél-dául, hogy báró Sina nagyon ellenzi a Bécs—pesti vasutat s hogy gróf Széchényi István egy nézetten van vele. Kétség-

telen, hogy gróf Széchenyit az a nagyon elterjedt közhiedelem befolyásolta, hogy ez a vasut tönkreteszi a Bécs—pesti gőzhajóközlekedés forgalmát. Trefortnak a komikum iránt fogékony kedélye azonban leveleiben is itt-ott utat tör magának. Így gróf Andrássy Károlyról, midőn ennek, mint a Pesti Hirlap egyik jóbarátjának cikkét küldi, ezt írja:

«Ö vastag ecsettel szokott festeni s ekként nyilatkozik a *Pesti Hirlap*ról: «Jetzt hat's doch eine Redaction, wo man wird hingehen können, ohne zu fürchten, dass einem das Schnupftuch aus den Sack gestohlen wird».

Mint a levelekből kitűnik, Trefort Eötvössel együtt buzgólkodott a *Hirlap* körül. Őket Eötvös haláláig tartó szoros barátság fűzte össze, közös politikai eszmék s rokon irodalmi tervek. Néhány évvel ez időszak előtt kelt az a kettős kötelező pecsétetes irat, a melyen gróf Serényi László előtt kötelezik magukat egy-egy önálló tudományos munka megírására:

Én alólírt ezennel becsületemre ígérem, hogy ha Isten életben tart, 1865 új esztendeig a keresztény eszméknek történetét kiadandom. Isten engem úgy segéljen.
1841 június 4.

Eötvös.

Én, alólírott ezennel becsületemre ígérem, hogy ha az ördög el nem visz, 1865 új esztendeig a Magyarok történeteit kiadandom. Isten engem úgy segéljen.

1841 június 4.

Trefort Ágoston.

A két jóbarát huszonnégyszáz évre vállal kötelezettséget, telve a jövőbe vetett bizalommal. Eötvös ezen kötelezvénye fejében megírta *A XIX. század uralkodó eszméi*-t két kötetben, mely művének első kiadása 1851 és 1854-ben Bécsben és Pesten jelent meg. Trefort az elvállalt munka helyett az angol alkotmány-forradalom történetét készült megírni*); első kötete kéziratban készen is volt már, de Pestnek Windischgrätz által történt bombáztatásakor 1849-ben Trefortnak a Wodianer Rudolf-féle házban a Dunaparton levő

*) *L. Kortársaink.* Szász Károly: Trefort Ágoston. Élet és jellemrajzi vázlat. Budapest és Pozsony. Stampfel Károlynál.

lakásán (ma Akadémia-utca 3. sz.) butoraival és könyvtárával együtt elégett.

Azonban nemcsak az irodalom s a közélet terén való együttműködés, a szív hangja is szorosabbra fűzte barátságukat. Két nővér, Rosty Ágnes és Ilona voltak ideáljaik, csakhogy a míg báró Eötvös József már 1844-ben a pozsonyi országgyűlésre vihette ifjú feleségét, Trefort még csak ábrándozik Ilonáról, a dévényi kiránduláson. Három évvel utóbb, 1847-ben, ő is oltárhoz vezette szíve választottját.

A 48-iki események Trefort Ágostont is külföldre vették. Nejével s csecsemő Ágnes leányával Münchenben telepedett meg, ott született második leánya, Edith. 1877-ben, születése napján azt írja neki:

«Élénken emlékszem e nap legkisebb részleteire, nehéz idők voltak, midőn idegen földön egy kis leányunk született, de boldogult kedves jó anyáddal oly benső viszonyban éltünk, hogy a gondok közt az örömök sem hiányoztak; születésed is kis körünkbe csak örömet hozott. Sok változott azóta, sok csapás s fájdalom ért, de e nap nekem mindig örömnappom maradott.»

A külföldről visszatérve Trefort családotól neje csabacsüdi birtokán telepedett meg; az absolut korszak idején gyermekei nevelésének élt, olvasmányaiban és gazdaságának vezetésében keresve szórakozást. Családi életük a boldogság mintaképe volt; leányai még emlékeznek, mint vitte gyakran betegeskedő feleségét karjain a verandára vagy kedves helyeikre a kertben, a nevető gyermeksereg előtt, a hol aztán fölolvassott neki. Gyermekeinek ő adott leczkéket, velök tanult; feleségének s leányainak is, a mikor ezek már felnőttek, maga olvasott fel, sőt még később Pesten, sok elfoglaltsága közepett is talált időt, hogy velök az irodalom legújabb termékeit megismertesse. Midőn családja a telet Pesten tölti, naplószerű levelet ír Csabacsüdről, s óráról-órára beszámol, hogyan töltötte a napot, mit olvasott, a gazdaságban mit mivelt, hol járt, kik voltak nála. Mindezt a gyermek-kedélyhez illőn, mulatságosan adja elő s mindég tud leveleibe didactikai részletet is fűzni. A verba movent, exempla trahunt elvénél fogva egy-egy példával szerette mondásait illusztrálni; Edith leányának Csabacsüdről 1856 február 18-án ezt írja:

«A napnak gondjai után jól esik, ha gondolataim hozzátok fordulhatnak s minthogy távol vagytok, szereitek hozzátok szólani egy kis levélke által s benneteket tudósítani itteni életemről, habár egyik nap csak úgy múlik el, mint a másik . . . Olvastam római történeteket s Goethe életleírását. Ha az ember kertben vagy erdőben sétál s közönséges bokrok és fák közt egyre akad, mely nagysága és szépsége által kitűnik — nemcsak bámulja azt, hanem szívesen leül árnyékába. Úgy vagyunk kitűnő emberekkel is, — kíváncsiak vagyunk tudni, miként éltek, mit tettek és szívünk örvend, hogy az Isten olly embereket teremtett. Ilyenek egyike Goethe, ha majd nagyobbak lesztek s németül fogtok tudni, ti is fogjátok munkáit olvasni s őt nagyra becsülni».

A szép, olvasható írásra még miniszter korában is nagyon tartott; azt szokta volt mondani, hogy mindenkinek kötelessége úgy írni, hogy azt más is elolvashassa. Leányaitól is megkívánta ezt. Ágnesnek 1856 decemberében azt írja:

«Leveledet nagy örömmel olvastam, csak sajnáltam, hogy a pesti levegő kezdet megrontotta s hogy nem írsz oly szépen, mint Csabacsüdön s hogy leveled nagyon rövid volt. Nem követem példádat s hosszú leszek, mint máskor.» Edith leányának pedig azt írja: «Leveledet nagy örömmel olvastam s igen tetszett volna, ha valamivel jobban s kevesebb hibával lett volna írva.» Következnek a napi események a puszta s itt humorosan elmondja, hogy hangversenyt adott. «Meglátogattam a kosokat: véletlenül füttyülve léptem be az istállóba. A kosok épen jóízűen ettek. Füttyülésemet hallván, felemelték egymásután fejüket s odahagyván a szénát, mind közelembre jöttek s oly gyönyörűséggel s figyelemmel hallgattak, mintha Liszt játszott volna a pesti publicumnak. Ez által serkentve elfüttyültem nekik egy polkát s egy olasz áriát s magam meghajtva tovább mentem.» Beszámol olvasmányairól is: «Olvastam a régi phoeniciaiakról, egy érdekes régi népről, melyről egy pár év múlva ti is majd fogtok tanulni; továbbá elolvastam Edgar Poë amerikai költőnek életleírását, egynehány költeményt és két elbeszélést tőle. Az egyiket el fogom

nektek beszélni, ha Pestre jövök. Az életleírás is igen tanulságos, mert láttam benne — mit ugyan már a nélkül is tudtam — hogy nem elég, hogy az embernek esze legyen, szükséges, hogy rossz hajlamait is le tudja győzni. Poë igen nagy eszű ember volt s feleségét mégis oly szerencsétlenné tette, hogy búban halt meg, s ő maga is a legnagyobb nyomorban, 38 éves korában az ispotályban halt meg, mert soha sem tette azt, mit tenni kellett volna, hanem csak azt, mi nekie tetszett s mi őt mulatta».

Mikor kitavaszkodik, 1857 márczius végén a pusztai életről így ír:

«Tegnap pompás napunk volt. Az ürök eljöttek Szenttornyárról, karámot csináltunk nekik a puszta végén. Odamentem 9 óra tájban a négy csikóval. Az egyik pajkosságában a vízbe dobta magát, azért nem történt semmi baj. Én szépen a kocsiban maradtam, csak Palkó (a kocsis) ázott meg egy kicsit. A béreseknek szalmaért kellett menniök; nem gondolná az ember, mennyi bajt tud a szalma meg a széna okozni. Holnap, valamennyi emberünk és igavonónk van, kimennek az új majorba árpa alá szántani. Így múlik az egyik nap, mint a másik, így múlt hajdantól fogva millió meg millió emberek ideje s így lesz mindég, mert az emberek nincsenek azért a világon, hogy sétáljanak s játszszanak, hanem azért, hogy dolgozzanak.»

Április 7-ikén pedig, a mikor már nagyon vágyódik a után, így ír:

« . . . A darvak maholnap el is fognak menni tovább éjszak felé, csak ti, kedves vándorló madaraim, még nem vagytok itten. De majd meghozza a jó Isten mamácskát és benneteket is ide, majd csak akkor fog beállani az igazi tavasz.»

Ez év nyarán neje betegeskedni kezdett s a gasteini gyógyfürdőt kellett használnia. Ide írja Trefort július 10-én Csabacsüdről Ágnes leányának:

«A kertben a gyepek már sárgulni kezdek; legnagyobb ékessége most a bignoniák virága; inkább vártak volna, míg ti vissza fogtok jönni. Egyébiránt akkor nem lesz

szükségem virágra, mert szeretem hinni, hogy a mama és ti oly virágzó színben jöttök vissza, hogy nem lesz szükségem kerti virágokra.»

1860-ban született Treforték hatodik gyermeke, Mariska. Trefortnénak 1870-ben bekövetkezett haláláig tartó betegeskedése, hat gyermek nevelése s e mellett még a 60-as száraz, inséges esztendő, oly terheket róttak a család fenn-tartójára, a melyek, a hogy' erről később leányainak ismételt panaszodik, keserves pénzbeli zavarokba sodorták; ezektől, szegény, nem is volt képes élete fogytáig szabadulni.

Mint a gyomai kerület képviselője Trefort a 60-as években sűrűbben látogat föl a fővárosba; itt legfőképen sógora, báró Eötvös József s ennek családja körében él. 1865 december 10-ikén, a mikor már monarchiánk és Poroszország között nagyon feszültek kezdettek lenni a viszonyok s itthonn sem akart a kiegyezés ügye haladni, ezt írja leányának: «Holnap lesz az akadémia megnyitása. Pepi bácsi nervosus s lehangolt. Én ma jobban érzem magamat s habár dolgaink rosszabbúl fejlődnek, mint Csabacsüdön hittem, még se látok elég okot a desperatióra. Mindamellet, ha még egyszer jöhetnék a világra, máskép rendezném a dolgaimat, azon kivétellel, hogy akkor is mamátokat s benneteket birhassalak, mert az s a ti szeretetetek az egyetlen örömöm, a többi mind szappanbuborék. Bár csak veletek volnék, a világ oly hideg, oly csalfa, oly önző.» A borús közügyek okozta levertség ellenére azonban nem vonult vissza a társadalmi élettől; jár társaságba s olykor jól mulat a divat furcsaságain. Edith leányának 1866 jan. 19-én leírja a gróf Károlyi-bált. «Az asszonyok toilette-jei valóban undorító, igazi caricaturák. Micsoda ész és ízlés van abban, hogy egy fiatal leánykából oly masinát csinálnak, mint egy léghajó? A schleppek jóval hosszabbak, mint két év előtt voltak, de a szélessége se hiányzik: két schlepp elfoglal egy salont, az ember nem is mer mozdulni. De mit mondjak a csárdásról? Nyers vad táncz, a mi béreseink s napszámosaink azt sokkal több illedelemmel tánczolják, mint a pesti úrfiak. Mi legyen oly országból, hol a francia demimonde ízlését a magyar nyerseséggel párosítják!»

SZOBORMÁSOLÁS AZ Ó-KORBAN.

A renaissance plastika kutatója sokkalta kedvezőbb, szerencsésebb körülmények között foghat munkához, mint a görög szobrászat történetének művelője. Mindenütt a kiváló mesterek keze munkájával van dolga: előtte a virágában levő kert egész nyári pompája. A görög szobrászat eredeti remekeivel sajnos nem bánt kedvezően a sors; nagy részük elpusztult, elveszett: a csodásan pompázó erdőt csak néhány letört, szerteszórt galy hirdeti. A görög szobrászat alkotásainak legnagyobb része csak római kori másolatokban maradt reánk. A ki egyszer átérezte, minő óriás, megmérhetetlen különbség van a görög véső műve s valamely késői római másolat között, az tudja minő végtelen fontossága van ennek a ténynek. Az ilyen összehasonlítás neveli a szemet a legjobban az antik szobrászi emlékek megértésére. Csak az eredeti mesterművek elmélyedő szemlélete adja meg azt a szárnyas képességet, mely a silányabb másolatban is átérzi és megérti az elveszett eredeti művészi erejét.

Elegendő eredeti műalkotás hiányában természetesen a görög művészettörténeti kutatásnak nagy részben a másolatok tanulmányozásán kell fölépülnie. Ezeket is meg kell becsülnünk, épen úgy, a mint megbecsüli a philologus a különböző kéziratokat, melyek gondos egybevetése alapján igyekszik az eredeti szöveget megállapítani. A másolatok szerepe az archeologiai munkásságban ugyanaz, mint a kéziratoké a philológiában. A mint az ókori irodalmi művek közül sok több, részleteiben eltérő kéziratban maradt fenn, épen úgy a görög szobrászat alkotásairól nem egy esetben több, a részletekben egymástól eltérő másolatot őriznek múzeumaink. Ezeknek a másolatoknak az össze-

hasonlító formai tanulmányozása, művészi stylusuk hűségének az egykorú eredeti alkotásokkal való egybevetése, szóval a másolatok kritikája az archeologiai kutatás egyik legfontosabb és legnehezebb feladata. Az ilyen kritikai ítéletnek a biztonsága természetesen a szem gyakorlatától függ. A mint kéziratok alapján az eredeti szöveget az a philologus fogja a legbiztosabban megállapítani, a ki az illető kor és író stylussajátságait, szófűzését, kifejezésmódját a legalapossabban ösmeri, épen úgy a különböző másolatokban csak az fogja tudni az eredeti alkotás vonásait felösmerni, a ki a görög művészet ránk maradt emlékeit lehető teljesen ösmeri s a különböző korok és mesterek alakításmódjáról tiszta képet alkotott magának.

A másolatok számáról nagy valószínűséggel következtethetünk az eredeti szobor kedveltségére és híres voltára. E mellett a föltevés mellett bizonyít az, hogy az irodalmi forrásmunkákban is magasztalt Athena Parthenos, a Doryforos, a Diadumenos, az Athena Lemnia, a Sauroktonos, a knidosi Aphrodite stb. mind több másolatban maradtak reánk. Különös, hogy az olympiai Hermesről eddig még szoborszerű másolat nem került elő, csak egy kis terrakotta másolat Myrinában.*) Úgy látszik nem tartozott a kedveltebb alkotások közé. Phidias nagyhirű remeke, az olympiai Zeus, melyről az antik írók azt mondták, hogy a ki nem látta, boldog nem lehet, szintén nem felelt meg a későbbi korok ízlésének. Egyáltalában nem másolták; csak Hadrianus idejéből való éremképek nyujtanak róla halvány fogalmat.

Kétségtelen, hogy a másolás általában az önálló művészi alakító erő elapadásának, kimerülésének a jele. A görög művészet ereje fényében a teremtésnek ehhez a szolgálai eszközéhez sohasem folyamodott. A másolást a virágában levő renaissance sem ösmerte. S a japán metszetek színes ezrei is mind önálló szemlélet megnyilatkozásai. A görög művészetben legföljebb formai átvétellel találkozunk. Egyes szobrászok az egykorú festészet motívumait használják föl

*) V. ö. Pottier, Reinach: *Les terres cuites de Myrina* p. 19 suiv. — A myrinai terracották nagy részét a Louvre őrzi. — A myrinai koroplasták úgy látszik általában gyakran használták föl mintaképpül a nevesebb szobrászi műveket.

domborműveiken, a következő nemzedék pedig kerek szobrászi alakban fejleszti tovább ugyanezt a művészi problémát. Viszont a festőkön is érezhető néhol a szobrászat behatása. Különösen Polygnotos teremtő szellemének volt nagy és általános a kisugárzása. Az ő festményeinek a nyugalmas, hangulatos csoportfűzése nyilatkozik meg az olympiai Zeus-templom keleti oromdízének elrendezésében. A termékenyítő művészi életnek ez az örökös nyugtalan ide-oda áramlása azonban még nem másolás. Nem sorolhatók a másolatok közé a szobrászi műhelyekben készült iskolás művek sem, midőn a tanítvány a mester művének utánzásával gyakorolja alakító képességét. Ilyen esetek az antik művészi életben ép úgy előfordultak, mint manapság. A Louvre egyik kevésbé ösmert Herakles szobra például valószínűleg az úgynevezett borghesei Aresnek egykorú műteremátdolgozása. Másolásról a szó valódi értelmében csak akkor szólhatunk, ha az eredeti alkotás és a másolat keletkezését nagyobb időköz választja el egymástól. A másolás ebben az értelemben csak akkor jelenik meg az antik világ művészi életében, midőn a görög szobrászat életereje immár teljesen ellankadt s Itália földjét megihlette a lehunyó görög művészet formavilágának gazdagsága.*)

A Nagy Sándort követő időszak tulajdonképpen nem tartozik már a nagy, alkotó korok közé. A teremtés friss ösztöne lankadóban van. A hellenistikus művészet csak a letűnt classicus kor művészi eszközeinek fokozásával és gazdagabb kiaknázásával éri el rendkívüli hatását. Az alexandriai lágy, festői alakkezelésű szobrászat teljesen attikai hagyományokon épül fel, a kisázsiai művészi iskolák egy része pedig csak Lysippos műveinek szenvedélyes külső mozgalmasságát fejleszti tovább. A viharzó szenvedély a pergamoni oltár domborművein az embernek új művészi tartalmat nem adott. A görög művészet a 300 évvel Kr. e. már áthágta fejlődése délpontját. A midőn

*) A szobormásolás kérdésével eddig csak Furtwängler Adolf foglalkozott rendszeresen. E tárgyú nagy munkájának csupán két első része jelent meg *Statuenkopien im Altertum* és *Originalstatuen in Venedig* czímen. — A művészettörténeti kézikönyvek nagyon jól tennék, ha bevezetésképpen tájékoztat nyujtanának a szobormásolás kérdésében. Eddig ez még egyáltalában nem történt.

Skopas és Lysippos műveiben a belső és külső nyugtalan indulat megtalálta a maga pompás alaki kifejezését, midőn Lysikratessel a művészet a természet után öntött másolat-tól sem riadt vissza, akkor a művészet ebben az irányban már nem fejlődhetett tovább. És a hellenistikus kor művészi emlékei között tényleg találkozunk az alaki lelemény kimerülésének jeleivel. Agasias nagyhírű borghesei vívója, a milói Venus, a pergamoni Phymachos Asklepiosa nem eredeti alkotások a szó igazi értelmében. Nem független művészi lelemény eredményei. Művészeik csak előző korok alkotásait fejlesztették bennük tovább. Agasias vívójához alighanem Lysippos valamelyik szobra, a milói Venushoz a capuai Venus, a Pyromachos Asklepiosához pedig Alkamenes körének egy ösmert, szép Asklepios szobra szolgált alapul.

A hellenistikus korszakkal a régi művészi mintaképek öntudatos fölhasználása is kezdetét veszi. Példa rá Ebulides Athéna feje, mely tulajdonképen az úgynevezett Velletri Athéna átültetése a hellenistikus művészet puha, festői formavilágába. A föltaláló erő kimerülésének a jele, hogy a pergamoni királyok udvarán megkezdődik a régi műemlékek rendszeres gyűjtése és másolása. II. Eumenes idejében létrejön az első múzeum az Athéna-templom csarnokában. II. Attalos is szenvedélyes gyűjtő. Állítólag Polygnotos delphii falfestményeiről készítettett másolatot. Mindez a kor gyengeségének, az önálló művészi tevékenység hanyatlásának a jele. A lelkeken erőt vesz a csodás, eltűnt múlt varázsa, a vágyakozás a kihunyt szépség után. Nem csodálkozhatunk tehát azon, hogy Pergamonban az eredeti szoborművek mellett a classikus kor művészi alkotásainak másolatai is napfényre kerültek. A könyvtár termében rátaláltak Phidias Athéna Parthenosának és két más V. századbéli női szobornak a másolatára. Mindannyin megérzik a pergamoni hellenistikus másoló ízlése: különösen jellemzők a szövet-szerű, szabálytalanul megtorlódó, gömbölyű hátú, nehéz redők. Mennyivel másként hatott a mintaképek szigorúan stilizált, nyugalmas rubázata! Meggyőzően érezzük, ha egy összehasonlító pillantást vetünk az eleusisi torzóra vagy az Athéna Lemniára. A hellenistikus művészi életnek egy másik központjában is találkozunk a szobormásolás első

nyomaival. Delosban Polykletos Diadumenosának a másolata került elő, mely valószínűleg a Kr. e. II. századból való. Ez a másolat közletről sem oly gondos és stylusában nem oly hü, mint a többi ránk maradt másolat: a madridi vagy a londoni példány. Általában ebben az időben a szobrászok még sokkal jobbar benne élnek saját koruk művészi szemlélésmódjában, semhogy teljes önmehtagadással, szolgálilag utánozni tudnának. Innen magyarázható meg a részletek stilusbeli eltérése, a mi az V. században érthetetlen volna. Sajátos érdekessége a delosi példánynak, hogy a szobor mellett attributumok vannak a támaszul szolgáló fatörzshöz, melyek Apollora vallanak. Fölmerül a kérdés, vajon ezeknek a jelvényeknek a hozzátoldásával a másoló az eredeti alkotás jelentését is megváltoztatta-e, avagy csak közérthetően megmagyarázta azt? Azaz: Apollo vagy athléta-e a szobor eredeti jelentése? Jelenlegi ösmereteink alapján véglegesen ezt a kérdést még nem dönthetjük el. Mindaz, a mit Polykletos művészetéről tudunk, nem zárja ki azt, hogy a szigorúan emberi, formai szépségnek ez a nagy mestere ilyen athléta-szerű szoborban fejezte ki a maga Apolloszemélyét. Ugyancsak Delosban akadtak rá egy Praxiteles stylusára valló női szoborra, mely szintén a II. századból való másolat. A korai hellenistikus másolatok közé tartozik az olympiai Zeus-templom nyugati oromesoportjának két fekvő nőalakja is. Ezeknél nemcsak a márvány anyaga, hanem a művészi stylus, a kifejezőmód is jelentősen eltér az oromesoport többi alakjától. A redőkezelés folyékonyabb, nem oly nehézkes, széles, küzködő, mint a többi alakon. Összehasonlításuk rendkívül tanulságosan világítja meg a művészi látás történetét. Az eredeti szobrok talán lezuhantak, avagy márványtömbjük megrepedt s ezért kellett őket később másolatokkal pótolni. Ezeket a késői másolatokat sokan Damophon nevével szeretnék összekötni, mert róla mondják az irodalmi források, hogy Phidias olympiai Zeusát kijavította. Ez a combinatio azonban önkényes és nem is valószínű.

A formailag hü másolás nagy korszaka a Kr. e. I. századdal kezdődik. Nem a hellenistikus fejedelmek udvarán támad föl, hanem Itália földjén, akkor, midőn ez a görög művészet formavilágának megértésére és csodálatára meg-

érett, midőn az encyklopaedikus műveltség tért hódított s a letűnt korszakok irodalmi és művészeti emlékeinek megösmerése általános követelménye lett a műveltségnek. Ez a szellemi irány különösen Augustus császár korára jellemző. Maga a fejedelem lelkes csodálója a görög művészetnek. Bupalos és Athenis kezdetleges, archaikus alkotásai különösen megnyerték tetszését. A görögországi és kisázsiai rablóhadjáratok révén egész sereg görög szobor került Rómába. A tereken mindenfelé a görög művészet remekei díszlenek s az előkelő családok körében föllángol a gyűjtési szenvedély. Cicero és Asinius Pollio gyűjteménye mindenfelé nagy hírnévnek örvendett. Agrippa, a császár nemes barátja pedig ékesszavú beszédet mond, melyben az első nyilvános múzeum eszméjét veti föl. Hatalmas gondolat, valóban méltó ehhez a genialis államférfiúhoz.

Csakis ebben a múltért lelkesülő, műértő környezetben, melynek saját művészi teremtő ereje nem volt, érthető meg annak a nagy szobrászi iskolának a keletkezése, mely a szobormásolással foglalkozik s melynek élén a források és az emlékek egybevágó tanúsága szerint Pasiteles állott. Plinius szerint a nagy Pompeius idejében működött. Tanítványai számára összeállította azoknak a görög szobrászi remekeinek a sorozatát, melyeket másolásra különösen érdemesnek tartott. *Quinque volumina scripsit nobilium operum in toto urbe,* — mondja Plinius. (Nat. Hist. XXXVI, 39.) A másolatok, melyek reánk maradtak, alighanem a kor izlésének megfelelő ilyen kiválasztás alapján készültek.

Pasiteles nevéhez a szobrászi alakító eljárásnak egy új módja is fűződik, mely a nagy másoló iskola fejének művészi jelleméhez nagyon jól talál. *Nihil unquam fecit antequam finxit,* — jegyzi meg róla Plinius. (N. H. XXXV, 157) Ez azt jelenti, hogy mindig kidolgozott agyagminták segítségével dolgozott. Ő vezette be a szobrászatba a lepontozó eljárást, a mi nem más, mint a főbb méretek és távolságok körzével való átvitele az agyagmintáról a márványtömbre. A görög szobrászat fénykora ezt a mechanikai segédeszközt nem ösmerte. A művészek kitünő iskolázottsága és páratlan technikai készsége oly biztossá tette a kezét, hogy a kis vázlatosan meggyúrt agyagminták alapján minden mechanikai átvitel nélkül azonnal a márvány-

tömb faragásához foghattak. Érdekes, hogy a mint Pernice kimutatta még a bronzedényeken párosával alkalmazott, megfelelő kis díszítő alakok is mind szabadkézi munkák. Bármily hasonlók is, még sincsen közöttük két teljesen egyforma. Nem készülhettek egyazon formába való öntés alapján, mert a görög művészet az V. és a IV. században a bronzöntésnek csak egy fajtát, az egységes formába való öntést ösmerte. Ezzel az eljárással pedig a forma minden egyes öntés után elpusztul, mert a kihült bronzról le kell törölni. Egy formából tehát csak egyetlen alakot lehet kiönteni. A több darabból összeilleszthető mintába való öntés csak a hellenisticus idők leleménye, a mikor már gipszmásolatok készítéséhez is értettek. A gipszmásolatokat Pasiteles körében a másolás céljaira bizonyynyal rendszeresen fölhasználták.

Az irodalmi forrásokon kívül a föliratos emlékek is tanúságot tesznek a nagy másoló iskola létezéséről, melynek Pasiteles volt a feje. A római albani Villában őriznek egy ifjúi szobrot, melynél a támaszul szolgáló fatörzsen a következő felírás olvasható:

Στέφανος Πασιτέλους μαθητής ἐποίησεν.*)

Ez az alak valószínűleg az V. század első felében virágzó argív iskola valamelyik híresebb szoborművének a másolata. Pasiteles körében úgy látszik igen kedvelték, mert nemcsak egymagában, de más alakkal csoportba fűzve is másolták. A római Museo Nazionale Orestes-Elektra csoportjának talapzatán Menelaos, Stephanos tanítványa nevezi meg magát. Stephanosban és Menelaosban tehát Pasiteles iskolájának két egymásba fonódó nemzedéke áll előttünk. A másoló iskolának még más tagjairól is hírt adnak a föliratos emlékek. A mint látszik, ezeknek a másolóknak minden művészi tehetetlenségük mellett is nagy volt az önérzetük. Nevüket büszkén ráírják a silányabb másolatra is, az eredeti alkotás mesterének nevét azonban gondosan elhallgatják. Így tett Lysippos pihenő Heraklesének egyik másolója, az athéni Glykon, a ki a jelenleg Nápolyban őrzött farnesei példány talapzatára a saját nevét véste rá. Ha nem maradt

*) V. ö. Loewy: Inschriften griech. Bildhauer No. 374.

volna reánk még egy másolat, melyen a művész sokkal becsületesebben járt el s a talapzatra írta: Δουίππου ἔργον, úgy nem is tudnók biztosan, hogy Lysippos művének másolatával van dolgunk s a művészettörténeti kutatásnak egy nagyfontosságú pillérét nélkülöznők. Mert ez az egyetlen szobor, mely kétségtelenül Lysippos művészi szellemét képviseli. Minden róla szóló tanulmánynak ennek az alkotásnak a beható vizsgálatából kellene kiindulnia. (Firenze, Palazzo Pitti.) Az athéni Apollonios a Doryforos fejének a nápolyi múzeumban őrzött bronzmásolatán egyetlen szóval sem emlékezik meg Polykletosról. Antiochos az Athéna Parthenosról,¹⁾ Kriton és Nikolaos egy negyedik századbeli Karyatidatypusról,²⁾ Marcos Kossutios Kredon Polykletos körének egy Pan szobráról,³⁾ az aphrodisiai Koblamos pedig az V. század végére valló ifjú atléta szoborról⁴⁾ készített másolatot s mindegyik jelzésével látta el alkotását. Az eredeti mű mesterének nevééről semmit sem hallunk. Ezekkel szemben az utóbbi évek ásatásai alkalmával Pergamonban talált hermán a derék másoló, Pergamios, az eredeti szobormű művészt, Alkamenest is megnevezi.

A másolásnak tulajdonképen való fénykora a Kr. e. és Kr. u. első század. A Kr. utáni második században a másoló műhelyekben még serényen folyt a munka, a harmadik században ellenben a másolási kedv és a művészi képesség rohamosan hanyatlásnak indul. Másolatokat az egész római birodalom területén találunk. Metzben egy pergamoni stylusú női szobor mása. Carnuntumban az Athena Parthenos fejének egy kis bronzmásolata, Brigetioban pedig a pergamoni Phyromachos Asklepiosának egy kis márványmásolata került elő.⁵⁾ Görögország területén, mely Sulla hódító hadjárata óta politikailag egyszerű római tartományná zsugorodott

¹⁾ Roma, Museo Nazionale.

²⁾ Róma, Villa Albani.

³⁾ London, British Museum.

⁴⁾ Nápoly, Museo Nazionale. — A fölíratokra vonatkozólag v. ö. Loewy: *In-schriften griech. Bildhauer* cz. munkáját.

⁵⁾ Ezt a példányt a Nemzeti Múzeumunk őrzi. Hogy a kis Asklepios szobrocska tényleg Phyromaches művének másolata, azt az Archeologiai Értesítő 1908 évfolyamának 339—343 o. mutatam ki.

össze, az egész művészi élet szegényes másolásban merül ki. A Görögország területén előkerült másolatok általában jelentéktelenebbek, mint azok, melyeket Itáliában készítettek.

Hogy valamely szobor eredeti-e avagy másolat, azt oly esetekben, midőn fölírás vagy a találás helye nem nyújt biztos támaszt, tisztán a szem dönti el. Ez az ítélet mindig subjectív elemeken, művészi élményeken és tapasztalásokon épül föl s a szem érzékenységétől és gyakorlottságától függ. Épen ezért itt igen gyakori a véleményeltérés még a legavatottabbak között is. A legtöbb esetben igen könnyű annak a kérdésnek az eldöntése, vajon eredeti művel vagy másolattal van-e dolgunk; a művészi és technikai sajátságok útbaigazítanak. A bronzszobroknál a lecsüngő hajfürtöknek külön való öntése és odaforrasztása csak görög eredeti alkotásoknál fordul elő. Példa erre a Lord Devonshire birtokában levő Apollo-fej. A márvány-szobrokon az érczből készített járulékok (pl. az ægis kigyói, a pajzs), melyeket ércsapokkal erősítettek meg a márványban, szintén csupán az eredeti görög művek sajátossága. Vannak azonban olyan esetek is, midőn a leggyakorlottabb szem is csak habozva felelhet, eredeti-e a szóbanforgó szobor vagy másolat? Így például az úgynvezett Medici torzóról Furtwängler sokáig azt hitte, hogy eredeti alkotás és csak a Sevillában talált hasonló méretű többi másolat bizonyította be véglegesen, hogy nincsen igaza.

A másolatok nagy tömegének az anyaga márvány. A bronz eredetieket is legtöbbször márványban másolták. Ilyenkor persze a bronz éles vonalozásának, cizellálásának az utánzása megérzik a márványon. Annak, hogy a bronzszobrokat is márványba másolták, az az oka, hogy a bronzanyag sokkal költségesebb és hogy a bronzöntés technikája a Kr. u. 1. században már erősen hanyatlásnak indult. Erről emlékeink és Plinius ítélete egyaránt tanuskodnak. A reánk maradt bronzmásolatok száma igen csekély. Ezek rendszeren nem oly hűek és pontosak, mint a márványkópiák.

A másolatok megítélésénél fontos, hogy a stilus-hűség kérdését a minőség kérdésétől elválasszuk. Lehet valamely másolat minden részletében gondos, hű s kivitelében mégis közepes, lelketlen. Viszont a nagy művészi készséggel és

virtuozitással faragott másolatok gyakran megbízhatatlanok. Ezt természetesnek fogjuk találni, ha meggondoljuk, hogy minél jelesebb, önállóbb valamely művész, annál kevésbé tud ragaszkodni, szolgálilag alkalmazkodni az idegen formákhoz, annál többet visz belé a másolatba a maga művészi egyéniségéből, alakkezeléséből. A stylus-hűség kérdésének a megítélése rendkívül nehéz és bonyolult s csakis az időbelileg biztos eredeti alkotásokba való elmélyedés adhatja meg a szemnek a szükséges gyakorlatot, hogy az idegen elemeket, melyek nem korszerűek, a másolatokban azonnal felismerjük.

A másolatok óriás tömegét két nagy csoportra oszthatjuk: pontos és megváltoztatott, átalakított másolatokra.

I. A pontos másolatok gipszöntvények nyomán készültek. Anyaguk márvány, csak ritkán bronz. A márványmásolatok legtöbbje a római időben belső termek díszítésére szolgál. A pontos másolatok az eredeti alkotásoktól csak a jelentéktelen apró részletekben térnek el. Ilyenek a támaszok, az attributumok, a kardszallagok. Ezenkívül önkényesen bánnak el a másolók a lehulló hajfürtökkel, szalagokkal s a fejdíszekkel. Különösen a támaszokat változtatták meg gyakran. A főméretek a pontos másolatoknál mindig megegyezők.

A szerencsés véletlennek köszönhetjük, hogy a görög művészetnek legalább néhány alkotása eredetiben és másolatban is reánk maradt. És ennek a másolatok megítélése és a szem művészi nevelése szempontjából óriás fontossága van. A másolatok és az eredeti alkotások összehasonlítása adja meg csupán a szemnek a művészi érzékenységet, csak így lesz képes rá, hogy különböző silány másolatok alapján az eredeti műretek egész szépségét visszaadja. Éppen ezért ez az összehasonlítás a szemléleti nevelés első és legfontosabb feladata.

A ki először látja egymás mellett az eredeti alkotást és másolatát, az összbenyomás alapján gyakran kételkedni fog, vajon tényleg másolással van-e dolga, annyira eltérőnek érzi hatásában az eléje táruló két szoborművet. Pedig a részletesebb szemlélet, a gondos egybevetés meggyőzi, hogy a formák vonásról-vonásra megegyeznek, a méretek teljesen azonosak. Honnan hát mégis az eltérő művészi benyomás?

Az eltérést csak a másoló lelketlen szolgálai munkája magyarázza meg. Hiányzott nála a művészi hatás szempontjából lényeges formáknak az az ihletes kiválasztása, mely az igazi nagy mesterek alkotásait jellemzi. A jelentéktelen formák művében épen oly hangsúlylyal szerepelnek, mint a jelentősök. Ezt a megfigyelésünket az eredetiben és másolatban ránk maradt szoborművek összehasonlításával igazolhatjuk.

1. Az Akropolis déli lejtőjéről való fejnek pontos másolata került elő Olaszországban, melyet a berlini múzeum őriz. (L. Brunn-Buckmann: Denkmäler T. 174; Athenische Mitteilungen 1876 T. XIII, XIV.) Ez a másolat a legjobbak közül való s mégis minő végtelen ür választja az eredeti alkotástól! Minő részletező, száraz az eredetihez képest! Különösen Skopas és Praxiteles körében, a hová ezt a fejet művészi sajtáságai utalják, roppant nehéz a másoló feladata. A főformáknak a biztos kiemelése s a mellékes részletek háttérbeszorítása a másolók számára el nem érhető, utánozhatatlan csoda. A művészi kifejezés középpontja az eredeti alkotásban a szem tájékán van; a szem kifejezése dominálja az egész művészi benyomást. A másolaton a formák egyensúlyba kerültek, lényegtelen elemek toltak előtérbe s ezzel az eredeti művészi hatása odaveszett.

2. Ugyanezt a mély különbséget érezzük, ha az ú. n. Eubuleus fejet, mely Praxiteles vésőjére méltó, másolataival összevetjük (Eleusis, Mantua, Róma, Kapitoliumi múzeum). Különösen a haj összehasonlítása tanulságos. Az eredeti alkotás laza nyugtalansága a másoló számára elérhetetlen.

3. Paionios Nikéje fejének, melynek eredetije csak töredékben maradt reánk, Amelung egy római magángyűjteményben pontos másolatára akadt. (V. ö. Römische Mitteilungen 1894 T. VII S. 162).

4. Az Erechtheion gyönyörű Kóráiról is ösmerünk több másolatot: a) Vatikán, b) Koppenhága, Glyptothek-Ny-Carlsberg, c) Mantua. A redőkezelésben igen nagy az eltérés eredeti és másolat között. Bár a ruharedők általában nagyobb és könnyebben utánozható formák, mégis hiányzik a másolatokon az eredeti redőinek az élessége és a mintázás frissége.

5. A Nike-templom domborműves márványkorlátjának egyes részleteit is gyakran másolták: két részlete másolatban is ránk maradt. Az egyik a sandálját kötő Nike mása

új attikai modorban a müncheni Glyptotheka egy domborművén, mely egy herma megkoszorúzását ábrázolja; egy másik dombormű a firenzei Uffiziben a bikát áldozatra vivő Nike alakját használta föl mintaképeül. (L. Brunn-Bruckmann: Denkmäler T. 342b).

II. A másolatok második nagy csoportjába az átalakított, megváltoztatott másolatok tartoznak. Ezekben a másolók változtatása nem csupán jelentéktelen részletekre szorítkozik, hanem az egész műre kiterjed, mindenütt átalakítólag hat. Ezek az átalakítások lehetnek:

a) pusztán külsőlegesek, melyek csak a méretekre vonatkoznak és pedig

1. kicsinyítések vagy nagyobbítások. Kicsinyítések anyag és munka megtakarítás szempontjából természetesen váltak szükségessé colossális méretű szobrok másolásánál. Ezek a kicsinyítések nem történtek minden alkalommal meghatározott arányban, egységes méretek szerint. Például szolgálhatnak erre az Athéna Parthenos reánk maradt kisebbitett másolatai, melyek méreteikben nem egyeznek meg. A Varvakeion példány és a Lenormant-féle szobrocška jóval kisebbek, mint a többiek. A másolatok rendes átlagos mérete a két méter, ez az u. n. heroicus nagyság. A colossális szobrokat általában nem szívesen másolták, már csak azért sem, mert a méretek megváltoztatása ezeknél különösen erősen csonkította az eredeti művészi hatását. Lehet, hogy az Akropolison állott Phidias alkotta u. n. nagy Athénáról is őriznek gyűjteményeink másolatokat: a Medici torzóban és Sevillában őrzött testvérmásaiban. *) Ebben az esetben valamennyi példány méretei egyformák. Történhetik a kicsinyítés decoratív czélokra is. Az ilyen rendeltetésű kicsinyített másolatok anyaga a márvány vagy a terracotta. Ide sorolhatók azok a Párisban és Koppenhágában levő kis terracottalapok, melyek a Parthenonfriez egyes részleteit használták föl mintaképeül. (L. Waldstein: Essays on the art of phidias T. 9—13.) A parthenon nyugati oromdizének s az Erechtheion frizének egy csoportját is lemásolták kisebbitett méretekben. (V. ö. Brunn Bruckmann: Denkmäler T. 32, 192; Eféméris archeo-

*) V. ö. legújabbán Amelung fejtegetéseit: Öst. Hefte 1908 S. 169—211.

logiké 1890 T. 12. 13) Jó kisebbített márványmásolat van az Athéna Velletriről a római Conservatorok palotájában. Gyakran utánozzák a kis terracották is a híresebb szobrászi remekeket. Az olajbeöntő athletáról, az úgynevezett Venus Genetrixről, Praxiteles Hermeséről, Polykletos Diadumenosáról a kisázsiai ásatások ajándékoztak meg terracotta másolatokkal. A kicsinyítés egységes méretek szerint néha azért történt, hogy sorozatosan fölállítva a másolatok kerti vagy belső díszül szolgáljanak. Ilyen esetet látunk a vatikáni Braccio Nouvo fülkéiben elhelyezett athléta szobroknál, melyek azonos méretek szerint eltérő eredetiek után készültek. A nagyobbító szobormásolás, bár igen ritkán, de valószínűleg mégis előfordult. Ha a római Museo Nazionaleban levő életnagyságon felüli Asklepios fej eredetije, Phrymachos műve, csak életnagyságú volt, úgy itt nagyobbított másolattal állanánk szemben.

2. Az átalakított másolatok következő csoportjánál a szoborművek rendeltetésváltozást szenvedtek. Erre a római kertek díszítései bőségesen alkalmat szolgáltatnak. Nemcsak silányabb másolatokat, de a legremekebb eredeti görög szobrokat is fölhasználták a kertekben szökőkútalaknak. Így alakították erre a célra a bostoni múzeum csodaszép libán ülő Aphrodite szobrát is, mint a vízjáratul szolgált csőalakú fúrás bizonyítja. Gyakran alakították át a másolók Timotheos Lédáját is szökőkútdíszül, ilyenkor azonban a hattyú helyét korszó foglalja el, melynek nyílása a vizet ontja. A ki Pompeji házeit bejárta, az láthatta mennyire lényeges alkotó része az antik házi életnek a szökőkút s mennyire bővelkedett a görög-római ház decoratív szobrokban. Ezt az újabb delosi és pergamoni ásatások is világosan igazolták.

3. Roppant elterjedt fajtája az átalakított másolatoknak a hermává való átalakítás. A kedvelt szobrok fejről a rómaiak sokszor készítették herma-alakú másolatot, hogy ezeket kapuk mellett párosával decoratív értelemben fölállítsák. Pompeji kertjei a herma-diszek alkalmazására is bőségesen szolgálnak példával. Különösen portraifejeket illesztettek rá másolás alkalmával gyakran herma-törzsrre. A herma művészi alakjának fölhasználása a görög művészet érdeme. A pillérszerű, architektonicus törzsnek gyönyörű befejezése

a nyugodt, formákban gazdag emberi fej. A herma mindenképen önálló művészi forma, egy kitünő művészi gondolat megtestesülése, nem pedig csak önkényesen kinyesett, kihasított része a valóságnak, mint a későbbi római mellkép, mely a mellet és a karokat is magába zárja. A herma zárt művészi egész szigorúan tectonicus jelleggel, míg a mellkép önkényes, szervezetlen alkotás. A görög művészet a mély mellképet nem ösmerte. A herma építészeti jellegének megőrzése végett a görög művészek az arcz két oldalán alkalmazott leomló hajfürtökkel nagyszerű kapcsolatot teremtettek a fej szervesen élő formavilágából a tectonicus, pillérszerű törzsbe. A fej egyenletes, nyugalmas helyzetével így részesevé lett az alsó pillértagban kifejeződő építészeti megkötöttségnek. A mozdulatlanság, az egyenesen előre tekintés és a leomló hajfürtök a herma-törzs tectonicus kereteit mintegy átviszik az arczra. Példa erre Kresilas Amazon-fejének herma-alakú másolata a római albani Villában. A Phidiasra visszavezetett gyönyörű Aphrodite-fej néhány hermaszerű másolatán is rajta van kétoldalt a leomló hajfürt. Megesett az is nem egyszer, hogy a hermán a fej eredeti hajlását megtartották. Így látjuk ezt a British Múzeum Perikles hermáján s a berlini és capitoliumi Anakreon-hermán, melyek az eredeti szobor fejének mozgását, hajlását megőrizték. Az is gyakran előfordul, hogy ugyanaz az eszményi fej eltérő hajlással ül a hermákon; ilyenkor decoratív szempont, a páros fölállítás volt az irányadó. A ritkább esetek közé tartozik az, midőn a másoló nemcsak a fejet, hanem a szobor egész mozgalmass felső testét is átvitte a herma-törzsre, a mi a szemet szerfölött sérti. Az átmenet a nyugtalan, szerves testi formákból a pillértagba roppant hirtelen és bántó. Legközvetlenebbül érezzük az ilyen összetétel kellemetlen hatását a római Museo Nazionale híres ökölvívó hermáján, mely az ötödik század valamelyik mesterének (Myron? v. Pythagoras?) egy mozgalmass athlétaszobrát illesztette herma-törzsre. A szobor felső testének herma-törzsre való illesztése nem a római másolók leleménye. Már a görög művészet virágkorában is előfordul, mint az egyik Rhamnusban talált szobor bizonyítja, csak hogy itt a felső test ruhával borított csendes nyugalma észrevétlen átmenettel belévezet a herma-törzs nagyvonalú, szigorú formáiba.

4. A másoló művészek néha az eredeti eszményi fejet portraittá alakították át. A legismertebb példa erre a párisi Louvrebán őrzött úgynevezett Germanicus szobor, mely az V. századra valló Ludovisi Hermesnek a másolata, csupán a fej kapott alanyi vonásokat. Alighanem Julius Cæsarral azonosíthatjuk.

5. Eszményi alakot más eszményi alakká is többször átalakítottak a másolók. A későbbi Asklepios-typusok eredetileg valószínűleg gyógyító herosokat ábrázoltak. A polyketosi ifjú alakok gyakran lettek a másolók vésője alatt istenökké: Hypnossá vagy Hermessé. Hasonló jelentésváltozással lett a delosi Diadumenosból Apolló. — Érdekes esetére a másoló változtatásnak tett figyelmessé Furtwänglernek az a megfigyelése, hogy az úgynevezett Perinthos athléta egy szentpétervári szakállas fejnek a másolata a szakáll elhagyásával.*)

6. A csoportbafoglalás különösen Pasiteles körében volt divatos. Ezek a szobrászi csoportok (Orestes-Elektra Nápolyban, Orestes-Pylades Párisban, az Ildefonso csoport Madridban stb.) nem önálló alaki lelemény eredményei, hanem a polygnotosi falfestés csoportfűzésének hatása alatt keletkeztek. Zárt egészszé olvasztanak össze oly szobrokat, melyek stylusuk és egész művészi fölépítésük szempontjából rendkívül eltérők. Az önálló látás hiánya a stylus egysége iránt való érzéket teljesen eltompította.

Az átalakító másolatok második

b) főcsoportjába a stylusbeli átalakítások tartoznak, tehát azok az esetek, a midőn a művészek a maguk alanyi szemlélésmódját és alakító erejét belevitték a másolatokba. A főméretek megegyezők ugyan, de a részletek kivételében változtatást látunk.

1. Régebbi szoborműveket néha késői, hellenisticus izléssel másoltak. Ez megérzik az egész alkotáson avagy a részletekben. Ez az átalakítás ruhás és ruhátlan szobroknál egyaránt előfordul. A Kleomenes-féle Germanicus szobron a ruha nem felel meg az V. század alakításmódjának; a praxitelesi izlés hatása alatt dolgozó másoló ezt a részletet megváltoztatta a későbbi kor stylusa értelmében. Hasonló

*) L. Münchner Jahrbuch der bildenden Kunst 1907 I. S. 150.

későbbi izlés bélyegét viselő átalakítást látunk a Chiaramonti Niobidán, az Athéna Parthenos pergamoni másolatán s phidiasi Aphrodite-fej smyrnai, életnagyságon fölüli példányán, a hol világosan megérzi a szem a hellenisticus stylus-elemeket.

2. Máskor meg régebbi alkotások stylus-sajátságait viszik belé a másolók a későbbi kor alkotásaiba. A phidiasi Athena-szobor másolata (Farnese) Nápolyban régebbi izlés kedveléséről tesz tanuságot. Erre vallanak a rendkívül nehéz, húsos szemhéjak. Ezek a részletek a Hope-féle példányon sokkal stylszerűbbek. — Más példa az úgynevezett Giustininni Apollo-fej, mely hellenisticus eredetét Kresilasi felfogással ad vissza.

3. A másolat stylusbeli jellege néha pusztá külső toldások, hozzáadások alapján is megváltozik. Így látjuk, hogy az Antoninusok korabeli másolók a ruhátlan herosi szobrokat chlamyssal ékesítik föl, a mi a kor izlésének megfelel. A skopasi Meleager-szobor legjobb másolatán, a berlini példányon nincsen chlamys, megvan ellenben a vatikáni másolaton. Ez a külső toldás az üres választékosság és a hüvös szenvelgés benyomását teszi. Az is kérdéses, vajon a belvederi Apollo eredetijén megvolt-e a cylamys? — Hajfürtökkel való megtoldás is megváltoztathatja a művészi stylus jellegét, mint azt a Hera Barberini egyik példányán (Róma, Mus. Naz.) látjuk. — A vatikáni Myronra valló Hermes Ingenuin a chlamys bizonyára a másoló toldása.

A másolás történetének és a másolatok nemének ez áttekintése után szinte magától feltámad a kérdés, hogy vajon minő eszközök állanak rendelkezésünkre a másolatok időrendi keletkezésének megállapításánál? Itt első sorban a találás helyére vonatkozó megbízható adatok jönnek tekintetbe. Leghatározottabb támaszunk a Pompejiben és Herculumban talált másolatoknál van. A Doryforosnak Pompejiből való példánya föltétlenül a Kr. e. első század teremtése. Kissé puha, de biztos kézre valló munka. A fatörzs egészen mellékesen, schematikusan, vízszintes vonalakkal van dolgozva, a mi szintén korai keletkezésre mutat. Pompejihez hasonló biztos adataink sajnos sehol másutt nincsenek. A Caracalla thermákból vagy a Hadrianus villájából származó szobroknál a találás helyéből az alkotás idejére

semmiképen sem vonhatunk biztos következtetést. A Caracalla thermáiban s Hadrianus villájában a legkülönbözőbb szoborművek kerültek egymás mellé. -- Cherchelben, Észak-Afrikában szintén igen sok másolatot találtak, melyek valószínűleg Juba király palotáját díszítették, tehát körülbelül Augustus idejéből valók.

Ha, mint a leggyakrabban megesik, a találás helyére vonatkozólag nem állanak rendelkezésünkre biztos adatok, akkor csak a munka sajátosságai szolgálhatnak ítéletünk alapjául. És itt kezdődik a szem rendkívül fontos szerepe. Csak a műemlékek alapos tanulmányozásán iskolázott szem lehet vezérünk ebben a nehéz, jelentős munkában.

A különböző korbeli másolatok stílus-sajátságainak a felismerésére csak a biztosan datálható portrait-szobrok tanulmányozása vezethet. Csak így érezh tjük át azokat az izlésbeli áramlatokat, melyek a császárság egyes korszakait áthatják s melyek az illető kor másolatainak sajátos jelleget adnak. Mert, ha a római császárság művészetéből az önálló alakító erő hiányzik is, azért minden egyes időszaknak megvolt a maga izlése, a maga kifejezőmódja. Minden korszak másol Augustustól kezdve Constantinusig, csupán a másolás módja eltérő. Augustus korának izlése a vonalas gazdagságot kedveli; művészi felfogása rajzszerű, nagyobb síkokat, mélyebb árnyékokat, tömeghatásokat nem tűr. Ennek a vonalas, unalmas egyhangúságnak a legmonumentálisabb kifejezői az Ara Pacis domborművei. A Claudiusok korában a rajzszerű izlés háttérbe szorul s a barock mozgalmasság kedvelése váltja föl. A redőkezelésbe beférkőzik az indokolatlan mozgás. A redők itt-ott teljes önkényesen kilebbennek egyensúlyi helyzetükből, mintha szél kapna beléjük. Ezt látjuk a női portrait-szobrokon s a pánczélos szobrok lecsüggő bőrrojtjain. *) Trajanus és Hadrianus kora a hellenisticus kor művészi alakításmódjának hatása alatt áll. Ezt érezzük a beneventumi diadalív domborművein. Az Antoninusok korabeli szobrokat hideg, előkelő símaság jellemzi. A késői

*) Bővebben I. A. Hekler: Römische weibliche Gewandstatuen Münchener archeologische Studien S. 152. ff. és V. ö. rövid fejtegetéseimet az Archeologiai Értesítőben 1907, 130 és köv. o., 1908, 13 és köv. o.

másolók főtörekvése, hogy az egész szobrot egyetlen márványtömbből vágják ki. Ennek az izlésnek a jegyében írt Plinius, a ki Asinius Pollio kertjében a Laokoon és a farnesei bika leírásánál dicsérő csodálattal mondja: *omnis ex uno lapide*. A késői másolatok a mellékes dolgokra fordítanak példás gondot. A fatörzseket, melyeket a görög művészet csak nagyolva, schematikusan jelzett, a római másolók virtuóz természetességgel, a kéregfelület minden kis görcsével együtt kidolgozzák. Jellemző példája az ilyen munkának a mantuai Apollo mantuai példánya, mely az összes attributumokkal és a mellette levő fával együtt egy márványtömbből készült. A fa rendkívül mesterkéltné, természetességre törekvő munka. A másoló gondja minden kis lombra kiterjedt. — A sziklaalap természetesebb kidolgozása is elárulja a késői másolót. Épen ezért a híres *subiacoi* ifjú szobra csak Hadrianus kora utáni időkből való másolat lehet. A talapzatán a művész jelezte a sziklás talajt; a talapzat oldalélének gazdag tagolása is késői időre vall. — A vájt szemcsillagok és a hajtömegnek a futó vésővel való teljes föllazítása is jellemző sajátossága a Kr. u. II. század szoborműveinek. A márványfelület fényesre csiszolása szintén csak a Hadrianus utáni másolatokon jelenik meg.

Mindezek azonban csak a legfőbb irányelvek, melyeket a másolatok megítélésénél szem előtt kell tartani. Az ítélet biztonságát természetesen csak a hosszas tapasztalás és gyakorlat adhatja meg.

HERLER ANTAL.

TOMPA MIHÁLY IFJÚKORI KÖLTÉSZETE.*)

I.

1844 nyarán tanulását félbeszakítva, elkedvetlenedve távozik Tompa a pataki collegiumból. Pataki éveivel életének legküzdelmesebb, kedves emlékekben legszegényebb korszaka fejeződik be. Korán árvaságra jutott, anyai szeretet nem virrasztott fölötte, apai gond nem kísérte életének útjain. A szegényes szülei hajlékból csak egy szomorú képet őrzött emlékezete: azét a zordon téli napét, melyen anyját temették; a nagyszülei házban lépten-nyomon csak a rokonok keményszívűségét érezte «korán megfélemlert lelke». Mint korosabb és nagyon szegénysorsú diákot aligha fogadta eleinte tanulóársai részéről is rokonérzés. Míg feltörekvő lelke előtt a boldogabb jövő képei lebegtek: folyton éreznie kellett sorsa bizonytalanságát, mások kegyelmétől függését. Erre a másoktól való függésre volt utalva mint idősebb ifjú is. Szerelmének ébredése is inkább a lemondás keserűségével töltötte el lelkét, mint a megértettség boldogságával.

Sivár ifjúság volt ez; de utolsó pataki éveiben mintha kárpótolni akarta volna a sors mostohaságáért. Értékes, emelő barátságokkal, előkelő összeköttetésekkel ajándékozta meg. Az írói dicsőség is mindinkább biztatóan mosolyog feléje. Költeményeit sűrűn közlik a legolvasottabb folyóiratok, neve szélesebb körben ismertté lesz, úgy hogy 1842 nov. 17-én a pápai Képző-társaság Petőfivel együtt tiszteleti tagjául választja. Első verse (*Posta-dal*) még 1840

*) Mutatvány a Kisfaludy-Társaságtól a Széher Árpád-díjjal jutalmazott s egészében a Kisfaludy-Társaságnak *Költők és Írók* című gyűjteményes vállalatában megjelenő pályamunkából.

márcz. 28-án jelent meg Helmecezy lapjában, a *Társalkodó*-ban s május 13-án követte ezt ugyanott *Víz-dala*. Ugyancsak ebben az évben jelent meg a *Tudományos Gyűjtemény* «szépliteraturai ajándéka»-ban, a *Koszoruban* három népdala s a *Kandalló-dal*, mely fennmaradt versei közt valószínűleg a legrégebb. 1841-ben megnyitlak előtte az *Athenaeum* hasábjai is, melyeken akkor mintegy felavatásukat nyerték a tehetségesebb fiatal költők. Jun. 29-én jelent itt meg első verse (*Alkonyatkor*) s ezt gyors egymásutánban követték a többiek. Az Athenaeumon kívül dolgozott az *Életrajzok*ba s egyik virága volt a *Honderüt* «szellemkin-cseikkel gyámolító írói koszorúnak».

Ez a biztatóan induló írói pálya is inkább a nagyra-hívatottság és korán letöretés keserű sejtelmével töltötte el a fiatal pataki tógátus lelkét, mint a ráváró dicsőség hitével. Elégedetlensége sorsával már ebben a korában hatalmába keríti, az étellel való meghasonlás szomorú órái már ekkor meglátogatják. Betegeskedni kezd, melle gyakran fáj, lefogy, arcza megsápad s olykor vért hány. Leveri lelkét az a gyilkoló rettegés, mely ettől kezdve sohasem hagyja el s elpusztítja benne azt az energiát, melylyel fölvehette volna harcát az étellel: az anyja betegségétől való félelem. Elkeseredve, majd elfásulva várja közelinek hitt végét.

Ennek a kevés örömi ifjúságnak bánata sugallja legnagyobb részében Tomba e korbéli költészetét, melynek legtöbb termékét nem vette fel későbbi gyűjteményeibe. Éreznie kellett, hogy pataki éveinek termését az érzésnek és képzeletnek az irodalom egész világát átalakító forradalma választja el attól a költészetétől, mely Patakról való távozása s Petőfi-vel való ismeretsége utánra esik.

Tomba fellépése irodalmunk fejlődésének abban a korában történt, mely elválaszt egymástól két, merőben különbözőnek látszó világot. A politikai életet már hatalmas lendületnek indították Széchenyi reform-eszméi, a költészet hűségeseb chorusa ennek a dicsőséges acciónak, de tartalom-ban és formában egyképen előtte áll még annak az átalakulásnak, mely a politikai életéhez hasonló módon, de sokkal gyorsabban megy majd végbe. Az a tüneményes ifjú, ki ezt a reformot végre fogja hajtani, még ismeretlenül barangol az országban s szívja magába a magyar föld és

lélek szeretetét. A magyar költészet fejedelme ebben az időben még Vörösmarty. Mellette Bajza József a kor legünnepeltebb lírikusa. Az ő dalköltészete legtípikusabb képviselője e kor lírájának, melyet *almanach-lirának*, vagy *szobai költészetnek*, *sóhajok költészetének* nevez irodalomtörténünk. Körülte csoportosulnak a kor nevesebb ifjú költői, kik a forma tisztaságára és a nyelv költőiségére való törekvésükben s a költészet és politikai élet eleven kapcsolatának éreztetésében Vörösmarty tanítványai, egyebekben pedig inkább a német szentimentális líra, de főként a *sváb iskola*, Uhland és Justinus Kerner hatása alatt állanak. Bajza iskolájának híve költői pályája első termékeivel Tomba is.

Ez a líra minden ízében mesterkéltnél, modoros, érzésben, motívumokban, hangban, képekben szegény. A szívéletnek egy pár válogatott mozzanatát énekli meg, bizonyos conventionális, gyöngéd érzelmességgel, «szelid, szíveket olvasztó hangon». Sugalló érzései még válogatottságukban is sajátos lefokozáson, lehütésen mennek keresztül. A külső forma csinosságára, a compositio kerektségére, az előadás választékosságára nagy gondot fordítanak ez iskola hívei, de ezek mellett keveset törődnek azzal, a mi a legköltőibb a világon: az érzés őszinteségével. Az ő szemükben a költő olyan kivételes, nem e világra való lény, ki az élettől csak keserűséget várhat és így sok, nagyon sok oka van a sírásra. Bánatuk, örömük egyformán affectált. Hihetetlen csekélységek tudják boldogsággal eltölteni szívüket, vagy vigasztalan fájdalommal keseríteni meg egész életüket. Az élet gyötrött zarándokainak vallják magukat, egyetlen kísérőjük az engesztelhetetlen bánat. A *búdalok*nak hosszú ciklusai-ban tárják fel a világ előtt gyászukat, melynek nincs könyje, sebüket, melynek nincs írja. Ez a férfiatlan sentimentalismus gyakran menekül álarcz mögé, gyakran szólal meg egy-egy elképzelt helyzetbe beállított személy ajkán híres *helyzetdalaik*ban. Tomba ment maradt a költészetnek ettől a könnyekbe fúlásától, bár ő nála ha nem is igazolhatnák, de legalább megmagyaráznák életének szomorú körülményei. Helyzetdala is csak egy van (*Síremlék*).

Rokon ezekkel a helyzetdalokkal azoknak a verseiknek nagyszáma, melyekben megéneklék az életnek egy-egy jelen-

téktelen adományát, vagy mozzanatát, mely boldoggá teszi a kevésre vágyó lelket. Így születik meg a sok *Bor-dal*, *Víz-dal*, *Pipa-dal*, *Kandalló-dal*, *Billiárd-dal*, *Sajka-dal*, *Vadász-dal*. Az arany középszer magasztalásai, a kevésel megelégedés vallomásai ezek a versek, a nélkül, hogy meg tudnának győzni őszinteségükről. Ilyenek Tomba legelső költeményei is. *Posta-dala* «a természet nyílt ölen mondhatatlan kéjt találó», ősi dalt dudorászó postáslegény boldogságát festi; *Kandalló-dal*ában a maga elégedettségét énekli meleg kandallója s «búcsatákon győzedelmes fegyvere»: a bor mellett, füstölgő pipája, vig barátai s biborajkú lánykája társaságában; *Víz-dala* az üdítő víz s a habkebelű lány magasztalása. Főgondolataiban: az egyszerű életmód dicséretében s a gyorsan iramló élet örömeinek siető élvezésében, egészen Horatius hatását mutatja, két utolsó versszaka még szólamaiiban is emlékeztet rá:

Habkebelű lány, nézd mi sietve
Fut le előttünk a patak-ár,
Tölts poharamba tiszta vizébül,
Míg zivatartól nem lepi sár.

Rózsakarú lány! így fut az élet,
Szedni siessünk bájörömit,
Folyja el ajkam' csókjaid árja,
Hogyha szerelmem lángja hevít!

E korbéli költészetének valósággal geneziséét tárja fel előttünk *Éjjélkor* című versében:

Szivemhez egy ígét nincs a ki szólana,
S a tenger éjszakán velem virasztana.
S ah! mert nem fojthatom keblembé a panaszt:
Könyűimmel, hideg lapokra jegyzem azt.

Ebben a költészetben csakugyan sok a gyászkönny, homályos bánat, végpanasz és végbúcsú. Indítékai: az ifjú szív küzdelmei, az emberi élet «gyarló szép álmái» s csendes elnyugtatójuk: a sir, a tavasz szépsége, az alkonyat kedvessége, a lányka s haza szerelme, a boldog véget nem remélő szerelem kínja, a búcsúzás fájdalma. Képei is épen ilyen szűk körből valók: a kert rózsaberke, a lágyan nyögő szellő, a lombok közt turbékoló gili, a csattogó fülemile,

az erdő magánya, a sír mohfedte ormán sötétlő ciprus, a síremléken merengő hold a legkedveltebbek s leggyakoribbak.

Szerelmi lirájában az érzés egyéni megnyilatkozásának nyomát alig találjuk. Hangot nyer általa az ifjú könnyen hevülése s naiv ábrándozása, de szenvedélyesebb érzés nem szólal meg benne. Öröme, reménye csendes lemondásba csap át, fájdalma, kétsége vigasztalan végpanaszokba hal el. Enyhületet csak a felejtéstől, megnyugvást csak a gyorsan közelgő végtől remél a «kin rabja». Nem a lányka kegyetlensége teszi előtte óhajtottá a sirt, — ennek a lírának műzsája hűséges, a költővel együtt epedő és siránczó leány. Viszonzatlan szerelemről, meg nem hallgatott valomásról nem szól ez a költészet, bármennyire panaszozza is a vesztés fájdalmát s a szenvedések elviselhetetlenségét. Mintha a sorsnak sötét árnyéka kísérné lépteiket, a végzet engesztelhetetlen parancsa gátolná boldogságukat s kényszerítené őket erre a keserű megnyugvásra:

Ne sírj leányka, oh ne sírj!
 Megváltanod ha nem lehet:
 Zöld hant alatt nyugodni jó.
 — Síromra tartsd könyűidet!

A milyen gyakori és végletes a bánata ennek a szerelmi viszonynak, ép oly ritka és igénytelen öröme: egy-egy séta bús őszi alkonyaton a leánynyal, egy-egy emlékjel tőle. Ez az emlékjel «mosolyg vidám tavasz-derűt borús egére» a szerelmesnek s teszi kívánatosná előtte a kínos életet, hogy — epedhessen tovább is a kedves boldogságáért. Ez a boldogság rendesen ösze van forrva a honéval. Ez az összefonódottság legjellemzőbben *Kedvesemhez* című versében nyilatkozik. Szerelmese háromszínű selyemszalagot ad emlékjelül neki, s ez, bármily távolra kerüljön is, a lányra emlékezteti: a fehér szín «ártatlansága szűz havát» jelenti, a piros hű szerelmét, a zöld reményre készíti, hogy csak őt boldogítja kedvese. Ez a «jelszín» a hazáéval egyezik, szíve e kettőnek esküszik örök hűséget:

Míg más az oltár zsámolyán
 Imádja istenét;
 Oh, én csak egy imát tudok:
 A hon s leány nevét,

Övök mert minden érzemény,
Mely szümben felfakad,
Csak értök fáj, remél, dobog,
A míg meg nem szakad.

Oh, kedves lányka, akkor is
Te fogd be bús szemem;
Nyugalmat a sír álmain,
Hazám, te adj nekem.

Tompai e korbéli lírája, éppen úgy mint az egész almanach-líra, motivumokban rendkívül szűkkörű. A szerelmen kívül alig jelölhetünk meg más sugalló érzését. Hangot nyer ebben a költészetben a természethez való vonzalom is, de nem az az őszinte, mély érzés, mely együtt él a természettel s részesévé teszi a maga örömének, bánatának. Jelenségeit ekkor még csak keretül használja fel s így is csak bizonyos válogatottságban. De már ezekben a költeményeiben is jellemzően nyilatkozik az a hajlama, mely szívesen von párhuzamot a természet és az ember élete között. Kicsiszolt, édeskés, semmitmondó rövid versek ezek, melyekhez szerelmi lírájából a *Napraforgók* csatlakoznak, e dagályos kurizáló versikék.

Van ebből a korából három *népdala* is, azonban ezek értékben nagyon messze esnek azoktól, melyeket már Petőfi hatása alatt írt. Ezek még inkább genreszerűek s bizonyos epigrammatikus csattanóra törekszik bennük. Egyikben a legény megfenyegeti a csóktól húzódozó leányt, hogy elbújdosik s a lány sirva kéri majd az eget, hogy hozza vissza őt.

El is ment a jó legény,
De megjárta ám szegény:
A lány úgy megsiratta,
Hogy kezét másnak adta.

A másikban a szeretője után sirdogáló leányt vigasztalja asszony-barátnője:

Én is egykor leány-fővel
Megjártam sok szeretővel;
Előbb mindig beteg lettem.
Utoljára föl se vettem.

Írt néhány balladát és románczot is ebben a korában s ezekben is annak az iskolának hatása alatt áll, melynek

hatására írja vall. Balladái a Kölcsey-féle balladák utánzatai, eleinte Vörösmarty hatását mutató szertelen pathoszszal (*Béla király és a bújdosók, Péter*), később Garay lelketlen retorikájával (*Zokol, Marco*). Sötét, szomorú világ az, melyben ezek a balladák lejátszódnak. Hősei ép oly sajtáságosan exaltált alakok, mint Vörösmartyéi: az emberi társadalomból magányba űzött, meghasonlott lelkű, féktelen szenvedélyű, dúlt arczú vitézek. Vadul néznek a világba, kínos mosoly ül ajkukon. Nagyon bosszúszomjasok, de nagyon hiszékenyek is, könnyű őket kelepcebe csalni. Zúgó rengetegek, omladozó várromok kietlen magányában élnek, elnyelő szakadékokkal fenyegető sziklaormokat járnak, harczukat háborgó éjben, villámok czikázása mellett, az elemek tombolása közt vívják meg. Tárgyukkal a magyar középkorhoz fűződnek e balladák, csak egy van közöttük (*Marco*), melynek tárgyát idegenből, a velenczéseknek Mihály doge korában a törökökkel vívott háborújából vette. Époszi lassúsággal és terjengősséggel halad cselekvényük, motiválásuk fogyatékos, nyelvük szintelen. Mindegyikben egy-egy pokolsötét lelkű, cseles nagyoktól félrevezetett király — a romantikus költészetben oly gyakran kipellengérezett zsarnok — idézi elő a romlást.

Egészében véve e korbeli balladaköltészete Garayra vall, mint példaképére. A Garaytól kiképzett balladára a francia romantikus dráma volt nagy hatással. Tárgyait legszívesebben a középkorból veszi, keresi a meglepő mesét, izgalmas jeleneteket, csattanós befejezést, előadásában retorikus, pointeket hajszóoló. Tompa balladáiban is sok van a romantikus dráma szertelenségeiből s gyakoriak bennük a tableau-szerű jelenetek s beállított csoportok is. A részletekben leginkább Vörösmarty hatása alatt áll. *Péter* egészen Vörösmarty *Salamonjára* vall, mint mintájára, a kardjával sírját ásó öreg *Zokol* Az *ősz bajnokra* emlékeztet. A megtévelyodott agg Dezső (*Béla király*) Vörösmarty világgá züllöttjei közül való, bájos lánykája, ki megosztja vele a rengeteg magányát s ártatlanul pusztul el, *Szép Ilonkával* rokon. Vörösmarty hatására vallanak ellentétezései is, mint *Béla királyban* a dúlt arczú, vak bosszútól reszketeg ajkú öreg s a lábánál heverő galambszelid, ártatlan leányka. *Zokol* és a királyi hírnök jelenetében Czuczor *Hunyadi-*

jának hatása látszik, Dezső panaszában a buja meráni nő és a fosztogató idegenek miatt Petur bán keservének bágyadt visszhangja hallik.

Románcaizai érzelmes lírai képek. Hőseik halvány arcú, szivükben bús sejtelemmel járó, sir felé hervadó leányok (*Varróleány, A kertészleány, Két menyasszony*). A *kertészleány*ban sajátosságos mesterkéltséget párhuzamban fejleszt a virágok s gondozójuk sorsát, a másik kettőben hőseinek halálát a természet kihaltságába kereteli be.

Tompá e korbéli egész költészete igazán közepes értékű. Egyénibb, szenvedélyesebb hang nem zendül meg lantján. Még a forrongó közélet sem bírta ilyenre. Zárkózott, szűk térre szorított életet élt, melybe nem hatottak el a nagy, országos reform-munka lelkes hangjai és sóhajai. A nemzeti heroikus küzdelme nem táplálta költészetét. Képzete előtt, egyéni életén túlhatolva, csak annak a nagy katastróphának képe merül fel, mely akkor annyira foglalkoztatta a magyar költészetet: a lengyel forradalom bukása. Két költeménye fűződik ehhez: a *Temetés*, ez a rémes keretben, izgatott gyorsasággal lepergő sötét történet s a *A szellő*, ez a kissé homályos, retorikus allegória. A magyar világból keveset találunk ebben a költészetben. A nép alakjai közül még csak a postás és az akkor annyira divatos halászlégény lép fel benne. Az alföld bűbája, melyen Tompa gyermekéveit leélte, még felfedezetlen; az ősznek megejtő varázsú melancholiája, mely később annyiszor elcsendesítette zaklatott lelkét, még közönyösen hagyja. Ekkor még a tél kedves évszaka s a hóval fedett sír a legkedvesebb képe. A világot és az embert a sentimentalismus borongó köde takarja el szeme elől, ezen keresztül látja.

Hogy a szentimentális líra lenyűgöző hatása alól ki tudta magát szabadítani Tompa s csakhamar rálépett arra az ösvényre, mely rendeltetése igazi útjára fogja elvezetni: az elsősorban Szemere Miklós érdeme. Szemere egyike azoknak a költőknek, kiket Petőfi előfutárjaiul szoktunk tekinteni. Érezte, hogy annak a modoros, bágyadt költészetnek, melynek hívéül szegődött Tompa, napja lejárt s pártfogoltját, hogy kikököntse ebből az egyszínű borongásból, humoros költemények írására buzdítja. Tompa próbálkozik is e nemből s így jönnek létre a *Csalónok* fullánkös epigrammjai,

a *Vallomás és Bedő* vig története, melynek csattanója nagyon mesterkélt ugyan, de benne lép fel első igazán népi alakja Tomba költészetének: a házsártos parasztmenyecske.

Erre a hatásra próbálkozott a prózában is. 1843-ban *A játékos* című novellájával vett részt a Kisfaludy-Társaság pályázatán. 1844-ben jelent meg a Honderűben *Látogatás urambátyámnál* című freskóképe. Egy fiatal, liberális felfogású, költészetért rajongó, pesti prókátor látogatja meg falusi, fősvény, maradi nagybátyját s a beszélgetésükben megnyilatkozó ellentétből fejlenék a komikum. Az egész történet semmivel sem sikerültebb a Honderű többi, modos, képtelenségekkel élcelődő, torzítást hajszóoló freskóképeinél. Előadására mindjárt bevezetése jellemző: «Ki semmi előzményt nem vár: jól jár; mert én halálos ellensége levén mindenféle, vezetés'-nek, történjék bár az ki -- vagy be --, sans façon, egyenesen közepébe vágok a dolognak».

Szemere annyit elért, hogy Tomba költészetének sötét világába egy kis sugárt belophatott, de Tomba érezte, hogy ez a tér nem az ő mezeje. Ahhoz, hogy ettől a költői irányától elforduljon, még Pákh Albertnek a német érzelmességet s a magyar szónokiasságot illető gúnyolódásai és főképen Petőfi példája voltak szükségesek. Jellemző Szemeréhez e tárgyban írt levelének ez a pár sora: «Én úgy érzem, inkább szeretnék Endymion, mint a Csikóbőrös kulacs költője lenni; vagy az Eötvös három versének, honnan világosan kitetszik, hogy én a nap felé szárnyaló sasnak, vagyis a magasan komoly elemnek inkább barátja vagyok, mint a víz (bár: érzés) mélyén merengő buvárnak, — humornak».

Ez a nyilatkozata vallástétel annak az iskolának eszményképéről, mely bevezette őt az irodalomba s melynek vezére benne látta legméltóbb utódját. Ő maga keveset várt költői pályájától. 1843 decz. 14-én írja Szemerének: «Az én költőiségem csak ifjúságomhoz van kötve, — a mint elhullanak ennek szirmai, elnémulandnak annak a dalai». A sors másképen végezett. Csak akkor zendültek meg szívéhez szóló erővel, mélységgel dalai, mikor elhulltak ifjúságának szirmai.

II.

Tomba első nagyobb költői diadalát mint epikus aratta, 1846-ban megjelent *Népregék, néjmondák* című gyűjteményével. Ez elbeszélések tervének foganására mindenesetre hatással volt korának demokratikus áramlata s a népköltési termékeknek nagy buzgalommal megindult gyűjtése. Ösztönző hatással volt rá az is, hogy vakációit rendszeren a Sajó vidékén töltötte, melynek népe a magyarság közt leg-elevenebb képzeletű, mesékben, mondákban leggazdagabb. Még pataki diák korában kezdett foglalkozni e gyűjtemény tervével s anyagát is ekkor gyűjtötte. Sok mondát jegyeztek fel számára legatióra járó diáktársai és maga is sok helyütt megfordult. Különösen eperjesi tartózkodása szolgáltatott gazdag anyagot. Költői formába öntésükre mintájául valószínűleg Erdélyi Jánosnak egy ilyen kísérlete szolgált, kinek *Csodaharang* című regéje 1842-ben jelent meg a *Regelő* 4. számában. Első kísérlete ebben a nemben *Csörszírka* volt (1844. febr.); nyomtatásban elsőül *A fénybojárról* szóló regéje jelent meg a Honderű 1845. febr. 18-diki számában. Harmincz regét és mondát tartalmazó gyűjteményére még Patakról hirdetett előfizetést s olyan nagy érdeklődésre talált, hogy hamarosan második kiadást kellett belőle sajtó alá rendeznie.

Maradt hátra Tompának egy tervezete, melyből valószínűnek látszik, hogy ő *Tündérország* címmel egy olyanféle költői művet akart összeállítani, mint Ovidius *Átváltozásai*. Ebben foglalta volna egybe regéin kívül a virág-regéket, sőt más regés tárgyú költeményeit is, köztük a *Hír lantját* s a *Temetői hangokat*. A mint Ovidius meg akarta őrizni egy költői alkotásban a mythosoknak szinte kimeríthetetlenül gazdag tömegét, úgy akarta Tomba is egy nagyobb compositióban összefoglalni a magyar nép mondavilágát s a maga képzeletének a magyar földhöz és múlt-hoz fűzött leleményeit. Ovidius kétségtelenül könnyebb helyzetben volt s hasonlíthatatlanul értékesebbet is alkotott. Az ő kora még hitt azokban a történetekben, melyeket különben is bámulatos elhithető művészettel s az előadásnak ragyogóan szép külsőségeivel mondott el. Ez a kor a

természetben még titokzatosan működő varázserőket látott, melyek emberi lélekkel és érzésekkel töltik el a természet összes jelenségeit. Tomba olyan közönségnek írt, mely már nem érezte kapcsolatát a természettel ilyen bensőnek. Elhíthető művészete költői adományai között talán épen a legfogyatekosabb, az előadás szépsége s a nyelv és vers behízsgáló zenéje sincs annyira hatalmában, mint Ovidiusnak. Míg Ovidius anyagát gazdag, bűbajos mythosköltészetből merítette, Tompának igen sovány, hézagos anyag állott rendelkezésére és igen sokszor volt utalva saját leleményére. Egyben azonban fölötte áll mesterének: erkölcsi komolyságban. Míg Ovidius sokszor léha, Tomba mindig melegen érző szívvel, a lélek komoly megindultságával példázza a mindenséget kormányzó erőnek jóságát és törvényeinek bölcsességét.

Ovidius hatása ezen a példaadásán kívül, melyet maga Tomba is többször említ leveleiben, mindössze egy pár motívumban mutatható még ki (a Mynyadának fonás közben elmondott történetei s *Az árvalányhajról* szóló mese fonóházi jelenete; az átváltozás folyamata helyett azt a lelkiállapotot írja le, melyben az átváltozás történik). A két költő egyénisége különben több eltérő, mint rokonnóvást tüntet föl. Megegyeznek azonban a tanításra, példázásra való kedven kívül abban is, hogy mindketten nagyon hajlanak a rhetorikus előadásra. S a mint az *Átváltozások* mögöl gyakran mosolyog ránk Augustus elmés, elegáns udvaroncának szellemes arcza, úgy a *Regék* mögöl is felbukkan sokszor a pataki diák komoly, ábrándos alakja. A mint Ovidius hősei és istenei a költő korának gyermekei, a *Regék* hősei közt is sok van, ki a költő korának szavaival beszél és az ő szemével nézi a világot.

A *Regék* tárgyát többféle forrásból merítette Tomba. Feldolgozott a nép ajkán élő meséket és mondákat, vagy a saját leleményeit füzte át népmesei motívumokkal s kötötte egy-egy helyhez, egy-egy történeti eseményhez, vagy használta fel egy-egy természeti jelenség magyarázatára s még szivesebben egy-egy erkölcsi tétel példázására. Az a megjegyzés, melylyel az *Életképek* szerkesztője egyik népmondáját, a *Súlyjedést* kísérte, a «talpraesett néprege főkéllékeit» ezekben foglalta össze: a nép ajkáról vétessék,

helyhez legyen kötve és népszerűleg dolgoztassék ki. A megjegyzésből az tűnik ki, hogy ez magának Tompának a felfogása volt. De már első regéi közt találunk olyanokat, melyek e követelményeknek nem felelnek meg, nem a nép ajkáról valók s nincsenek helyhez kötve. Népiességüket illetőleg maga Tompa írja később Aranyinak: «Népregéimet ha most írnam, bizony másképen írnam, mert annak nagy része minden inkább, mint népies.» Ebben a nyilatkozatában ő maga megjelöli regéinek egyik legnagyobb fogyatkozását. Az az elbeszélő stíl, melyet e regékben magának kiképzett s melyhez későbbi e nemű alkotásaiban is hű maradt, a népköltészet szellemével kevés megegyezést mutat. Van ugyan egy pár népmese-feldolgozása, melyekben eltalálja a népi mesemondó hangot, de legtöbb alkotásából hiányzik a népköltés naiv felfogása. Sokban a művészi érték rovására diadalmaskodik tanító, moralizáló hajlama, mely sokszor vasvesszővel hajtja egy-egy tétel példázásának igájába a nép szellemének azt a termékét, melyben nem szokott szigorú következetességgel uralkodni sem a természeti, sem az erkölcsi rend. Melegen érző szívvel, eleven phantasiával írja meg ezeket a regéket, de kedélyének gyors áradása gyakran teszi szentimentálissá, képzeletének sűrű beavatkozása mesterkéltté s leleményének szűk körben maradása modorossá. Cselekvényüket ritkán tudja érdekesé tenni, a mesealkotás a legtöbben fogyatékos. Hiányzik belőlük a kikerekítés művészete, a részek arányos tagoltsága s az elbeszélés elevensége. Előadásuk sokszor bőbeszédű, sokszor bágyadt, lélektelen s a legtöbbször még nagyon cziczomás. S van még egy nagy fogyatkozásuk: az emberi lélek rajzát hiába keressük bennük. A szerelemnek, az emberi szív örömeinek, bánatainak, szenvedélyeinek azok a képei, melyeket előttünk megnyilatkoztatnak, a legtöbbször nem az élet képei, csak a költő phantasiájának «alaktalan játéka». Legszemléletesebben talán még a vén mesemondó halász, Karád alakját eleveníti meg előttünk.

Sok fogyatkozásuk mellett voltak olyan elemek is e regékben, melyek a közönséggel feledtetni tudták gyengeségeiket. Tendenciájuk talált a kor demokratikus érzületéhez. Gyakran lép fel bennük az elnyomott jobbágy s legszívesebben a gyengébbek diadalát, a dölýfősek megalázását

példázzák. Kedves volt a közönség előtt az a világ, melyet feltártak, tetszett az a hang, melyen el voltak mondva. Ez a hang szinte közvetítőnek látszik az elbeszélésnek már-már retorikába fúló módja s Petőfi és Arany tiszta népmesei stílusa között. Volt benne mindegyikből valami. Krónikás, száraz előadása, gyakori retorikus kitérése, németes rhythmusa Garay hatását mutatja, keresett symbolizálása és párbeszédeinek sokszor szertelen pathosza Vörösmartyét; de jelentkeznek regéiben már olyan elemek is, melyek Petőfihez és Aranyhoz fűzik. *A jávorfáról* és *Árvalányhajról* szóló meséi a rajtuk átlengő bájos gyöngédséggel, üdeségükkel s a mesemondó hang szerencsés eltalálásával a költészetnek már abból a megifjító forrásából valók, melyet Petőfi varázsvesszeje fakasztott.

A regék legtöbbje egészében elhibázott, de részleteikben sok költői szépség van. Bevezetések festői színekkel, megkapó hangulatokkal teljeseek. De legtöbbször nincsenek kapcsolatban magukkal a regékkel, csak mechanikusan vannak hozzájuk fűzve. Nemcsak hangulatkeltés a céljuk, hanem sokszor a meseszöveg fogyatékosságának feledtetése is, ezért gyakran a modorosság hatásával vannak ránk. Ezeknek a bevezetéseknek némelyikében már Tompa is megjeleníti előttünk a maga sajátos életével azt a végtelen birodalmat, melyet Petőfi avatott fel a magyar költészet számára: az alföldet. Különös szeretettel tavainak, lápjainak, rétjeinek életét festi. Vonalmának ebben a sajátosságában kétségtelenül része van annak is, hogy leggyakrabban az alföldnek tiszamenti vidékein fordult meg, melyeken akkor még végtelen nádasok, lápok terültek el s ezeknek megvolt a maguk sajátos, érdekes életük. Ennek a vonalmának jelentkezése az is, hogy a lélekállapotokat gyakran egy-egy tó képével fejezi ki. Az alföldi láp lármás életének, növény- és állatvilágának pompás képét rajzolja *Az ördögsekérről* szóló regéjének bevezetése. Szintén ilyen sokszínű képet fest a tiszamenti halászeletről *A halász és aranyhal* bevezetésében. Részletérzéke erős; de már jelentkezik ezekben a leírásokban festő-költeményeinek legnagyobb fogyatkozása is: rajza belevész a részletekbe, kevés fogékonysága van a jellemzetes iránt.

Lírai részletei között talán legbájosabb *A kar. sai*

templom tündérdala, melyről Erdélyi János ezt írta: «Valóságos tiszta költői szépség s az olvasó képzelődését ismert, nem ismert boldog szigetekre viszi, a legenyhébb ég alá, hol a levegő illat, a szellő hárfahang». A természeti képnek és a hangulatnak egybeolvadását legszebben *Márta könyvének* bevezetése mutatja. Sokszor nagy szerencsével használ fel népmesei indítékokat is. Gyakran avatkoznak be a cselekvénybe s viszik előbbre élettelen dolgok, melyek így valósággal machinaként szerepelnek. Legtöbbet merít a népköltésből *A jávorfáról*, *A vándorláprról*, *Az árvalányhajról*, *Az ördögsekérről* szóló meséiben s ezek is a leg-sikerültebbek. A lélekállapotokat szereti a természet képeivel fejezni ki s hogy sokszor milyen művészi módon teszi ezt, példa rá *A jávorfa* ősz királyának rajza. Képelete a regék egynémelyikében sajátosságosan izgatottnak mutatkozik. Sok bennük a félhomály és a «félelmes» alak. Itt-ott szinte víziókat látunk szemünk előtt kergetőzni. Petőfi is, Arany is írt népmesét, s az a tündérvilág, melyet előttünk feltárnak, tiszta fényben, derűben ragyog. Tompánál sokszor elsötétedik ez a világ. Gyakran fordul elő e regékben a zivatar is, a mi szintén phantasiájának izgatottságát mutatja.

A Népregek, népmondák fiatal ember munkája, egyetlen munka. Azokban, a mik elsőrangú követelményei az elbeszélő költészetnek, gyenge, de a részletekben és külsőségekben sok kiválósággal. Tompa «új pálya rögeit törte», stílusban és hangban újat keresett s az újnak ez a keresése ingadozóvá tette. Innen van a regéknek feltűnő stílbéli egyenetlensége. De nagy népszerűségük azt bizonyítja, hogy a közönség szükségesnek, a maga lelkéhez találónak érezte őket s rokonszenves fogadtatásuk az újjászületett magyar költészetnek egyik első nagy, osztatlan írói sikere volt.

Tompában lelkének minden eleme a lírikust szolgálta, de ennek ellenére is egész életén át hű maradt az elbeszélő költészethez, melynek majd minden nemében próbálkozott. Már ebben a korában írt virágregéket is, de nagyobb kedvvel csak a szabadságharc után fordult feléjük. Írt allegorikus elbeszéléseket, melyekben, főként Garay hatására, különös kedvvel a költő eszményi hevületét, hivatásának tisztességét és sorsának mostohaságát példázza (*A hír lautja*, *Művészet és pályabér*, *A csalogány és a sas*). Azok

az elbeszélő költeményei, melyeknek tárgyát az életből veszi, melyek emberi szenvedélyeken épülnek fel, még nagyobb mértékben mutatják epikus tehetségének fogyatkozásait, mint a regék. Különösen szerkesztő adománya hiányos, alkotásai részletekbe vesznek. *Szuhaj Mátyása* a Kisfaludy-Társaság 1846-diki emlékezetes pályázatán Arany *Toldija* mellett dicséretben részesült. A pályázat népies költői beszélyre volt hirdetve, melynek hőse valamely, a nép ajkán élő történeti vagy mondai személy. Szuhaj Mátyásról, II. Rákóczi György kállai kapitányáról, majd Thököly furfangos hadnagyáról sok monda élhetett a sajóvidéki nép ajkán. Valószínűleg innen vette Tompa is költeménye anyagát. A költemény méltán részesült abban a nagy dicséretben, melylyel szóltak róla. Szerkezete ugyan kissé szakadozott. alakjai közül is csak a főhős tud igazán érdeklődést kelteni. de felfogásának tiszta népiessége, egészséges, jóízű humora, Szuhaynak jól megrajzolt alakja, elbeszélésének eleveisége és fordulatossága humoros elbeszélő költészetünk egyik kiváló alkotásává teszik. Kevésbé sikerült *A vámosújfalusi jegyző*, melynek tárgyát Szirmay Antal könyvéből, a *Notitia comitatus Zempleniensis*ből merítette. Legnagyobb fogyatkozása, hogy nincs egységes meséje. Két külön történetre szakad, melyek egymással semmi kapcsolatban sincsenek: a vén fukar Kelemen felsülésére s Péternek kissé operette-izű szereplésére Balta zsvány képében. Erre semmi szükség nem volt. Motiválása hiányos, sok a véletlenség; előadása is szakadozott, de részletei közül a nádas égésének rajza a maga rövidségében is mesteri kép. Szerencsésen fejleszti komikumát is abból, hogy egy légvárat építő képzelgő szed rá egy kiszámítva cselekvő zsugorit. Az egész költemény inkább egy kedves anekdotázó elbeszélése, mint öntudatosan alkotó költő műve. Találóan nevezte Beöthy Zsolt Tompa e nemű munkáit *költői adomáknak*. A bennük megnyilatkozó humor is az a minden kesernységtől ment, szívesen részletező *táblabíró-humor*, mely Kisfaludy Károly és követői költészetében a magyar élet képeit olyan feledhetetlenül kedves derüvel és melegséggel árasztja el.

A Kisfaludy-Társaság 1847-ben Szécsi Máriáról szóló költői elbeszélésre hirdetett pályázatot. A híres szép asszony

története nemcsak Petőfi és Arany lelkét kapta meg, hanem Tompáét is. Mind a hárman megénekeltek a murányi Vénust, de egyikük sem vett részt a pályázaton, melynek nyertese Szász Károly lett. Tompa saját szavai szerint azért nem küldte be költeményét, mert a pályázatra «dicsérő» kellett, az övé pedig «lehordó középszerű história». *Szécsi Mária* Tompa pesszimista korának terméke, melynek sugalló érzése az asszony keserű gyűlölete volt. Bizonyos fanyarság húzódik végig az egészen. A szép asszony iránt történetének összes feldolgozói közül Tompa tanusított legkevesebb rokonszenvet. Tettét, melyben költőtársai és századok érzelmes lelke az elnyomott női szív diadalát köszöntötték rokonérzésükkel, ő esküszegésnek látta, melynek indítója a vér gerjedelme volt. Az ő Máriaja csupa húsból és vérből való, érzéki asszony, ki a legkisebb erkölcsi ellenálló erő nélkül szegi meg esküjét és dobja magát Vesselényi karjába. A nőnek ugyanez a felfogása van *Emléklapok egy asszonyhoz* című ciklusában is, mely szintén ebből a korából való. Hősnőjük egy forróvérű, merőben érzéki, léha nő. Szécsi Mária lélekrajza elhibázott, többi alakjáé elmosódott. Hibás a cselekvény alapvetése, melyből helyes fejlesztéssel csak tragikus vég következhetnék s így a cselekvény motíválása sem meggyőző. A rövid lélekzetű történet túl van tömve romantikus motívumokkal: alúton járás, törbecsalás, vesztőhelyen lejátszódó jelenet, titkos ajtón hallgatóság, lekaszabolás következnek egymásra. Lelkének meghasonlása, az asszony gyűlölete izgatottá tették phantasiáját is, melynek nyugtalan meg-megrebbenései folyton megtörik elbeszélésének tárgyiasságát.

A forradalom alatt a *Nép barátjában* jelent meg két népies elbeszélő költeménye is: *Fejér Kati* és *Pali története*. Mindkettőnek nagyon egyenetlen a hangja s mind-egyikben igen erős a verbuváló tendentia. A derék legényről szólnak, ki siet katonának a haza hívó szavára. Fejér Kati története ennek a buzdításnak példázása:

Lányok, lányok, szőke-barna lányok!
 A jó legényt vissza ne ríjjátok!
 Rossz fiú, ha nem előbb előtte
 A hazája, mint a szeretője.

III.

A múlt század negyvenes évei a magyar költészetnek csodálatos meggazdagodását és felfrissülését hozták magukkal. Petőfi lángelméje egy egész új világot avatott fel számára, a magyar földben és lélekben s a maga elragadó varázsú egyéniségében a költői szépségeknek bámulatosan gazdag forrását tárva fel. Petőfi a költészetet mindenek fölött magyarosabbá, a néphez és népihez közelebb állóvá, egyszerűbbé, őszintévé tette. Képelete lelkének gazdag költői tartalmával s egyéniségének szeretetreméltóságával az életnek minden mozzanatát költőivé tudta avatni. A költészet tárgykörét kiszélesítette, motivumokban, érzésben, hangban változatosabbá tette.

Tomba csakhamar hatása alá kerül Petőfinek s az ő lírája is elénk tárja ezt a gazdagodást. Költészete gyarapodik motivumokban. Ifjabbkori lírája a szív életének egy pár válogatott mozzanatához fűződött. Képelete most már nem a vesztések fájdalmában kesergő csalogány, hanem «szilaj mén», mely tágasabb mezőket jár be. A természetnek már nemcsak gyöngédebb, bájosabb képei ihletik. Fel-tűnik az ő költészetében is a pusztá képe. Megéneкли a hólyagablakú rongyos csárdát, melyhez farkas vonítása kíséri útjában a senkitlen vándort. Megsokasodnak a költészetét sugalló érzések is, terjedelmesebbé válik hangköre is.

Legnagyobb hatással a hang változatosságában volt rá Petőfi. Az ő lírája is megkapja azt a vidám, gondtalan hangot, melyet Petőfi ütött meg s mely oly felüdítő hatással volt szentimentális légységbe s dagályos retorikába merült költészetünkre. Egypár költeménye mögött mintha Petőfinek a sors mostohaságával daczó alakja állana előttünk, azé a szilaj, elszánt hajósé, ki gondtalanul merte járni törekeny csónakon az élet szélvész es óceánját (*El-méltelés a kancsó fölött*). A *Pusztán* barangoló s a rongyos csárdában búját felejtő Tomba is azzal vigasztalja magát, a mivel Petőfi vándorlegénye :

Ha éj van is, egyszer csak megvirrad,
Hadd zúgjon, majd eláll a fergeget!

Az ő ajkán is, mint Petőfién, az élet nyomorúságai közt is a remény, «e kaczer lány» dala van. A *Szívemhez* könyved megnyugvása s a *Panaszkodjam talán...* energikus, férfias hangja szintén Petőfi hatására vall. Haragjának gyakori szenvedélyes kitörése is, különösen az álnok barátok ellen, Petőfire emlékeztet. Megcsapja őt is a demokrácia forró szele, szabad hazáról, boldog népről álmodozik. Ennek az áramlatnak hatása eleinte csak az ő szelid, me-rengő egyéniségének megfelelően nyilatkozik költészetében (*Karácsonkor*), de lelkét mindjobban hatalmába keríti Petőfi heve s egypár forradalmi dalában fantáziája már Petőfi tüzetől izzik. Hazafias költészete megüti azt a szenvedélyes hangot, mely Petőfit jellemzi. Ezekben a verseiben, melyeket Babos álnév alatt közölt, ostorozza a «lelketlen, kivált-ságos heréket», a «néphöhérokot», izzó gyűlölettel szól a trónnak honfivér miatt átkos bársonyáról. Az a verse, melyet *Nagyjainkhoz* írt, ép oly szenvedélyesen exaltált, mint Petőfi forradalmi költeményei s egyik szaka Petőfihez sem volna méltatlan:

Az egész erdő számotokra nőtt,
Hiába kértünk egy kis tüzelőt,
Hogy a nép fázik, didereg...
S dördült az ég... s nyájas, meleg tüzet
Nekünk a villám gyújta meg.

Tompának is megvolt a maga peszsimista kora, 1847 tavaszán, mikor betegeskedése kétségbeeséssel töltötte el lelkét s férjhez ment Böszörményi Kati, az a szép gentry-lány, ki ifjúkori szerelmi lírájának műzsája volt. E korának emlékei *Szécsi Mária*, *Emléklapok egy asszonyhoz*, *Temetői hangok*, s a *Jégvirágok*. Ez utóbbiak Petőfi *Felhőinek* utánzatai. A korán elvesztett leány szerelmének fáj-dalmas emléke, az étellel való meghasonulás kinja, a bűt-bajt feledtető halál után való vágyakozás sugallották ezeket a sokszor bizarr, sokszor dagályos kitöréseket.

Petőfi példája volt bátorítója s útmutatója népdalaiban is. Régibb népdalai mesterkéltségéből ugyan még mindig maradt valami meg egypárban (*Három mezőn, három ha-táron...*, *Esik a hó a határon...*), de a legtöbben sze-rencsésen eltalálja a népdal kedves, derült, enyelgő hang-ját s jellemző compositionális sajátosságait. Formailag is ki-

mutatható Petőfi hatása Tompára verseinek magyarosabbá vált rhythmusában s a refrain sűrű használatában.

Petőfi nyomdokain eleinte csak félénken, tapogatózva halad. A kritika, elfogódva a hagyományok tiszteletében, ekkor még erős támadásokat intézett Petőfi ellen, a közönség már bálványozta. Tompát egyképen megbecsülte a közönség is, a kritika is. A közönség szerette azért, mert költészetében eredeti sajátságai mellett olyan elemeket is talált, melyek Petőfihez fűzték; a kritika méltányolta azért, mert nem látott benne olyan határozott törekvést a hagyományokkal való szakításra, mint Petőfiiben. Ő nem szakadt el végképen sohasem attól az iskolától, melynek körében pályájának indult. Megtartotta közösségét a szentimentális lírával gyöngéd érzelmességében s formatisztaságra törekvésében, csak férfiasabbá, közvetlenebbé lett. A *Temetői hangok*. egy meghasonlott lelkű, lázas fantáziájú embernek ezek a hallomásai, sokszor dagályos pathoszukkal még Vörösmarty hatását mutatják. Az embernek végletesen pesszimista felfogása, mely áthatja e ciklust, közel áll Vörösmartyéhoz, ki egy sötét perczében «örült sár»-nak mondotta az embert. Ilyen végletesen sötét színben látta Tompa is az emberiséget, melynek élete rettenetes hazugság s mely miatt a temető, e «nagy botránykő» szégyenkezik.

Petőfinek és a szentimentális lírának kettős hatása alatt fejlődik költészete, melyben tehetségének sajátos vonásai is mind teljesebb mértékben kezdenek jelentkezni. Legszívesebben életének nagy vigasztalójához, a természethez való vonzalmát éneкли. Természetszeretete egypár költeményében valósággal pantheistának tünteti föl. Közös életet él a természet jelenségeivel, sorsuk osztályosának tartja magát. Legjellemzőbben nyilatkozik egyéniségének ez a beolvadása a mindenség életébe egy, gyűjteményeiből kihagyott versében, *A fehér liliomban*:

Lelkemben titkos sejtelem van,
— Jövőre? Multra? nem tudom! —
Hogy hajdan én virág valék már,
Vagy egykor azzá változom.

A virág szeretete lelkét szinte babonás erővel nyugözi le:

Reám a liljom-, s illatának
 Elbűvölő hatalma van;
 Tudom: ha egy szálat letörnék,
 Beteg lennék halálosan.

Van ebben sentimentalismus is, de van valami abból a rajongó szeretetből is, mely az assisii nagy szenttel testvéreinek mondatja a természet jelenségeit. Legnagyobb költői erővel egy szintén kiadatlan költeményében nyilatkozik ez az érzése. 1847-iki nagy betegsége alkalmával *Beteg vagyok* . . . összefoglaló címmel három dalt írt, melyek közül a két utolsó költészetének legszebb termékei közé tartozik. Búcsúzik bennük barátaitól, életének álmaitól s kedves virágaitól. Ebben az utolsóban a búcsúzkodó léleknek kissé terjengős, összefüzetlen beszédével, de egyszerűsmind végtelen gyöngédségével szólal meg ez a nagy, egészen átolvadó szeretet.

A természet haldoklása, az ősz már ekkor különös erővel kapja meg lelkét s mindvégig «hű lovagja, dalnoka» is marad. Az őszi hervadás arról a fájdalomtalan elmúlásról beszél neki csendesesen, melyet annyira óhajtott magának, de az élet olyan irtózatossá kegyetlenséggel tagadta meg tőle. *Őszi képeinek* egynémelyikében hangulata a maga üdeségében, tisztaságában, reflexiótól nem zavarva, nyer művészi tolmácsolást. Hasonló bensőséggel ad kifejezést az éj hangulatainak is az *Éji violákban*. *Éji képe*, bár szerkezetében elhibázott, egypár szakaszában csodálatos beleérzéssel tudja megszólaltatni az alföldi éjszaka sajátságos, titokzatos hatását a lélekre.

Tompa nem annyira a saját érzelmeivel árasztja el a természetet, mint inkább a természet jelenségei keltenek benne érzéseket. Az ősz borongásának egy másik, világhírű éneklője, Lamartine, a maga fájdalmának mását látja a természetében:

A földnek gyásza
 Tetszik nekem, mert bánatomnak mása.

Tompa, szinte beteges sensibilitással, a természet bánatának tükrét látja a maga lelkében:

Borongó lelkem tüköre
 A haldokló ősz fájdalmának.

Gyakran hívja segítségül lelke tartalmának kifejezésére is a természetet. Nemcsak érezni, hanem gondolkozni is ennek a képeivel szeret. Ez költészetének egyik varázsa, de egyik nagy fogyatkozása is ebből ered: erőtlen, zavaros halmozása a képeknek, melyek mögött kevés az érzelmi és gondolati tartalom. Ezt a nagy képzavart már teljes mértékben mutatja a *Harangszó* egypár verse, a képek exaltált halmozását pedig a *Hűség*, melyet egyik barátja menyasszonyának, Ruffy Idának írt.

E korbeli költészete már hangot ad a *Falusi órák* csendes, idyllikus nyugalmanak is egy olyan költeményben, melyet a hangulat zavartalansága s a természettel való intim viszonynak meleg rajza tesz kiválóvá. De ezek a nyugodt perczek ritkák életében s ritkán ihletik költészetét még e korában. Az elmúlás bánatán kívül megszólal lírájában a kétség is. A *Küzdésben* lelke, mint vándormadár a tenger sík határán, nyugtalanul röpked a kétség örvényei fölött. Mint elbeszélő költészetében, úgy lírájában is gyakran mutatkozik izgatottnak képzelete. Kísérteteket, éjfél kóbor, fagyos rémeket lát, árnyakkal, álmalakokkal beszélget. Az élet visszásságainak nemes, megindult fájdalomja hatja át *Árverésen* című költeményét, mely egy szerencsétlen családnak tragikusan végződött történetéhez fűződik. Ez a fájdalom gyakran megszólalt a gúny hangján is, a nélkül azonban, hogy akár humoros, akár igazán satyrikus tudott volna lenni. Különösen erős gúnynyal támadja a divatos, nagyon népieskedő költőket (*Divatos költő, Egy magyar poétához, Oh e szegény hon*) s a tudákoskodó, félművelt, magát nagyon kellettő hölgyet (*Nánihoz*). E költeményei nagyon fullánkosak, «kategorikus, kereken kimondásai keserves igazságoknak».

Lelke legharmonikusabbnak vallásos költeményeiben mutatkozik. Az *Énekek* bensőséges áhitata, nemes egyszerűsége, a *Harangszó* egypár versében csodálatos mélységgel megzendülő «szent buzgalom», hódolata Isten előtt, vágyódása Istenhez a magyar vallásos líra legszebb termékei közé sorozza ezeket a költeményeit.

Az az érzés, melynek fájdalmát ifjabbkori költészete legszívesebben énekelte: a szerelem ebben a korában mindössze két költeményét sugallja (*Messziről, Gräfenbergben*). Maga

az a viszony, melyhez e versei fűződnek, teljességgel hiján volt minden regényességnek és nagyobb lelki vívódásoknak. Szeretett, nőül vette szerelmesét s boldog életet élt vele. De volt egy pár hónapja ennek a viszornak, mely későbbi feleségéhez, Soldos Emiliához fűzte, mikor nagy betegségben s lelkének meghasonlásában a sors átkának érezte azt a szerelmet, mely később megengesztelődésnek és áldásnak forrásává lett számára. Ezt a kétséget, lemondást éneklie ez a két szerelmes verse is, de már nagyobb melegséggel, közvetetlenséggel és férfiasabb hangon, mint a hogy ifjúkori lírájában megszólalt ez a fájdalom.

A nemzeti érzés is ritkán nyer hangot e korbéli költészetében. Érzie, hogy annak a szenvedélyes, lázas kornak költője nem ő, hanem Petőfi. Nem volt meg benne az a magával ragadó tűz, mely Petőfi költészetében gyújtott, s a hol merészebb lendületet akar venni, dagályossá válik (*Előre*). Egy tüzes költeményben (*Ünnep*) köszönti a márcziusi eseményeket, lelkes, ünnepélyes hangon buzdítja a küzdő nemzetet (*Némuljatok meg . . .*); de inkább gúnyos, ostorozó kitörései voltak a nemzet ügyének kerékkötői ellen (*Négyes löhere, Nagyjaink, 1848, Történet*).

Tomba költészete pályájának egész folyama alatt folytonos haladásról tesz bizonyosságot. Az ő költészete nem a lángésznek gyors és kész felbukkanását, hanem a tehetségnek fokozatos erősbödését, kibontakozását mutatja. Ez a haladás nemcsak művészi, a tartalom és forma harmóniája felé vezető fejlődésében állott, hanem motívumokban való folytonos gazdagodásában is. E korbéli költészetének is ez az érzésekben, motívumokban való gyarapodása a legnagyobb jelentősége.

Ez a költészet — melyben egypár ihletett perczének termékein kívül az érzelmi mélység és gondolati tartalom rovására még mindig a kép, a külső a fontos — tehetséget nagyobb forrongás nélkül ugyan, de alakulónak, az utat keresőnek mutatja. Határozott költői irányhoz való csatlakozást sem találunk nála. Eleinte csak félenken, báortalanul halad azon az úton, melyet Petőfi költészete jelölt ki s vissza-visszatér azokhoz a mintáihoz, melyek pályáját megindították. Még a népies irány nagy diadalai után sem vallotta magát teljesen ez iskola hívének s ez irány győ-

zelme esetére attól az elsekélyesedéstől féltette költészetünket, mely a forradalom után csakugyan be is következett. Liráját is így, épen úgy, mint epikáját, közvetítő szerepe teszi irodalomtörténeti jelentőségüvé. A hogy elbeszélő költészete átmenetül szolgál a népies elbeszélő stilushoz, úgy lirája is átvezetőül tetszik a szentimentális dalköltészetről Petőfi valószerű lirájához. Ez a közvetítés nem előzte meg Petőfi felléptét, de az átmenet sokkal világosabban látható mégis Tompa költészetében, mint a Petőfiében. Kinél ez bámulatos gyorsasággal történt meg, a mennyiben egy pár ifjúkori kísérlete után, melyek még a régi iskolához kapcsolják, hamarosan rátér a maga útjára. Tompánál ez a fejlődés sokkal lassúbb s az átmenet nyugodtsága a közönségnek a régi hagyományokban elfogult részét is lassanként megnyerte az új iránynak, melyhez e korszakának végén Tompát is már költészetének sok eleme fűzi, úgy, hogy a köztudat együtt emlegeti nevét Petőfivel és Aranyval, mint a népies irány harmadik nagy tehetségét.

Tompa életének az a szaka, melyhez e költészete fűződik, az emberi életnek legszebb, reményekben, tervekben leggazdagabb kora. Körülötte a nemzet megifjodásának képe, a nemzet életének gyönyörű tavasznyílása, melynek bimbóit az egész magyarság lelkét eltöltő merész hit, túlcsapongó lelkesedés szellői bontogatják. Tompára nézve nagy részében ez a kor is szenvedéssel, lemondással teljes volt. De nem merült-e föl előtte az élet nyomorúságait feledtetve a költői dicsőség ragyogó képe, nem kérdezte-e meg a titokkal teljes jövőt a költői lélek intuitív adományával? Mondott ő is jóslatot a sorsról, mely rá vár s ez a jövőmondás, ha talán nem vált is be, fölötte jellemző Tompa egyéniségére:

Holott a föld nekem nyugalmat ad,
 Beültetik virággal hantomat
 A hű felek;
 S bokrát a harmatos virágnak
 Kezők megtépi bokrétának . . .
 Azután elfelejtenek!

Ezt harminczéves korában írta, az emberi szív nagyra-
törő reményeinek legszebb idején. Ennél többet sohasem
kért s nem is várt a jövőtől. *Utolsó verseinek* egyikében
is, visszatekintvén pályájára, élete nemes hevüléseinek,
küzdelseinek jutalmául csak azt a koszorút látja, mely a
hűség nevében, a szeretet utolsó ajándokául elkíséri a
halál útján s aztán, mire elszáradnak virágai, feledve lesz
az a «megfáradt ember» is, ki alatta pihen.

KÉKI LAJOS.

A GAZDASÁGI SZAKOKTATÁS MAGYARORSZÁGON ÉS A KÜLFÖLDÖN.

Harmadik közlemény.*)

A külföld felsőfokú gazdasági szakoktatásának ismeretése után lássuk röviden, hogyan állottak és állanak most a viszonyok *Magyarországon* a felsőfokú mezőgazdasági szakképzés tekintetében.

A tulajdonképeni mezőgazdasági szakképzést nálunk a legfelsőbb fokon 1906-ig a magyaróvári akadémia szolgált. A gazdasági tanintézeteknek legutóbbi években történt átszervezése óta azonban megszűnt a magyaróvári akadémia különállása és azóta öt egyenrangú gazdasági akadémiánk van.

A magyaróvári gazdasági akadémiának, mint egyedüli felsőbb gazdasági iskolának célja 1906 előtt az volt, hogy kellő általános műveltséggel és gyakorlati gazdasági előképzettséggel bíró ifjaknak magasabb mezőgazdasági szakképzettség megszerzésére és tudományos készülség elnyerésére alkalmat szolgáltatson; továbbá, hogy a tanszemélyzet működésével a mezőgazdasági tudományágakat fejlessze és hogy tanári pályára készülőknek behatóbb tanulmányok végzésére módot adjon. Ezen időben a magyaróvári akadémiába való belépéshez gymnasiumi, vagy reáliskolai érettségi, ezenkívül valamely magángazdaságban eltöltött legalább egy évi gyakorlat kívánatik. Az utóbbi alól kivételnek is volt helye, a mi az utolsó években gyakoribb volt, mint kívánatos lett volna.

A két évre terjedő tanfolyamon a hallgatók elméleti oktatásban részesültek, gyakorlati okmutatással összekötve. Az előadási órák heti száma volt: I. félévben 26 óra, II.

*) Az előbbi közleményeket lásd a *Budapesti Szemle* 1909. évi 386. és 387. számában.

félévben 21 óra, III. félévben 29 óra, IV. félévben 30 óra, összesen heti 106 óra. Az előadási órákhoz jöttek még kiegészítésül külön gyakorlati és okmutatási órák. Minden félévet vizsga zárt le, melyek alapján a II. évi tanfolyam befejeztével végbizonyítványt nyertek azok, kik tanulmányait sikeresen fejezték be.

Az akadémián legutóbb 9 rendes tanáron kívül ugyanannyi egyéb előadó, tanársegéd és tisztviselő, összesen 20 erő szokott működni. Az oktatás segédeszközei ú. m. különböző gyűjtemények, laboratóriumok, könyvtár tekintetében is a magyaróvári akadémia első helyen állott, a gyakorlati okmutatáshoz 200 ha. nagyságú gazdaság is áll rendelkezésre.

A tananyag tekintetében a gazdasági akadémia és a gazdasági tanintézetek között különbség alig volt s az általuk adott minősítés is jogilag egyenlő értékű volt. Az akadémia azonban ennek ellenére kiváló helyet foglalt el szakoktatásunkban, a mi nem annyira a szervezeti eltérésből származott, hanem nagy része volt abban az ott működött tanoncok kutató tevékenységének is.

Az ország egyetlen gazdasági akadémiájának jellegére nézve a fölfogások ellentétesek voltak; a kik főiskola létesítésének érdekében szólaltak fel, annak ellenzőitől azt a választ hallhatták, hogy a magyaróvári akadémia ugyanazt a föladatot tölti be; a kik a főiskolai jellegből származó jogokat óhajtották érvényesíteni, válaszul azt nyerték, hogy a magyaróvári akadémia nem főiskola.

A magyaróvári gazdasági akadémia azonban aránylag kedvezőbb fölszerelése, tanárainak szakképzettsége és ténykedése mellett sem felelt meg a főiskolai oktatás kellékeinek, a melyek egy része M.-Óvárrott még nagyobb költségek ráfordításával se lett volna megadható.

A gazdasági tanintézeteknek akadémiákká történt átszervezésénél a tanintézetek kiképzési rendszere szolgált mintául. Eszerint a kiképzés — most a magyaróvári akadémián is — három évig tart, az első év kevesebb számú előadási óra mellett mezőgazdasági gyakorlat, illetőleg a különböző mezőgazdasági munkákban való jártasság megszerzésére szolgál.*)

*) A gazdasági tanintézetek átszervezése ügyében tartott hivatalos értekezlethez készült előadói javaslat részletesen foglalkozott az át-

A heti tanórák száma és megoszlása is változott: I. félév 11 óra, II. félév 9 óra, III. félév 24 óra, IV. félév 22 óra, V. félév 24 óra, VI. félév 23 óra, összesen 113 óra. A tantárgyak közé új tárgyu a kereskedelemtant vették fel, mely azelőtt a különböző szaktárgyak között oszlott meg. A félévi vizsgák helyét időszaki vizsgák (colloquiumok) és évvégi vizsgák foglalják el. A három tanfolyam sikeres végzéséről «oklevél» adatik ki.

A dolog lényegét tekintve tehát az újjászervezés eredménye az, hogy a gazdasági tanintézetek gazdasági akadémiai címet kaptak és a magyaróvári gazdasági akadémia különállása véget ért.

A felsőfokú szakoktatás ezen átszervezése a főiskolai oktatás kérdését természetesen meg nem oldotta, sem a főiskolai oktatás szervezését feleslegessé nem tette, sőt az a különbség, a mely a hazai és külföldi felsőbb oktatás között már évtizedek óta fennállot, még mélyebbé vált.

A magyaróvári gazdasági akadémia a múlt század második felének első évtizedeiben nem állott mögötte a külföldi felsőbb gazdasági iskoláknak. A míg azonban a külföldön a mezőgazdasági felsőbb szakképzés az oktatás egyéb ágaihoz hasonlóan a kor kívánalmainak és a tudomány állásának megfelelő szervezetet nyert, eszerint fejlődött és helyeződött el, addig a magyaróvári gazdasági akadémia mindjobban elmaradt a főiskolai oktatás elveitől és feltételeitől. E visszás helyzetet, megfelelő főiskolai oktatás hiányát és az ebből származó hátrányokat szélesebb látkörű elfogulatlan férfiak már évekkel előbb fölismerték. Ezek a mezőgazdasági oktatás teljessége, összes szerveinek sikeres működése és a mezőgazdasági érdekek jogos érvényesülése szempontjából hangoztatták főiskolai oktatás szervezésének szükségét. A he-

szervezés szükségének okaival (melyek az óvári akadémia zsúfoltsága, a tanintézetre jelentkezők hiányos általános műveltsége), egyuttal a magyaróvári kiképzés hiányosságát, a magángazdasági gyakorlat hátrányát élesen, de kissé egyoldalúan is szemben állította a gazdasági tanintézetek rendszerével.

Az új rendszer 1906-ban lépett életbe s a zsúfoltság megszüntetésére és a növendékek eloszlására már is előnyösen hatott, a meny nyiban az új akadémiákra beiratkozottak száma 15–30 között változik.

lyes megoldás feltételét többen egyúttal abban látták, hogy a mezőgazdasági szakképzés legfelsőbb intézménye Budapesten legyen, míg mások a magyaróvári akadémiának megfelelő fejlesztését is alkalmasnak ítélték a cél elérésére, némelyek közülök legalább addig, míg a viszonyok a főiskolai oktatásnak alkalmasabb módon való szervezését lehetővé nem teszik.

A kor kívánalmainak megfelelő tudományos színvonalú mezőgazdasági főiskolai szakképzés érdekében a magyar gazdák alkalmi és hivatalos szervezete is több ízben megnyilatkozott. Már az 1872. évi márczius hó 24-én Budapesten megnyílt első közigazdasági ülés foglalkozott Budapesten felállítandó mezőgazdasági főiskola eszméjével,*) a melyet többen pártoltak. Ennek nyomán ugyanazon évben, majd 1880 és 1884-ben az irodalomban is jelentek meg nyilatkozatok Budapesten szervezendő főiskolai oktatás érdekében; 1884-ben pedig már az a hír járt, hogy a gazdasági főiskolát az állatorvosi tanintézet szomszédságában, illetőleg ezzel kapcsolatosan fogják felállítani, a mely megoldási terv azonban a budapesti főiskola híveinél éppen nem talált tettszésre, de elég komoly se volt, mert megvalósítása véletlen körülmény folytán elmaradt.

Az 1905. évi III. gazdacongressus mint sok más mezőgazdasági kérdésben, a szakoktatás kérdésében is célutadatos irányelveket állított fel és különösen a főiskolai szakképzés kérdésében körvonalozta szabatosan a gazdaközönység óhajtását, midőn kimondta,**) hogy gazdasági tanárok kormányzati és helyhatósági közegek és «mindazok kiképzésére, kik gazdasági nagyobb elméleti szakképzést akarnak nyerni, Budapesten, a fővárosban fölállítandó s a nagyobb igényeknek megfelelő, egyetemi facultások jellegével és jogaival felszerelt gazdasági főiskola» szükséges. A magyar gazdák hivatalos szervezete, az OMGE, ezután is ápolta ezt az eszmét úgy hivatalos lapjában, s az alkalmi és hivatalos üléseken.

*) *Gazdasági tanügyünk multja és jelene.* Gazdasági Tanügyi Havi Folyóirat 1884, II. füzet, 24 old.

***) *Országos Magyar Gazdasági Egyesület: Az 1895. évi III. országos gazdakongresszus története, szervezete stb.* Budapest 1895, 107 old.

Azonban a congressusok, gyűlések, szakértő nyilatkozatok ellenére és ellenére annak, hogy a Budapesten felállítandó mezőgazdasági főiskola előmunkálataira az állami költségvetésben megfelelő tétel már 1904 óta állandóan szerepel, a mezőgazdasági szakképzésre olyan színvonalú intézet, minő ma már a legtöbb külföldi állam fővárosában is létezik — de nálunk szükséges volna ha máshol hiányoznék is — még ma sincsen.

A mezőgazdasági főiskolai oktatás kérdésének megoldását volt hivatva előmozdítani az a két hivatalos külföldi tanulmányút is, a melyet a mostani földművelésügyi miniszter rendeletére a mezőgazdasági szakoktatás két régi tekintelye Vörös Sándor ¹⁾ és Linhart György ²⁾ 1897-ben tett, kiknek jelentései 1900-ban nyomtatásban is megjelentek. Ez a két tanulmány, mely a kérdést meglehetősen részletességgel tárgyalta, minden visszhang nélkül maradt, holott elég alkalmat szolgáltatathatott volna beható eszmecserére.

Nem szándékozom ezen jelentésekben foglaltakkal bővebben foglalkozni, csak eszmemenetükre és következtetésükre kívánok röviden rámutatni.

Mindkét jelentés a wieni, berlini, párisi, hohenheimi, bonn-poppelsdorfi, hallei, zürichi, müncheni főiskolai intézetekkel foglalkozik, ³⁾ az egyik azonban a prágai egyetemek mezőgazdasági oktatására is kiterjeszkedik.

Vörös S. tanulmányának általános részében teljes határozottsággal és figyelemre méltó érvekkel foglal állást a főiskolai oktatás szervezésének szükségessége mellett, rámutat arra, hogy főiskolai oktatás helyesen csak tudományos központban felelhet meg igazán föladatának, célszerűnek véli egyetemmel való kapcsolatot és utal azon előfeltételek hiányára, melyek miatt M.-Óvárrott a gazdasági főiskolai oktatás végérvényesen célszerűen meg nem oldható. Ezen fejtege-

¹⁾ *A hazai felsőbbfokú gazdasági szakoktatás szervezéséről.* Irta K. Vörös S. m. kir. gazd. akadémiái igazgató. M.-Óvár, 1900.

²⁾ *A magyarországi felsőbb gazd. tanügy újjászervezésének kérdése.* Irta Linhart Gy. a m.-óvári gazd. akadémia ny. r. tanára. Jelentés dr. Darányi Ignác v. b. t. t. földművelésügyi m. kir. miniszter úr ő nagyméltóságához. M.-Óvár, 1900.

³⁾ A hohenheimi intézet 1904 előtt még gazdasági akadémia czímen szerepelt és csak azóta nyert főiskolai czímet.

tések után önkéntelenül arra a megingatlan következtetésre lehet jutni, miszerint a gazdasági főiskola helyesen csak Budapesten létesíthető. A szerző mindazonáltal nem erre az egyszerű és logikus következtetésre jut, hanem tanulmánya oda lyukad ki, hogy a cél a m.-óvári gazdasági akadémia fejlesztésével is előkészíthető, «de a legteljesebben és legkönnyebben megoldható a kérdés a kolozsvári tudományegyetemen az ottani gazdasági tanintézetnek kapcsolatba hozatalával és megfelelő rangra emelésével». Nem vonom kétségbe, hogy a mezőgazdaságtannak a kolozsvári egyetemen való tanítása esetleg hasznos lehetne, sőt a kolozsvári gazdasági tanintézet az egyetemmel való kapcsolatból tudományos szempontból kétségtelenül sokat nyerhetne, azonban a főiskolai oktatás szervezésénél szem előtt tartandó szempontokat ez a megoldás egyáltalán nem elégíthetné ki és a budapesti gazdasági főiskolát semmi körülmények közt nem pótolhatná. Ezen megoldás ellen — ha ugyan megoldásnak mondható — magából a tanulmányból hozhatók fel nyomós érvek.

Linhart Gy. tanulmánya szerint a külföldi gazdasági főiskolák közül a jogos követelményeknek egy sem felel meg s egyik sem állítható föl mintaképül. Mivel a külföldi intézeteket például nem fogadja el kifejti, mily módon szerveztessék a magyar gazdasági főiskola. E tekintetben azonban a szerző olyan igényeket támaszt, a melyeket esetleg lehet ideálul fölállítani, a való életben azonban alig lehet kielégíteni. Ezek után arra a kérdésre, hol állíttassék föl a főiskola, az a véleménye, hogy a követelményeknek legmegfelelőbbben a főiskolai oktatás kérdése a magyar-óvári gazdasági akadémiának főiskolává fejlesztésével oldható meg, ellenben nem pártolja a budapesti főiskola eszméjét, mert a főiskola célirányos fölállítása szerinte — óriási költségek nélkül — nem lehetséges. Ezen állítással érdemes kissé behatóbban foglalkozni — megjegyezve, hogy szerző maga is elismeri, miszerint a főiskolának Budapesten való elhelyezése mellett jogos tekintetek szólnak. A Budapesten való elhelyezés legfőbb akadályát, mint említettem, szerző az óriási költségekben látja, melyet 20.900,000 koronára tesz, ebből 1.400,000 koronát számít magára a főiskolára és teljes felszerelésére 19.500,000 ko-

ronát pedig a szerinte közvetlen a főiskola mellett beszerzendő 100 kh. nagyságú kísérleti gazdaságra. Ezt a jelentékeny költséget azonban úgy kapja, hogy a gazdaságot a Lágymányosra helyezi. Ezek után érthető, hogy Linhart a külföldi főiskolák egyikét sem találta a jogos igényeknek megfelelőnek, mert azt a követelményt, hogy az intézet nagyobb városban és mégis gazdaság közepén legyen, egyetlen főiskolánál sem találhatta fel. Ez az érv azonban teljesen tartahatatlán, mert ha a külföldi gazdag és hozzáértő nemzetek a gazdasági főiskolai oktatást, a mint a tények mutatják, sikeresen megoldották a nélkül, hogy a kísérleti gazdaság közvetlen közelségét kikötötték volna, akkor megelégedhetünk mi is olyan főiskolával, a melynek kísérleti gazdasága nincs közvetlen szomszédságában, még akkor is, ha a kísérleti gazdaság kapcsolatának jelentőségét túlbecsüljük is. Nem szenved kétséget, hogy gazdasági főiskolának lehetőleg közel fekvő megfelelő kisebb kísérleti gazdaság stb. szükséges, de a mennyire fővárosunk viszonyait ismerem, állithatom, hogy különösen az említett tanulmány megjelenésekor a fővárosban megfelelően elhelyezett főiskola részére a szükséges gazdasági terület megszerzése sokkal közelebb, mint a legtöbb külföldi gazdasági főiskolánál, sőt közelebb mint hazai gyakorlati célokat szolgáló felsőbb gazdasági intézeteink többségénél, túlságos nagy költséget nem okozott volna.*) E mellett fővárosunk közlekedési viszonyai már akkor olyanok voltak és a viszonyok még javulnak, hogy a külföldi főiskolák egyikéhez sem hasonlítható könnyűséggel érhetőek el különböző viszonyú kis és nagy gazdaságok. Ez az akadály, mely miatt a jelentés a budapesti főiskola létesítését lehetetlennek mondta, a valóságban nem létezett és ma sem létezik.

E hivatalos tanulmányok részben talán elfogultságból, részben talán a fővárosi viszonyok félreismerése folytán téves felfogásra vezetve, a főiskolai oktatás kérdésének helyes megoldását épen nem szolgálták. Mindenesetre sajnálatos, hogy csak olyan szakférfiaknak volt alkalmuk ezen fontos kér-

*1) Az utóbbi időben nagy lendületet vett bresloui egyetemi gazdasági intézet részére a város mellett berendezett 50 h a. nagyságú kísérleti gazdaság telke 400,000 márkába került.

désben ilyen tanulmánynyal állást foglalni, a kik a budapesti főiskola ellenzői voltak.

A ki azonban a mezőgazdasági főiskola létesítésének kérdését figyelemmel kíserte, nem zárkozhatik el attól a felfogástól, hogy nemcsak azok akadályozták meg a főiskolai szakképzés kérdésének megoldását, a kik akár elfogultságból, akár tájékozatlanságból a budapesti főiskola ellen foglaltak állást, hanem az eddigi késedelemhez hozzájárultak olyanok is, a kik a főiskolai oktatás Budapesten való szervezésének hívéül vallották magukat.

A mezőgazdasági főiskola kérdésének megoldását kezdetől fogva hátráltatta az, hogy abba olyan szempontokat is belekeverték, a melyek vele nem tartoznak szorosan össze, ellenben alkalmasak arra, hogy a tulajdonképeni kérdés megoldását bonyolultabbá tegyék és elodázzák. Értem ez alatt azt az eszmét, hogy a mezőgazdasági főiskola az állatorvosi főiskolával és erdészeti főiskolával «közgazdasági egyetem» keretében valósíttassék meg. Az eszme lényegében nem új, de a kivitele elé toluló elvi és pénzügyi nehézségek épen nem csökkentek. Az állatorvosi oktatás nem tartozik olyan szorosan össze a mezőgazdasági szakképzéssel, hogy ezeknek összekapcsolása föltétlen szükséges lenne. Az erdészeti főiskolának áthelyezése Budapestre annak nem régi-ben történt újjászervezése és tetemes beruházásaira való tekintettel nem parancsoló szükség, pénzügyi szempontból pedig felette költséges. Ezek az intézetek a fejlődés szerencsés körülményei között megerősödtek és mostani szervezetükben, mostani helyükön és eszközeikkel is még soká eredményesen teljesíthetik a reájuk haramló feladatokat, ellenben a főiskolai mezőgazdasági oktatás hiányzik. Ennélfogva nem közgazdasági egyetem létesítése a fontos, a mely névnek nem is felel meg ipari és kereskedelmi facultást nélkülöző szervezet, hanem az, hogy a mezőgazdasági legfelsőfokú szakképzés intézménye megvalósuljon. Még az esetben is, ha a fönnebb érintett eszme megvalósítása lenne a helyes végczél, ez csak másodrangú kérdés s e miatt a mezőgazdasági főiskola létesítését halasztani nem volna okadatolt. Majd ha meglesz a mezőgazdasági főiskola költsége, akkor még mindig lehet arról beszélni, hogy összekapcsoltassék ez más szakinté-

zetekkel, a mibe a területi elhelyezés kérdése is belejátszik.

A mezőgazdasági főiskola létesítését az OMGE. minden kínálkozó alkalommal szóvá tette, annak valóra váltta érdekében azonban, sajnos, figyelmen kívül hagyott olyan javaslatokat, a melyek a kérdés határozott megoldását nagyban előbbre vihették volna. Az OMGE. irodalmi és tanügyi szakosztályának egyik ülésében a gazdasági főiskola kérdésének*) tárgyalásán pl. Kodolányi Antal azt javasolta, hogy az egyetemen a három gazdasági főtárgyra tanszékek állíttassanak fel addig is, míg az önálló mezőgazdasági főiskola létesítésére szükséges eszközök és szakerők rendelkezésre állanak.**) Ennek a javaslatnak elfogadását egyesek jóhiszeműleg azért ellenezték, mivel ezen intézkedés a teljes főiskola létesítésének elejtését vagy legalább nagyon hosszú időre való elhalasztását eredményezhetné.

Ez a félelem azonban nem egészen jogosult, sőt hihető, hogy ha ez az intézkedés már évek előtt megtörtént volna, a főiskola létesítésén és szervezésén ma már nem kellene vitatkozni. Mert utóvégre is főiskolát máról-holnapra létesíteni nem mindenütt lehet, ámbar példa erre is található. Németország legkiválóbb főiskolai intézetei még a berlini főiskolát sem véve ki, az egyetemeken szervezett tanszékekből nőttek ki. Maguk az illető tanszékek tanárai és a körülöttük csoportosuló szakerők lettek volna leghivatottabb tényezői a teljes főiskolai szervezet kiépítésének.

A jelen tanulmánynak sem célja, sem feladata a főiskolai oktatás szervezésére nézve állást foglalni vagy a helyes megoldásra közvetlenebbül rámutatni, ettől tehát eltekintettek. Ezen okból még csak néhány kérdést kívánok érinteni.

A budapesti főiskola létesítése ellen pénzügyi aggályokat is hoztak fel. Nem akarom azzal szembeállítani egyik

*) *Köztelek* XVII. 1907. évfolyam 2421 old.

***) Ez a megoldás nem csak azt a célt szolgálhatta volna, hogy az egyéb tudományágakon készülők a mezőgazdaságtant hallgathassák, hanem teljes mezőgazdasági szakképzés megkezdésére adott volna módot, mert legalább 3–4 mezőgazdasági gyakorlati tanszék mellett a többi előadók az egyetemen tanerőiből és más szolgálatból lennének vehetők; fokozatosan helyettesítésük szükséghez képest külön tanerőkkel csak idő kérdése lett volna.

kiváló agráriusnak kijelentését, mely szerint ha Magyarországnak ágyúra van pénze, kell lenni gazdasági főiskolára is; azt sem akarom mondani, hogy gazdasági főiskolát pénz nélkül is lehet létesíteni. Véleményem szerint azonban a szükséges áldozatok nagyságát az aggódók túlbecsülik, mert utóvégre is nem kell egyszerre a legmesszebbmenő szükségletekről gondoskodni s a költségek több évre elosztásával kielégíthetők a szükségletek jelentékenyebb megterhelés nélkül is. Sőt valószínű, hogy az utóbbi években a szakoktatás és kísérletügy cél tudatos szervezésével az ezen intézetekbe befektetett tőkék tervszerű beosztásával a mezőgazdasági főiskola Budapesten különösebb költségek nélkül, de legalább is olcsóbban megoldható lett volna mint most és nem merült volna fel az eshetőség — mint most, — hogy jól szervezett teljes gazdasági főiskola mellett felsőbb szakoktatási intézetekben még jó ideig főleg mutakoznék.

Mezőgazdaságtan a közoktatási intézeteken.

A mezőgazdasági szakképzésről szólva ki kell terjeszkednem még — ha röviden is — arra a szerepre, melyet a mezőgazdasági ismeretek tanítása a közoktatási intézményeknél, valamint más mezőgazdasági vonatkozású intézeteken elfoglal.

Az *elemi iskolákban* a mezőgazdasági ismereteknek ma már majdnem minden művelt állam helyet adott. A legelső lépést e téren Franciaország és Belgium tette, a hol a mezőgazdasági tanítás elemi iskolákban példás szervezetű; méltó helyet foglal el mellettük Magyarország, a hol e téren különösen az utolsó években nagy haladás történt, úgy hogy e tekintetben hazánk a többi államok között utóbbi időben kiváló helyet vívott ki magának.

Franciaországban a mezőgazdasági ismereteket több elemi iskolában önkéntes elhatározásból már 1860-ban kezdték tanítani, 1867-ben a közoktatásügyi miniszter rendeletileg hívta fel a mezőgazdaságnak az elemi iskolákban való tanítására a megyék figyelmét. 1879-ben a törvényhozás a mezőgazdasági oktatást az elemi iskolákban kötelezővé tette s a törvény végrehajtására a megyék kilencz

évi határidőt kaptak, úgy hogy 1890-ben a mezőgazdaság tanítása az elemi iskolákban már teljesen rendezve volt.

Belgiumban különböző kísérletek után 1890-ben miniszteri rendelet szabályozta a mezőgazdaság elemi ismereteinek a népiskolákban való tanítását, egyúttal pedig elrendelte, hogy túlnyomóan földmivelők által lakott központokon az elemi iskolák keretében mező- és kertgazdasági szakosztályok rendszeresíttessenek, a melyek feladata a népfiat megfelelő szakismeretekre behatóbban tanítani.

Poroszországban az elemi iskolákban a természetrajzi tárgyakat tanítják mezőgazdasági alapon, a népiskolai oktatáshoz kapcsolódó ismétlőiskolai oktatás pedig a földmivelő-lakta vidékeken egészen a mezőgazdaságtant öleli fel. Ez a gazdasági ismétlőiskolai szervezet (landwirtschaftliche Fortbildungsschule) 1876-ban nyert általános szabályozást és azóta fokozatosan fejlődve különösen az utóbbi években tett nagy haladást, a mit a következő adatok is élénken mutatnak: 1903-ban létezett 1670 gazdasági ismétlő iskola 2340 tanító, 23,144 tanulóval s a 222,211 mk. fönntartási költségből 117,800 mk. esett állami hozzájárulásra; 1906-ban volt 2998 iskola, 4254 tanító, 42,691 tanuló, s a fönntartási költség már 428,220 mk.-ra rugott, a melyből 264,171 márka állami hozzájárulásból nyert fedezetet.

Románia néhány évvel ezelőtt szintén meghonosította a mezőgazdasági tanítást a falusi népiskolákban abban a meggyőződésben, hogy ezen iskolák csak akkor felelnek meg igazán rendeltetésüknek, ha a falusi népet hivatásukra is lehetőleg előkészítik.

Ausztriában a mezőgazdasági oktatás a népiskolákban nincs még rendszeresen bevezetve, de tárgyalások most folynak általánossá és kötelezővé tételére.

Magyarországban a mezőgazdasági oktatásnak bevonása a népiskolai tanításba aránylag új keletű intézkedésnek köszönhető, de a közoktatási kormányzat helyes érzékére vall, hogy az első lépés óta eltelt rövid idő alatt oly nagy a haladás a megkezdett irányban.

A kiindulási alapot a mezőgazdaság népiskolai tanítására az 1868. évi XXXVIII. t.-cikk adta meg. Ezen törvény a hat évi mindennapi elemi iskolai tanítás mellett még három évi továbbképző iskolázást írt elő azok részére,

a kik tanulmányaikat középiskolában nem folytatják, hanem kenyérkeresésre indulnak. A továbbképző tanfolyamra az iskolakötelesek csak vasárnap jártak. Ez a vasárnapi iskola, vagy a mint később elnevezték «ismétlőiskola» csak olyan ismeretek tanítására szorítkozhatott, a melyet a leendő földmíves, iparos vagy kereskedő egyaránt használhatott s ennél fogva életpályájukba vágó ismereteket nem nyújthatott. A hiányt először az iparosok, majd a kereskedők is belátták, minek folytán (1884-ben) részükre «iparostanoncz iskolák» illetőleg «alsófokú kereskedelmi iskolák» alakítottak. Ezentúl az ismétlőiskolákban csak a földmíves gyermek maradt benn, a nélkül azonban, hogy ennek igényeihez alkalmazkodott volna és ez okokból jelentőségéből mindinkább veszített. A régi ismétlőiskolákat új életre keltette és a földmíves gyermekek gazdasági tanítását indította meg az 1896-ban kiadott miniszteri rendelet, mely a vasárnapi iskolából gazdasági ismétlőiskolát alakított s gyermekeit a hét két félnapjára hívta össze mezőgazdasági ismeretek tanítása végett. A rendelet részletesen szabályozta az ismétlőiskolák szervezetét és tantervét is.

A gazdasági ismétlőiskolákon a tanítást a mindennapi elemi iskolán működő tanítók végzik, kiknek kiképzésére a nyári időben külön gazdasági tanfolyamok tartatnak.

A rendes gazdasági ismétlőiskolák mellett fejlődött ki a külön szaktanítós gazdasági ismétlőiskolák intézménye. Ezen iskolák jelentősége abban rejlik, hogy a gazdasági ismeretek tanítása gazdasági munkásság alapján történhetik és képzett külön tanerő teljesen ezen tanításnak szentelheti idejét. A gyakorlati munkásság céljára ezen iskoláknak átlag 20 kat. nagyságú kisgazdaság áll rendelkezésre, melyhez való területről az illető község tartozik gondoskodni. a felszerelés és fönntartás költségeit a közoktatásügyi kormány fedezi. Ezen ismétlőiskolák és a hozzájuk tartozó kisgazdaság vezetése olyan szaktanítók részéről történik, a kik tanítóképezdén kívül valamely földmívesiskola teljes tanfolyamát is elvégezték.

Az 1904. évben 2296 közönséges gazdasági iskola működött, összesen 134,172 tanulóval és 36 külön szaktanítós gazdasági ismétlőiskola 5906 tanulóval.

A gazdasági ismétlőiskolai intézmény az első miniszteri

rendelettel megszabott szerény keretben nem soká maradt meg. A mikor e sorok megjelennek, kerül a törvényhozás elé az új javaslat a gazdasági népoktatásról, mely a legvérmesebbek reményeit is túlhaladó jelentőséget hivatott adni a nép gyermekei gazdasági oktatásának és betetőzése ez irányban az eddig történt intézkedéseknek.

A mezőgazdasági oktatásnak a *középiszkolába* való bekapcsolására Franciaország, Belgium és Olaszország nyujtanak figyelemre méltó példákat.

Franciaországban a középiszkolák közül 15 lyceében (állami intézet) és 67 collége-ben (községi jellegű intézet) vannak kétéves mezőgazdasági tanfolyamok, a melyen az oktatást a földművelésügyi miniszter alá tartozó szaktanárok (professeurs speciaux) látják el.

Belgiumban a közoktatást szolgáló középiszkolák szintén hozzájárulnak a mezőgazdasági ismeretek terjesztéséhez, a mennyiben azokban a középiszkolákban (athenæumokban, állami és felekezeti collége-ekben), a hol szükségesnek mutatkozik mezőgazdasági tanfolyamok tartatnak. A középiszkolákra Belgiumban 1897 óta négy typus létezik: ú. m. csakis általános oktatásra, vagy e mellett kereskedelmi, ipari vagy mezőgazdasági osztályú középiszkolák. A szaktanfolyamok csak akkor tartatnak meg, ha legalább 15 jelentkező akad. A mezőgazdasági osztályban 35 előadást (lecon) tartanak, kiterjeszkedve a mezőgazdaság összes ágazatainak elemeire.

Olaszországban a mi al- és főreáliskoláinknak megfelelő iskolákban (scuolæ technici, instituti technic*) nyitottak utat a gazdasági oktatásnak. Ezen iskolákon ugyanis 1898 óta a matematikai, természettudományi tárgyak mellett szaktárgyul ipari, kereskedelmi vagy mezőgazdasági oktatás választható.

Az európai continens többi országaiban csak kivételkép fordul elő, hogy a mezőgazdaságot gymnasiumi vagy reáliskolán tanítsák. Ellenben Angolországban és az amerikai Egyesült Államokban, különösen az utóbbi helyen a mezőgazdasági oktatás nagyobb szerepet játszott a közoktatási intézeteken, mint bárhol másutt.

* 1879-ben létezett 287 scuolæ technici 38,874 tanulóval és 72 instituti technici 12,946 tanulóval.

Megemlítem még, hogy *Németországban* a mezőgazdasági szakképzés az általános irányú középiskolákban nincsen ugyan rendszeresítve, de próbaképen néhány reáliskolánál felvették a mezőgazdasági tanítást is. Egyébként Németországban a mezőgazdasági szakképzésnek az általános oktatással együtt való megadására szolgálnak a mezőgazdasági középiskolák (Landwirtschafts-Schulen), a melyek tulajdonképpen polgári vagy reáliskoláknak tekinthetők rendszeresen mezőgazdasági oktatással.

A tulajdonképeni középiskoláknál nagyobb szerephez jutott a mezőgazdasági oktatás a *tanítóképezdében*, a hol különösen az elemi iskolai oktatás igényei szempontjából vált szükségessé. Ezért azokban az államokban, a hol a mezőgazdaság tanítását az elemi iskolákba fölvtették, helyet adtak neki a tanítóképezdékben is. Az első lépést ebben az irányban is Franciaország tette, a hol a leendő tanítók mezőgazdasági kiképzésére nagy súlyt helyeznek, a mennyiben az ország minden megyéjében (szám szerint 87 helyen) létező képezdében tanítják a mezőgazdaságot, a mely feladat a földművelési minister által kinevezett tanárookra (professeurs departmentaux) hárul.

Magyarországban 1904-ben fennállott 39 állami és felekezeti tanítóképző intézet közül 18 intézetben tanították a mezőgazdaságtant és pedig 16 helyen a földművelési minister tárczája alá tartozó külön gazdasági szaktanárok, két helyen pedig a helybeli gazd. szakoktatási intézetek tanárai látták el ezt a feladatot.

A tulajdonképeni középiskolák (gymnasium, reáliskola) tanrendjében nálunk szaktárgyak egyáltalában nem foglalnak helyet, mivel a szakképzés nálunk különleges intézeteken (ipariskolákon, kereskedelmi iskolákon, mezőgazdasági akadémiákon és más főiskolákon) történik. Pedig a mi viszonyaink között a mezőgazdaság kiváló jelentősége mellett kívánatos lenne a mezőgazdaságot tanítani olyan iskolán is, melynek hivatása ugyan elsősorban az általános műveltség megadása, a hova azonban olyanok is lépnek be, kik onnan nem mehetnek különleges szakiskolákba, hanem kénytelenek közvetlen kenyérkereső pályára lépni. Nézetem szerint e részben a polgári iskolákra várna hivatás mezőgazdasági ismereteket nyújtani és közülök a me-

zőgazdasági vidékre esők, mezőgazdasági tanítás bevonásával becses szolgálatot teljesíthetnének.

A míg a mezőgazdasági oktatás felkarolása az elemi és középiskolai tanítás keretében aránylag új dolog, addig az *egyetemi tanítás* körében már nagyon régen helyet foglal, sőt az önálló mezőgazdasági szakképzést meg is előzte.

A mint fennebb láttuk, *Németországban* több egyetem teljes mezőgazdasági szakképzést nyújt erre a pályára lépőknek, ezeken az egyetemeken természetesen módjukban áll más pályákra készülőknek is mezőgazdasági ismereteket szerezni. A fennebb megnevezett egyetemeken kívül mezőgazdasági encyclopædiát tanítanak a freiburgi tudományegyetemen (a jog és államtudományi karon), a heidelbergi egyetemen (a természettudományi szakon).

A franciaországi egyetemek a mezőgazdasággal szemben szintén nem állanak idegenül. Több egyetemen a kémiai tanárai már a mezőgazdasági szakképzés általános szervezése előtt tanították a mezőgazdasági kémiát is, egyúttal az illető vidék mezőgazdaságának különleges kérdéseit is nagyban előmozdították idevágó kutatások útján. Ez idő szerint mezőgazdasági kémiai tanszék létesült — részben a földmívelési kormányzat támogatásával — Besançon, Bordeaux, Lille, Lyon, Nancy és Toulouse egyetemeinek természettudományi facultásain. A marseillei egyetemen mezőgazdasági zoológiára és mezőgazdasági botanikára külön tanszékek léteznek, a toulousei egyetemen ugyancsak külön mezőgazdasági botanikai tanszék, Besançonban kiegészítő mezőgazdasági botanikai tanfolyam áll fenn. A Cæn-i egyetemen évenként 12 sorozatos előadást tartanak alkalmazott mezőgazdaságtanból.

A mezőgazdasági tanításnak a különböző fokú közoktatási intézetekbe való bevezetésére 1885-ben készült törvénytervezet az elemi és középiskolákon kívül az egyetemeken is gondoskodott volna a mezőgazdasági tanításról, a javaslatból azonban nem lett törvény.*)

*) M. René Leblanc: *Enseignement agricole dans les établissements universitaires* VI. Congrès international d'agriculture Paris. Tome I. Paris 1900 Page 117.

Mindazonáltal az egyetemek törekvése a mezőgazdaság gyakorlati tárgyainak is minél nagyobb teret biztosítani; ezt a törekvést megkönnyíti az egyetemek nagyfokú önállósága, másrészt az a körülmény, hogy a szakintézeteken a felvétel korlátolt lévén, sokan kiszorulnak, kik tanulmányvásukat legjobb akarat mellett sem elégíthetik ki.

A fennebb említett francia egyetemek közül néhányon az utóbbi években egész rendszeres mezőgazdasági oktatás fejlődött ki, e tekintetben különösen a Nancy-i és Besançon-i egyetem tűnik ki, melynek vidéke a gazdasági felsőbb szakiskoláktól távol esik. A mezőgazdasági oktatásnak ezen tanfolyamokon, valamint az angersi kath. egyetem mezőgazdasági osztályán már nem csupán az a célja, hogy a mezőgazdaság kérdései iránt érdeklődőknek ismeretek szerzésére módot adjon, hanem hogy teljes mezőgazdasági szakképzést nyújtson.

A francziák fővárosának egyetemlein a mezőgazdaságtan nincs képviselve, azonban vannak Párisban más intézmények, melyeken a mezőgazdaság kérdéseit tudományos alapon tárgyalják és művelik. A természettudományi múzeumon (museum d'histoire naturelle)*) a természettudományok különböző ágazataiban 18 tanár és 20 assistens működik közöttük egy tanár és egy assistens mezőgazdasági kérdésekkel foglalkozik. A conservatoire national des arts et metiers 18 tanára közül egyik (Schloesing) mezőgazdasági chemiából, másik (Grandeaux) alkalmazott mezőgazdaságtanból tart előadásokat. A college de France 18 tanára közül, kik philosophiából, történetből és társadalomtudományokból tartanak nyilvános előadásokat, egyik (P. Le Roy Beaulieu) politikai oeconomiát, másik (E. Lévassour) mezőgazdasági földrajzot, történetet és statisztikát művel. E mellett a mezőgazdasági főiskola tanárai is a többi tudományos főiskolák tanáraival állandó tudományos érintkezést tartanak fenn, a mi magával hozza, hogy a mezőgazdasági tudományok iránt a vele közvetlenül nem foglalkozó köröknél is érdeklődés és megértés található.

*) Alapját 1626-ban vetették meg, élő állatainak száma 1500 drb., növényállománya 19,200 drb., évi költségadománya 1.006,000 franc. Az intézetnek *Buffon* és *Lamarck* is voltak igazgatói.

**): Alapították 1794-ben, költségadománya 1.000,000 franc.

A mezőgazdasági tudomány a külföldön azonban nem csak az általános ismereteket szolgáló közoktatási intézeteken kapott kisebb-nagyobb teret, hanem helyet talált néhol a mezőgazdasággal vonatkozásban álló bár egészen különleges szakképzésnél is, minő az állatorvosi, erdészeti oktatás, kulturmérnöki stb. szakképzés. A mezőgazdaság tanítása az illető szakintézményeken bizonyára czélszerűségi szempontokban leli magyarázatát, de megnyilatkozása azok részéről azon fontos termelési ág méltányolásának is, a melyre az illető szakmakörök tulajdonkép támaszkodnak vagy vele rokoni vonatkozásban állanak.

A kulturmérnöki és földmérői hivatás a mezőgazdától eltérő technikai ismereteket igényel, mégis azt látjuk, hogy a külföldön sok helyen szorosán összekapcsolták a mezőgazdasági szakképzéssel pl. Ausztriában a wieni, Németországban a berlini gazdasági főiskolákon, illetőleg a bonnpoppelsdorfi mezőgazdasági akadémián, a mely intézeteken a kulturmérnöki (poppelsdorfi akadémián egyúttal a földmérői) szakképzésre külön szakosztály létezik, vagy pedig ott, a hol ezen mérnöki hivatásra való képzés műszaki főiskolákon történik pl. Ausztriában és Bajorországban gondoskodtak arról, hogy az illetők a szükséges mezőgazdasági ismereteket ne csak könyvből, hanem szakképzett erők előadásaiból szerezhessék meg, sőt erre rászoritják őket az által is, hogy a mezőgazdaságtan alapvizsgái tárgyat, tehát továbbhaladáshoz feltételt képez.

Az állatorvosi működésnek szintén csak hasznára lehet, ha a leendő orvos nemcsak az állattartás, hanem az attól elválaszthatatlan keret, a mezőgazdaság elemeivel is megismerkedhetik. Ezek a szempontok több állatorvosi iskolán érvényesülnek. Németországban a hannoveri, stuttgarti, giesseni állatorvosi intézeteken a mezőgazdaságtan fakultatív tárgyként szerepel. Ausztriában a wieni cs. kir. állatorvosi főiskolán a mezőgazdasági encyclopædiát, különös tekintettel a mezőgazdasági növénytermelésre félévenként három órán át tanítják, sőt (I. alapvizsgái) szigorlati tárgyat képez.*)

*) Erlass des Ministeriums f. Kultus und Unterricht vom 27. II. 1897, womit . . . ein neuer tierärztlicher Studienplan f. die im Reichsrath vertretenen Königreiche und Länder kundgemacht wird.

Az erdészeti oktatásnál Ausztriában a mezőgazdaságtan szintén helyet foglal; így a wieni mezőgazdasági főiskola erdészeti osztályán a mezőgazdaságtan féléven át heti öt órát foglal le, de az Ausztriában fennálló erdészeti középiskolákon is tanítják a mezőgazdaságtant, pl. a brucki (a. d. Mur) felsőbb erdészeti tanintézetben a mező és havasgazdaságtanra két féléven át heti három óra jut. Az erdészeti szakképzésnél azonban a mezőgazdasági tudomány Franciaországban jutott a legteljesebb elismerésre, a mennyiben ott az erdészeti főiskolába csak azok vehetők fel, a kik a párisi mezőgazdasági főiskolát teljesen elvégezték. Franciaország egyébként is messzemenő figyelemre talált a mezőgazdasági szakképzés, mert az erdészeti iskolán kívül a lótenyésztési szolgálatra (pini lótenyésztési iskolába) újabban mezőgazdasági talajjavítási szolgálatra csakis mezőgazdasági iskolát végzették vehetők fel.

A külföldre vonatkozólag fennebb érintett viszonyokkal szemben feltűnő az a mostoha szerep, melyet nálunk a *mezőgazdasági oktatás a felsőbb közoktatási intézeteken* és a mezőgazdasággal vonatkozásban álló intézeteken elfoglal.

Már szinte közhelyyé vált annak hangoztatása, hogy Magyarország állami életének a mezőgazdaság képezi alapját, hogy nálunk többféle állásban levőnek, mint pl. mérnöknek, ügyvédnek, bírónak, kormányzati és közigazgatási tisztviselőnek olyan sűrű az érintkezése a mezőgazdasággal, hogy kellő szakismeretek megszerzése hivatásuk gyakorlására is csak előnyös lenne, sőt törvényes intézkedés a mezőgazdaságon kívül álló szakembereknek — állatorvosnak, erdésznek — magába a tulajdonképeni mezőgazdasági igazgatásba beleszólást enged — a járási mezőgazdasági bizottságban — a nélkül, hogy a legkevesebb mezőgazdasági ismeretek megszerzésére kikötés állna fönn, sem egyeteminken, sem állatorvosi főiskolán, jogakadémián mezőgazdasági ismereteket nincs alkalom szerezni. Az erdészeti főiskola tanrendjében újabban ugyan a mezőgazdaságtan heti 2 órával szerepel, de nem szakképzett gazda adja elő, a kertészeti tanintézetben a mezőgazdaságtant ma sem tanítják. A kulturmérnökök, a kiknek működése tulajdonképen egészen a mezőgazdaság körül mozog, mezőgazdaság-

tant rendszerint nem hallgatnak, kötelesek ugyan növénytermelésből és üzemtanból vizsgát letenni, de ezen ismeretek megszerzésénél tisztán szakkönyvekre támaszkodnak, a mi az előszó után való tanulással fel nem ér.

A földmérnökökre nézve mezőgazdasági ismeretek tekintetében semmi kikötés nincs, bajos is, mikor annak megszerzésére az alkalom hiányzik, holott Ausztria és Németország, mint láttuk, erre nagy súlyt helyez.

A mezőgazdasági szakképzés általánosabb térfoglalásával szemben a mezőgazdasági oktatásnak az imént említett téren való szerepét illetőleg nálunk inkább visszaesés tapasztalható. A ránk maradt adatok szerint mezőgazdaságtant a XVIII. század végén és a XIX. század elején a pesti egyetemen is tanították, az előadónak 1844-ben bekövetkezett halálával azonban a mezőgazdaságtan tanítása is megszűnt. Az 1857-ben alapított József-műegyetemen a mezőgazdaságtan előadása czéljából tudvalevőleg külön tanszéket állítottak fel, a melyen hárman váltották fel egymást 1884-ig, a mikor a tanszék akkori tanárának elhunytja után a csekély látogatottságra való hivatkozással a tanszéket eltörölték és 1889-ben a mezőgazdasági géptannak állítottak fel tanszéket. Azóta is, ha a műegyetemen mezőgazdasági tanszéknek újra való feállítása érdekében felszólalás történik, a régi idők csekély látogatottságát szokták ellene felhozni. Ezzel szemben azonban rá lehet mutatni arra, hogy Ausztriában a műszaki főiskolákon a mezőgazdasági tanítást inkább fejlesztik, nem hogy megszüntetnék. Különösen említést érdemel a wieni műszaki főiskola mezőgazdasági tanszéke, a mely — mezőgazdasági főiskola létesítése daczára — nemcsak fennáll, hanem látogatottságnak is örvend, a menyiben pl. 1904-ben is 275 ifjú volt beírva mezőgazdaságtanra.

Ennélfogva nagyon kívánatos lenne, hogy egyetemeken a mezőgazdaságtan is előadassék és jogászok, bölcsészek valamint gazdasági vagy ipari mérnöki hivatásra készüők megfelelő mezőgazdasági ismereteket is szerezhessenek.

Azonban nemcsak az kívánatos, hogy a mezőgazdaság tanítása a közoktatási intézeteken helyet nyerjen, hanem hasznos lenne annak egyéb intézeteken is szerepet juttatni.

Mezőgazdasági tanárképzés.

A mezőgazdasági szakoktatási intézmények legfőbb feladata természetesen a tanítás. A sikeres tanításnak egyik legfontosabb biztosítója azonban a jó tanító, illetőleg tanár, a kiben hivatottság, rátermettség a kellő szakképzettséggel párosul. A leggazdagabb berendezés, a legjobb tanítási rend sem érvényesül, ha a tanítóban hiányzanak az említett kellékek.

Ezen okból mindenütt ott, a hol az oktatás ügyére súlyt helyeznek és az erre szolgáló intézmények rendeltetését komolyan veszik, legnagyobb gondot fordítanak arra, hogy a tanító vagy a tanár az említett kellékeknek minél teljesebben birtokában legyen.

A hivatottság a pálya iránt való azon vonzalmon alapszik, melynek rugója nem annyira a vele járó anyagi előny, mint abban az irányban nehézségektől vissza nem riadó munkakedv.

A szakképzettség tekintetében sem elégséges a szakismeretek teljesebb birtoka, hanem szükséges a képesség az ismeretek másokkal való termékenyítő közlésére.

Erre való tekintettel a tanítói és tanári alkalmazást az oktatásügy legtöbb ágazatában szigorú minősítéshez kötik, mely nélkül ép úgy nincs helye e téren való alkalmazásnak, mint a törvény alól való kivételnek.

A mint a mezőgazdasági szakképzés kellékeire *Németországban* általában, a tanítási képesítésre, illetőleg tanárképzésre is már régebb idő óta nagy gondot fordítanak. Az által, hogy a tanítási minősítés és tanárképzés módozatait és szabályait a földművelésügyi és közoktatásügyi ministerek együtt állapítják meg, a mezőgazdasági szak szempontok mellett a pædagogiai szempontok is kellően érvényesülnek, a minősítés pedig egységesebb és általánosabb tekintélylyel bír.

A mezőgazdasági tanári képesítésre Poroszországban az 1877., illetőleg 1891. évi ministeri rendeletek irányadók. Az 1877. évi rendelet szerint az alsó és középfokú gazdasági iskolákon csak olyan tanerők (Lehrer) alkalmazhatók, akik gymnasiumi vagy reáliskolai érettségít tettek, gazdasági felsőbb intézeten vagy egyetemen három éves

tanfolyamot végeztek és a mezőgazdasági tanárképesítővizsgát letették, két évi gazdasági gyakorlattal bírnak és valamely gazdasági iskolán mint előadók sikeresen működtek. A mezőgazdasági tanárképesítő mezőgazdasági szakvizsga mellett 1891 óta külön képesítést kívánnak a tanítás methodikájából is.

A képesítő mezőgazdasági szakvizsgálat e célra kinevezett külön bizottság előtt történik. A vizsga írásbeli és szóbeli, előbbinek egyik tárgya a mezőgazdaság, a másik a természettudományok vagy államtudományok köréből veendő. A szóbeli vizsga kiterjed a mezőgazdaság egész körére, illetőleg annak főbb tárgyaira, valamint a természettudományokra és államtudományokra abban a terjedelemben, mint azt a főiskolákon tanítják.

A tanítás methodikájának elsajátítására pædagogiai seminariumok szolgálnak és ezek képezik tulajdonkép a tanárképzés intézményes szervezetét. Ezen pædagogiai seminarium tartama egy év; egy-egy seminariumba egyszerre csak hat jelölt vehető fel. A seminariumi oktatás részint elméleti, részint gyakorlati. Előbbihez tartoznak a pædagogiai tanárok által tartott, útmutatások és megbeszélések, a gyakorlati órákon a jelöltek egyenkint próbaelőadásokat tartanak a többi jelölt és a vezető tanár jelenlétében. A seminarium általános pædagogiai tárgyai: iskolahygieenia alapvonalai, neveléstan, pædagogia története; különleges tárgyak a természettudományi és mezőgazdasági tárgyak tanításának methodikája.

A mint a jelöltek tanulmányaikban megfelelő haladást tettek, beosztják valamelyik osztályba egyes tárgyak önálló tanítására, a mit szintén folytonos vezetés és felügyelet alatt végeznek. Alkalmat nyújtanak a seminariumi jelölteknek felnöttek gazdasági oktatására is gazdasági egyesületekben és körökben. A seminariumi év végével bizottságilag megállapíttatik a jelöltek előhaladása, melynek eredménye szerint tanításra képesítettnek vagy alkalmatlannak minősítettnek, előbbiről a jelöltek bizonyítványt, utóbbi esetben értesítést kapnak.

A seminarium sikeres elvégzése alapján jelöltek a tanerőül alkalmazásra előirt próbaév alól is felmenthetők.

A felsőfokú iskolák és főiskolák tanárainak képzésére

az assistensi, minősítésére a magántanári intézmény szolgál. Az assistens a tanárnak előadásokra való előkészületekben és tudományos működése érdekében való munkákban segítkezik, miáltal alkalma nyílik ismereteinek a megfelelő irányban való kibővítésére.

A magántanári intézmény célja egyrészt, hogy olyan tárgyak megfelelő előadására, a melyekre rendes tanári tanszék nem rendszeresíthető intézeteken kívül állókból tanerők biztosíttassanak. másrészt, hogy rendszeresített tanszékekre minősítést adjon.

A magántanári minősítés megszerzésének előfeltétele: 1. gymnasiumi vagy reáliskolai érettségi; 2. gazdasági főiskolai illetőleg egyetemi megfelelő szakosztály három éves tanfolyamának az előző pont szerint kívánt érettséget követő végzése; 3. doktori fokozat birtoka. Ezeken kívül kívánatik a pályázó tudományos működésének kimutatására irodalmi munkák és dolgozatok, valamint egy külön habilitációs értekezet benyújtása. Ezen kellékek elbírálása után és annak eredményéhez képest a jelölt a magántanári (habilitatio) vizsgára bocsájtatik, a melynek egyik része kikérdezés (colloquium) abból a tudományágból, a melyre a pályázó magát habilitáltatni óhajtja, másik része a próbaelőadás.

A szomszédos *Ausztriában* a földművesiskolai (erdőőri szakiskolai) valamint a mező- vagy erdőgazdasági középiskolai tanári minősítés 1879 óta szintén külön képesítéshez van kötve, a mely nélkül tanerőként való alkalmazás nem lehetséges. Ezen minősítés három helyen (Wien, Prága, illetőleg Dublány városokban) szervezett tanárvizsgáló bizottság előtt szerezhető meg. Az évről évre kinevezett állandó tanárvizsgáló bizottságban nem csak mezőgazdasági oktatási, hanem közoktatási férfiak is helyet foglalnak.

A földművesiskolai (erdőőri szakiskolai) tanári, illetőleg tanítói képesítő vizsgára jelentkezőktől gymnasiumi vagy reáliskolai négy osztály jeles eredménnyel való végzése vagy gazdasági főiskolának három éven át rendkívüli hallgatói minőségben való látogatásáról szóló igazolás, ezenkívül legalább kétévi mezőgazdasági gyakorlat kívánatik.

A középiskolai tanárképesítő vizsgára bocsátás feltétele gymnasiumi vagy reáliskolai érettségi bizonyítvány, a gaz-

dasági főiskolai államvizsga és szintén legkevesebb két évi gazdasági gyakorlat kimutatása.

A földművesiskolai tanárképesítő vizsga tárgya az egész mezőgazdaság abban a terjedelemben, mint azt a középiskolákban tanítják.

A középiskolai képesítő vizsgánál egyes szakok választhatók, a melyek a következők: 1. éghajlattan, földtalaj-ösmeret, chemiai technologia; 2. növényélettan, növénytermelés, gazdasági vegytan, gépismeret; 3. állatélettan, állattenyésztés, gazdasági vegytan, állategészség; 4. üzemtan és nemzetgazdaságtan növénytermeléssel vagy állattenyésztéssel.

A képesítővizsga írásbeli és szóbeli; szóbeli vizsgára csak az bocsájtható, a ki az írásbelin sikeresen átesett. A földművesiskolai képesítő írásbeli iskolai dolgozattól áll; a középiskolai képesítő írásbelije két részből áll: iskolai és ezt megelőző házi dolgozattól. A sikeres írásbeli vizsgát követi a szóbeli vizsga, a mely az elnökön és kérdezőn kívül két bizottsági tag jelenlétében folyik le.

A szóbeli vizsgák után a jelölt próbaelőadást tart, melynek tárgya a földművesiskolai képesítőnél a clausura dolgozat, a középiskolai képesítőnél a házi dolgozat anyaga.

A képesítő vizsga eredményét a vizsgabizottság szótöbbséggel állapítja meg. A képesítés fokozatai: kitűnően képesített, jól képesített, képesített.

A főiskolai tanárképzésre és minősítésre hasonlóan mint Németországban az assistensi és magántanári intézmény szolgál.

A mezőgazdasági tanárképzésre *Franciaországban* nincs külön intézmény. Azonban a gazdasági főiskola tanítási anyaga és tanítási rendszere olyan, hogy megadja a módot arra, miszerint az, ki arra hivatottságot érez, kellően előkészülhessen; ezt a czélt szolgálják a tanulmányúttakra és a főiskolán való továbbképzésre rendszeresített állami ösztöndíjak is.

A tanári alkalmazás azonban mindig pályázat útján és előzetes képesítő vizsga alapján történik.

A tanárképesítő vizsgára a legutóbb megújított szabályzat szerint olyanok jelentkezhetnek, kik 1. katonai kötelezettségöknek eleget tettek és a 24 éves életkort betöltötték;

2. gazdasági főiskolai oklevéllel vagy gazdasági tanintézeti végbizonyítvány birtokában állanak; 3. legalább egy évi gazdasági gyakorlatot bemutathatnak.

A földmivesiskolai járási és megyei gazdasági szaktanári vizsga a megye (departement) székhelyén, a gazdasági tanintézeti és gazdasági főiskolai tanári képesítő vizsga a főiskolán a földmivelésügyi minister által kinevezett bizottság előtt folyik le. A vizsga tárgya és menete a szerint változik, hogy alsóbbfokú vagy felsőbbfokú tanári minősítés forog szóban.

A tanári vizsga vegyes bizottság előtt történik, a melyben nemcsak a földmivelésügyi minister, hanem a közoktatási minister által kinevezett tagok is helyet foglalnak.

A földmivesiskolai tanárképesítő vizsga írásbeli és szóbeli; az utóbbi ismét három részből áll: gazdasági illetőleg természettudományi szakvizsgából, pædagogiai vizsgából és próbaelőadásból.

A járási és megyei tanári vizsga hasonló a földmivesiskolai tanárképesítőhöz azzal a különbséggel, hogy ezen állással összekötött szolgálathoz alkalmazkodik.

A gazdasági tanintézeti és főiskolai tanárvizsga szóbelije nem az egész mezőgazdaságtanra terjed ki, hanem arra a fő- és mellék tárgyra, a melyre a pályázat kihirdetése szól. A vizsgáló bizottságban csak gazdasági főfelügyelők és magasabb tudományos állást elfoglaló tagok foglalnak helyet.

A gazdasági tanárképzés intézményes szervezettel bir már régebben *Olaszországban*, a mely e tekintetben még a németeket is megelőzte. Az 1889-ben kelt rendelet alapján a milanoi, pisai, portici gazdasági főiskolákon tanárképző tanfolyamok (*Corso di Magistero*) állanak fenn. A tanfolyam tartama két év, a felvételhez a doktori fok szükséges. A tanárképző tanfolyam azonban nem egymásba kapcsolódó külön előadásból áll, hanem minden jelölt abban a szakmában, a melyben működni óhajt, kellő vezetés mellett tovább képzi magát. E célból a jelölt segédkezik a tanárnak az előadásnál, dolgozik laboratoriumokban, közreműködik kísérletek végzésénél, tanulmányozza a tanítási módokat és neveléstant, a második év végén pedig legalább öt hónapig valamely iskolában a tanításban is gyakorolja magát.

A két évi tanfolyam végeztével a jelölt külön tanárvizsgáló bizottság előtt sikeresen letett írásbeli és szóbeli vizsga alapján «tanári oklevelet» illetőleg tanítási jogosítványt nyer.

A tanári állásokra csak tanári oklevél birtokában levők pályázhatnak és tarthatnak igényt.

A mint a fennebb közöltekből látható a külföldön a mezőgazdasági tanári állásra csak szigorú szabályok alapján erre külön minősített szakemberek juthatnak, a melyhez való képesítés megszerzésére intézményes szervezet is létezik.

Ezzel szemben *Magyarországon* sem hiányzik a tanári képesítésre szabályzat, a mely azonban intézkedéseiben és hatásában sokkal szerényebb a külföldieknél. Magyarország gazdasági szakoktatásáról legutóbb 1903-ban megjelent évkönyv szerint a gazdasági szakoktatási intézményeknél alkalmazható tanárok képesítése következő:

A felsőbb gazdasági szakiskolák tanárai a növénytermelési, állattenyésztési és üzemtani szak kivételével az egyetemen vagy műegyetemen szerzik meg tanári képesítésüket.

Az állattenyésztési tanárok a gazdasági akadémia végbizonyítványa és az állatorvosi főiskolai oklevél; a növénytermelési és üzemtani tanárok pedig gazdasági akadémiai végbizonyítvány, kellő gazdasági gyakorlat és valamely gazdasági szakiskolán kiképzés végett teljesített egyévi szolgálat után a tanári testület előtt szakmájuk köréből választott tárgyból próbaelőadást tartanak és kellő siker esetén mint segédtanerők(?) megfelelő tanszék mellett alkalmaztatnak s rendszeresen egy év tartamára továbbképzés céljából állami ösztöndíjjal külföldre küldetnek ki. Ha ezen kiképzés után az illető mint segédtanerő (assistens) minden tekintetben beválik s kellő irodalmi működést fejt ki, mint segédtanár nyer alkalmazást.

A földművesiskolák tanszemélyzete és a gazdasági vándortanárok képesítésöket a gazdasági tanintézetben nyert végbizonyítvány a földművelési iskoláknál kiképzésök végett eltöltött egy évi szolgálat, a földművesiskoláknál e célból alakult bizottság előtt sikerrel letett próbaelőadás alapján nyerik s ha ez alkalommal az iskolák gyakorlati oktatására való tekintettel mint előadók használhatóknak bizonyultak.

A tanári (földmivesiskolai), tanítói képzés megszerzésének alapja az ösztöndíjas gazdasági segédi intézmény. Az ösztöndíjas gazdasági segédek gazdasági tanintézeti vagy gazdasági akadémiai végbizonyítvány alapján egy évre alkalmaztatnak oly célból, hogy a földmivesiskola igazgatójának vezetése alatt a tanítás és gazdaság körül foglalkoztatva a tanítási pályára kiképeztessenek. Ezek további alkalmaztatása sikeresen kiállott próbaelőadás után történik. Ez a próbaelőadás azonban tulajdonképpen csak egy része az úgynevezett képesítő próbaelőadásnak (helyesebben képesítő vizsgának), mely három részből áll úgymint: írásbeli dolgozat, gyakorlati írásbeli vizsga és próbaelőadás.

A gyakorlati vizsga anyaga abban a keretben mozog, a milyen terjedelemben a tudnivalókat a földmivesiskolán tanítják.

A vizsgálóbizottság a földmivesiskolák tanszemélyzetéből kijelölt öt tagból áll. A sikeres vizsga alapján az ösztöndíjas újabban, gazdasági gyakornoki címmel tovább is alkalmazható és fokozatosan lép elő.

Ezen szabályzat szerint nálunk a mezőgazdasági tanári alkalmazásnál az igények akár a külföldi gazdasági szakoktatáshoz, akár a hazai oktatás más ágaihoz képest meg lehetős szerények.

Az erettség, melyet ma már a legszerényebb hivatalhoz megkövetelnek, nemcsak szabályzatilag kikötve nincs, hanem még néhány évvel előbb vita tárgyát képezte, hogy felsőbb gazdasági iskolai tanárrá való kinevezéshez kívántassék-e.

A természettudományi és műszaki tárgyakra a szabályzat az egyetem végzését kívánja, a mi — eltekintve, hogy ezzel szemben is többször történik eltérés — nemcsak nem biztosítja a mezőgazdasági szakoktatás céljait, de nem fedt még azokat az igényeket sem, a melyeket nálunk ma már nemcsak a gymnasium vagy reáliskola, de még a polgári iskola I. osztályának tanárától is megkívánnak.*)

* A gymnasium és reáliskolához tanárként való kinevezéshez a befejezett egyetemi tanulmányokon kívül és ezután külön tanárvizsgálóbizottság előtt megszerzett tanári oklevél elengedhetetlen feltétel. E vizsga három részből áll, az alapvizsgából, a szakvizsga és a pædagogiumi vizsgából, a melyek szóbeli és írásbeli vizsgából állanak.

A felsőbb intézetek állattenyésztési tanári állásaira a szabályzat szerint pl. a gazdasági akadémia végzésén kívül az állatorvosi főiskolai oklevél kívántatnék; az utóbbi meg lehetős súlyos kikötés, de épen nem biztosítja azokat az ismereteket, a melyek ezen tanári képességhez szükségesek. Evvel azonban épen nincs mondva, hogy a gazdasági akadémiákon tanított anyagnál több és speciális ismeretek szükségesek ne lennének és hogy ezeket vagy a fennebb jelzett kikötést az akadémia kis tehenészete mellett eltöltött néhány év rendszeres előképzés nélkül pótolhatná. Ehez hasonló előképzettséggel a gyakorlatból százan és százan akadnának.

Arra, hogy a tanítással foglalkozóktól legalább némi pædagogiai ismeretek kívántassanak, nálunk ki merne gondolni.

A szabályzatban említett vizsga — melytől több esetben eltekintenek — hogy úgy mondjam családias jellege mellett, a czélnak már régen nem felelhet meg, holott rendszeres vizsga, illetőleg a kellő képesítés bizottsági elbírálása a fennforgó viszonyok között is alkalmas lehetne a megfelelő erők tárgyilagos kiválasztására.

A mint más oktatási ágak úgy a mezőgazdasági oktatásnak is legfontosabb része tudniillik a tanári minősítés nálunk mondhatni a legrendszeretlenebb.

Nem szenved kétséget, hogy a tanárképzés intézményes szervezete a legnehezebb kérdések egyike, mert külön tanárképző intézmény a csekély szükségletre és eltérő irányú minősítésre való tekintettel könnyen túltermelésre vezethet, hacsak ennek megelőzéséről alkalmas módon gondoskodás nem történik.

Azonban külön tanárképző intézmény nem elengedhetlen előfeltétele a kellő tanárképzésnek és megfelelő képesítésnek. Az első és legfontosabb követelmény az lenne, hogy megállapíttassék a tanári alkalmazáshoz a tudomány mai állásának megfelelő szak- és pædagogiai ismeretek mértéke s ennek elbírálása szakértő tagokból álló független vizsgáló bizottság elé utaltassék. A tanári minősítés kellekeinek kitűzése és vizsga bizottsági ellenőrzése a tanári pályára lépni szándékozóknek irányítója és ösztönzője lenne az ismeretek megfelelő mértékének önképzés és más alkalmas módon való megszerzésére.

Ezen követelményeknek feltétlen betartása elejét vehetné annak, hogy véletlenek, esélyek szerepeljenek tulságosan a tanári állások betöltésénél és kinevezés adja meg a tanári minősítést.

A tanárképzés azonban a képesítéssel befejezve nincs, ott a hol tanárok szakképzettségére komolyan súlyt helyeznek, kiterjed a figyelem a működő tanárok továbbképzésére is. Erre különböző eszközök és módok szolgálnak; Németországban például továbbképző tanfolyamok tartatnak a fiatalabb tanérok azon részének, a melynek a tudományos központoktól távol kevesebb az alkalmá az újabb haladás megismerésére.

Zárszó.

A mezőgazdasági szakoktatás ügyének vizsgálatánál nem kerülheti el a figyelmet, hogy annak fejlődése, illetőleg a kor színvonalán tartása az iskolafenntartótól nem kis áldozatot követel.

Az egyes intézmények, valamint az egész szervezet belső értékét és sikeres működését azonban a tanítás eszközeinek anyagi feltételei még nem biztosítják, hanem nagy szerepet játszik abban ezen intézmény sajátos természetének megfelelő vezetés, irányítás és ellenőrzés, a melynél elengedhetetlen, hogy a mezőgazdasági tudományok átfogó ismerete és az oktatásügy különleges természetének átérzése is érvényesüljön.

Mielőtt tehát a hazai és külföldi mezőgazdasági szakoktatás ügyét főbb vonásokban ismertető közleményemet lezárnám, meg kívánok emlékezni az irányító és ellenőrző szervezetekről és tényezőkről is.

A mezőgazdasági szakoktatás ügyének legfelsőbb vezetése még ott is, a hol nem az állam az iskola fenntartó, a földművelésügyi kormányzatban összpontosul és ennek befolyása bizonyos mértékig még azoknál az intézményeknél is érvényesül, a melyek (nevezetesen a főiskolák) néhol a közoktatási kormányzat fennhatósága alatt állanak.

A mezőgazdasági szakoktatási ügy irányítása és ellenőrzése tekintetében némely országban több-kevesebb decentralisatio érvényesül.

A főbb államok közül Németországban, Ausztriában,

Franciaországban, Olaszországban, de leginkább nálunk centrális irányítás és ellenőrzés létezik. A mint már az illető helyen említettem, Poroszországban a közép és alsófokú iskolák közvetlen fenntartóiként a mezőgazdasági kamarák szerepelnek és ezek gyakorolják a felügyeletet is; a főiskolák közvetlenül a földművelési illetőleg közoktatásügyi ministerium alá tartoznak. E mellett úgy a felső mint a közép és alsófokú iskolák mindenikére három-négy tagból álló külön gondnokság (curatorium) létezik, a mely a fennálló szabályok korlátai között az illető iskolák felügyeletét gyakorolja.

Ausztriában az iskolafenntartók a főiskolák kivételével az egyes tartományok, a melyek a központi kormányzat támogatása és legfőbb ellenőrzése mellett anyagi felügyeletet és tartományi megbizottak (egyetemi tanárok stb.) útján a szakfelügyeletet gyakorolják.

A francia szakoktatási intézmények szakfelügyeletét a földművelésügyi kormány a kerületi gazdasági felügyelők és gazdasági főfelügyelők útján gyakorolja. A legfőbb vezetés a földművelésügyi ministerium illető osztályában összpontosul. A mezőgazdasági szakoktatás egységes irányításában azonban a kormányzat megfelelő véleményező testületre támaszkodik. Ez a véleményező testület a gazdasági szakoktatási főtanács (conseil superieur de l'enseignement agricole). E tanács véleményt ad az iskolák és tanszékek szervezése és működése felvételi feltételek, tanítás anyaga és elosztása, a tanítási rendszer, tanítási idő beosztása, vizsgák, ösztöndíjadományok, stb. tekintetében.

A tanács véleménye irányadó új iskolák, tanszékek létesítésénél, fontosabb változások tervezésénél is. A tanácsal közöltetnek a szakoktatás ügyére vonatkozó szakfelügyelői jelentések is.

A tanács tagjai a minister elnöklete alatt, a ministerium főosztályának igazgatói, az elnöki osztály főnöke, a gazdasági felügyelők, az állatorvosi iskolai szakfelügyelő, a gazdasági főiskola, a gazdasági tanintézet és az erdészeti intézet igazgatói, az országos gazdasági társadalmi testületek (egyesületek) elnökei, továbbá a minister által gazdasági és tudományos kitünőségekből kinevezett 20 tag.

A tanács évenként egyszer ülészik, sürgős ügyek el-

intézésére szűkebb bizottság létezik, a mely a szükség szerinti számban tart üléseket.

Az olasz földművelésügyi miniszterium szintén rendelkezik a mezőgazdasági szakoktatásra véleményező szaktestülettel. Ez az 1885-ben életbe léptetett testület a «mezőgazdasági oktatásügyi tanács». Elnöke a földművelésügyi minister, tagjai a gazdasági oktatás és kísérletügy terén működő szakférfiak, közoktatásügyi tanférfiak és néhány gyakorlati gazda.

A tanács véleményyt ad gazdasági iskolák különleges szakintézetek és kísérleti állomások létesítése és szabályzataira nézve, a tanítási tervezet és tankönyvek felett, ösztöndíjak tekintetében s általában az oktatást és kísérletügyet érintő minden fontosabb kérdésben.

A tanács vegrehajtó szerve a szűkebb bizottság, a mely általában véleményyt ad a szakoktatást és kísérletügyet érintő azon kérdésekben, melyek a tanácsnak nincsenek fenntartva.

A hazai mezőgazdasági szakoktatás irányítása, felügyelete és ellenőrzése körül való közreműködésre külön szervezetek nincsenek. Az alsófokú szakoktatás szervezetében létezik ugyan névleg egy földművesiskolai tanfelügyelői állás, de a szolgálat rendszeresítve nincs. A két év előtt átszervezett gazdasági tanintézetekre, illetőleg a mostani gazdasági akadémiákra szakfelügyelet szintén nem létezik, ha csak annak nem tartjuk azt az intézkedést, hogy a tanintézetek igazgatói vagy tanárai a félévi vizsgára kölcsönösen kiküldettek.

Megfelelő szervezet hiányában mezőgazdasági szakintézményeink irányítása, felügyelete és ellenőrzése tisztán központi közigazgatási szervek által szakszervek közreműködése nélkül történik.

Ez a szervezatlenség nem általános a hazai oktatás minden ágában. E tekintetben utalhatok a közoktatásügyi intézetek szakfelügyeletének teljes szervezettségére, kiváló szakembereknek a központi igazgatásban való szereplésére. És mindemellét a vezetés az oktatás ügyét érintő kérdésekben szakértő véleményező testületre (országos közoktatásügyi tanácsra) támaszkodik. Ugyanezt a rendszert találjuk az ipar- és kereskedelemügyi kormányzat alá tartozó szakoktatási intézmények tekintetében is, a hol a véleményező

szaktestület (országos iparoktatási tanács) mellett úgy a vezetés, mint a felügyelet körül is megfelelő szakszervek működnek.

A mezőgazdasági szakoktatás irányításában megfelelő szervezet eddigi hiánya annál feltűnőbb, mivel az oktatás ügyével szoros kapcsolatban álló kísérlet ügyre már nálunk is régebben létezik véleményező testület, holott emez intézményeknél kevesebb az elvi hasonlóság, mint a szakoktatásnál.

A hazai szakoktatás ügyét a külföldivel párhuzamba állítva a helyzet, a magyar törvényhozás áldozatkészségéről és a földművelésügyi kormányzat jóindulatáról tanuskodik. Nem szenved kétséget, hogy mezőgazdasági szakoktatási intézeteink nemely részében mintaszerű berendezések léteznek. Mezőgazdasági szakoktatásunk ügye terén azonban még nem csekély munka szükséges, hogy hézagai és némely hiányai pótoltsanak és megfelelhessen annak a nagy hivatásnak, a mely legfontosabb közgazdasági ágazatunk előbbrevitele szempontjából reá háramlik.

KÁROLY REZSŐ.

A FŐBÍRÓ.

Regény.

Negyedik közlemény.*)

KILENCZEDIK FEJEZET.

Istentisztelet a tengerparton.

Tavasza volt, annak az évnek tavasza, midőn a főesperes kimondotta az ítéletet, mely Dannyt, szerencséjére vagy szerencsétlenségére, kizárta az egyház szolgálatából. Danny, elhagyatva a sorstól és az emberektől, kijárogatott a tengerpartra, hol az öreg Billy és legényei kifeszítették, s a heringhalászat beköszöntő idejére készülve, kifoltozgták hálóikat. Ott, a mint a meleg fövényen heverészett, s mellette ült a vén Quilleash Billy, szopogatva kurtaszárú fekete pipáját és javítgatva a hálószemeket, melyeket az ebhal szaggaatott ki a mult esztendőben, az az ötlete támadt Dannynak, hogy új életet kezd. Nem gondolt sem jobbra, sem rosszabbra, mint hogy a halászmesterségre adja magát. Bárkát vesz magának s megteszi a vén Billyt hajómesternek; maga is kimegy heringet halászni s a munkája után meg a bárkájáért is kiveszi a haszonrészét. Nagyszerű dolog lesz az, de erősen hasznót is hajtó. Mindez oly egyszerűnek és napnál világosabbnak látszott, s ámbár a vén Billy e különös terv hallatára ugyancsak megcsóválta ősz fejét, a viharvert arca is meggyült egy kissé, kivette a pipát a szájából, hangosan köszöriülte a torkát, merengve nézett ki a tengerre, és más sokatmondó jeleit is adta komoly és belső kétségeinek, Dan, új elhatározásának he-

*) Az előbbi közleményeket lásd a *Budapesti Szemle* 1909. évi 385., 386. és 387. számában.

vületében talpra szökött és rohant a püspökhöz, hogy vele is közölje tervét.

A püspök eleinte némán hallgatta, s az ablakon át félszemmel a Slieu Dhoo lejtőjét nézte; de midőn Dan, kissé szégyenlősen, czélozgatni kezdett holmi javuló szándékokra, a püspök szemehéja gyengén megrezdült, midőn pedig nekibátorodva, képet festett a minden kockázat nélkül való nagy haszon kilátásáról, a püspök lassankint feléje fordította komoly szemét, a mire Dan viszont hirtelen a földre nézett s a nagy hűhó lassan-lassan összezsugorodott egy kifacsart citrom hitvány méreteire. De a dolognak még is az lett a vége, hogy a püspök késznek nyilatkozott viselni a vállalkozás első kockázatát, s midőn ezt megígérte, hirtelen elfordította egy gondolatnyival a szokottnál is mélyebben lehorgasztott fejét, mint a ki nagyon jól tudja, hogy csak egy elkényeztetett gyermek szeszélyét elégítette ki.

Minő sietség, minő lótás-futás következett ezután! Mily lázas utazgatás éjszakra, délre, keletre és nyugatra, a sziget minden halászkikötőjébe, hol bárkát építettek vagy adtak el! Végre Port le Maryben megvettek egy vadonatúj bárkát, egy harmincz tonnás kitünő vitorlást, s elküldötték érte a vén Quilleash Billyt, hogy hozza meg a borjú-szoroson át Peeltown kikötőjébe.

Akkor aztán szervezni kellett a hajó legénységét. Természetesen az öreg Billy lett a hajómester. Húsz évig járta a vizet a Kinvig-féle bárkák egyikén s három hálót kapott haszonrészül, s az idő felerészén át parancsnoka volt a peeltowni heringhalászok flottájának, évi öt font fizetéssel e tiszteletbeli állásért. Dan bárkáján négy háló dukált neki a saját személyére nézve s egy az unokaöccséért, kit Fayle Davynak hívtak. Davy árva fiú volt, Billy neveltje. Tizennyolcz éves volt s a bárkán a hajósuhancz munkakörét volt végezendő. Azonkívül volt még négy más munkás is a bárkán: Crennel, a szakács; Teare, a kormányos; Corkell és Corlett.

Dan kora reggeltől késő estig lenn volt a kikötőben, nekivetkőzve egészen a gyapjú-ujjasáig, végezve a szükséges mázoló és ács munkákat, mert a heringhalászat évadja közvetlen küszöbön állt. De azért szakított időt arra is, hogy felszaladjon az új Ballamonába, megmondani Moná-

nak, hogy reá vár az új bárka megkeresztelése, mert nem volt még neve, midőn elhozták a hajóáctól; aztán felrobogott még a régi Ballamonába s reábeszélte Ewant, hogy tartson vele első heringhalászatán.

A halászat megkezdésének hagyományos napja gyorsan elérkezett. Ragyogó szép nap volt, junius elején. Ewan átment Sliue Dhooba; most látogatta meg először atyját házassága óta, mely félévvel azelőtt esett meg, s megkérte, hívja meg gyengélkedő feleségét az új Ballamonába, hogy távollétének ideje alatt Monával tölthesse az éjszakát. A főbíró fanyarul teljesítette kérését; Ewan felesége másnap reggel átment az új Ballamonába, délután pedig mind a négyen, a főbíró és Mona, Ewan és a felesége, felültek egy rozszant, rugó nélkül levő hintóra, — ez volt az első enemű alkalmatlanság e szigeten — hogy tanui lehessenek a peeltowni heringflotta vízreszállásának s részt vegyenek a vele kapcsolatos szertartásban.

A levegő telve volt a tenger sós párázatával, s az öböl könnyű hullámai csillogtak a meleg napfény fullasztó hevében. Reggeli hat órára várták a dagályt. Midőn a főbíróék Peeltownba érkeztek, a nap még magasan állt az égen a Contrary Head felett, s az öbölben álló kétszáz halászbárkát, félig felvont barna vitorláival, lágyan ringatták a növekvő ár hullámai.

Dan, gyapjú-ujjasában, ott állt bárkája fedélzetén, s midőn a hintó megállt a kikötő fahidjának közelében, lekapta a vörös sipkát bodros fejről, aztán folytatta munkáját, mely abból állt, hogy hosszú kék szalaggal egy palackot kötözgetett a hajó orrához. Ott volt vizálló csizmájában a vén Quilleash Billy és ott volt Fayle Davy, egy esetlen, inkább nyurga, mint sudár ficzkó, kinek kúszán esett homlokába hosszú szőke haja és sajátságosan együgyű, bámész kifejezést kölcsönzött arcának a felsőnél beljebb álló alsó ajka. A kikötőben levő bárkák mindegyikén sűrögtek-forogtak az emberek; ki a hajó fedélzetét mosta, ki a csónakból merítette ki a vizet, ki meg a há'ót teregette szét többedmagával.

A révkalauz ott állt a rakodóparton és osztogatta a parancsot, az egyik bárkának, hogy előbbre álljon, a másiknak meg, hogy hátrább vonuljon. S lenn a széles

homokréten százával üldögélt, hevert és ólálkodott a férfi-, asszony- és gyermeknép egy fenekén meglékelt üres bárka körül, mely szárazan hevert a part magasán. A régi halászváros e napon levetette szokott rideg és kellemetlen külsejét, s nem nézett oly kietlenül, mint máskor, a tenger pusztá végtelenségére. Zsákutezáit és homályos sikátorait, szűk, hepehupás és zeg-zugos utczáit elevenné tették az apró ablakokból kitűzött zászlócskák s még nyájásabbá és elevenebbé derült arczukkal az ide s tova sietők.

Öt óra tájban, midőn a nap kezdett aláhanyatlani a tenger vize fölött és reávetette a Contrary árnyékát a barna vitorlákra, és biborpiros fényébe vonta a húsz yard magas szikla tetején álló székesegyház falait, egyszerre mozgalmasság támadt, s a parton álló emberek a város felé, a bárkáikon levő halászok meg a part felé fordították tekintetöket. Néhány szomszédos községbeli pap átjött Peeltownba, s a kis főbíró ott ült hintájában, melynek ernyőjét leeresztette, és pislogva nézett szerte bozontos szürke szemöldöke alól, mert bántotta szemét az éles nap-sugár. De még vártak valakire, s ez a várakozás meglát-szott minden ember arczán, míg fel nem hangzott az éljenzés a vásártér felől a háztetőkön át. Erre aztán tolongás támadt hirtelen. Minden ember a kikötő felé tódult, mert most a vár-utca köves göröngyein át fiuk és férfiak, földetlen fejű asszonyok és gyermekek éljenző, hadonászó, kalapját lengető sokaságától körülvéve, nagy bajjal előre törtetett egy hosszúszerű manx ponny-ló, melynek nyergében a püspök magas alakja ült.

A nép nyomon követte a püspököt, míg a partra nem érkezett, s ott, a hasznavehetetlen bárka mellett, a püspök leszállt lováról. Két perczcel utóbb a kikötőben levő halászok mind odahagyták bárkájukat és legényeikkel a partra gyülekeztek. Akkor aztán megkezdődött a végtelenül megindító és lélekemelő szertartás.

A nyitott bárkán ott állt a halovány arczú püspök; megroskadt válla fölött szeliden lobogtatta őszbe csavarodott hosszú haját az enyhe szél, mely magával hozta a tenger sós illatát. Körülötte térden álltak a fővenyen csizmásan, gyapjú-ujjasaikban, földetlen fejjel, kezükben forgatva puha sipkájokat, a cserzett képű, viharvert halászok.

A kör belsejében állt a férfiak, asszonyok és kis gyermekek tömege és kívül a sokaságon a főbíró hintaja, melyet félkörben vettek körül egynehány feketeruhás papnak türelmetlenül kapálódzó lovai.

A püspök megkezdette az istentiszteletet. Isten áldását kérte a halászok munkájára és a flottára, mely készen áll az indulásra. A bibliából vett idézettel kezdte: «És monda Isten: Pezsdüljenek a vizek élő állatok nyüzsgésétől»; aztán áttért a történetre, midőn Jézus a hajóra szállt és nagy háborgás támadt a tengeren, míg ő aluszik vala, tanítványai pedig felkölték s ő fölkelvén, megdorgálá a szeleket és a tengert; aztán a másik történetre, mely arról szólt, hogyan bajoskodtak tanítványai egész éjjelen át és mégsem fogtak semmit, de Krisztus szavára újra kivetették hálójukat és oly temérdek halat fogtak, hogy elszakadt hálójuk. «Adjad meg és tartsd meg nekünk a tenger aratását», rebegette a püspök, ég felé emelve arcát; s a fővényen térdelő emberek födetlen fejjel s arczuk elé tartva sipkájukat, honi nyelvükön visszhangoztatták: *Yn Meailley*, jó aratást!

S a mig imádkoztak, a püspök mély szaván és a halásznép rekedt hangjain kívül nem hallatszott más, mint a parton elterülő hullámok halk mormolása, a tengernek a sziget messze előfoka felől hallatszó zúgása és a kikötő szikláját körülrajzó sirályok rikoltozása.

A püspök végezetül megadta a jelt a hymnus éneklésére. Egyszerű, régi hymnus volt az, ismerte mindenki réges-régen, attól az időtől fogva, midőn az anyja énekelte a bölcsőjénél. A férfiak felálltak s erős hangjuk átvette a dallamot; mögöttük a sokaság és a lóháton ülő papság hozzájuk szegődött; a főbíró hintajából is közbeszólt két női hang, és magasabban, magasabban, magasabban szárnyalt az ének, mint a pacsirta az ég magasán, míg az egyszerű, régi egyházi dallam túl nem harsogta a hullámok halk mormolását, a tenger mély zúgását és a sirályok vad rikoltozását.

A nap a tenger síkjára hanyatlott már a vörös párazaton át, s az apályt már-már felváltotta az ár, midőn véget ért a tenger partján az istentisztelet, s a halászok visszatértek bárkáikra.

Quilleash Billy felkapott az új bárka fedélzetére és

négy legénye követte nyomon. -- Rendben vagyunk, — kiáltotta Fayle Davynak, és Davy, a ki ott állt a kőparton és leoldozva a kötelet a czölöpről, a lejáró falépcsőjéhez, kötött csónakba ugrott és maga is a bárkához evezett.

Dan odament a főbíró hintájához s lesegítette Monát és Ewan ifjú feleségét. Lekísérte őket a parti lépcsőkhöz s midőn együtt volt az egész társaság, és minden rendben volt, odakiáltott a vén Billynek, hogy dobja át neki azt a palaczkot, mely kék szalaggal a hajó orrához volt erősítve. Aztán átadta a palaczkot Monának, ki ott állt a lépcsőn, néhány arasznyira a víz színe fölött.

Mona különösen szép és üde volt ezen az alkonyaton; szeme sugárzott az örömtől és a büszkeségtől. Dan félszegen és elfogultan szólt hozzá s csak nézte a saját esetlen barna kezét, a mint megérintette Mona finom, hófehér ujjait, aztán a saját otromba csizmájára, onnan meg a leány édes, szelíd arczára vetette tekintetét.

— Minek kereszteljem? — kérdezte Mona, magasra tartva kezében a palaczkot.

— *Monának*, — felelte Dan szégyenlősen s egyik kezét barna fürtjeibe merítette.

— Nem, ne annak, — mondotta Mona.

— Hát a minek akarod.

— Akkor hát *Ben-my-Chree**) legyen a neve, — kiáltotta Mona, s a hogy ezt kimondotta, a palaczk darabokra tört a bárka oldalán.

A következő pillanatban Ewan megcsókolta szende kis feleségét, így búcsúzva el tőle, és Danny először életében rázta meg zavartan Mona kezét, s igyekezett tőle telhetően a szeme közé nézni.

— Előre! — kiáltotta Quilleash Billy a bárkáról. Mire a két ember felszökött a fedélzetre, Fayle Davy megoldotta a hajó kötelét, a vezérhajó elszabadult a kikötő partjától s a parancsnoki lobogó felrepült az árboz tetejére. A többi bárka, egyik a másik után, nyomon követte, s az öböl egyszerre megnépesedett a flotta hajóival.

Midőn a *Ben-my-Chree* a szikla mellett elhajózva, a nyílt tengerre ért, Danny és Ewan ott álltak a hajó farán,

*) Szívem választottja.

Danny a barna gyapju-ujjasában, és Ewan a hosszú fekete kabátjában; Ewan a zsebkendőjét lobogtatta, Dan a sipkáját; a vén Billy a kormányon állt, Crennel, a szakács, épen kidugta fejét egy ablaknyíláson, Davy meg erősen vont a köteleket, s felhúzta a csónakot a hajó farára.

S a hering-flotta továvitorlázott a lenyugvó nap fényében.

TIZEDIK FEJEZET.

Az első éjszaka a heringek között.

A nap lenyatlott és éles parti szellő kerekedett a szárazföld felől, midőn a *Ben-my-Chree*, s nyomában az egész flotta, megkerülte a *Contrary Head*-et és keresztezte az ott hömpölygő két áramot. Még egy óra hosszáig elég világos volt napnyugta után is, hogy látni lehessen az öblökkel és hegyfokokkal szagगतott partvonalat, s hátrább, mér-földek hosszán, a rekettyés és buja pázsitos dombsorokat. A szürkület egyre nőtt, midőn a flotta elkanyarodott a *Niarbyl Point* körül és maga mögött hagyta szél felől a szigetet a sötét levegőégbé tornyosuló *Cronk-ny-Irey-Lhaaval*. Midőn a *Fleshwick* öbölben haladtak, már teljesen reájok szakadt az éjszaka úgy, hogy *Ennyn Mooarnak* nyoma sem látszott. Ámde egy órai sötétség után földerengett megint az égboltozat, kiragyogtak a csillagok, s mire a vén *Quilleash Billy Port Erin*-ből kijutva, hat ölnyi mély vízben szél iránt feszítette bárkája orrát, felkelt *Bradda* mögött a hold is és a szakadékos földnyelv tisztán látszott megint a háttérben. A flotta bárkái egymás nyomában oda sereglettek a *Ben-my-Chree* köré.

Dan megkérdezte a vén *Billy*-től, vajon e helyt találkozott-e már heringekkel ily időtájt az elmúlt években is.

— Nem biz én hét esztendő óta — mondotta az öreg.

— Akkor hát miért próbálkozunk most errefelé?

Billy kinyújtotta a kezét s egy csapat sirályra mutatott, mely alá-alábukdosva szállongott a holdfényben.

— Látod amott a sirályokat? — kérdezte. — Ma — éjszaka ez a csapat a kapitányunk: az mutatja, hol keressük a halat.

Fayle Davy kihajolt a hajó orra fölé s egy bottal a víz színe fölött domborodó bordákat ütögette.

— Látsz valamit? — kiáltotta oda neki Quilleash Billy.

— Látok — szólt Davy; — tüzesedik a tenger,

A szél elült és a víz színén tündöklő, foszforeszkáló fényfoltok jelezték, hogy nyüzsög már a hering.

— Vessünk hálót; föl a szerszámmal — kiáltott Quilleash, mire hozzákészültek a hálövetéshez a tatfödélzetről.

— Teare Ned, te a zsinigre vigyázz! Crennel, tenéked a dugaszokra legyen gondod; te meg, Davy — ejnye, hol az a kölyök? -- a hurkokra ügyelj, hallod-e?

A hálókat felhúzták a fenékről és rárakták a nyílások és a hajósáncz teteje között húzódó párkányra. Teare és Crennel kivetették a szerszámot, s a mint felbukkantak a hurkok, Davy hátraszaladt velök a hajófarára és ráerősítette őket a vontatókötélre a rács közelében.

Mihelyt valamennyi háló ki volt vetve és egymáshoz kötözve, s mögöttük félmérföldes hosszúságban kilencz láb mélyen, hálózemes sövény söpörte végig a tengert, Quilleash Billy elkiáltotta magát:

— Le a vitorlával!

Meghúzták a kötélzetet, a vitorlákat bevonták, a főárbocot — a melyet hátra lehetett fektetni — lebocsátották és csak a farvitorla maradt kifeszítve, hogy szélirányban tarthassák a hajó orrát.

— Fel a lámpással! — kiáltotta Quilleash.

A kiáltásra Fayle Davy kidugta fejét a nyílások egyikén.

— Annyi szent, hogy ez a kölyök soha sincs a helyén! Bujj elő gyorsan!

Davy a födéletre szökkent, felkapo t egy lámpást és kiakasztotta. A hajó együtt sodródott tovább a hálókkal, s Dan és Ewan, kik mostanáig odafönt voltak, lebaktattak együtt a födéletzetről.

Tiszta, csendes éjszaka volt, épen elég világos, hogy látni lehessen a legközelebbi háló fölött a bóják közül kettőt-hármat, a mint nyugodtan lebegtek a víz alatt. Quilleash Billy nem vétette el a helyet. Nagy, fehér foltok merültek föl a fekete mélységből, melyeket csak ott világitott meg egy-egy csillagsugár, a hol az enyésző habok nyomán elsimult a tenger sötét tükre. Egynéhányszor ezernyi gyöngé loccsanás hangja hallatszott és apró ezüstpettyek

csillogtak köröskörül a vízben. A heringek játszottak és nemsokára csillogó tajtékká törte a fekete tengert a hemzsegő rajok nyüzsgése.

De fogni nem fogtak semmit, s egy óra múltán Dan kidugta fejét a nyílások fölé és arra kérte a hajómentert, hogy vizsgálja meg a «próbahálót». A vontatókötelet behúzták, az első hálóig. A háló koromfekete volt, s nem volt benne más, mint egy-két ebhal, a mely széttépett itt-ott egy szemet.

— Nagyon holdas az éjszaka — szólt Quilleash; — látják a hálókat és borzasztón ravaszok.

De fél óra múlva elbújt a hold egy sűrű fellegorom mögé, mely a szárazföld felett húzódott tova. Az égbolt szürke és ólmos lett és hűs szellő fodrozta a tengert. Teltek az órák, és egyetlen egy hal sem került a próbahálóba. Hajnali egy óra felé előbújt megint a hold.

— Most bő aratásunk lesz — mondta Quilleash, s a következő pillanatban világló folttömeg özönlött keresztül a hálók vonalán, lemerült, eltűnt és végül lerántott magával három bóját a mélybe.

— Fel a hálókka! — kiáltotta Quilleash egészen más hangon.

Felhúzták a hálókat. Davy, a hajóinas, rácsavarta a vontatókötelet az árboczlyukba erősített csigasoron keresztül az orsóra. Teare Ned lebogozta a hálókat a kötélzetről, Crennel és Corlett pedig felhúzta a fedélzetsáncz fölött. Ezüstfehéren csillogtak a hálók a holdfényben, megannyi szilárd haltömeg. Quilleash Billy meg Dan átemelték a hálókat az alattságon és kirázták belőlük a heringeket a hajóürbe.

— Legalább öt *maze**) — szólt Quilleash, elégedetten vihogva. — Próbáljuk meg még egyszer.

S újra kivetették a hálókat. A flotta többi naszádját értesítették a farvitorlára felhúzott kék lámpással, hogy a *Ben-my-Chree* nagy tömeg halra akadt. Egy néhány percz múlva mindenfelől más kék lámpások feleltek a jelzésre, a mi azt jelentette, hogy a halászat jószerencsével folyik mindenütt.

*) Maze = 500 hering

Eltelt újabb egy, két, három óra. Az éjszaka a végét járta; a hold is újra felhők mögé bújt, s a sötétségben, mely megelőzte a virradást, az úszó bárkákon égő lámpások kísérteties fénysávokat vetettek köröskörül a simán feketéllő víztükörrre. Végre pirkadni kezdett keleten és fölkelte a nap is a szárazföld fölött. A hálókat utószor húzták föl a hajókba és az nap éjszakára véget ért a heringhalászat. Az árbocot fölállították, de mielőtt a bárka megfordult, a kapitány elkiáltotta magát:

— Emberek, ne felejtkezzünk meg az ősi szokásról.

Nyomban felröppent a lobogó az árboc tetejére, s a férfiak erre a jelre féltérdre ereszkedtek, arcukat sipkájuk felé hajtották, s a vén Billy rövid, egyszerű hálaadó imát rebegett a tenger bő áldásáért.

Az ima végeztével mindnyájan talpra ugrottak és munkához láttak. Lärmázva, kiáltozva sűrögtek-forogtak, s közbe-közbe elhangzott egy-egy erős káromkodás is.

— Föl a vitorlákkal! — Amott segíts ebadta ficzkója! — rikoltott Quilleash. — Félre az útból, vagy mindjárt kihajítlak a hajóból.

Öt percz múlva a *Ben-my-Chree*-t, s nyomában a heringes flottát erős szél hajtotta hazafelé.

— Kilencz *mazé*; nem rossz eredmény az első éjszakára — mondta Dan Ewannak.

— Sózzátok be jól — kiáltotta Quilleash és Teare Ned jól behintette sóval a hajóürben nyüzsgölődő heringeket.

Crennel, a szakács, kinek «mocskos» volt az ismertebb neve, előbújt a nyílásokon egy rengeteg nagy serpenyővel, melyet hallal rakott tele. A hogy' szedte a halakat, gyöngye «czip, czip»-elés hangzott föl alulról — a heringek éltek még.

Mindnyájan lementek füstölni, a födélzetten csak Corlett maradt, a ki a kormányrúd mellett állt, Davy, a ki nem számított, a hajó orrán hevert, meg Ewan. A fiatal lelkes, ki szemmel tartotta a fiút egész éjszaka, odaült most Davy mellé egy kötéltekercsre. A «czip, czip» volt az egyetlen nesz a levegőben, a víz loccsanásán kívül, mely a hajó orra körül hallatszott és Ewan, a hajóürben nyüzsgölődő halak felé biccentve fejével így szólt:

— Kegyetlen dolog, úgy-e Davy?

— Kegyetlen? Hát bizony lehet, lehet. Hogyne, hiszen bennök is van érzés, csak úgy, mint akárki másban.

A lelkész azonnal belelátott a fiú lelkébe.

— Ott nyüzsögnek seregszám a hálók körül és figyelik a többieket — az édesanyjukat meg a testvéreiket, hogy úgy mondjam — a kiknek a hálóba gabalyodott a kopoltyújuk. S midőn fölhúzzuk a hálót, millió meg milliószámra tova surrannak megfordulva, mintha villámsugár cikizzának keresztül a vizen. Óh bizony hiába minden, bennök is van érzés.

— Kegyetlen dolog, úgy-e Davy?

Davy meghökken; súlyos volt a probléma, a melyen töprenkedett.

— Hát uram, csudamód furcsa ez a dolog. Szent igaz, hogy kegyetlenség megfogni a heringet; csakhogy a hering megfogja ám a fővenybúvót, a tőkehal pedig megfogja a heringet és a disznóhal meg a kardoshal megfogja a tőkehalat.

Ewan úgy tett, mintha nagyon elesodálkozott volna.

— Hát bizony, uram, ez az igazság. Borzasztó, csodálatos, furcsa, de hát én már csak azt hiszem, hogy ennek így kell lenni. Mert hát, látja uram, mi magunk is csak ezt cselekeszszük.

— Hogy érted ezt, Davy? Remélem, mi csak nem eszszük meg egymást — szolt a fiatal pap.

— Nem-é? — sokkalta jobban, mint a halak.

Ewan nagyon elképedt arcot vágott.

— Hát persze nem azt mondom, hogy megeszszük egymást, szószerint megeszszük; de hát a legerősebb ficzko mindig megtépázza a többieket és az erősebb ficzko mindig tépázza a kisebbet, a legkisebb ficzkót pedig tépázza az egész világ; vagy tán nem így van, uram?

Davy megmarkolta a probléma csomóját, de a szegény fiúnak együgyű ábrázata siralmasan belefáradt a nehéz munkába és az istenadta megint csak a régi szavajárásával hozakodott elő:

— Már én csak azt hiszem, uram, hogy ennek így kell lenni.

Ewan kezdte szégyelni, hogy így mókázott ezzel a derék, egyszerű, lágyszívű fiúval.

— Hát azt hiszed, Davy, hogy így kell lennie? — kérdezte csaknem elcsukló hangon.

— Én bizony azt hiszem, uram; keserves talán, hogy így van: de hát mégis csak így kell lennie, uram.

És Davy lekapta a fejéről kék gyapjúsipkáját, a kezében forgatta és komolyan csóválta nyugtalanított, fiatal fejét.

Aztán Davy kora gyermekségére fordult a szó. Az atyját elvitték katonának, mielőtt Davy megszületett és soha többé hírét sem hallották; aztán meghalt az édesanyja és Davyt, édes anyjának a bátyja, Quilleash Billy, nevelte föl. Davy, már mint kis gyermek, mindig együtt vitorlázott Billy bácsijával; most mint hajósinas került a hajóra, hogy Billy bácsi megkaphassa a maga részét; de a fiatal úr (Dan úrfi) pártfogásába vette, úgy bizony, és Davy jól tudta, mi lesz ennek a következése.

— Davy derék szál ficzkóvá serdült már — azt mondta Dan úrfi — és jó hasznát vehetjük a hajókon is — azt mondta — és ha megembereli magát — azt mondta — akkor legközelebb már a maga ura lesz a hajón. Úgy bizony, uram, ezt mondta Dan úrfi.

Nyilvánvaló volt, hogy a fiúnak Dan volt a hőse. Valahányszor kiejtette Dan nevét, Davy együgyű arcza boldogan felragyogott. Dan kétes kalandjai és kétséges diadalai mennyi dicsőséges cselekedet volt Davy szemében. Davy folyton figyelte Dant és leste a szavát, s bárha Dannak sejtelve sem volt erről a néma bálványozásról, a fiú Dannak minden egyes szavát, a melyet hozzá intézett, szíve mélyén őrizte, mint drága kincset. Davy hű kutyalélek volt és Dan volt a gazdája.

— Billy bácsi úgy van az úrfival, mintha testvére volna — szolt Davy; — és Billy bácsi borzasztóan büszke is az úrfira, sőt meglehetősen féltékeny is rá. Igaza van neki! Nincs, a ki természetesnek nem találná!

E pillanatban feljött Crennel, a szakács, és jelentette, hogy kész a reggeli. Ewan a fiú vállára téve a kezét, Davyval együtt ment le reggelizni. A hajókamrában Dan mértéktelenül hahotázva a kályha mellett ült. Ewan nyomban észrevette, hogy Dan többet ivott a kelleténél. Nyomban utat tört magának az öklével Dan mellé, s a kályha tete-

jéről átrakott egy palaczk pálinkát a fiókos szekrénybe, az-
zal az ürügygel, hogy helyet csinál a kalapjának. Aztán
leült az egész legénység az asztal mellé. Rengeteg tál hajá-
ban főtt krumpli volt az asztalon és épp akkora tálban
hering. Valamennyien kézzel nyúltak a tálba, kivette kiki
tányérjára a maga heringjét, fölhasította fejtől farkig az
ujjával, lehántotta a friss hal egész húsát, s a csupasz ge-
rinczet beledobta a hátul álló bögrébe.

— Hagyjatok egy kis helyet a «Háromláb» lakomájára
is — szólalt meg Dan.

Úgy volt ugyanis, hogy aznap reggel heringes reggelire
gyűlnek a «Háromláb» korcsmába, hogy megünnepeljék a
heringhalászat megkezdését.

— Te is eljössz, úgy-e Ewan?

A fiatal lelkész a fejét rázta.

Dannak szörnyen jókedve volt, de nem közönséges része
volt jókedvében a sok szesznek, a mit magába szedett.
Ewan látta, hogy Dan szemében meg-megcsillan a veszedel-
mes kajánságnak nagyon is ismerős fénye és húszszor is
megpróbálta a komolyság rendes határai közé szorítani a
társalgást. De Dan nem az az ember volt, a kit fékezni lehe-
tett volna. Átcsapott maga is a legények durva beszéd-
módjába — biztos jeléül annak, hogy az ős Ádám lett
úrrá benne — s azon nyomban lódított egyet maga is a
faragatlan élcelődésen, a melybe az egyik matróz, Teare
Ned, kezdett bele Fayle Davy rovására.

— El se hinnétek úgy-e, ha megmondanám? — szólt
Ned, Danre hunyorítva és Davy felé pislantva.

— Ugyan mit nem hinnénk el? — kérdezte Dan,
miközben maga is Davy felé pislantott.

— Hát hogy az a kófiéz amott ni a szoknyák körül
forgolódik.

— Nem tréfálsz? — kérdezte Dan, visszajejtve héring-
jét a tányérjára és nagyott nézve.

Ewan jelentősen köhögött és így szólt:

— Jó, jó, Dan, ugyan, ugyan.

— Az ám, még pedig csodamód sűrög-forog, dorombol
körülöttük, — kezdte megint Teare Ned.

— Ejnye, mit nem mondasz, — folytatta Dan, újra
elforgatva a szeme fehérlését.

Davy meg se muikkant; ketté törte nagygonfosan a burgonyáját, s hámozta mind a két kezével, rámeresztve a szemét is a burgonyára.

— Úgy biz ám, szerelmes fajta az istenadta — szólt Quilleash Billy: — pedig nyálas legényke még.

— No, no, — szólt Dan, mintha Davy pártját akarta volna fogni, — hát hiszen épenséggel nem olyan nagy baj, hadd csapja a szelet valami lányfélének.

— Micsoda!? — kiáltott Quilleash, hirtelen abba-hagyva a tréfalkozást. — Hiszen egy fityingje sincs a kölyöknek! És egész vagyonnal adósom a neveltetéséért!

— Nem baj, Billy, — szólt Dan; — de hát ne csapj le a fiúra úgy, mint valami kánya. Egyszer majd csak megfizeti Davy az adósságát kamatostól.

Davy mélyen lesütötte a szemét, de azért észre lehetett venni, hogy könnybe borul a szeme.

— Hagyjátok el már, Dan, hagyjátok el már, — mondta Ewan. A fiatal lelkész arcza hirtelen elhalványodott, de Dan ebből semmit sem látott.

— De nézzétek csak, — szólt Dan, Ewan háta mögött oldalba bökve Davyt, — nézzétek csak, milyen ártatlan pofát vág, mint a ma született báránka.

Davy szeméből majdnem kicsordultak a nagy kövér könnycseppek. Elviselte volna a csúfolódást akárkitől, csak Dantól nem.

— Dan, — szólt Ewan erőltetett nyugalommal, — elég legyen; nem hallgathatom tovább.

Davy erre a közbeszólásra felállt az asztal mellől, félbehagyva a reggelijét és föl akart kapaszkodni a fődélzetre.

— No nézze meg az ember, — szólt Dan színlelt ünnepiességgel s ügyet sem vetve Ewan figyelmeztetésére, ő maga is felállt, Davy után sietett, és átölelte félkarral a fiú derekát, hogy visszahúzza. — Ne törődj', Davy fiam, a tökfjúekkel, — szólt nyájaskodva. De Davy haragos dörmögéssel eltolta magától Dant.

— Mit szólt a kölyök? — kérdezte Quilleash.

— Semmit; csak elkáromkodta magát egy kicsit, — mondta Dan.

— Elkáromkodta magát? Micsoda! Ne merjen többet a szemem elé kerülni, mert lesz része a korbácsban!

E pillanatban felállt Ewan az asztal mellől. A szeme lobogott és sápadt arca vonaglott.

— Majd én megmondom, mi ez, — szólt izgatott, remegő hangon; — nincs köztetek egyetlen egy férfi sem. Gyáva meghunyászkodók vagytok valamennyien.

Így szólván, indult a földézetre; de Dan, kinek arca kivörösödve az elfogyasztott szesz tüzétől, egy pillanat alatt megvénült és csúffá vált, viharzó dühvel talpra ugrott, fellökte a székét, szikrázó szemmel, kezét fölemelve, Ewan-nak rontott, s egyszerre, hirtelen, mint a villám, lesujtott rá az ökle, és Ewan a földre zuhant.

Valamennyien fölugráltak és nagy zürzavarban Ewan és Dan köré sereglettek.

A lelkész! a lelkész! Az Istenért, a lelkész!

Dan ott állt kísértetiesen sápadt és vonagló arczczal, és Ewan a lába előtt hevert.

Mindenható Isten! Dan úrfi, Dan úrfi, — sopánkodott Davy. Mielőtt az emberek összeszedhették volna magukat, Davy visszaugrott a fedélzetről a viadal színhelyére, és térdére emelte Ewannak a fejét.

Ewan mélyet lélekzett és kinyitotta szemét. A halántéka fölött mély sebből folyt a vére, mert fejével előre egy rakás vasláncdarabra zuhant. Davy, a ki még mindig keservesen jajgatott: — Óh, Dan úrfi, Mindenható Isten, Dan úrfi, kihúzott Ewan belső zsebéből egy fehér zsebkendőt, és átkötötte vele a fejébét. A vér keresztül szivárgott rajta és pirosra festette a zsebkendőt.

Ewan sápadtan és remegve talpra állt, s nem nézve senkire sem, Davy vállába fogódzva, felkapaszkodott lassan a földézetre. Ott előbbre támoalgott, leült arra a kötéltekerésre, a melyen az előbb is ült, és mellére horgasztotta födetlen fejét.

A nap e közben Contrary fölé emelkedett, és a szép, ifjú reggeli fény sugarai tánczra kerekedtek közel s távolban a fodros habok fölött. Friss szellő lengett a száraz felől, és a flotta bárkái vigan röptek a szél előtt, kiterjesztett szárnyakkal, mint boldog madársereg.

A *Ben-my-Chree* megkerülte a földnyelvet, s a kis Peel városka kéményeiből karsú oszlopokban kezdett a füst fölfelé gomolyogni. De Ewan mindebből semmit sem látott;

fejét keblére horgaszta megdermedt szívvel ült a hajó orrán.

Odalenn Dan ezalatt megtett minden tőle telhetőt, hogy elhitesse magával, hogy nem törődik azzal, a mi történt. Füttyörészett, dalolgatott és jó sokat nevetett; de a füttyözönak nem volt lelke, a nóta a torkán akadtt, és a nevetés üresen kongott. Az első perczben, midőn ott látta heverni Ewant, a hová lezuhant, mintha gonosz szenvedélyének minden tüze kilobbant s mintha szíve fojtogatta volna. Már-már lehajolt, hogy fölemelje Ewant; de makacs térde az első pillanatban sehogy sem akart meghajolni, s a következő pillanatban az Úr angyala nem zavarta fel már többé szívének a vizeit. A halászlegények is magukhoz tértek elképedésükből, elkezdtek köpni a markukat, a pártjára álltak, s a bátorságát, mi egy s mást emlegették.

— A papok — óh, a papok — azt hiszik, hogy letorkolthatják az embert azért is, a mit csak a begyében hordoz.

— «Gyávák» — ohó, «gyáva meghunyászkodók» — hallottátok? — Úgy kellett neki, azt mondom!

Dan nyugtalanul ödöngött a hajókamrában. Egyszer-egyszer hangosan felvihogott és azt kérdezte magától, hogy ugyan mit törődik vele, majd meg hangosan felkaczagott és leült pipázni, aztán csakhamar megint felugrott, behajította a pipát a nyitott kályhába, és kivette a pálinkás üveget a fiokos szekrényből. Hova lett Ewan? Mit csinál vajjon? Milyen színben van? Dan inkább meghalt volna, mintsemhogy annyira megalázkodjék, hogy kérdezősködjék; de hát ezek közül a vihogó fajankók közül egyik sem tudott beszélni kérdezetlenül? Midőn Teare, a kormányos, lejött a fedélzetről a hajókámarába és azt mondta, hogy a fiatal lelkész odafönt elől bizonyosan imádkozik. Dan szeme lángba borult, és már-már fölemelte a kezét, hogy leüsse a csufolódó gazficzkót. Megivott egy fél vizespohár pálinkát és hevesen tiltakozott ellene, bár senki sem állította az ellenkezőjét, hogy ő bizony nem bánja, nem biz ő, beszélhetnek, a mit akarnak.

Negyed óra mulva a czivódás után a flotta bevezőben volt a kikötőbe. Dan felszökken a fődélzetre abban a pillanatban, midőn a *Ben-my-Chree* éppen a két áramon siklott keresztül Contrary előtt. Mindenekelőtt végignézett a hajón

és meglátta Ewant, ki lehunytt szemmel és sápadt arczát mélyen a keblére horgasztva, a kötéltekercsen ült a hajó orrán. Különös, vad fény lobbant ki Dan szemében. Majd hátra tántorodott, kiragadta a kormányrudat Corlett kezéből, keményen balra nyomta és nekifordította a hajó orrát annak a keskeny vízszegélynek, a mely elválasztotta a szárazföldet attól a szigetsziklától, melyen a régi várkastély állt.

— Erősen nyomd! — kiáltotta a vén Quilleash Billy; az ilyen hajónak nem elég mély ott a víz, zátonyra jutunk!

De Dan vadul kaczagott és hangja visszhangzott a part barlangjaiban és üregeiben.

— Előre! Vagy a kikötőbe vagy a pokolba! — rikácsolta s őrzöngő hahotájának újabb vad kitörése harsogott a légben és visszhangzott a szárazföldről.

— Mi lelte az úrfit? — dörmögték az emberek; és rémülten kimeresztve szemöket, dermedten álltak a fedélzeten és nézték, hogyan sodródnak a kis tengerszoros zátonyai felé.

Két percz mulva szabadon lélekzettek fel. A *Ben-my-Chree*, mint a nyíl, keresztül repült a szoroson és bejutott a kikötőbe.

Dan eleresztette a kormányrudat, végigtámolygott a fedélzeten, alig állva a lábán, és lebotorkált a nyilások alá. A vén Billy a kikötőhelyhez kormányozta a hajót.

— Rajta, bocásd le, hallod-e? Hol az a kölyök?

Davy a fiatal lelkész mellett állt.

— Bamba gézenguz, mit locsogsz ott? Majd lesz nemulass, te naplopó.

A hajómester Davyra akarta vetni magát, de Ewan felállt, elébe lépett, keményen a szeme közé nézett, már-már meg is szólalt, de aztán erőt vett magán és elfordult.

A vén Billy keserűen felkaczagott és így szólt:

— Úgy dülöngök, mint a szivattyú rúdja, abbizony.

A bárka a rakodópart alá ért és Ewan partra ugrott.

Egy szó, egy tekintet nélkül tovább ment, homlokán a vérfoltos, fehér zsebkendővel és kezében a kalapjával.

A parton egész sereg asszony várakozott kosarakkal a halvásárra. Teare, a kormányos, és Crennel, a szakács,

számlálták és árulták a heringeket. A többiek elszéledtek a parton.

Dan is velök ment. Arcza ólomszínűre vált a lány reggeli napfényben. Kívül megóvta még most is a hettykeségét, de belül egyre vadabbul háborgott a lelke. A mint bizonytalan léptekkel tovabotorkált a kövezett úton, recsegő nevetése üresen kongott a csendes levegőben.

HALL CAINE után angolból

BALLA MIHÁLY.

CSALÁRD TAVASZ.

A mandulavirággal	A rétre s a berekbe
Hogy' hull versent a hó;	Ha egy-kettő kiszáll.
Csalárd tavasz, te rád vall!	Lehull meggémberevedve,
Ki néked hisz: bohó.	Nem méz vár rá. halál.

Egymással kergetőzik	Halál? Midőn az élet
Napfény és fergeteg,	Zsendül, pezseg, dagad,
A kis méhek se győzik	S a holt rög is megéled!
Kilesni kedvedet.	Tavasz, szégyeld magad.

Míg tél volt, benn a kasban	Ne játszzál csalfa habként,
A dolgos nép aludt;	Hagyd ártó kedvedet,
Most egyre gyászosabban	Csak hozz te enyhe napfényt
Zúgják panaszdaluk.	És lanyha permetet;

Fölinni alig győzze
A fű, virág, levél . .
A romlást bízd az őszre,
Elvégzi az, ne félj.

VARGHA GYULA.

ANGOL KÖLTŐKBŐL.

I.

Éji találka.

(Robert Browning).

A szürke tenger — a föld barna sávja —
A halvány félhold, mind lejjebbre szállva —
S tüzes gyűrűi megrémült haboknak,
Mik álmukból riadva, felragyognak,
A mint a csónak, az öbölbe menve,
Bevégzi útját iszapos fövénybe' . . .

Mérföldnyi parti út, tengerszagú —
Három mezőn túl egy major-kapú —
Kopogtatás az ablak-üvegen,
Gyufa kékfényü serczegése benn —
S oly halk szavak (félők és boldogok),
Hogy hallani, két szív hogyan dobog . . .

II.

Ha majd a sírba' . . .

(Christina Georgina Rossetti.)

Ha majd a sírba' nyugoszom,
Gyászdalt ne mondj fölötte;
Én édesem, se rózsafa,
Se ciprus-lomb ne fődje.

Mindegy, a harmat cseppei
Vagy zord idők feresztik;
S ha tetszik, gondolj néha rám,
Feledj el, hogyha tetszik.

Nem érzem ottlenn az esőt,
Nem bántanak az árnyak,
Se nem hat hozzám éneke
Búshangu csalogánynak.

Átálmodom a félhomályt,
Mely se nőhet, se fogyhat . . .
S én is talán emlékezem,
Talán feledni foglak!

RADÓ ANTAL.

A FINN-UGOR NÉPEK POGÁNY ISTENTISZTELETE. *)

Krohn Gyula könyve.

E könyvnek már az eredetije (Helsingfors 1894) is kissé megkésve jelent meg. Szerzője csak vázlatos alakban hagyta hátra 1887-ben a helsingforsi egyetemen tartott előadásainak e vezérfonalát. A következő év nyarán, egy tengeri kiránduláson történt hirtelen halála gátolta meg őt e becses feljegyzések végleges kidolgozásában. Fia, Krohn Károly, kegyeletes gonddal rendezte sajtó alá s hat évvel utóbb ki is adta e vázlatot, itt-ott hasznos és szükséges kiegészítésekkel toldotta meg atyjának kéziratát. Bennem fájó emléket újít fel e könyv, mert Krohn Károlyhoz intézett első levelemre csak hónapok múlva érkezett és épen azért jött ily későn a válasz, mivel a gyászos eset után csak hetek múlva került elő az elhunytnak kabátja zsebéből a fiának szóló levél, melyet ennek távollétében édesatyja vett át, kevéssel az előtt, hogy a végzetes kirándulásra elindult.

Ez a szomorú emlék fűződik Krohn Károlylyal való megismerkedésem kezdetéhez. Egy okkal több, hogy édesatyja e posthumus művét én is a fiúi kegyeletben osztozó részvétellel vegyem kezembe. A mű különben korántsem szorúl ilyen kedélyi momentumok enyhítő körülményeire, mikor értékét elfogulatlanul igyekszünk megállapítani. Ha van hibája, azt a fentemlített késői közzététel okozta, a mely miatt egyes részeiben már elavultnak vagy hézagosnak kellett lennie, mikor megjelent. Nálunk még fokozta ezt a fogyatkozását az, hogy ismét több mint

*) Finnből fordította és néhány eredeti részszel kiegészítette Bán Aladár. Budapest, a Magyar Tudományos Akadémia Könyvkiadóvállalata 1908. 384 kis 8-adr. l. — A kötött példányok külsején (talán a füzöttekén is) ez a rövidített cím áll: *A finn-ugor népek ősvallása*. Ez jóval többet mond, mint a mennyit a könyv igazi, a belső címe igér és ad.

egy évtized múlt el, míg a magyar fordítás által e könyvnek még mindig igen becses tartalma szélesebb körök számára hozzáférhetővé lehetett. Örök kár, hogy akkor nem ismerkedhettünk meg vele, mikor még pezsgőbb élet folyt nálunk a magyar és a vele rokon népek ősvallásának kutatása terén. Azonban így is hálára kötelezte maga iránt a M. T. Akadémia könyvkiadóvállalata mindazokat, a kik finnül nem értenek és egyéb elterjedtebb nyelven sem olvashatták volna e művet, mert tudtommal a magyaron kívül az máig sincs más nyelvre lefordítva. Pedig ez is nagy mulasztás mind a finnek, mind a nyugati nagy népek részéről; mivel az előbbieknél fontos érdeke kívánna, hogy e téren úttörő kutatásaik és e kutatások becses eredményei minél előbb a nemzetközi tudományosság közkincsévé legyenek; utóbbiak meg szintén vajmi jó hasznát vennék, ha a tágabb körben mozgó összehasonlító vallástörténelmi vizsgálódás ilyen értékes anyag felhasználásával dolgozhatnék következtetéseinél. Hogy e következtetések ezen anyag hiányos ismeretében milyen hibásak és elhamarkodottak, azt élénken érezte és eléggé fájlalta is Müller Miksa egyik legutolsó munkájában, melynek német fordítása 1898 és 1899-ben jelent meg *Beiträge zu einer wissenschaftlichen Mythologie* címen. (Ismertetését l. az *Ethnographia* XI. 18. lap.) A meteorologiai mythos-magyarázat, a mely a múlt század közepe óta több évtizeden át egyoldalú irányba terelte a vallástörténelmi kutatást, lényeges helyreigazítást nyerhetett volna, mint Müller Miksa, kissé kesernyés kénytelenséggel maga is elismeri, ha nem csupán Castrén rég elavult munkája alapján kénytelen a finn-ugor népek ősvallását értékelni.

A vallási élet jelenségeinek olyan nevezetes tartománya, a minők a *samánizmus* neve alá foglalt hiedelmek és a rajtuk alapuló szertartások, épen a finnugor népek ősvallási emlékeiből világosul meg a legtanulságosabb módon. Nyelvünk vallomása szerint nemzetünk e népek rokoni kötelékéhez tartozik, velük szorosabb ethnikai kapcsolatban élte át életének azt a szakát, a mely a legmélyebb gyökerű vallási fogalmak kialakulásának korául tekinthető. Mi sem természetesebb tehát, mint az, hogy a magyar nemzet ősvallásának legmélyebb rétegét is a többi finnugor népek őshitével analog jelenségek alkothatták, a melyek azonban, a magyaroknak a többi rokon népeknél aránylag jóval korábbi keresztény hitre térése miatt, sokkal gyérebb és halványabb nyomokat hagytak maguk után.

E gyér és halvány nyomokat a sokkal színesebb keretbe beleilleszteni, előbb azonban magát ezt a keretet is a múlt század nyolczvanas éveinek vége óta ismertté lett anyaggal kiegészíteni, ez volt a további kettős feladat, a melyet a fordító a Krohn-féle munka hű tolmácsolása mellett még maga elé kitűzött. A kettős kiegészítés elseje elég jól sikerült is neki, az eredeti mű fordításának hűségéről pedig jót áll ifj. Szinnyei József tekintélye, ki azt átnézte. A pótlékok másodika azonban, a mely «Néhány szó őseink istentiszteletéről» czímen, mindössze tíz lapon számol be a magyarok pogánykori kultusz-emlékeiről, még a címében jelzett szerény mértéket is alig üti meg. E nagyon is fukar függelék végén kissé különösen hangzik a szerzőnek az a kijelentése, hogy «mint ez a rövid vázlat mutatja, nekünk sem hiányoznak teljesen az adataink arra nézve, hogy őseink vallásának reális alapon való megrajzolásához kiinduló pontul szolgáljanak.» Mert az, a mit a fordító e pótlékában nyújt, legfőlebb olyan formán szolgálhat e nagy munkához «kiinduló pontul», mint ama bizonyos gomb a reá varrandó kabáthoz.

Hiszen lehet, hogy a fordítónak talán a neki adott megbízás is megkötötte e részben a kezét; de ha a többi finn-ugor népeket illetőleg az 1894 óta ismertté lett anyag akkora kiegészítést engedett meg, a mely a Krohn-féle eredeti szövegnek körülbelül egy harmadával ér föl, akkor talán a magyarság pogánykori istentiszteletéről szóló fejezet is lehetett volna valamicskével bővebb és tartalmasabb. Csakhogy persze ott egy azóta gazdagon és mindig bővebben ömlő irodalom állt a kiegészítő rendelkezésére; míg a második pótlékot illetőleg, valljuk be, csakugyan gyéren csörgedeznek az elsőrendű források; az ezekből merész synthesissel alkotott olyan művek pedig, a minő *Ipolyi Magyar Mythológiája* és ennek kritikátlan egybeolvasztása némely újabb eredményekkel *Kandra Kabos* hasonló című könyvében, talán túlságosan erős próbára tették volna a pótlék szerzőjének selejtező és válogató kritikai képességét.

Ezt abból vélem következtethetni, mivel a magyar ősvallás körébe vágó egynémely szavunk eredeti jelentésére vonatkozólag újabban felmerült némely tetszetős feltevést nagyon is könnyen hajlandó, már kétségtelenül megállapított eredménynek venni. Ilyenek Sebestyén Gyulának a *regös*, Vikár Bélának a *javas* és *orvos* szavak ősi értelméről nyilvánított nézetei, melyekhez minden fenntartás nélkül csatlakozik a fordító. Már

valamivel óvatosabb a *tátos* szó etymológiáját illetőleg, a hol a finnből való származtatás mellett az osztják eredet lehetőségét is odaállítja. Egyikük természetesen okvetetlenül kizárja a másikat; de még az sem lehetetlen, hogy sem az egyik, sem a másik nem jár helyes nyomou, hanem valamely harmadik magyarázaté lesz a győzelem pálmája. De nem csupán az őskor e nyelvészeti eszközökkel vallatható emlékeivel szemben, hanem a már világosabb történelmi kor feljegzéseit nézve sem él mindig a függelék szerzője a kellő óvatos kritikával és körültekintéssel. A Gellérthegyről pl. a 365. lapon azt írja, hogy annak sziklás bércze «is bizonyára szent volt; ezért választották Gellért püspök kivégzési helyének s ezért tartotta a nép a legújabb időkig a boszorkányok gyűlőhelyének.» Az elsőre azt mondhatjuk, hogy meglehet; a másodikra nézve azonban, már t. i. arra, hogy e helyet a pogány magyarok «választották» a szent püspök kivégzési helyének, azt kell megjegyeznünk, hogy választásról itt szó sem lehet, mivel csupán az a körülmény döntötte el a vértanuság helyét, hogy éppen a pesti révnél, a később Gellértről nevezett hegy lábánál akadtak össze a pogány lázadók a püspök és kísérői kocsijával. A hegyre való felvonsolás és az onnan legördítés körülményes előadása is csak az alighanem későbbi, nyilván bővített nagyobb legenda sajátja; míg a kisebb legenda a valószínűséget sokkal jobban megközelítő módon akként mondja el a dolgot, hogy a püspököt lenn a hegy tövében fordították ki a kocsijából és ott kövezték agyon. A mi pedig a Gellérthegy boszorkányos hírét illeti, az alighanem a későbbi német telepedők magukkal hozott *Blocksberg* nevével függ össze, mely tudvalévőleg a középnémetországi Harzhegység legnagyobb emelkedésének, a *Brocken*-nek egyik népszerűbb neve. Már pedig ismeretes, ha máshonnan nem, a Goethe Faustjából általán ismeretes ennek a hegynek az a híre, hogy a boszorkányok gyülekezőhelye. Nagyon valószínű, hogy pusztán ezt a külföldi, német eredetű néphiedelmet vitték át a hozzánk betelepedett németek, az új elnevezéssel együtt, az alakjával ez átvitelt megkönnyítő hegyre.

Több kifogást lehet tenni arra is, a mit a magyar függelék 367. s. k. lapon a bálványokról mond. Ebből a kifejezésünk-ből, hogy «valakinek a képes fele» (a. m. az arcza), szerintem még korántsem következik, de e nélkül is elhihető, hogy «őseinknek is lehettek afféle oszlopaik, melyeknek csupán a vége volt

fejformára durván kifaragva.» Ép így nem tartom okvetetlenül szükségesnek azt sem, hogy a Sz. István részéről a veszprémi (helyesebben: veszprémvölgyi) apácák számára kiállított birtoklevélben olvasható «meta lapidea, que vulgo baluan vocatur», hazánk régebbi lakóitól készített kőszobor lett legyen, mint szerzőnk állítja. Az idézett szövegből sokkal valószínűbb, hogy csak közönséges *határkő* volt. Ellenben az I. András király 1047-diki edictumában említett *simulacra*-nak nem kell épenséggel *kőbálványok*nak lenniök, lehetek azok akármféle, tehát fából faragott istenképek is.

Ez apró-cseprő megjegyzéseket csak azért említjük, mivel az egész 10 lapnyi függelék, mely a magyarok pogánykori istentiszteletéről szól, csupán ilyenekre ad alkalmat. A fordító ugyanis, mint az első, úgy a második toldalékban is, a melylyel Krohn könyvét kiegészítette, ennek alaptervéhez ragaszkodott s ennek négy fő fejezetébe osztotta be az anyagot akként, hogy az elsőben szól a *szent helyekről*, a másodikban a *bálványképekről*, a harmadikban a *samánokról* és *áldozópapokról*, a negyedikben pedig az *áldozati szertartásokról*. Ez a beosztás Krohn Gyula könyvében egészen helyes és természetes, mert az ott bőven omló történeti és még élő néprajzi anyag csakugyan így rendezhető el a legkényelmesebben és a legáttekinthetőbb módon. Ellenben már a mi gyéren csörgedező ősvallástörténeti forrásaink ezt a beosztást alig teszik kellőképp megokolttá. Itt nagyon is erőszakolt ez az elrendezés, mivel a harmadik és a negyedik fejezetcím alá alig van valami kézzelfogható anyagunk, a mit beoszthatnánk. Az áldozó papokra vonatkozólag ugyanis az, a mi a *regős*, *táltos*, *javas* és *orvos* szavak részben még kétes magyarázatából kikövetkeztethető, alig több annál az egészen általános természetű analógiai felvételnél, hogy a magyarok pogánykori papjai is valamiféle samánok lehetek. Az áldozati szertartások címén pedig még ennyit sem mondhatunk, minthogy a *fehértó* áldozat nem is sajátlagosan finn-ugor, még csak nem is jellemzőn uralaltáji szokásán, valamint az áldomások, vagyis áldozati lakomák kor- és népközi elterjedésű vonásán kívül semmit sem tudunk a történelmi emlékekből és a kétes hitelű hagyományból ez iránt megszólaltatni.

Belátom, hogy a fordító nagyon nehéz feladatra vállalkozott, mikor e kis szereléssel meg akarta toldani Krohn nagybecsű munkáját. S épen a feladat e nagy nehézsége szolgálhat

mentségeül, ha azt nem oldotta meg olyan szép sikerrel, mint munkájának első két részét, a fordítást és az első toldalék összeállítását, mely szervesen illeszkedik a lefordított munka keretébe, de azért az eredeti mű szerzője iránti kegyeletből helyesen van attól elkülönítve. A becses bibliographiai jegyzék, mely a második pótlékban felhasznált irodalom jóformán teljes lajstromával egész napjainkig vezeti le és egészíti ki a Krohn-félét, szintén csak dicséretet és hálát érdemel mindazok részéről, akik a finn-ugor népek ősvallásának kérdéseit önálló kutatás tárgyává kívánják tenni. A kik ellenben csak általános tájékozódást óhajtanak e téren, azok a magyar átdolgozásban tetemesen bővült Krohn-féle könyvvel is beérhetik. Benne megbízható kalauzt kapnak s ép oly élvezetes, mint tanulságos bevezetést a vallástörténelem egyik legérdekesebb, néplélektani tanulságokban szerfölött gazdag fejezetébe. A csinos külsejű könyvnek hasznavehetőségét a benne lévő 31 kép is fokozza, bár az eredetinek éppen kétszer ennyi ábrájából csak a szükségesebbek szemelvényét kapjuk s a magyar könyv kisebb alakja miatt jórészt kicsinyített, a miért is néhol kissé elmosódott másolatokban.

KATONA LAJOS.

VOLTAIRE.

Harmadik közlemény.*)

IV. FEJEZET.

Voltaire az udvarnál. (1744—1753.) — Versailles—Berlin

Mme du Châtelet, habár önmegtágadással, mégis igyekezett, hogy megnyíljk az udvar barátja számára. Az 1743-iki év megszabadította Voltairt egy ellenségétől, a kit semmiféle színlelt békülés nem enyhített meg, Fleury bibornoktól: de még most is ellene voltak Boyer püspök és M. de Maurepas. A király bizalmasai közül Richelieu herceg és La Vallière herceg az ő pártján dolgoztak, mellette voltak a király barátnői, Mme de Châteauroux és a nagyon szép Mme d'Etioles, nemsokára Pompadour marquise, kit már gyermekkorában ismert s kinek udvarlója volt és talán az első órának bizalmasa. Ime tehát, itt van Versaillesban, «a király egy gyaloghintájában, melyet svájcziai vonnak», járja végig a kertet, meghívott vendég Etiolesban (1745 június—júliusában), diplomatai emlékek szolgáltatója, udvari szórakozások rendezője, hivatalos bókok gyártója; eljátszatja a dauphin esküvőjén (1745 február 23-án) ballettes színművét, a *Princesse de Navarret*, megírja a *Poème de Fontenoyt*, versben érdeklődik, mint «jó polgár» a Pompadour «boldogsága» iránt.

Ugyanabban az időben hosszú, lapos levelet ír de La Tour atyának, hogy kielégítse a jezsuitákat. Hízeleg olasz bibornokoknak és XIV. Benedek pápának, a ki mosolyogva fogadja el a *Mahomet ou le Fanatisme* ajánlását (1745 aug. 17.). Meg akarja nyugtatni mindazokat az aggodalmakat, a melyeket a neve támaszt.

*) Az előbbi két közleményt lásd a *Budapesti Szemle* 1909. évi 386. és 387. számában.

Megkapja fizetését: 2000 francs pensiót (1745 április 1-én), azután 1746-ban kinevezését az udvari nemesek közé, egy helyet az Academie Françaiseban, a hová 1746 máj. 8-án fogadják be. Miért küld e diadalok közepett rendőröket Roy költő néhány kis versének üldözésére, melyeket ez dühében írt, mert régi ellensége az Akadémia tagja lett és ő nem az? Azt állítják, hogy maga Voltaire vezette a rendőröket a Saint-Jaques utczába, a gyanús lakásba, házkutatásra. A hosszú pörben, melyet a Travenol opera hegedőse ellen folytatott, a kinél néhány satirikus röpiratot találtak, nem nyert egyebet, mint a *Vol-tairianát*, vagyis a szidalmak legbősegebb gyűjteményét, melyben valaha része volt.

Azonban az udvarnál elvesztette a talajt láb alól. A király büszke és féltős, túlságosan közönyös az irodalom iránt, hogy Voltairt szeresse, túlságosan nemes ember, hogy Arouetet társaságába fogadja. A királyné kegyes és hideg; Mme de Pompadour barátságos, de nem áll az ő pártján; világosan támogatja a költő vetélytársát, az öreg Crébillon színészt, azonkívül ő szintén nagyon érzékeny, mindig fülel, nem hall-e valami célzást polgári származására; d'Ayen herczeg aggodalmait a miatt, hogy ez a költő befolyást gyakorol a «Petit Cabinets» színházának igazgatóságára; az irigy udvaroncok ravaszága, kik haragudtak erre az emberre, a ki szellemmel elvitatta tőlük legelőjüket és kik hajlandók szemtelenséget kiolvasni minden apróságból, mely hevéből kipattan: ezek bizonyára oly zátonyok, melyek között Voltaire nem vezethette csónakját. Látott oly dolgokat, melyeket jó udvaronc nem lát, és angolul azt mondta Mme du Châteletnek, a mikor ez egy éjszaka a királynővel való játékban 80,000 francot vesztett, hogy gazemberekkel játszott; ezt megértették, botrányt csaptak és ő elrejtőzött Anet-ban. Visszajött és kegyvesztettsége lassan készülődött, lárma nélkül: óvatosan hasznára fordította a király egykori jóságát, a mennyiben 60,000 francs árán megszabadult udvari nemességétől. Mme du Châtelet-vel, a versaillesi nagy színpad után a kis herczegi udvarokhoz menekül, Lunéville-be és Commercy-be, a jó Ulászló királyhoz, Sceaux ba és a majnai herczegnőhöz, Anet-ba, tartozását komédiákban és tragédiákban egyenlítve ki és csinos philosophikus mesékben; *Memnon*, melyből később *Zadig* lett, valószínűleg Anet-ban született meg 1747-ben.

Mindazonáltal, hogy megírta *Semiramist* és *Orestest* és

meséit, ez a négy vagy öt év, melyben Voltaire az udvarokban élt, a legterméketlenebb volt, a legelfecséreltebb egész életében. Mme du Châtelet halála (1749 szept. 10-én) egy terhesség folytán, melynek egy fiatal katona, Saint-Lambert volt az okozója, új irányt adott életének. Őszintén megsiratta szegény hűtlen barátnőjét, a kit erős barátsággal szeretett, visszaszerezte butorait Cireyből, letelepedett Párisban a Traversière-Saint-Honoré utczában, a hol Mme Denis vezette a háztartását és házának második emeletén színházat rendezett be, a hol előadatta a *Rome sauvée*; Cicero-t lelkesedéssel adta, míg a kis Lekain mellette próbálkozott, a kit épen felfedezett. Hat vagy hét hónap multán Berlinbe költözött.

Mme de Pompadour mindinkább eltávolodott tőle. Nem kaphatott bemenetelt sem a királyhoz, sem a tud. Akadémiába, sem a szépirodalmiba, bárhogy szerette volna is. Túlságos élénken védte Machault ministert és adóját, mely alól a papság ki akarta vonni magát; azzal is ártott magának, hogy a ministeri politikát támogatta.

Frigyes szép ajánlatokat tett neki, tartalmasakat és fényeseket, örökös barátság biztosításával. Emilie már nem volt. Az udvarokból nem egészen józanodva ki, csábítva a kivánságtól, hogy a francziák királyának megmutassa, mi egy eszes ember értéke az idegenben, elindult Clèves és Vesel felé, «Westphália széles, terméketlen és kiállhatatlan vidékein át», «ezen a kutya földön», melyről a *Candide* elején emlékezik majd meg, 1750 jul. 10-én Potsdamba érkezik.

Elkeseredve és dühösen távozik onnan 1753 márcz. 26-án. Levelezése kimutatja érzéseinek minden változását. Előbb elragadtatás és lelkesedés: a gránátosok, az opera, a társaság, a tisztelet, az évdíj, minden elragadta. Egy hódító szerette, kényeztette őt, mily diadal! Némi aggodalom bántja mégis, mikor leköti magát; de a porosz király «a világ legjobb embere». Őszkor lelkesülése alább száll és karácsonykor sajnálja a Szajnáét és párisi házáét. A varázs már megtört. A kibékülések és összeveszések, derült perczek és keserű lehangoltságok követik egymást, egészen a visszavonhatatlan kiábrándulásig.

«Okulásomra kis szótárt fogok összeállítani, a királyok használatára, — *barátom*, azt jelenti: *rabszolgám*» (1752 december 18-án).

Levelezésében és Desnoiresterres-ben meg fogják találni

ennek a furcsa és keserű történetnek részleteit. A király és a költő természete összeütköztek: két nagy és érzékeny ember, a kik rosszul tűrik a gúnyt, a melyet maguk szívesen használnak. A király nem igen megbízható, zsarnok, kemény, megvető, kíméletlen az emberek önérzete és méltósága iránt, a porosz katonásságot francia gúnynyal súlyosbítja és megsérti szellemével azokat, a kiket elnyom hatalmával; megbántja és lealacsonyítja azokat, a kiket barátainak nevez, durván, nagylelkűség nélkül. Voltaire hiú, követelő, zsörtölődő, irigy: irigy Baculard d'Arnaudra, kit feláldoznak miatta, irigy Maupertuisre, kit nem bír megsemmisíteni: mindig üldözött és mindig üldöző. A király környezete előbb meghajolt a kegyelt költő előtt, később sóvárog az alkalom után, hogy összeveszítse őt a királylyal; az egyiknek besúgják a másiknak megjegyzéseit, elmérgesítve azokat. És azután ott van még az az ördögös voltairei természet, a mely folytonosan kitör. Ha Voltairt megsérti és kizsákmányolja La Beaumelle, a ki merészkedik a *Siècle de Louis XIV.* kötetét kiadni, hogy ez által a költőt gyalázza, nem lehet rossz néven venni, ha Voltaire ezen meggyaláztatást nem fogadja philosophikus nyugodtsággal; még sincs mindig ennyire igaza. Egy igen kétes spekulálási kísérlet, mely zajos perhez vezet a zsidó Hirsch-sel, nem tetszik a királynak, még kevésbé a polemia Maupertuis-sel és a *Diatribé du docteur Akakia*, melyet elégettet, miután mulatott rajta.

Voltaire és Maupertuis porosz állásokat töltenek be. Az egyik kamarás, a másik az akadémia elnöke. A király, a ki négy fal között mindent megenged, kívánja, hogy fenntartsák a világ előtt méltóságukat; megköveteli, hogy hivatalnokai ne keveredjenek gyanús ügyekbe és külsőleg becsüljék egymásban állásaiknak méltóságát. És ha drágán fizeti meg az akadémia elnökét, nem azért teszi, hogy a nevetség által csökkentse értékét.

Végre 1753 jan. 1-én Voltaire visszaküldi Frigyesnek «kulcsát, rendjelét és fizetését», a melyeket most «csengőinek és bolond sapkájának», «philosophushoz kevésbé illő dísznek» nevez. Visszaadják neki és csak márczius 26 án kapja meg a távozási engedélyt. Miután elhagyta Lipschét, a hol a könyvkiadókkal kereskedik, Gothát és Casselt, a hol a hercegnő és a herczeg kissé kárpótolták a királyi kegy elvesztéseért, megérkezett Frankfurtba, a hol június 1-től július 7-ig rabul tartotta «Frey-

tag báró, a porosz király ő fenségének hadi tanácsosa és helytartója», kinek parancsa volt, hogy vegye el az utazó kezeiből a kamarási kulcsot, a porosz érdemkeresztet és különösen az *Oeuvre de Poésie* azon példányát, melyben volt elég, mivel fellázítani az összes európai udvarokat a királyi szerző ellen. Voltaire nagyokat kiáltott és regényesen nagyította a veszekedéseket és a rossz bánásmódot, melyet ő maga és unokahuga eltérni kénytelenek voltak. Mégis, e nevetséges részlet alapjául, ha szigoruan M. Freytag levelezéséhez tartjuk magunkat, a következő marad meg, gondolkodásra adva okot: egy porosz uralkodó, a ki az utcán elfogat, öt hétig birói zár alatt tart, katonák által szemmel kísértet egy francia állampolgárt és egy asszonyt, a birodalom egy szabad városában, a ki megvizsgáltatja és átkutatja egész podgyászukat, elkoboztatja pénzüket, melyet még augusztusban sem és talán sohasem is adtak vissza nekik. Érthető, ha Voltaire ezen nem talált nevetni valót.

Elhagyva Frankfurtot, nagy zavarban volt. Egymásután áll meg Schwetzingenben — a pfalzi választó fejedelelemnél, kinek csinos színháza volt; — Strassburgban, a hol a gothai hercegnő számára befejezte a futólagos és száraz *Annales de l'Empire*-jét és a hol egy, két jegyző által hitelesített tiltakozást bocsátott ki az *Histoire Universelle* két első kötetének csalással megtörtént kiadása ellen, — Colmárban, a hol letelepedni szándékozott — és Senonesban, Elsassban, a hol hat hónapra bezárkózott, hogy *Histoire Universelle*-jén dolgozzék, felhasználva dom Calmet tudományát és a könyvtárt; Plombières-ban, a hol unokahuga és két «angyala», a d'Argentalék látogatták meg.

Nyomorultnak érezte magát, aggódott. Páris be volt zárva számára. Franciaország nem igen biztos, Németország gyűlöletes. A Schweitz vonzotta őt szabadságával. Bernről puhatólódzott a berni uraknál, a kik nem voltak hajlandók ily vendéget befogadni. Végre rövid lyoni tartózkodás után, a hol a közönség a színházban és az akadémia egyik gyűlésén lelkes fogadtatásban részesítette, de a hol Tencin bibornok nem merte meghívni és azt üzentette, hogy ez az ország nem felel meg neki: betért Genfbe, 1754 december 12-én, este felé dr. Tronchin-nál ebédelt és Prangins kastélyába szállt, melyet kölcsön adtak neki.

Voltaire tanuló évei be vannak fejezve. Ideje volt: a hatvanhoz járt közel. Berlin volt utolsó iskolája. Megtanulta, mily édes saját urának lenni és úrnak lenni önmagánál. A leczke

annál jobb volt, mert erős volt. Azonban Voltaire kevésbé vesztette idejét a porosz királynál, mint a francziánál. A szabadság, mely hiányzott neki, csak a hangulatok és szenvedélyek szabadsága volt: a gondolat terén nem voltak rabszolgák az «Alcine kastélyában». Voltaire dolgozott, befejezte a *XIV. Lajos századát*, mely Berlinben, Henningnél jelent meg, a király kiadójánál (1751).

És milyen izgalom, mily szellemi gazdagodás ez a két és fél évi érintkezés egy királylyal, a ki falusi málháiban Baylet viszi magával és a ki semmi gondolattól sem fél! Ezek a nagyszerű vacsorák, a melyekről húsz év multán is csak elragadtatással bír szólni, ezek a szabad vacsorák, melyek annyira benyúltak az éjbe, hogy a szolgák, kik a világos faburkolásnál sorakozva álltak, lábaikat roskadozni érezték; mindez számára egy második Anglia volt, de tartalmasabb és ösztönzőbb, mint az első. A király mellett és mindezen szellemes kalandorok közt, kik nem vágytak egyébre, mint hogy leránthassák a leplet minden szentségről — az eredeti marquis d'Argens; ez a bolond. La Mettrie, az atheista orvos; a mély és éles Maupertuis; a víg Chazot tábornok, a komoly és biztos Darget, Frigyes felolvasója és titkára; a kedves és ügyes Algarotti, a newtonista hölgyek számára; a becsületes Maréchal mylord és bátyja; a vastag Tyrconnel mylord, epicureista és gúnyolódó, kit Franciaországból küldtek ide és ez a mulatságos gazember Pollnitz, a társaság egyetlen német embere, a ki minden nemzeten és valláson keresztül vándorolt már és egész Európa «chronique scandaleuse»-jét ismerte — ebben a légkörben megnyílt az egész Voltaire. Kilépett innen felfegyverezve és vágyva a ferney-i küzdelemre, mestere az érveknek, melyek aláaknázzák az egyházat, és a furfangnak, melyel a közönséget hódítják meg.

Frigyes számára írta a *Micromégast*, a melylyel a philosphikus mese formáját határozza meg.

Megírta első párbeszédeit, Lucianus módjára. Megírta az *Akakia* bohóságait. Berlinből elvitt a keresztrel és a kulccsal, a *L'Oeuvre de Poesie*vel és egy nagy táska bosszúsággal együtt, három nagy hódítóeszközt: az elbeszélést, a párbeszédet és a bohózatot: különösen ezekkel dolgozik majd a következő húsz évben, hogy felrobbantsa az intézményeket és az elnyomó hitet.

V. FEJEZET.

Voltaire ízlése. — Versek és tragédiák.

A XIV. Lajos századának kiadásáig, Voltaire a közönség szemében költő: itt rejlik elvitázhatlan dicsősége. Philosophiai és tudományos vállalatai a multság benyomását keltik, majdnem a szemtelenségét, vagy legalább is egy irodalmi szellem szeszélyét, a kit csábít a vágy, hogy egyetemes legyen. De nem vonják meg tőle az ízlés tökéletességét, a versek és tragédiák geniejét. Ezek a tehetségek fűzik hozzá tiszteletteljes barátsággal Vauvenargues-ot, a kinek keserősége és szenvedései felvidulnak, buzdítva ezt a finom és biztos észet, hogy irodalmi bírálótokat mondjon.

Ma, a mikor már nem is gondolunk arra, hogy tekintélynek tartjuk és a mikor számunkra már csupán történelem, nagyon kedves dolog megnézni, milyen is volt a XVIII. század francia ízlése, melynek Voltaire egyik legtökéletesebb képviselője. Classikus ízlés, mondják egy szóval: de mily távol van már ez a classikus Racine-tól és Boileau-tól. A régiek és a modernek viszáljai véget vetettek a régiek cultusának és a nagy classikus művészet szigorú rendszerességének. Az iskolában a jezsuiták, finom, gyengéd, szerény ízlést alakítanak, melyet kevésbé befolyásol az egyszerű nagyság, mint a báj és a szellem. XIV. Lajos szomorú öregsége alatt Versailles engedett az utolsó irodalmi egyesületeknek, az első szalonoknak, a kis hercegi udvaroknak, az irodalom támogatásának és uralmának. Kevesebb gondot okozott a tiszta szépség és a hideg fenség, fontosabb volt a kellem, a finomság, a nyelvnek könnyed és kiváló udvariassága, mely nem fontoskodik és nem is hagyja el magát soha. Mindig a nemesre törekednek, de a kedves nemességre. Az irodalom az élet dísze, egyike amaz élvezeteknek, melyek a boldogságot alkotják, természetünk végcélját.

Az élvezet a legfelsőbb törvény, a mely a hagyományt és az újat egyaránt igazolja. Az ókori példákhoz csatlakoztak a nemzeti példák, a XVII. század remekművei, a tisztelet, a melyet keltenek, utánzásukra buzdít. Az iskolák és a világ tanításai által, az irodalmi fajok classikus meghatározásai és szabályai befészkeltek magukat az új nemzedékek tudatába és az «illem» és «szokás» jogczímével parancsolnak. Az Akadémia szótára és

a nagy írók, különösen Racine, művei által, megvalósult a nyelv tisztaságának eszméje; hogy a párisi közönség «háromezer értelmes emberének» bemutatthassa magát, minden gondolatnak fel kell öltenie a korlátozott szótárt és a közhasználatú képeket, melyeket a mesterek használata szentesít. A jó ízlés a jó módor egy kelléke. Az emberek szívesen vetik alá magukat ennek a szolgáltságnak, mely a világot megkülönbözteti a néptől, francziát a barbár angoltól és a durva némettől és mely viszont csökkenti a rangbeli különbségeket, a cultura egyenlőségével. Az ízlés a szellemek szabadkőművessége. Senki sem hitt jobban a jó ízlésben, mint Voltaire. Senkiben sem volt meg áthatóbban, éberebben, élénkebben élvezeteiben, — finomabban ellenszenveiben, — senki sem vigyázott jobban határait. Ő XV. Lajos uralkodásán keresztül, Marivaux és Vadé, La Chaussée és Rousseau közt és Mirabeau meg Chateaubriand jöttéig, folytatta a jóleső nemességet, a könnyed elegantiát, melynek titkát Hamiltontól és La Faretől tanulta. Semmi modorosság, semmi közönységesség, semmi rikító szín, semmi nehézkesség: a tréfa, a szín, az érzés, stílusában minden világos, egységes és könnyed; az ő ízlése a szidalomra és a szennyre is kiterjed. Elhidegül és gátolja önmagát örökös elmélkedésével és eredeti ereje fordított arányban nő méltóságával, ennél fogva egyenes arányban a műfajok szabadságával: minden nagy műfajban nagyon is sok a szabály, a parancsoló példa, a meghatározott hangnem. Tényleg Voltaire több visszfényt hozott létre e részben, mint valóságos fényt.

A francia írókat ugyanazzal a félénk élénkséggel ítéli meg: nem kegyelmez sem Crébillonnak, sem Jean B. Rousseaunak, sem Marivauxnak, sem Montesquieunek, sem Jean Jacquesnak, sem a siralmas vígjáték-íróknak, sem a drámáknak, sem a vígoperának és számtalanszor mondja századának, hogy ez «a századok salakja.» A nagy Corneille gyakran nem ír francziául és ízléstelen. Több szó eshetik la Fontaineről. Így bámulata szegényesen leszorul egy rövid perczre és a nagy század csekélyszámú művére. Néhány levél Boileautól, Racine néhány tragédiája, íme a szeplőtlen gyémántok száma, melyek a hozzáértőnek zavartalan, tiszta élvezetet szereznek. Ezek az örök remekművek, melyekben a genie elérte a formai tökéletességet: a művészet és szép nyelv kincsei.

Ez a jó ízlés Voltairénél, valamint a korabeli francziáknál, a szemtelenséggel határos biztonsággal lép fel. Magának köve-

teli a világalalmat. Magát képzei az örök igazságnak. Fennhéjázón és könnyelműen ítél a régiekről és idegenekről. Ő tökéletesítette a régieket; ő ajánlkozik megcsiszolni az idegeneket. Voltaire nagyon kíváncsi; minden szórakoztatja, a Biblia és Shakspeare, Saadi és a Chinaiak. Megállapítja a különböző nemzetek ízlését, de azért ez nem indítja arra, hogy az ízlés relativitására következtessen. De ritkák a népek és a korszakok, a hol tudták, mi a szép természet utánzása. Néhány ezer francia tudja. Ez a legbiztosabb dicsősége és legállandóbb fensőbbsege nemzetünknek. Voltaire csak ízlés dolgában chauvinista, de itt erőlyesen. A mi remekműveink nemes és tiszta ízlésén kívül, bizonyára van még genie, de az barbár és durva. Shaksperenek vannak «nagy és rettenetes darabjai», de «gondolatai különösek és kísértetiesek», «az ízlés legkisebb szikrája sincs benne, sem a szabályok legegyszerűbb ismerete.» A Biblia egy durva és tudatlan nép alkotása. Ő Hamletet és a prófétákat épen úgy ítéli meg, mint a chinai birodalom kivonatait, melyeket pére Halde ad ki. Élvezettel nézi az emberi ész különös példányait. Érdeklődik és gúnyolódik, megtalálja bennük az ész és költészet nyomait, melyek elragadják, talál extravagantiákat és gombaságokat, melyeket utál. Kedve kerekedik megismertetni a közönséggel új szépségeket: leszeréli, megcsiszolja, a jó ízléshez és észhez alkalmazza őket és örül, hogy bemutatható, szemérmes, színtelen, vértelen szépségeket csinált belőlük.

Azonkívül rendelkezik azzal a finom és sokszínű egyéniséggel, a mely tapasztalható az íróembernél, a ki az ízléseket és stylusokat negyed hangfokozatokból ítéli meg.

Gyengéje van Ariosto buja varázsa és előkelő élcei iránt, egy kis olaszosság vidítja fel nála a francia ész kopárságát. Úgy szintén gyengéje Swift metsző humora könnyű és habzó francia borát fűszerezi e pálinka maró zamatjával. Bámulja Raphaél harmonikus rajzát, de Titianokat és Tenierseket vesz. Érzékeny az angol költők stylusának energiájával szemben, a kiket «a héber poéták utánzójának» nevez és a keletiek merész képeivel szemben: szeretné színezni, melegíteni velük a mi költészetünk udvariasságát és még Racine-t is némelykor kissé sápadtnak tartja.

ÉRTESÍTŐ.

Egy asszony versei. Budapest, 1909. Rákosi Jenő Budapesti Hirlap ujságvállalatának kiadása. Ára 2 korona.

Mikor kelletlen divattá lett, hogy új költők, olykor valóban tehetségesek is, az amerikai *Űdv hadserege* módjára, síppal, dobbal, a modern reklám és humbug zajos eszközeivel rontsanak be s így akarják a közönséget meghódítani, jól esik, ha még a csöndesebb úton magános lantossal is találkozhatunk, ki — Arany Jánossal szólva — van hallgatója vagy nincsen, úgy mondja dalát, a mint Isten adta mondanía.

Ilyen lantosul ragadta meg figyelmünket az *Egy asszony versei* című, mindössze 121 oldalas, egyszerű kötet ismeretlen s magát meg sem nevező költője. Hogy e költő nem férfi, az, mielőtt a versek olvasásába kezdtünk, a mi szemünkben épen nem volt ajánló levél. Mert fájdalom, a modern női lyrát (sőt nem épen csak a modernt), a hysterikus túlérzékiség már sokszor compromittálta. Ám az *Egy asszony versei* nemes hangjakkal hamar meggyőznek bennünket, hogy ezúttal a költői hevületet tüzességükben is tiszta asszonyi érzések okozzák. S végig olvasván a kis kötetnek mind a 64 dalát, nemcsak azt a meghatottságot érezzük, a mit egy nagyon szerelmes költői asszonyszívnek lyrikus őszinteséggel elpanaszolt fájdalmai keltenek, hanem azt a tiszteletet is, melyet az ellyrizált női fájdalmak mindig megérdemelnek, ha a legnagyobb őszinteség a legkisebb szemérmertlenséggel sincs bekeverve.

Még a férfi lyrikus őszintesége is oly erény, mely bizonyos nem codificálható, de jóízlésünktől megkívánt æsthetikai szemérmesség híján elveszti báját és becsét. Természetszerűen még kényesebbek vagyunk, ha női lyrikussal van dolgunk. Sok, a mi férfitől csak bátor és hatásos őszinteség, nőtől már szemérmert-

lenség. A ki ezzel szemben azt akarná vitatni, hogy versről ítélve nem szabad arra gondolnunk, ki írta, hanem csak azt kell néz-nünk, milyen a vers: az óriási tévedésben van. Mert hiszen a lyrai verseknek épen az ad életető meleget, szívhez szóló érdekességet, ha megérezzük belőlük azt az egyéni valakit, a kinek legsubjectivebb vallomásai.

Az *egy asszony* verseiben tipikus női érzések s oly kizárólagosan női gondolatok vannak eldalolva, melyek voltaképen szintén csak az érzéseknek az értelemre gyakorolt hatásai. Teljesen egyéni azonban az *egy asszony*nak sajátos temperamentuma, mely szenvedélyesnek látszik szinte az elszántságig, holott bátortalan az elegikus lemondásig. Olyan ellentét van ebben, mint a rabmadárban, mely érzi az erőt és vágyat a határtalan repülésre, de tudja, hogy szárnyai szegve vannak. És mégis, épen abban, hogy az asszonyköltő a maga nagy temperamentumának korlátozottságát mint változhatatlant elfogadja, valami megindító és vonzó, kedves nőiesség van. Az az örök nőiesség, melyet a szabad szerelem forradalmi apostola a nők végzetes tragikumá gyanánt elvetendőnek hirdet, de a saját anyjától, testvérétől, feleségétől és leányaitól bizonyára szintén megkövetel.

Egyéni az *egy asszony*nak dalhangja is. Mély, érzelmes, néha kissé sírástól fojtogatott női hang. Zeneileg szólva, nem a megszokottabb s virtuózkodásra alkalmasabb szoprán, hanem a ritkább és érdekesebb alt. A zajosabb hatású énekproductiók kedvelői fátyolozottnak, esetleg monotonnak is találhatják; de az intimebb műértő észre fogja venni, hogy e hangot ösztönszerű jóízlés teszi halkká és tartózkodóvá, modulatiói pedig eléggé sokszerűek, csakhogy igen finomak. Látszik, hogy e dalok eredetileg nem voltak közönségnek szánva; az *egy asszony* ezeket magányában s csak önmagának dúdolta.

Valóban, nem is a magunk hasonlatkereső kedve, hanem az *egy asszony* költészetének ez a benső dalszerűsége vitt rá bennünket a zenei terminusok használatára. A könyvecske keresetlen címe még igazabb lenne, ha nem «*egy asszony versei*», hanem «*egy asszony dalai*» volna. «*Verba valent usu*» — s versek alatt megszoktunk olyan költeményeket érteni, melyekben az értelmi íróművészeté az oroszlárész. Az «*egy asszony*» azonban nem íróművész, ő csak őszinte, mély érzésből s veleszületett jó ízléssel dalol. Művészi érdeme épen az, hogy semmit sem művészkedik, hanem közvetlenül csak a maga lyrai egyéniségét

vallja ki, helyesen érezvén, hogy az a természet végzéséből költői s a retouche alighanem csak ártalmára lenne.

A könyvecske első fele «regény versekben» gyűjtőczím alá foglalja a költőné szívének lyrai történetét. Az asszonyszív regénye kezdetén a szeretett férfi szigorú, zordon életfelfogásával szembehelyezi a maga vigasztalni és segíteni vágyó életérzéseit. A férfinak a munka és kötelesség minden, — a nő úgy érzi: «teremtőnk azt akarta, hogy dolgozzunk és . . . boldogok legyünk». Semmi egyéb conflictus nincs a szerelmesek között, csak ez a lelki ellentét; ám ez, valamint Mercutiónak a kútnál kevésbbé mély s a diplomajátónál kevésbbé tágas halálos seb — épen elég. A finom, lyrikus asszonyszív, a szomorú versek egész során át hovatovább mindinkább megtanulja, hogy e világon a zord férfi felfogása lesz valósággá. Csak dolgozunk és nem leszünk boldogok. S még ha egyszer meg jön is a boldogság, «megadjuk az árát, midőn elveszítjük, midőn megsiratjuk». Ebben a babonás asszonyi pessimismusban már benne is a regény vége.

Közben magas elragadtatások és mély csüggedések. A végtelen asszonyi szerelem extázisai, melyek a szeretett férfit oly nemessé, nagygyá és jóvá magasztalják fel, a milyen férfi nincs, de a milyen női érzés, van. S mikor ez a nagy érzés benső tragikumává lesz a nőnek, van még egy, nem kisebb érzése, mely megmenti őt: az anyaság. Bizonyosság rá a *Fiamhoz* című szép vers, melynek híján a könyv még mindig értékes szerelmi dalgyűjtemény maradna, de az egy asszony költői egyénisége nem volna annyira érdekes. Legszebb az asszonyi szerelem a *Téli reggelen* című dalban, mely a nőnek a munkás, a gondolkodó férfi iránt érzett mélységes vonzódását ritka gyöngédséggel fejezi ki. Oda szeretne menni, nem a szeretett férfihez, csak az üres szobába, melyben az gondolkozni s dolgozni szokott, hogy ott végig simogatná könnyes tekintete a tárgyakat, miket eszményképeinek keze meg-megérint. A következő dal-strófa így szól:

Egy vérpiros rózsa
 Illatoz övemben,
 Valamelyik könyved
 Lapja közé tenném.
 Gondom lenne rája,
 Mindjárt meg ne találj:
 Féltő aggodással
 Jól, jól elrejténém.

Ennek a kis naiv asszonyi csínynek ez az egyszerű eldalo-
lása oly nagy és szép női szerelemre vall, mely megérdemli a
költői kinyilatkoztatást. Ily szerelemnek még az exaltatiója sem
csinált, hanem igazán átértzett. Ezért, mikor a *Kétség* című,
formailag is érdekes dalban a költőnő azt mondja:

Oly nagyon szeretlek: hogyha bizton tudnám,
Valamerre él egy kiválasztott asszony
Kinek karjaiban te boldog lehetnél,
Magam hozzá mennék
S kérném, hogy szeressen!

bennünk semmi kétség sem támad az iránt, hogy az egy asszony
maga, még ezt is komolyan mondja. Effélet különben más nők
szintén szoktak jóhiszeműen mondani, valameddig az a bizonyos
másik «kiválasztott asszony» valósággal nincs meg. Persze, mi-
helyt csakugyan megvolna, kikaparnák a szemét.

Mint kiválóan finom női dalokat említjük még föl a *Szo-
morú tréfa*, az *Arczképpel* s tán mindenekfelett az *Így lesz*
címűt, melyben a költőnő attól retteg, hogy mire megint talál-
kozik a férfival, a ki egykor szerette, ő már nem lesz többé
szép s úgy fogja szégyelni hervadását, mint valami gyalázatot.
Ez a legősibb s legörökebb női érzések közül való. Venturi, a
velencei festészetről írt nagyszabású művében, épen a mi buda-
pesti szépművészeti múzeumunknak Gentile Bellini festette
Cornaro Katalinjáról, a művészi qualitás bizonyoságaképen jegyzi
meg, hogy a szemben ki van fejezve az a szomorúság, a mit a
korosodó asszony régi, híres szépségének hervadásán érez.

A könyv második fele «képek, hangulatok» gyűjtőcímmel
az asszonyköltőnek kevésbbé subjectiv dalait adja. Ezek már in-
kább versek. Vannak jók ezek közt is s általában szintén nem
rosszak, — de a kötet magasabb becsét, szerintünk, az az első
rész adja meg, melylyel, mint egy dalos asszonyi egyéniség őszinte
és harmonikus megnyilvánulásával, oly szívesen és bőven foglal-
koztunk.

Kozma Andor.

Hétfalusi csángó népmesék. Gyűjtötte és jegyzetekkel kísérte Horger Antal. Budapest, 1908, 464 l. Ára 6 korona.

Ez a kötet méltó helyet foglal el a *Magyar Népköltési Gyűjtemény*-ben, melynek kiadásával a Kisfaludy-Társaság fényes érdemet szerez nemcsak a hazai néprajzi tudomány, de valósággal egész irodalmunk körül. Költői, nyelvi és tárgyi (tartalmi) szempontból egyaránt fontos e gyűjtemény, mely népünk lelkébe enged bepillanttanunk és egyúttal számos példán kézzelfoghatóan mutatja, hogy népünkre a meseköltészet terén mily külső befolyások hatottak, és hogy a magyar ész és szív mikép módosította, tette valósággal magáévá az idegen elemeket. Horger könyve e rendkívül becses gyűjteménynek már X. kötete, és bizonyára az irodalom minden barátját igaz örömmel tölti el az a tudat, hogy a szép vállalatnak folytatása mindenképen biztosítva van.

Hétfalusi csángó népmesékről lévén szó, Horger helyesen tette, hogy népünknek e kevésbbé ismert töredékéről a bevezetésben röviden tájékoztatja az olvasót. Hét faluról van szó, melyek a Bárczaság délkeleti szélén fekszenek: Bácsfalu, Türkös, Csernátfalu, Hosszúfalu, Tatrang, Zajzon és Pürkerez, melyek a bárczasági szászoknak 1211-dik évi beköltözése után keletkezettek, azonban okmányilag 1366 előtt ki nem mutathatók. Nyelvjárásuk kétségtelenné teszi, hogy elszakadt része annak a székely törzsnek, melynek legnagyobb csoportja Kézdivásárhelytől délre telepedett le. A «csángó» szó a. m. kóborló, vándorló: tehát ők még akkor is folytattak nomadizáló életet, mikor a többi székelység már meg volt telepedve. Valószínűen a szorosok őrzésére hozták őket mai lakóhelyükre, hol régebben Töröcsvárának jobbágyai voltak és 1498-ban kerültek Brassó városa alá, mely folyton jogtalanul megsarczolta és szász papok útján épen nem kedvezően befolyásolta őket, miből a Romániába kivándorlás divatja is eléggé megérthető. Legújabban azonban úgy az anyagiakban, mint a szellemiekben jobbra fordult e háborúskodásoktól is sokat szenvedett községek sorsa, de az oláh hatás ma is félre nem ismerhető úgy nyelvükön, mint külsejükön és egész lelki életükön. Talán ebből érthetők meg egyrészt feltűnő babonás hajlamuk, másrészt nagy mértékben jelentkező erkölcsi fogyatkozásaik, no meg abból is, hogy a hét helységben 20.000 lakos számára 67 kocorma és pálinkamérés van. E tények kiemelésével Horger

helyesen száll szembe a székelyekről nálunk még mindig elterjedt kissé romantikus fölfogással, melyet a tények nem igazolnak.

A csángók népköltészete, a mennyiben figyelmet érdemel, mese-költészet. Lyrai költészetük mennyiségileg elég gazdag, de értékesebb darabokban igen szegény; verses elbeszélő-költészetük még mennyiségileg is igen gyöngé. Ha szerző ezt a szegénységüket onnan magyarázza, hogy a csángók évszázadokon keresztül el voltak választva a Székelyföldtől, «énekelt költészetük tehát föl nem frissülhetett, hanem lassan-lassan elszegényedett és elcsenevészedett», ez indokoláshoz részemről nem járulhatnak hozzá, mert e tény legfeljebb azt értetné meg, hogy epikájuk más lett, mint székely testvéreiké, de nem azt, hogy verses epikájuk egyáltalában nem fejlődött. Annál gazdagabb meseköltészetük, noha Horger méltán lehetőnek tartja, hogy népmeséik nem egytől-egyig a csángók mesealkotó képzetének tulajdon termékei, hanem eddig még pontosan ki nem mutatható számmal az egyetemes székely mesekincsből származnak.

Kötetünk 53 népmesét tartalmaz, melyeket Horger csupán három helységben (Pürkerecz, Zajzon és Tatrang) gyűjtött. Csak oly darabokat vett föl e kötetbe, «a melyek eddig a maguk egészében vagy legalább lényeges részükben még ismeretlenek». A közlés módját illetőleg abban állapodott meg, hogy nem ad fonetikai átírást, de azért a nyelvjárás jellemző vonásait nem mellőzte, sőt tanulságos mutatóul a 26. számút (*A megrakított óriás*) a kiejtésnek hú jelölésével közli. Ez helyes; kevésbbé helyes, hogy jegyzeteiben nem utalt sehogy az egyes motívumok eredetére vagy vándorlására, «a mely úgyis csak a szaktudóst érdekli és úgy se lehetne teljes». Ez igaz, de az ily gyűjtemények olvasói mégis elsősorban «szaktudósok» és a sokat hánytorgatott «teljesség» csak beteges követelmény, melylyel okos ember sehol soha elő nem áll. Hisz elég lett volna az egyes daraboknál az egyik vagy másik külföldi nagy gyűjteményre utalni, a hol a kutató azután megkapta volna a további útbaigazítást. Hogy az összehasonlító mesevizsgálat anyagát a philologusok úgyis észreveszik, az talán igaz, de bizonyos az is, hogy Horger egy-két utalással rendkívül megkönnyítette volna épen nem kényelmes munkájukat. Hisz ily észjárással a jegyzetekben az egyes darabok magyar változataira sem kellett volna utalnia, mert ezeket is észrevették volna a philologusok, pedig ez adatokkal bizonyára nagy

hálára kötelezte le szerző mindazokat, a kik a népmeséket nemcsak mulatságos időtöltésül olvassák. E jegyzetekben helyesen kifogásolja, hogy a mesék Kriza, Merényi és Arany László gyűjteményeiben aesthetikai szempontból kikerekítve és stilizálva vannak; de félreértések kikerülése végett jó lett volna megjegyezni, hogy azért Merényi még nem tartozik a másik két kitűnő gyűjtővel egy sorba.

Igen érdekes a 25. számú mese (*A kicsi kígyó, a macska és a féreg*), mely verses formájánál fogva unikum a magyar népmesék közt; még érdekesebb az az adat, hogy két csángó ember «a havasi erdőkben favágás vagy fűrészelés közben rendszeren a fejszecsapások vagy fűrészfárás taktusára mondták ezt a mesét, még pedig felváltva néhány szót vagy sort az egyik és néhányat a másik» (456. l.). Horger, úgy látszik, nem tudja, hogy ez adattal remek bizonyítékot szolgáltatott Karl Bücher nagy föltűnést keltett és egyetemes helyesléssel fogadott azon föltevéséhez (*Arbeit und Rhythmus*, 1896), hogy rhythmus és testi munka eredetileg együtt járnak és hogy ez utóbbi voltaképen a rhythmus és közvetve a költészet szülője. Végül megjegyzem még, hogy e kötetben is kapunk úgynevezett Cymbelin-, helyesebben Imogen-mesét (22. sz. *A disznópásztor leánya*), a milyen újabban többféle került napfényre, de kapunk egyéb nemzetközi érdekes anyagot is, melynek részletes tárgyalása azonban csakugyan szakfolyóiratba való.

A kötet a legszélesebb körök érdeklődésére méltó igen élvezetes olvasmány, a meseköltészet szempontjából pedig rendkívül értékes anyag, melynek tudományos földolgozására fölhívjuk philologusaink figyelmét.

rs.

Anatole France: Vie de Jeanne d'Arc. Tome I, II. Paris, Calmann-Lévy. LXXVIII. 553 és 483 l.

Az elmúlt esztendőben nemzetközi versengésnek tanui lehettünk, mely az orléans-i szűz, Romée Izabella leányának történetét igyekezett új világitásban bemutatni. A ritusok congregatioja 1908 decz. 5-én a szentszék elé terjeszthette három csodáról szóló jelentését, melynek alapján X. Pius pápa megadta a boldoggá avatásához jóváhagyását. Dupanloup püspök 1852-ben megpendítette, de az előző pápák nem tartották időszerűnek.

Anatole France vagy valódi nevén Thibault Jakab Antal a fent idézett két kötetes nagy munkájában új Jeanne-t állít olvasója szeme elé. Lang Anrew angol történétíró utána nyomban felszólalt és egy terjedelmes kötetben helyreigazítja, valódi értékére szállítja le a pinguinek historiographusának állításait. (*The Maid of France*. London, 1908.)

A történetírás minden korban foglalkozott Jeanne d'Arc tetteivel. A kutatásra alapvető volt Quicherat Jules öt kötetes nagy gyűjteménye, mely a két per iratainak szövegét, a krónikák és kisebb költői művek tanúságát közölte. (*Procès de condamnation et de réhabilitation de Jeanne d'Arc*. Paris, I—V. k. 1841—1849. Wien: Kais Hofb. 400. 002—B). Az egyre növekvő történeti irodalomról Chevalier bibliographiája nyújt áttekintést (*Répertoire des sources historiques du Moyen Age*, Paris 8-r., 1877). A magyar irodalomban eddig alig van nyoma. Marczali egy könyvismertető cikkén kívül (*Budapesti Szemle* XVII. (1878) 335—373) csak Michelet művének lefordításáról szólhatunk (ford. De Gerando Antonia, Kolozsvár, 1893). A költői irodalom csaknem ép oly gazdag; francziák, angolok, németek, spanyolok, olaszok (Puccini és Verdi operái) egyaránt kivették részüket, magyar nyelven nem akadt se dicsérője, se ócsárlója. Lanéry d'Arc könyve ad fogalmat a költői feldolgozások gazdagságáról (*Bibliographie des ouvrages relatifs à Jeanne d'Arc*, Paris, 1888). Anatole France feltűnést keltett könyvének rövid ismertetésével talán ráterelhetem a figyelmet a világtörténelem egyik tüneményszerű és még ma is rejtélyes alakjára.*)

Az egykorú történétírók szemét a legendákba és csodákba vetett hit, a későbbi századokéit a vallási, a politikai, a nemzeti álláspont homályosítja el. France elfogulatlanul kereste az igazságot, de azt gazdag egyéniségének tükrében mutatja, tárgyát mint költő, nem mint történétíró fogta fel. Nem került el számos elődjének egyoldalúságát, a kik vagy az elítélő vagy a felmentő per Jeanne-ját ismerték. Quicherat és mások műveiben tanulmányozta mindkét per iratait, de képzeletét a felmentő per hősnője

*) F. könyvéről találó bírálatot közölt a *B. Sz.* 1908. évi aug. száma Angyal Dávidtól. Az újabb ismertetést az azóta Monod (*Revue hist.* XCVIII. (1908) 440—446. l.), Reinach (*Revue crit.* XLIII. (1909) 182—188. l.) tollából megjelent bírálatok felhasználása és a bővebb tartalmi elemzés okolja meg.

ragadta meg. Az eseményeket eredeti színezéssel és természetes kapcsolatukban mondja el. A Rouvrai mellett vívott szerencsétlen csata után (1429 febr. 23.) Baudricourt, Vaucouleurs lorraine-i város kapitánya egy Domremyben született Jeanne d'Arc (a nemesi levélben d'Ay) nevű parasztleányt küldött Chinonba, VII. Károly udvarába. A leánynak serdülő kora óta látomásai voltak és papok tanítása nyomán azt állította, hogy az Úr küldi Franciaország felszabadítására; az angolokat ki fogja űzni és a királyt Reims-be vezeti, hogy ott megkoronázzák. A király hosszas tanakodás után, mely alatt a csodás leánynak már híre ment, támogatását elfogadta és élelmi szerekkel az ostromlott Orléans-ba küldte.

Jeanne-hoz csatlakozott Pasquerel barát, néhány kóbor clericus, a kik íródeákként és levélvivőként szolgáltak. Zászlóval, egyházi énekkel mintegy körmenetben vonultak a megszállt város alá. A leány férfiruhát öltött, lóra ült és kardot viselt, de az egész háború alatt vért nem ontott. A hadi tudományról sejtelve se volt, lelkesített, de nem vezetett. Egyenesen az angolok ellen szeretett volna indulni, de a csapat vezérei óvatosan délről a Loire bal partján megkerülték az angolok erődítményeit és a vizen át szerencsésen bejutottak a városba. Dunois hősiességével védte Orléans-t és Salisbury ostromló serege már kimerült. A polgárok megrohanták Saint-Loup erődöt és bevették (máj. 4.); az ostromhoz Jeanne majdnem későn érkezett, mert elaludt. Három nap mulva a haditanács határozata ellenére, melyet azonban a Pucelle nem is ismert, megtámadták a Loire hidja előtt álló Tournelles erődöt; az ostrom már eredménytelennek látszott, a szűz megsebesült, de kitartásra buzdított és a francziák az erődöt az éj beállta előtt bevették s a hidon át tértek vissza. Másnap az angolok elvonultak (máj. 8.) és a győztes védők nem is vették őket üzőbe. A város megmentője ezután királyával megy a többi elpártolt vagy elhódított város visszavívására. A leányt talizmánnak, lelkesítő szimbolumnak tekintették. Jargeau (jun. 12.) Beaugency (jun. 16.), Patay (jun. 18.), megadták magukat, sőt az utóbbi helyen az angolokat is megverték. Jeanne ebben az ütközetben látta, a mint egy francia katona angol foglyokat vezetett és az egyiket oly erősen fejbeütötte, hogy az félholtan esett össze. A leány leszállt lováról, az angolt meggyóntatta, fejét tartotta és tőle telhetőleg megvigasztalta. Ennyi része volt a patay-i csatában. A királyt ezután rábírta, hogy Reims-be vonul-

jon, a mi határozottan téves lépés volt. Ekkor kellett volna Páris ellen indulni, mert az kardcsapás nélkül meghódolt volna. Nem a számítás, hanem a fanatizmus vezette Jeannet. De nemcsak ő sürgette a koronázási körmenetet a félországon át. Regnault de Chartres, Reims érseke, az ország kancellárja ép anynyira óhajtotta, hogy a királyt megkoronázzák és állásánál fogva a parasztleánynál jobban érvényesíthette akaratát. Neki érdekében volt, hogy a királyt a szent olajtartóval felkenje és egyuttal érsekségét visszaszerezze. Auxerre, Troyes, Châlons-sur-Marne, Reims kardcsapás nélkül, rövid alku árán meghódoltak és júl. 17-én a királyt megkoronázták. Jeanne ekkor indult Páris ellen Château-Thierry, Crépy, Compiègne városokon át. A hadvezetőség komoly ostromra nem is gondolt, inkább árulásra vagy önkéntes meghódulásra számított. Jeanne Saint-Denisből portyázásra indult, de a város falairól az ostromot visszaverték (szept. 8.). Saint-Pierre-le-Moutier városát elfoglalták a francziák, de La Charité ostrománál visszaverték őket. A király az év vége felé (decz. 29.) Melun-sur-Yèvreben a szüzet és családját nemesi rangra emelte. Fegyverszünet vetett véget a további hadakozásnak. A következő év husvétján Melun elé vonult és ekkor látomása volt, melyben szent Katalin és szent Margit tudtára adták, hogy szent János napja (jun. 24.) előtt foglyul esik. Az angolok ostrom alá vették Compiègne-t (máj. 20.) és Jeanne a város segítségére sietett. Az őrség egy részével kiment és a katonák az egyik ellenséges tábort fosztogatni kezdték. A luxemburgi herczeg váratlan odaérkezett, a francziák a városba futamodtak és a hidat felvonták. A hős leány néhány hívével künn rekedt és elfogták. Mialatt a luxemburgi herczeg, burgundiai János hűbérese Beaulieu, majd Beaurevoir várában őriztette, a francia párt sa király semmit sem tettek megmentésére. Az udvarnál nem fondorkodtak ellene, hanem közönyösen vették vagy nem mertek Bedford és a Sorbonne ellen fellépni. Újabb szentéletű leányokkal kísérleteztek, de kevés eredménnyel. Jeanne vetélytársnője volt két breton nő, a kiket az angolok elfogtak és az egyiket, La Pieronne-t, meg is égették. A harmadikat, Catherine La Rochelle-t Párisban egyházi törvényszék elé állították, de szabadon bocsátották. Nem ez a sors várt Jeanne-ra, Cauchon Pierre, Beauvais püspöke a Sorbonne nevében kiadatását követelte és a luxemburgi herczeg 10,000 livre-ért kiszolgáltatta az angolok pártján álló püspöknek. VI. Henrik angol király Cauchon püspököt bizta

meg a pör vezetésével (1431 jan. 3.), mely három hónapig tartott (febr. 21-től május 30-ig). A leány végre aláírta az ünnepélyes esküvel megerősített lemondó nyilatkozatot (abjuration), az egyház tanításának alávetette magát és megígérte, hogy többé nem jár férfiruhában. De bírái börtönében hagyták régi ruháit és ezeket ismét felvette, szentjeinek sugallatára néhány vigyázatlan szót ejtett, ezért mint visszaeső bűnöst az egyházból kiközösítették s a világi hatalomnak kiszolgáltatták, Rouen piacán máglyán égették el (máj. 30.) Tizenhárom év múlva az ország felszabadult az angol uralom alól és VII. Károly ekkor gondolt arra, hogy az orléans-i szűz emlékét tisztázza. Együttal saját nevérol is le akarta mosni azt a foltot, a mit a rouen-i inkább politikai, mint egyházi pör ítélete rajta ejtett. A szűz édesanyja, Romée Izabella, Párisban a pápa megbízottjainál kérte a pör felújítását (1455. nov. 7.) Egy év múlva az első ítéletet megsemmisítették és Jeanne-t ártatlannak nyilvánították (1456 jun. 16.)

France eredetiségét nem új tények felderítésében kell látnunk. Quicherat gyűjteményes művéből bőven merített, a legapróbb részletekre talált ott adatokat. A művészi feldolgozás, az események új csoportosítása és magyarázata, a kor jellemzése, ez az, a mivel *Thais* szerzője feltűnik. A regényíró szólalt meg, habár történeti munkát akart írni. A Jeanne d'Arc nevéhez fűződő legendára elődeinél nagyobb gondja volt. Több ízben (I, 534—553, II, 28—37) elemzi, ízekre bontja a legendaszerű tényeket, vagy a költői hagyományt és csak azt fogadja el, a mit a mai történeti és természettudományi ismeretek alapján megérthet. A függelékben idézi Dumas orvos levelét, mely szerint Jeanne hiszterikus leány volt, látomásait ez magyarázza, de cselekedeteit ebből meg nem értjük. Hecker és Brierre de Boismont, a kiket Marczali idéz (*Budapesti Szemle* XVII. (1878) 369. l. j.) ebben megelőzték és ebből a forrásból ötödfél század múlva nem várhatunk nagyobb világosságot. Jeanne és kortársainak lelki világát sokkal tisztábban látjuk a szentek életének ismeretével. Ezt a háttérrel France könyve meglepő tisztasággal tárja elénk. Bőven merített az *Arany legendából*, mely Roze francia fordításában szórakoztató olvasmány és a novellaíró tollára való tárgy (*La Légende Dorée de Jacques de Voragine*. Paris I—III. (1902), Szent Katalin, Margit, Ágnes életének főbb eseményeit egész terjedelmükben közli. A szentek élete döntő hatással volt Jeanne élete folyására, a legendában teljesen azok mintájára formáltak

át. A szüzességbe vetették hitöket, mert már a pogány idők óta a szűzeknek emberfeletti erőt, tehetséget tulajdonítottak (I, 236). Jóslatok előre jelezték Jeanne születését és tetteit. Merlin ismert elferdített jóslatán kívül Eugelida magyar királyleány szájába adtak a szűzre vonatkozó jóvendölést. Már Quicherat közölte, de eddig kevés ügyet vetettek rá. France nézete szerint 1429 július havában, a koronázás után koholta egy armagnac pap. A provençe-i kovácsról (1699) és egy középfrancia parasztról (1816) szóló tudósításokat függelékben adja; ezek Jeannehoz hasonló visionariusok voltak, az egyik XIV. Lajosnál, a másik XVIII. Lajos királynál talált hitelre.

Sylvestre Bonnard szerzője türelmes minden emberi gyengeséggel szemben, de az egyház szereplését mindig szelid satirával festi. Jeanne-t szent leánynak tekinti, a ki eszköze és áldozata volt az egyház fanatizmusának. Teljesen osztja Voltaire történeti művében (*Essai sur les moeurs*, 1756) vallott felfogását és könyve részleteiben érdekesebb mint egészében. Jeanne tüneményes alakját igyekezett az emberi lélek ismerete alapján lehetőleg híven megrajzolni, de a századok vastag rétege csak a kitartó kutatónak engedi meg, hogy tiszta aranyat hozzon a felszínre. France a saját lelkéből meríti, a mit a források megtagad tak. Csillogó képet mutat, de Goethe szavát olvashatjuk rá: «Es ist im Grund der Herrn eigner Geist in dem die Zeiten sich bespiegeln».

Karl Lajos.

Új magyar könyvek.

Ambrus Zoltán munkái Budapest, 1908. Révai Testvérek. (8-r.) Egy kötet 4 K.

IX. köt. Giroflé és Girofla. Regény. A türelmes Grizeldisz. Elbeszélés. (273 l.)

X. köt. Leányok, asszonyok. Elbeszélések. (336 l.)

XI. köt. Budapesti mesék. Elbeszélések (362 l.)

XII. köt. Furcsa emberek. Elbeszélések. (318 l.)

Baumgarten Izidor dr. Büntetőjogi tanulmányok. 1882—1906. I. kötet. Budapest, 1907. Grill. (8-r. 471 l.) 6 K.

Compass, Pénzügyi —. 1908/1909. Szerkeszti Kormos Alfréd. A nyilvános számadásra kötelezett vállalatok és a nagyipar évkönyve. XVIII, évf. I. rész. Budapest. II. rész. Vidék. Budapest, 1908. Apolló r.-t. (8-r. LVIII, 560, 1178 l.) 16 K.

Emlékkönyv Beöthy Zsolt születésének hatvanadik fordulójára. Irták tanítványai, barátai, tisztelői. Budapest. 1908. Athenæum, (8-r. 679 l.) 15 K.

Fenyves Ferencz. A differenciál és integrál számítás elemei. Budapest, 1908. Kilián utóda. (8-r. 128 l.) 1 K 50 f.

Herczeg Ferencz. Kaland és egyéb elbeszélések. Budapest, 1908. Singer és Wolfner. (8-r. 221 l.) 4 K.

Ichlicska Ferencz. Pikler belátásos elmélete. Pikler jogbölcseletének és világnézetének kritikai vizsgálata. Budapest, 1908. Kókai L. (8-r. XII, 308 l.) 4 K.

Kriszthaber Adolf dr. A választói jog kiterjesztése. Budapest, 1907. Deutsch. (8-r. 143 l.) 3 K.

Kuthy Sándor. Versek. 1904.—1906. Budapest, 1907. Singer és Wolfner. (8-r. 160 l.) 2 K.

Lengyel Laura. Egy leány. (Egyetemes Regénytár. XXIV. évf. 18. köt.) Budapest 1908. Singer és Wolfner. (8-r. 157 l.) 1 korona.

Mössmer Pál dr. A német tudományos socialismus. Budapest, 1908. Grill K. (8-r. 310 l.) 6 K.

Navrotil Ákos dr. A társadalmi gazdaságtan és a közházartástan vázlata. Budapest, 1908. Grill. (8 r. XII, 360 l.) 7 K.

Osváth János. Nemzeti Zeneművészet. Történetkritikai tanulmány. I. rész. Budapest, 1908. Toldi L. (8-r. 175 l.) 4 K.

Pakots József. Egy karrier története. Regény. Budapest, 1908. Grill K. (8-r. 201 l.) 4 K.

Reiner János. Az egyházi házasságkötési jog tanárok ki fejlődése. Budapest, Szt.-István t. 1908. (8-r. 204 l.) 6 K.

Sárközi Imre. A nádasi Sárközy család. Budapest, Kilián utóda. 1907. (8-r. VII. 87 l.) 5 K.

Tonelli Sándor. A londoni nemzetközi szabadkereskedelmi kongresszus. Budapest, 1908. Ráth M. (8-r. 40 l.) 80 f.

Törvény, Alsóbbrendű vasutakról szóló — tervezete. Kiadta Kossuth Ferencz kereskedelemügyi m. kir. minister. 1—3 kötet. Budapest, Athenæum, 1908. (8-r. 458, 522, 262 l.) 10 K.

Zelenyák János dr. A gyógynövények hatása és használata. Budapest, Szt.-István-t. 1908. (8-r. LII, 256 l., 39 tábla.) 11 K.

Zsoldos László. Barátom a huszárfőhadnagy és egyéb történetek. Mikszáth Kálmán előszavával és Linek Lajos rajzaival. Budapest, 1908. Budapesti Hirlap. (8-r. 158 l.) 3 K.

BOSNYÁK BÁNOK ÉS KIRÁLYOK.

A Balkán-félsziget észak-nyugati részének ethnikai viszonyait rendszeresen úgy szokták feltüntetni, mintha akkor, a mikor az avar pusztítás folytán elnéptelenedtek e területek és Heraclius császár (610—641) a Kárpátok lejtőiről két szláv törzset: szerbeket és horvátokat oda telepített, a régibb szláv lakosság teljesen elpusztult volna és területét a szerbek és horvátok foglalták volna el. Ez mindenesetre túlzás. Régibb szláv törzsek már Augustus császár idejében lehettek Pannoniában, a mai magyar Dunántúlon, és Dél-Magyarországon. Ptolemaeus térképén a Balaton déli részein találunk egy népet feljegyezve: «Oseriates». Osero pedig szlávul tavat jelent. Itt tehát már akkor lakott egy szláv törzs. Azonkívül Pannonia és Dácia közt, tehát a Duna-Tisza közén találunk egy népet: Jazyges. Ezeket nem kell épen a mai jászok elődeinek tekinteni, valószínűleg szlávok voltak. És végre a Cserna vizén «Ad Mediam» a mai Mehádia (Herkulesfürdő) alatt és a mai Orsova vidékén találunk egy várost, a melyet egy ottani feliratos kő (Mommsen C. I. L. III. 1568. szám) úgy nevez: «Tsierna», a római írók így írják «Tierna» és «Zerna», Ptolemeus térképén pedig «Dierna». Mindezek nyilvánvaló kísérletek latin és görög átírásban visszaadni a cs mássalhangzót. Cserna pedig «fekete», annyira kétségtelenül szláv szó, hogy ottan már régen szláv lakosságnak kellett lenni. A szláv tenger áramlata, mely a mai Németországot nyugatnak Brémaig, délnek Regensburgig betöltötte, a rómaiakat kiszorította Dáciából, már a kereszténység első századaiban — a legújabb kutatások szerint már a II. századtól kezdve, de tán még elébb — lassanként beszivárgott a Balkán-félszigetre is. Talán még a byzanciaktól tanulták a magyarok azt a

példabeszédet, hogy fogadd be a tótot a házádba, kiver belőle. Mert a Balkán-félszigeten ezek a szlávok eleintén mint békés telepések jelentek meg, hogy aztán, mikor már nagy számmal voltak, kiszorítsák és elpusztítsák a lakosságot, mely ekkor a Balkán-félsziget észak-nyugati részein már teljesen romanizálva volt. Maurikios császár után (meghalt 602-ben), a ki utoljára kísérelte meg a dunai határ tartását, ezek a szlávok a legtöbb balkán országnak véglegesen birtokába jutottak, sőt letelepedtek Athén körül és Spártában is.

Egymás között és a byzanci császárokkal mindig vilongásban és háborúban, hol egészen függetlenek voltak, hol meghódoltak a kelet-római uralomnak. De már azelőtt oly jelentőségre emelkedtek, hogy egy ilyen balkán-félszigeti tót ember, — már mint abban az értelemben, ahogy' a régi magyarok mindezeket tótoknak és pl. Slavóniát Tótországnak nevezték, — becsületes nevén *Upravla*, római császárrá emelkedik és a római jogot codifikálja Justinian (527—565) név alatt. Ezeket az egymással közel rokon különböző szláv törzseket a byzanci írók sklabinoi, a rómaiak sklavones név alatt foglalják össze és bármilyen pusztítók voltak a népvándorlás hadjáratai, szó sem lehet arról, hogy az avarok ezt az egész szláv lakosságot a Balkán félsziget észak-nyugati részeiben teljesen kipusztíthatták volna, sőt betöréseik nyomán és hadi szövetségükben maguk is újabb szláv törzseket vittek oda.

És ez teljesen világos lesz kétségtelenül hiteles és megbízható tanúság szerint. Mert Constantinus Porphyrogenitus (+ 959) *A birodalom kormányzásáról* írt nagy munkájában az ő idejében élő szláv törzseket és tartományokat nagy részletességgel és pontossággal ismerteti. Innen kitünik, hogy az ő idejében Horvátország «Szerblia» területe aránylag igen kicsiny volt. Kitünik nevezetesen, hogy a szerbek területének határa, kiindulva a Narenta forrásaitól dél felé, megkerülve a Pliva, Tára és Lim forrásait, innen észak felé befoglalta az Ibár felső folyását és onnan a keleti határt képezve, tovább északnak indul, a mai Novibazár mellett Belgrád felé. Azonban Rass, a melytől a későbbi Rascia (Rácország) nevét vette, valamint maga Belgrád is, akkor Bulgáriához tartozott. A nyugati határ a Narenta forrásaitól a Drin és a Bosna vízrendszere közt ment észak felé.

Hogy ez az aránylag kis terület elérte-e északon a Szávát, az nem tűnik ki, de nem is valószínű. Mert a Dráva—Száva között mindjárt eleintén megszállották a honfoglaló magyarok. Viszont Constantinus Porphyrogenitus szerint a horvátok tartománya a mai Dalmácia északi részeiben terült el és délkeletnek határzsupái voltak Cetina, Pleva, Imoski és Livno. Constantinus Porphyrogenitus felsorolja a többi szláv tartományokat is és ezeknek egy részét, de nem valamennyit, szintén szerb fajúnak mondja. Topographiájában azonban Horvátország és «Szerbia» közt meglehetősen hézag marad, épen a mai Bosznia szívében, a Boszna és Verbász folyói közt és világos, hogy midőn ilyen módon határolja körül az akkori szerbeket és horvátokat, itten oly sklabin törzsek maradványát kell keresnünk, a melyek régen Heraklius császár s a szerbek és horvátok betelepítése előtt már elfoglalták a Balkán-félsziget túlnyomó részét.

Ujabbán délszláv írók, bizonyos modern politikai törekvések hatása alatt, mesének vitatják a Heraclius-féle telepítést, bár velencei krónikák által is igazolva van. De bármikor és bárhogyan jöttek volna szerbek és horvátok, nem voltak az egyedüli szláv törzsek, melyek a Balkán-félsziget e részén letelepedtek. Igaz, hogy azután később úgy a szerbek, mint a horvátok sokkal nagyobb területet hódítottak meg és foglaltak el, melynek lakossága azután nem törzsi eredeténél fogva, de igen is a történelmi fejlődésnél fogva szerb és horvát lett. De sohasem foglalták el állandóbban sem a horvátok, sem a szerbek épen a mai Boszniának java részét. A szerbek később birtak ugyan egyes részeket, különösen a mai Herczegovinában, nevezetesen Humot és Travunjét, de ez is csak múló hódítás volt. De a mi még a nemzetiségi viszonyokat illeti, ha épen a mai Bosznia lakossága nem származik fajra sem szerbektől, sem horvátoktól, ha másfelől a történelmi fejlődés által sem lehetett szerb vagy horvát, a mint később más régibb balkán-félszigeti szláv törzsek kétségkívül szerbökké lettek, ethnikailag is lényegesen különbözik a szerbektől és horvátoktól.

A romanizált bár, de illyr fajú őslakoságnak a bekövetkezett assimilatio útján az első szláv telepésekre és hódítókra kellett a legnagyobb anthropologiai hatást gyakorolnia.

rolni. Ebből is kitűnik, hogy horvátok és szerbek aránylag később érkeztek, mert sokkal kevésbé mutatják az eredeti szláv typus ez átalakulását. Egyik akadémiai értekezésemben *) tüzetesen kimutattam az illyr őslakók hatását a bosnyák faj fejlődésére, mely hatás alatt a bosnyákok nemcsak egész jellemükre, hanem anthropologice is egészben és nagyban szembetűnően különböznek a fajtiszta szerbektől és horvátoktól és fajjellegre pl. épen csak azon szerbekkel azonosak, a kik csak a történelmi fejlődés által lettek szerbekké, de származásra azonosak a bosnyákokkal, utódai azon sklabinoknak, a kik még illyr-albán őslakoságot nagy mértékben asszimilálták. A régi illyr, illetve albán fajtulajdonság az, hogy állami rendet mindig nehezen tűrtek, maguk közt mindig hajlandók voltak háborús villongásokra és ideáljuk a szabadságról az volt, hogy ha mással nem, hát egymással harcolnak, mihelyt csak erősebb kéz nem tartotta fenn a rendet. Igaz, hogy szerbek, horvátok, bosnyákok egy nyelvsoportot alkotnak, mely azonban néhány fő és számos apró nyelvjárásra szakad, ma is mutatva az eredeti törzs-különbségeket. Igaz, hogy ma mind a három népnek egy az irodalmi nyelve, de ez a modern irodalmi nyelv a szerbeknél és horvátoknál úgy keletkezett, hogy azon nyelvjárásokat, melyeket irodalmilag még a XIX. század közepetájáig használtak, jeles írók és nyelvtisztítók vezetése alatt elhagyva, mai irodalmi nyelvüket azon régi virágzó és jelentékeny irodalom alapján alakították át, mely Ragusában keletkezett, a Herzegovinából származó írók által, a hercegovinai nyelvjárásban, hatása alatt az olasz irodalom nagy virágzásának, a minthogy ez írók nagy része szlávul is, olaszul is írt. A dolog tehát úgy áll, hogy a szerbek és a horvátok is irodalmi nyelvnek egyik boszniai nyelvjárást fogadták el.

Ha már mostan a nemzetiségi elven túl a történelmi fejlődés szempontjából vizsgáljuk e népeket, akkor a szerb és horvát igények Boszniára kétségkívül még rosszabbul állanak. Mert fajra nézve végre is kétségkívül a legszorosabb rokonságban, egyazon szláv töből erednek. De történelmileg egészen önállóan fejlődtek. Mert ha láttuk, hogy

*) *Az őslakók hatása a bosnyák faj alakulására. 1902.*

az eredetileg kicsiny horvát és szerb törzsek — és pedig többnyire magyar védelemmel és segítséggel, — területüket később jelentékenyen kiterjesztették és sok százados történelmi fejlődés által szerbökké és horvátokká tettek olyan szláv törzsek, a melyek nem voltak eredetileg azok, viszont Boszniában hasonló történelmi fejlődés olyan régen kezdődött és olyan sokáig tartott s annyira függetlenül tudta magát, persze ismét magyar segítséggel és védelemmel, fenntartani a szerb és horvát terjeszkedési törekvésekkel szemközt, hogy a bosnyák népet ezen történelmi fejlődés alapján is ép úgy megkülönböztetett önálló népnek kell tekintenünk, mint a hogyan szerbek és horvátok külön-külön nemzetek, jóllehet egyazon nyelvet beszélnek.

Már Constantinus Porphyrogenitus *De administrando imperio* című művében foglalkozik a bosnyákokkal és a bosnyák zsupákkal. A kis «Bosona» szerinte az általa körülírt Szerbiától függő, de külön országoeska — «chorion» — a felső Bosznán fekszik, melynek régi neve — a rómaiaknál bizonyynyal illyr töből «Basanus», nem «Basante» — adta nyilván szláv kiejtéssel az ott megtelepült törzsnek és földnek nevét. A viszony tehát világosan az, hogy a Drina mentén letelepített erősebb szerb törzs hatalma alá akarta hajlítani a régibb sklabin telepedésekből a Boszna tövén fennmaradt egyik kisebb törzset, mely vérségi kötelékében, az ósszláv zadruga módjára, mint külön clan élt zsupánjának patriarchalis uralma alatt és zsupáját mint külön országoeskát fenn tudta tartani. Ha ez a Bosona az akkori Szerbiához, lakossága a szerbekhez tartozott volna, akkor a császári író az ő Szerbiájában sorolta volna fel őket és nem mondta volna, hogy Szerbiától függő, de külön országoeska. A függés Constantinus Porphyrogenitus idejében abból állott, hogy a mai Bosznia ezen kis zsupája felett a szomszédos és nagyobb szerb törzs hatalmi befolyást gyakorolt. De hogy ez a befolyás és ez a függés a kis Bosonának nem tetszett, hogy népe szerbnek nem tekintette és nem érezte magát, igen hamar kiviláglék. Nem sokára azután, hogy először történik erről a Bosonáról említés, jelennek meg ottan a magyarok is és pedig nyilván barátságos viszonyban a boszniai törzshöz, mert ennek főnöke később a magyarokhoz menekül. Egy különben kevés történelmi hitelességgel bíró és inkább phantastikus krónika, a melyet

a dioklaei presbyter *Regnum sclavorum* ezímen írt, valószínűleg Antivariban, a XII. század elején, körülbelül úgy, mint Anonymus, a ki az ő korabeli viszonyokat egyszersmind a múlt viszonyainak tünteti fel, azt mondja, hogy egy magyar princeps «Kiis» gyors lovasaival Bosznián át a Drináig, szerb területre hatolt. A «Princeps Ungarinarum» itt ugyan elesett, de a szerb fejedelem Csaszláv, a ki a magyarokat a Szerémségig üldözte, itt szintén életével lakolt és halála után országa is elpusztult, úgy hogy Bosznia ismét egészen függetlenné lett. De ugyanezen krónika szerint Kresimir horvát király elüzi a boszniai fejedelmet, a kit a krónika már bánnak nevez és ez «a magyar királyhoz» menekül. Bármilyen csekély a diocleai presbyter történelmi hitelessége és kritikája, melylyel például a gótokat összezavarja a szlávokkal, a nagy-morva Szvatoplukot megteszi az összes szlávok, a dél-szlávok királyává is, saját korának viszonyait ráfogja a múltra, ephemer főnökségekből egységes uralkodói láncolatot csinál, ismereteinek hézagait önkényes compositiókkal tölti ki: mégis azt kell mondanunk, hogy ezt az egész epizódot, melyre valamely hézag kitöltésére egyáltalán nem volt szüksége, nem szophatta újjából, hanem élő hagyományból meríthette és az ilyen mögött rendesen van valami történelmi esemény.

A honfoglaló magyarok első megjelenése a Bosznán és az akkori kis szerb fejedelemségben, bizonyára mély és maradandó benyomást tett és annyival inkább fenntartotta magát az emlékezetben, mert a magyarok mind fokozódó mértékben nyúltak bele az ottani fejlődésbe. Az egészből azt látjuk, hogy a magyar befolyás ott volt már Bosznia bölcsőjénél, a kis bosznai zsupa, mely sem szerb, sem horvát nem akart lenni, a kettős elnyomás ellen a magyaroknál keresett és talált védelmet és menedéket, valamint később is, a hogyan még látni fogjuk, magyar támaszszal növekedett jelentékeny országgá, úgy hogy bátran mondhatjuk Boszniát, kezdettől végig, a magyar politika alkotásának.

A X. században alakult horvát királyság azonban ép oly kevésbé képes magát fenntartani, mint az első szerb fejedelemség. A X. század végén a byzanci császár, II. Basil Bulgaroktonos, még egyszer megkísérli a byzanci hatalom helyreállítását az egész Balkán-félszigeten. Utódai követik.

Byzancz, a mely mindenkor csak saját hűbéreseinek ismerte el a horvát királyokat, s Velenceze egyként magának tulajdonítja Dalmáciát és Horvátországot és győzelmes fegyverrel érvényesítik is ismételve követeléseiket. Ennek során a horvátok képtelenek maguk fenntartani új királyságukat, a mely csak a X. században keletkezett, a magyar szent korona alatt keresnek és találnak védelmet és Tenger-Fehérvár, Biográd-Primorszki, a mai Zára Vecchia várában megkoronázzák Kálmán királyt. Egy 1135-iki okmány az első, mely a magyar királyt, II. Bélát «Dei gratia Hungariae, Dalmatiæ, Croatiae, *Rumæque* rex»-nek írja. A Ráma a Narentának egy kis mellékfolyója. A Ráma völgye a Livno, az akkori horvát zsupa felé húzódik. Az e völgyet lakó szláv törzs az akkor már a magyar koronához kapcsolt horvát határokat nyugtalaníthatta és ezeknek védelmében foglalta el a magyar király. Valószínű, hogy a boszniai zsupán is ez alkalommal keresett a magyar korona védelme alatt biztonságot, a minek példáit már különben is láttuk, és hogy a magyar királyok fe véduraságra igényt is tartottak. Mert azóta a magyar diplomatika Rámát mindig azonosította Boszniával és már II. Béla egyenesen Bosznia hercegének nevezi László fiát, de azért Boszniát magát az ottani zsupánok utódai mint bánok kormányozzák tovább. 1150-ben magyar sereg indul Bosznián át a byzantziak ellen. Az 1154-iki újabb hadjáratban Borics bosnyák bán seregével követi a magyar királyt Manuel császár ellen. A II. Béla halálát (1161) követő trón-viszályban Borics bánt eleinte II. László volt boszniai herceg és annak halála után (1163) IV. István hívei közt találjuk és pedig 1163-ban Esztergomban Magyarország zászlósaik közt felsorolva. Borics tetterős férfiú volt és a magyar véduraság támaszával már alatta éri el Bosznia körülbelül mai határait. Ekkor a szerbek már elveszítik a Drina balpartját. Kynnamos, Manuel császár historiographja és a diokleai presbyter egyaránt a Drinát és az imént említett horvát Livno melletti Boroglava hegységet mondják Bosznia határának keletre és nyugatra. A ragusai írók szerint a városukkal támadt viszály alatt és vallásos okokból Borics bán hadat viselt a rasciai (szerb) nagy-zsupán ellen is és elhódította ettől a fentebb említett *Hum* tartományát. Ez a tarto-

mány zöme a mai Hercegovinának, a mely inentől fogva állandó kapcsolatban marad Boszniával. Constantinus Porphyrogenitus említi, mint akkor még független területet. Lakosait Zachlumoinak nevezi, a mit helyesen hegymögieknek értelmmez. Az ország maga utóbb előfordúl mint Zachlumije, Chlumska Zemlje, a későbbi nyelv fejlődése szerint Chum, Hum, a latin okmányokban Chelmo, a magyarokban Halomföldre. Mert a latin collis, a franczia colline, a német Kuln, a szláv Chlum, a magyar Halom egy ugyanaz. Az egykori szerb területtől szakította el Borics a boráczi zsupát. ez által jutott a Drina partjához. A magyar név Berecz, a magyar okmányokban comitatus Berec. Ráma vidékét a magyaroktól kaphatta hű hadiszolgálatai jutalmául, de valószínű, hogy többet is kapott tőlük, Ozora és Só földjét; Ozora a mai Posavina egy része, az alsó Boszna vidéke, Zepcsétől a Szávaig. Nevét az Uzora vizétől veszi. Usora, Usura, Uxora, a magyar okmányokban comitatus Ozora név alatt fordul elő. Sóföldje a Sprécsa mente a Boszna és Drina közt. Costantinus Salenes név alatt Szerbiához tartozónak ismeri. Itt áll ma Tuzla városa és Tuz törökül szintén só. A latin okmányok úgy írják, hogy «Sale», a magyarok «Sou», «Sow». Tény, hogy a magyarok a Szerémséggel együtt a Száván túli részeket is elfoglalták a byzanciaktól és hogy Ozora és Só mindjárt Borics bán utódai alatt a bosnyák bánok birtokában van, hogy Borics bánnak ily adományozásra érdemei voltak és hogy végre a magyar királyok e megyékről később mindég a bosnyák bánságtól függetlenül intézkednek. Nemsokára Borics bán letünése után a Manuel császárral 1166-ban kötött békekötés folytán az összes Száván túli részek a Szerémséggel együtt III. István öcsésére, Béla hercegre szállnak, a ki mint Manuel védecze Konstantinápolyban élt. Béla Konstantinápolyban pénzt veret, mint rámai király. II. Bélától fogva megszilárdult Bosznia viszonya a magyar koronához, a mely viszonyban Bosznia a magyar koronánál keresett és talált védelmet a byzanciak törekvései ellen, követte a magyar királyok hadait, bánjának személyében megjelent a magyar országgyűlésen, feltalálta nemzeti autonómiájának és a szabad vallásgyakorlatnak biztosítékait. Mert a bosnyákok — és ez is külön fejlődésük

volt — az orthodox szerbek és a katolikus horvátok mellett fanatikusan ragaszkodtak a bogumil felekezethez, mely mintegy nemzeti vallásuk lett.

A bogumil heresis örmény manichæusok által terjesztve. Bogumil pópa után nevezve, a keresztyénség felvételével egyidőben terjedt el a délszlávok közt és a keresztyén felekezetek történetében az összekötő láncszem a régibb keleti vallásmozgalmak, arianusok és manichæusok és a nyugati reformatio; közt. Kegyetlenül üldözték az orthodox Bulgáriában és Szerbiában, a katolikus Horvátországban, de szabadon hódított a bosnyák törzsek közt és bizonyára egyik tényezője volt külön államalakulásuknak, nemzeti és történelmi fejlődésüknek. A bogumilek távol állnak Erasmustól, sőt Luthertól és Calvin-tól is. De történelmileg közel állnak leydeni Jánoshoz és Hussához. Mátyás király például hite szerint a cseh husszitákban és bosnyák bogumilekben egyazon eretnekség ellen harczolt. A bogumilek szerint a földet nem Isten, hanem Sátán teremtette, a gonosz principium, a kinek Isten hatalmat engedett hét napra. Az ó-testamentum is a Sátán műve, a ki Krisztus jöveteléig el tudta hitetni a világgal, hogy ő Isten. A házasság bűnös. Istentől semmi sem jöhet, a mi tökéletlen és Sátán tökéletlen és múló világa fölött áll Istennek örök és tökéletes világa. A keresztet elvetették, mert nem szabad tisztelni, a mivel Istent meg akarták gyalázní. Elvetették Istennek és a szenteknek képeit és szobrait, a papi rendet, a püspöki intézményt. Az oltári szentséget el nem ismerték, az áldozásban csak annyit láttak, hogy kenyeret esznek az Úr vacsorájának emlékére. Puritán életre törekedtek; azokat, a kik tartózkodtak a házasságtól, a nőtől, a bortól, a hústól, elnevezték a «jóknak, a «választottak»-nak és ezek pótolták a papságot. A házasságban élők is elküldték feleségeiket, mihelyt tökéletesek akartak lenni. Felbonthatlan szentséget nem láttak benne. A harangot az ördög trombitájának nevezték, oltár gyanánt terített asztal szolgált.

Boszniából terjedt el a heresis felső Olaszországba, a hol Pataria helység után híveit patareusoknak nevezték. Az albigensek egész szent könyvüket Boszniából kapták és a Rajnán a «Ketzer» szó a bogumilek egyik nevé-

ből: «cathari» (a tiszták) keletkeznek. A római pápák meg voltak győződve, hogy az egész nyugati reformatiót Boszniából vezeti és szervezi egy eretnek-pópa.

Bosznia növekedett területben, míg a magyar királyok a rámai királyok czímét viselték, a boszniai hercegi czímet fiaiknak adományozták, de az országot nemzeti bánok által kormányozták. A források hallgatása azt is tanúsítja, hogy a magyar trónöröklési viszályokon kívül semmi sem zavarta meg e békés viszonyt.

Innen fogva a bosnyák föld a magyar imperialis politikának a magyar tengerpartokról a Balkán-félsziget kellő közepe felé tolt fellegvára, melyből annyiszor daczoltunk Byzancz és majdan a török hatalmával és rajta tartottuk kezünket a Balkán-félszigeten épen úgy, mint Erdélyből az oláh tartományokon és Havasalján. Ez volt az erősség, melynek nekitámasztva hátunkat, megannyiszor újra s újra visszavetettük részeibe az akkori világ urát a tengereken, a kincseiben és fegyverkezésben egyaránt fényes Velenczét, valahányszor meg akarta vetni lábát a magyar tengerparton, el akarta szedni kereskedelmi és tengeri városainkat a fejedelmi Raguzától a kemény Jádráig és föllebb, melyekből magyar lobogó, Nagy Lajos lobogója alatt nagyszabású tengeri kereskedelmünk vitorlázott nemcsak Byzanczig és Egyiptomig, nemcsak Apuliáig és Szicziáliáig, hanem Catalaniáig, sőt a Hercules-oszlopain «plus ultra», ki a gibraltari szoroson, mely akkor még arab «Dzsebel-el-Tarik» volt, már királyok alatt európai és afrikai partjain, ki a kódös Angliáig és Flandriáig.

És midőn a mi magyar hazánkat el akarta törölni a föld színéről két római császár, keletről az egyik, nyugatról a másik: «Manuel in Christo Deo fidelis rex, Porphyrogenitus, Romanorum Imperator, piissimus, semper Sebastus, Augustus, . . . Dalmaticus, Ungaricus, Basthnicus, Servicus», és a Hohenstaufen Friedrich Barbarossa, und Römischer Kaiser, König in Germanien, allzeit Mehrer des Reiches, és a Magyarország aunihilására létesült coalitiohoz csatlakoztak északon az orosz nagyfejedelmek, kiken szintén rajtuk tartottuk kezünket, a kiewi Dolgarukij György és halicsi Vladimir és Manuel kóbor magyar trónjelöltje, Borisz Kolomanovics, Kálmán királyunk megtagadott fia,

délen pedig számlálhatlan gályáival Velence: II. Géza superioris diplomatiája pedig ezekkel szembeállította a másik nagy coalitiót, melyben szövetségesei voltak a német és olasz guelfek, IV. Welf sváb herczeg és II. Roger, a sziciliai normann- király vezetése alatt, élükön III. Jenő pápával, VII. Lajos francia király, Prooszlav Urasz, a náskai nagy-zsupán és északon Izjaszláv Msztiszlavics — a kiewi Dolgarukij vetélytársa — akkor szárazon és vízen a fellegvárunk körül folytak a nagy harcok, melyekben már-már szinte Byzancz alá kerül Magyarország, de a magyar szívósság utoljára is kiéli a római világigényeket római erények nélkül tápláló világhatalmat, mely innen-fogva feltartóztatlanul roskadozik, prédája minden kalandornak, míg a Balkán-félszigeten a magyar lesz az igazi úr, fölvirágzik Nagy Lajos birodalma, Zsigmondban a hatalmas magyar királyt választják a választófejedelmek római császárrá, Germánia királyává, Mátyás pedig ebből jogigényt formál, a pogánnyal szemben magának követeli a keresztény világ vezérszerepét és imperiumát.

Manuel császár halála után Kulin bánt találjuk Bosznia kormányzásában, «fiduciarius regni Hungariæ» czímen, jele, hogy mennyire megszilárdult már akkor, minden küzavar, a Manuel császár és a magyarok közt folyó háború mellett is, a viszony a magyar koronához. De a magyar királyok Bosznia anyagi fejlődésére is gondolnak s a rómaiak óta parlagon maradt bányák művelésére Magyarországról telepítenek oda szász bányászokat. A tatárjárás mélyen megingatta a magyar király hatalmát és tekintélyét a déli részeken is, úgy, hogy Ninoslav akkori bosnyák bán és IV. Béla közt viszály támadt, a melynek lényeges okait azonban vallási viszonyokban, a katholicismus és a bogumil felekezet közti viszályokban kell keresni. A magyar királyok innen fogva házuk rokonaira és magyar főurakra bizzák az országot és felhagynak a bogumilek erőszakos üldözésével.

Egy századon át hiába sürgetik a római pápák a kereszties háborút ellenük. E korszak, a melyben Nagy Lajos mellett a bosnyák bán leánya ül a magyar trónon, méltán nevezhető Bosznia fénykorának. Belső béke és gazdagodás, megszilárdulás és területi növekedés Bosznia legszélsőbb határáig, fényes fegyvertények erednek belőle

az országra nézve, míg viszont Bosznia, e természetadta védvár, Magyarország legfőbb erőssége lesz a küllelenség, a szerb czárok, a velencei hatalmas köztársaság, másrészt a horvát főurak zendülései ellen. Az Anjouk összes balkán-félszigeti vállalatainak legfőbb támpontja Bosznia. Még IV. Béla Kotromán Istvánt küldi Boszniába bánnak. Alatta állott a halomföldi zsupán is, Radoszláv, a ki egy 1254-iki okmányban «a magyar király uram hű jobbágyá»-nak mondja magát: «a ja zsupan Radoslav jesm vern klet venik gospodinu kraju ugorskomu.» Kún László 1280-ban anyját Erzsébetet nevezi ki macsói és boszniai hercegnek, később sógorát, Stepan Dragutint, a volt szerb királyt, a kit öcsese II. Uros Milotin letaszított a trónról. Ezen idő alatt legalább a tulajdonképeni Boszniában és Dolnji Krajban, magyar okmányokban Olfeld és Alföld, a Jajeza és Kljucs körüli vidék, melyért a horvátok és bosnyákok közt hosszas harcz folyt, a horvát királyság idején, az említett Kotroman István állandóan megmaradt bánnak. Kotromant német történetírók, Schimeck, német lovagnak állítják, mivel egy pápai dispensatióból kitünik, hogy a karinthiai Ortenburg grófokkal közeli rokonságban állott. Neve délszláv, Szlavoniában ma is áll egy Kostroman nevű várrom, előkelő délmagyarországi úr lehetett. Az említett Stepan Dragutin, az elűzött szerb fejedelem, neki adja Erzsébet leányát, a kitől három fia származik.

A legidősebb Stepan Kotromanic nemsokára nagy szerephez jut. A IV. László halálát követő trónviszályban Kotroman István hű marad az utolsó Árpádhoz, III. Endréhez, míg a horvát bán, Subits Pál, brebiri gróf, nápolyi Károlylyal tart. A kitört villongásban a brebiri gróf elfoglalja fegyveres kézzel Bosznia egy részét és 1299-től fogva Bosznia urának is írja magát. Fia, Mladen, 1314-ben elfoglalja Ozorát és Sót is. s Horvátország és egész Bosznia bánjának nevezi magát. De mind világosabb lesz, hogy a brebiri grófok csak azért támogatták a trónviszályban az Anjouk, hogy saját hatalmukat emeljék és lehetőleg függetlenné tegyék. Róbert Károly kénytelen egykori hívének fékezésére gondolni. Még 1314-ben visszahelyezi Kotromanic Istvánt időközben meghalt atyjának örökébe, 1322-ben pedig hadat vezet Mladen ellen, támogatva Kotroma-

nics István által. Mladen elfogatása után hű szolgálatai jutalmául Kotromanics István visszahelyeztetik Bosznia, Ozora, Só és Dolnji Kraj teljes birtokába. Ezen trónviszályok alatt a szerbeknek is sikerült elfoglalni Halomföldjét. István bán visszafoglalja 1325-ben; Bosznia területét nemcsak helyreállítja, hanem ki is terjeszti. Halomföldről és a Narenta vizétől északnak a Cetináig a tenger melléken a velenceiek birtak egy területet, az akkori Krajnát. A Constantinus által említett pogány narentánok lakták, szintén szláv törzs, a mely zsupánjai alatt a XIII. század második feléig függetlenül élt, bár a horvátok ismételve, de sikertelenül kísértették meg régebben meghódításukat.

Híres tengeri rablók és a keresztyénség behozatala óta bogumilok voltak. Ezek a narentánok az Adria tengerén egy időben komolyan fenyegették és kérdésessé tették a fejlődő Velenceze hatalmát, sőt lételet. Fölötte érdekes és jellemző, hogy az ugyanezen tengerpartról kiinduló illyr kalózok ellen vették fel egykoron a rómaiak Illyricum meghódítását. E narentánok nyilván ugyanazon illyr tengeri rablók elszlávosodott utódai voltak, megtartva régi fajtulajdonaikat, hagyományaikat, mesterségüket. Késő utódaik ma is a legjobb tengerészek. A vér nem válik vízzé. Míg a velenceiek a horvát lázadást felhasználták a dalmát tengerparti városok elfoglalására, István bán itten támadta meg őket és egyesítette bánágával a Krajnát Makarska fővárosával együtt. De még tovább is növekedik István bán országa. 1326-ban Róbert Károly újra kénytelen hadat küldeni a lázadó horvátok ellen. István bán az Unna völgyében egyesíti seregét a magyar haddal, a melyet Mikics tótországi bán vezet a Nelipics és Kurjakovics család, Babonics knéz, Mihovilics vajda, Spalato és Trau városa stb. ellen. István bán elfoglalja a horvát lázadóktól a már többször említett livnói és glamóczi zsupákat és Róbert Károly ezeket végkép Boszniához csatolja.

Így most már az egész tenger mellék Raguzától csaknem Spalatóig és mindaz, a mi mögötte fekszik, a bosnyák bánáshoz tartozik. Ezek a horvátországi viszályok bele nyúlnak nagy Lajos idejébe, a ki 1354-ben maga indul 20 ezer emberrel Horvátországba. Bihácsnál egyesül a magyar király seregével István bán 10 ezer bosnyákkal, mire

a horvátok megadják magukat kardesapás nélkül. Ebbe az időbe esik Szerbia nagy emelkedése. Stepan Dusán, miután atyját, III. Urost megölette, félelmes hatalommá emelte Szerbiát. Már atyja megszegte a hűbéri viszonyt, a melybe Róbert Károlyhoz lépett volt, megtámadta Bulgáriát és fellázította a magyar korona más hűbéreseit, nevezetesen az oláh fejedelmet is. Stepán Dusán újra elfoglalja Bulgáriát, 1340-ben pedig Macedonia és Albánia egy részét is és 1346-ban a szerbek, görögök és albánok czárjává koronáztatja magát. Midőn nagy Lajos érkezettnek látja az időt, hogy az újonnan keletkezett szerb hatalom mértéktelen ambíciójának útját állja, István bosnyák bán ismét mint első lép a tettek terére. 1349-ben 50 ezer lovassal és 30 ezer gyalogossal betör a szerb czár területére és pusztító kézzel elfoglalja Travunje fejedelemségét, a mai Trebinje vidékét.

Lajos Nápolylyal elfoglalva, kénytelen mágára hagyni a bosnyák bánt. De ez így is megállja helyét. 1305-ben, midőn a király hadaival útban van Nápoly felé, Dusán benyomul Boszniába és kemény ostrom alá veszi Bobovác várát, mely most drága kincset, a bánnak bájos leányát rejtí ölében. A bosnyák bánnak békét ajánl azon feltétellel, hogy leányát adja hozzá feleségül és Halomföldre ennek maradjon meg, mint hozomány. De 1350-ben Halomföldre szorúl a szerb czár, 1351-ben pedig István bán és hősies serege innen is kiverik és a hadjárat azzal végződik, hogy Dusán végképen lemond halomföldi vállalatáról. Halomföldét hozományul kapja ugyan Erzsébet, de a szép baniczát, «elegantis formæ feminam», a hogy Longinus lengyel történetíró mondja, nem Dusán, hanem a magyar király veszi feleségül. Dusán czár ezen balsikerü kísérlete bizonyára nem szolgálhat jogczímül a szerbeknek, hogy Boszniára jogot tartsanak. A nagy bánt öcsésének, Vladislávnak és a horvát Subics Ilonának fia, Tvrtko követte, a ki anyjával és Vuk öcsésével Magyarországból jöve 1354-ben tartott országgyűlést. Már ekkor kitünt, hogy egyes bosnyák főurak zavarokat támasztanak. Nem elég, hogy Lajos király maga közvetlenül kormányozta Halomföldét, mint nejének hozományát, hanem kénytelen volt egyes boszniai urakat is közvetlen tekintélye alá helyezni, hogy rendben tarthassa

öket. 1365-ben tulajdon öccse, Vuk üzi el Tvrtkot, a ki Magyarországra menekül.

1366-ban visszaveszi ugyan a bánság egy részét a királytól kapott haddal és ekkor «Isten és Lajos magyar király kegyelméből» Bosznia bánjának írja magát. Lajos király 1358-ban győzelmes haddal elfoglalta a szerb császárság egy részét. Ujabb veszély fenyegette ezt, miután a győzelmes I. Murád szultán 1361-ben Európába, Drinápolyba tette át birodalmának főhelyét. Végre miután Dusán fia, Uros, a Nemanják utolsó sarja meghalt, az egyes hatalmas knézek számos apró fejedelemségre törték szét Dusán császárságát, a melynek illetékesen hamar vége szakadt.

Tvrtko ekkor fellépett, mint a Nemanják törvényes örököse, a kitől, Stepán Dragutin dedunokája lévén, női ágon csakugyan származott. Szövetkezett Lázár Grebljanovics szerb knézzel, a ki szintén a magyar koronának volt hűbérese, közösen támadták meg Altmanovics Miklós zsupánt, a ki Rácország — Rascia — egy része és Travunje felett uralkodott a tengerig és Balsics Györgyöt, a ki a zetai fejedelemséget birta a mai Montenegróban. A sikeres vállalat után 1275-ben osztozkodtak a meghódított területen, úgy, hogy Rácország a Szjeniczáig és a travunjai fejedelemség a tenger melléssel Tvrtko kezében maradt. Erre már most 1376-ban Lajos király, meg Lázár knéz híre és tudta nélkül Milesevoban, a hol Kotromanics István sirján kívül Szent Szabasz sirja is állott, Tvrtko két koronával ünnepélyesen megkoronáztatta magát, a bosnyákkal, «a mely régtől megillette» és a szerbbel, «a melyet őseitől örökölt». Ezentúl úgy írja magát, hogy: «Stepan Tvrtko v Hrista boga kraj srbljem i Bosne, i Primorju», István Tvrtko Krisztus Istenben királya a szerbeknek, Boszniának és a tenger melléknek. Nagy délszláv birodalmat akart alakítani, melyben azonban, a mint látjuk, nem a szerbek hódították meg Boszniát, hanem Bosznia Szerbia egy részét. De egyelőre úgy viselte magát, hogy Lajos előtt igazolhassa tetteit és elhárithassa a gyanút. Mindenekelőtt mint bosnyák bán megmaradt a magyar korona hűségében és midőn, mint a korona hűbérese, birtokba vette Szerbia egy részét, úgy tüntethette fel a dolgot, hogy ez által is csak a magyar korona hatalmát és fényét növeli. Lajos halála után

Mária királyné Gara Miklós nádort küldte hozzá, hogy megnyerje a horvát elégületlenek ellen, a kik durazzói Károlyt kiáltották ki királynak.

Tvrtko 1385 márczius 28-án ki is állít Szutiszka várában egy okmányt, a melyben örök hűséget fogad «a méltóságos asszonyoknak, szeretett nővéreinek, magyarországi Erzsébetnek, Máriának és lengyelországi Hedvignek.» Midőn azonban a horvátok elfogták Erzsébetet és Máriát, a horvát elégületlenekkel szövetekezett, de hogy megóvja a magyar korona iránti hűség látszatát, durazzói Károly fia, László pártján és nevében lépett fel Horvátországban. És midőn a horvát Klissa, Vrana, Ostrovica és végre Knin várát is elfoglalta, maga nevezett ki horvát bán. 1388 végén Tvrtko kezében volt egész Horvátország és Dalmácia nagy része. 1399-ben felvette a Horvát- és Dalmátország királya czimét is, végleg levette az álarcot, a mely alatt eddig állítólag csak nápolyi László jogaiért harczolt. Most már Rácország nagy része, az egész mai Bosznia és Hercegovina, Horvátország és Szerbia fölött uralkodván, egyenlőnek érezte magát a legnagyobb fejedelmekkel és ez önérzetében Habsburg leányt, III. Albert ausztriai herceg leányát kérte meg, a hol azonban kosarat kapott. Tehát sem a horvátok, sem a szerbek, hanem a bosnyák Tvrtko merész nagyravágás, álnokság és árulás által közelítette meg álmát egy nagy délszláv birodalom alapításának.

Szerbia bomlása török csapások alatt, a rigómezei ütközet, a melyben Tvrtko seregei is részt vettek és melyet, mivel a török akkor még nem hatolt Boszniába, Európaszerte győzelmének hirdetett, úgy, hogy még a párisi Notre-Dame-ban is Tedeummal ünnepelték, Magyarország tehetetlensége a királyválasztási válságokban: mindez kedvezett Tvrtkonak. Ügyes játékos volt, de inkább a viszonyokon, mint saját erején alapult műve, mely nélkülözve a szilárd alapot, csakhamar széthullott. Mert Tvrtko politikájának következményei gyorsan mutatkoztak és Bosznia rohamosan süllyedt egész a megsemmisülésig a törökvész örvényébe. Zsigmond király és utódai felismerték ugyan, hogy valamint a szent korona kötelékében pacifikált Bosznia a birodalomnak mintegy előretolt hatalmas fellegvéra, becsben hasonló a délkeleti Erdélyhez, domináló állást és megvehetetlen támpontot

nyújtva a Balkán-félszigeten védelemre és támadásra egyaránt, épúgy azonnal megváltozik a helyzet a birodalom hátrányára és veszélyeztetve vannak az összes déli részek, akár a délszláv aspirációk, akár az idegen hódító által, mihelyt Bosznia idegen kézre kerül. De más vállalatok által folyton megszakítva, a Bosznia pacifikációjára irányuló törekvések sohasem birtak egyfelől a kellő következetességgel és nyomatékkel, másfelől minduntalan megzavartattak a török-veszszel szemben előtérbe nyomuló nagy érdek: a keresztyénség egysége érdekében újból és újból felvetett bogumil-üldözések által, a mi azonban csak a törökök karjaiba kergette a bogumileket.

Sem a horvát bárók, sem a szerb knézek nem akartak hajólni a bosnyák király tekintélyének. A francia-olasz Anjouk kíséretében feudális eszmék jöttek Magyarországra s kivált annak déli részeibe, még pedig a feudalismus azon teljes elfajulásával, hogy az oligarchák lehetőleg függetleníteni akarták magukat a királyi hatalomtól. Ennek során nemcsak a horvát bárók és a szerb knézek, de maguk a bosnyák főurak is vagy magára a királyi trónra, vagy legalább lehetőleg független fejedelemségre törekedtek. Hozzájárult ehez a törökök folytonos előnyomulása, úgy hogy ezen viszonyok között Boszniában mindig csak a magyar királyok seregei tudták ezentúl fentartani, illetve helyreállítani a békét és rendet. Fegyveres kézzel a magyar királyok meg tudták akadályozni még egy ideig, de feltartóztatni végképen nem tudták többé az ezen viszonyokból eredő katastrophát.

Zsigmond 1408-ban személyesen 60 ezernyi roppant sereget vezet Boszniába lengyel csapatok által is erősítve. 1415-ben megint kénytelen hadat vezetni Boszniába, mert egyes bogumil bárók török segítséggel támadták meg II. Tvrtko Tvartkovics királyi tekintélyét. És most harcznak először bogumil bosnyákok a törökkel együtt a magyarok ellen. Ozorán folyt a döntő ütközet. Thúróczy és egy lengyel krónikás is leírják részletesen.

A magyarok veresége teljes volt és azóta a törökök nem mentek ki többé az országból, hanem beleavatkozva az egyes knézek szakadatlan villongásaiba, 1416-ban elfoglalták Vrh-Boszna várát és avval együtt az egész bosznai

zsupát, tehát Bosznia szivét. Izsák pasa parancsolt itt mint szandzsák-bég és alapította a mai török Szerajevot. Szandalj pedig halomföldi grófnak «Istennek és Mohamed nagy császárnak és Izsák vezirnek kegyelméből» czimezi magát. II. Tvrtko Tvrtkovics úgy szabadult meg a törököktől, hogy Izsák pasa, kit Thúróczy krónikája akkor már bosnyák királynak nevez, szandzsákjából a temesi bánságba tört és így látjuk, hogy az első török betörés Magyarországra Boszniából ered. Péterfi Miklós verte meg Izsák pasát, úgy hogy Bosznia egyelőre a törököktől szintén megszabadult. De Brankovics György szerb despota és az említett Szandalj halomföldi gróf pénzzel vásárolták meg Boszniát a szultántól és elűzve Tvrtkót, meg is osztozkodnak az országon. Csak Hunyadi János és Mátyás állítják helyre fegyveres kézzel a magyar szent korona tekintélyét. A Kotromán-ház kihalt. Csak egy törvénytelen fiú, Tamás maradt utána. Hunyadi János támogatásával lesz bosnyák király, de a bosnyák bárók ismét és ismét fellázadnak ellene. Egyikük, Vukfi István, ekkor halomföldi gróf, III. Frigyes római császárhoz fordul, a ki Hunyadi Mátyással szemben igényt tartott a magyar koronára, elismeri főurának és tőle kapja a szent szávai hercegi czímet. Ettől fogva nevezik mind a mai napig azt a területet, melyet birtokába ejtett, Hercegovinának.

1453 május 29-én II. Mohammed megvívta Konstantinápolyt az egész keresztény világ rémületére. Már 1455 és 56-ban Magyarország ellen vezeti seregeit, de Hunyadi János mind a kétszer megveri, az 1458-iki szegedi országgyűlésen pedig Hunyadi Mátyás Tamás bosnyák király fiát a magyar koronához visszacsatolt szerb despotatusban is megerősíti, úgy hogy atyjának halála után Bosznia és Szerbia maradéka ismét egyesítve van, de nem a szerbek, hanem István Tomasevics bosnyák király kezében. A bosnyák király azonban jól látja a végső katastropha közeledését. 1463-ban a pápa ünnepélyes conclavében felolvassa a király levelét, mely így végződik: «Atyám megjövendölte elődöd Miklósnak és a velenzeieknek Konstantinápoly sorsát és a keresztényiség nagy kárára a császárok városa, a patriarchák székhelye, Görögország oszlopa megdőlt. Mostan pedig én jövendölöm néked, hogyha hisztek nekem és segíteni fogtok, meg leszek mentve,

különben pedig el fogok veszni, utánam pedig a a többiek. Ezt üzeni neked István. Atyja te a keresztyénségnek, tanácsolj és istápolj.»

1461-ben II. Mohammed maga vezet sereget Boszniába; a bogumil bárók nagy része hozzá csatlakozik. István Tomasevics elébb Jajeza várában keresi menedékét, s innen is szökve, Kljucc-nál fogják el a törökök és egyik krónikás szerint elevenen megnyúzzák. Mátyás király visszafoglalja még egyszer a bosnyák Alföld és Ozora egy részét, melyből a jajezai és a szveberniki bányságot alapítva, rábizva ezeket Ujlaki Miklós erdélyi vajdára és macsói bánra, kit a bosnyák királyi czímmel is felruház. Így tartják fenn magyar fegyverek még legalább árnyékát a régi bosnyák királyságnak. Ez is odaveszett Mohácsnál. De ebben a katasztrófaban is történelmünk egyik fénylapja, hogy Keglevich Péter, a ki utolsónak tartotta fenn a magyar zászlót Boszniában, a végsőig védelmezte a rábizott Jajeza várát.

Az occupatio egyáltalán nem volt új helyzet, hanem hosszú történelmi előzményei vannak. Mert a Habsburg-házból való magyar királyok kézzelfoghatóan látták, hogy a milyen hatalmi állást biztosított Bosznia birtoka a magyar szent koronának a Balkán-félszigeten, ép oly veszélylyé vált Magyarországra nézve egy aggressiv idegen hatalom kezében. A Keglevich Péter által hőiesen védett Jajeza bukása után a magyar koronához hű nagy családok, a Keglevichek, Jellasichek, Festetichek, Gorázdák, a kik később a Teleki néven szerepeltek Erdélyben, elhagyták az országot és velök menekült a lakosságnak nagy része Horvátországba, Szlavóniába, Bácskába, Dalmáciába, sőt Styriába és Krajnába is. 1470-ben egy bosnyák születésű pasát, a csajnicai Szinán béget látjuk a törökök által újonnan meghódított tartomány élén. 1526-ban nagy Szolimant követi Magyarországra. A szent-szávai herceg Vukfi vagy Vojkfi István fia mohammedán, unokája pedig, Ahmed bég Hercegovich, a török birodalom nagyvezére lesz. 1530-ban Murad hercegovinai szandzsák-bég pusztítja Magyarország déli részét. 1541-ben az első bosnyák vezir, Chosref, most már Rumili-beglerbég (a római fejedelmek fejedelme) és a bosnyák csapatok döntő részt vesznek a Pest alatti csatában, melyben Mohammed nagyvezir megveri Rogendorf

tábornokot és 1543-ban ugyancsak a bosnyákok szerepelnek Székesfehérvár, 1544-ben Vác és Visegrád elfoglalásában. 1543-ban Halukogli pasa vezényli a hercegovinai csapatokat Szolimán magyarországi seregéhez és a bogumilból mohammedáná lett bosnyák főurak oly nagy szerephez jutnak a török birodalomban, hogy 1570-ben ismét egy hercegovinai születésű renegát, Ali pasa emelkedik nagyvezírré, utódja pedig e legfőbb méltóságban a török birodalom egyik legnagyobb államférfia és hadvezére, Mehemed bég Szokolovics pasa szintén bosnyák renegát. Hogy mily súlyt fektettek a törökök Bosznia birtokára, kitűnik abból hogy midőn béke idején is Hasszán pasa boszniai vezir betör Horvátországba és innen visszaveretik, Szinán pasa nagyvezir azzal az indokolással követeli a háborút, hogy ha a porta el találná veszíteni Boszniát, elveszti tekintélyét a hatalmak előtt, de elveszti ama hősöket is, a kiknek annyi fényes diadalt köszön.

Hasszán pasa most már a szultán parancsára vezeti újra Horvátországba bosnyák hadait. Utódja, Kucsuk Hasszán pasa, elfoglalja Sziszeket és a következő bosnyák vezir, Apardli pasa, a bosnyák hadak legnagyobb részét Buda védelmére küldi. Bécs ostrománál Döbling alatt táboroznak a bosnyák hadak. A mohácsi ütközet után az Árpádok trónjára hívott dynastia azon nagy missiót tűzte maga elé, hogy Magyarországot, mely akkor csak egy keskeny karéj volt a styriai, osztrák és morva határon, mert a többi mind a szultán souverain uralma, vagy legalább souzerainitása alá jutott, helyreállítsa régi épségében, nagyságában. Törhetetlen kitartással, a balsorsban meg nem ingatva, semmi nehézségtől meg nem riadva, híven, győzelmesen teljesítette a nagy hivatást és a nemzeti területtel együtt hódította meg a balsorsban pártokra szakadt egész nemzet bizalmát. Midőn a szűkebb Magyarország területe fel volt szabadítva, az uralkodóház nem tekintette befejezettnek a szent koronával átvett missiót, hanem folytatta a magyar haza régi nagyságának visszavívására irányzott harczt, mely ezentúl az elvesztett tartományok visszanyerésére irányult.

Már két évvel Buda felszabadítása után Boszniába nyomulnak a császári és királyi hadak. 1688 szeptember 15 én Badeni Lajos örgróf ostrommal beveszi Zvornik várát és ha-

sonló sorssal fenyegeti Banjalukát. De annak jeléül, hogy a szultán Magyarországról le nem mond s annak tudatában, hogy Boszniában még a magyar birodalom egy részét bírja, a Travnikben székelő bosnyák vezirekre ruhazza a «magyarországi vali» büszke czímet. 1693-ban Battyhányi Ádám horvát bán foglalja vissza az egész területet az Unnáig. 1697-ben Savoyai Jenő a zentai ütközet után csupán négyezer lovas-sal és kétezer gyalogossal elfoglalja Doboj, Maglaj, Zepcse, Vranduk erődeit. Október 22-én megjelenik Szerajevo alatt és minthogy csekély seregével a várat el nem foglalhatja, felgyűjtja a várost és visszatér negyvenezer felszabadított kereszttyénnel; mindezt húsz nap alatt.

A paszaroviczi békében a szultán Károly királynak átengedi az egész északi Boszniát és a mai Szerbia egy részét, mely az akkori térképeken mint comitatus Belgrád szerepel. A belgrádi békében a Száva és az Unna lett a határ. 1790-ben Laudon tábornok elfoglalta ugyan megint északi Bosznia egy részét, de a szisztovoi békében minden visszatér régi állapotába, úgy hogy majdan csak az occupatio-nális hadjárat döntsön, közel egy évszázaddal utóbb, a tartomány sorsa felett.

Budai lakásom alatt a bástyán sétálva eltünődöm, hogyan fordul vissza a történelem. Hajdan budai basák alatt verték itten bosnyák vitézek a guzsliczát és dúdolták méla hangjaihoz magyar-bosnyák vitézi énekeiket. És ma a vár fokán, a kaszárnya ablakában, a déli pihenő alatt megint ott ül a bosnyák vitéz és veri a guzsliczát és néha tán megint Janku Szibinyanin, a szebeni Jankuról, Hunyady Jánosról és a Rigómezőről szól vitézi éneke.

ASBÓTH JÁNOS.

VISSZAEMLÉKEZÉS TREFORT ÁGOSTONRA.

Második közlemény.*)

A hatvanas években Trefort többnyire Pesten él. De nem a politika kedvéért. Az alföldi vasutat tervezi, melyet közgazdasági tekintetben üdvösnek tart; annak kívánja szentelni életét és munkásságát. Élete csupa munka és levertség. Nyomasztó anyagi gondokkal küzd, s a vasút sikerültétől helyzetének javulását is reményli, a min türelmetlenül, izgatottan dolgozik.

Mint fiatal házas, a külföldről hazatérve, csabacsüdi gazdaságuk jövedelmezőségébe vetette minden reményét, ez a birtok azonban, már mikor átvette, adóssággal volt megterhelve s a rossz-termő éveknek hosszú sora következett. Vagyoni állása megrendült. Ez, főképp családjára való tekintettel, rendkívül elkeseríti.

1867 január 15-én egyik leányának ezt írja:

«Azon hitben éltem, hogy benneteket jólétben fel foglak nevelhetni s becsületesen az életbe állíthatni, de reményeim csaltak, egy csapás a másik után jött s azok hosszú sora úgy összetört, hogy gyakran minden reménységről is lemondok. A német példabeszéd azonban, mely szerint: «Wo die Noth am höchsten, ist die Hülfe am nächsten», még vigasztal s talán még nekünk is jobb idők fognak jutni, csak ne jőjjenek nagyon későn, mert az ismeretes trop tard nemcsak a népek, hanem az egyes emberek sorsában is nagy szerepet játszik. Nagy baj, ha az ember nem tisztán saját erejéből, hanem világese mé-

*) Az első közleményt lásd a *Budapesti Szemle* 1909. évi 388. számában.

nyektől s oly viszonyoktól, melyekre magának kellő ac-tiója nincsen, kénytelen várni sorsa jobbrafordulását. Az okos embernek magát ily helyzetbe soha se kellene tenni, de az okos embert is elhagyja némelykor az okos-sága — tesz valamit, gyakran a legjobb akarattal, a miért éltén keresztül bűnhődik. Türelem, csak türelem; talán még jobbra fordul minden s a folyó év véget vetend azon száműzetésnek, melyben, távol töletek, valóságos lelki inségben élnem kell.»

Természetes, hogy gondjai és tervei mellett a politi-kai élet is érdekli és foglalkoztatja. De belé merülni nem akar.

Ágnes leányának írja (1867 január 19.):

«El vagyok határozva, hogy ez ízben, ha kikerülhe-tem, nem vállalok semmi állást, de a vasútnál maradok, mert az az egyetlen mód dolgaim rendezésére. Az reám s reátok nézve fontosabb, mint ha méltóságos vagy Ex-cellentiás úrnak czimeznének.»

Azonban a politikában mindenről tud, figyelemmel kíséri az eseményeket s leveleiben sokat ír azokról.

1866 április havában azt írja:

«A horvátokkal megindított értekezések megakasztot-ták előhaladásunkat a közös ügyekben. Andrassy meg Sennyey a második felirattal mentek a felséghez; meg-látjuk, mit hoznak, ez sok tekintetben döntő lesz, leg-alább az országgyűlés menetére nézve.»

Mint a közösügyi bizottság tagja, Trefort a dohány-monopóliumot is a közösügyek közé kívánta sorozni. A kö-zösügyi tárgyalás lassú menete bosszantja. Május 31-iki levele szerint:

«A közösügyekben e héten még a 15-ös bizottmány sem tart ülést s a bécsi *Figaronak* valóban igen jó viczzei voltak a magyar országgyűlésről. Elbeszéli, hogy fejlődik a háború s azzal szemben azt, mit tesz az ország-gyűlés. A vége az, hogy az orosz-porosz-olasz-francia sereg Pestet veszi be s ez alatt az országgyűlés a motivált napirendre megy át» . . .

«Mi lesz az országgyűlésből? — írja 1866 november 25. — Sok lehet, ha eszünk lesz, de arra tegnap valaki nagyon helyesen mondá: Da müsst ihr aber sehr viel Verstand haben, denn ihr müsst ihn haben auch für die Herren in Wien.»

«Politikai viszonyaink — írja 1867 elején — ma igen kevés reményt nyújtanak; kíváncsisággal várom Pepi bácsit Bécsből, hol, tudom, jól fogadták s vele meg Andrássyval értekeznek, nem várok azonban sok sikert, de okom van hinni, hogy legalább vasutunk dolgában ottlétének sikere volt. Várom egyszersmind Sennyeit is, ki szintén Bécsben van; ha azok megjöttek, többféle üléssem lesz vasúti ügyben s aztán valószínűleg Szegedre kell mennem. Igen nehéz s odiosus ügy a kisajátítás. Nevezetes s jellemző, hogy az emberek egyrészt vasutat akarnak, másrészt a hozzá szükséges földön nyereszketni akarnak. Általán véve sokat pöffeszkedünk, sokat beszélünk a hazáról, de valóságos tettekre kész közszellem csekély.»

S később így folytatja:

«Felírunk az új katonai törvény ellen.*) Az egész országban nagy az izgalom a miatt — Pesten nagy rémülés volt — hogy az emberek a kis gyermekeket is megváltották. Én nem tettem — az Uristen tudja, mi fog történni, míg Ervin 20 éves lesz — ha pedig akkor mindenkinek kivétel nélkül egy évig szolgálni kell, úgy a megváltás nem fog segíteni, akkor szolgáljon ő is egy évig, nem fog az neki ártani.»

Trefort nem vette számításba az önkéntesi éven túl kötelező további tizenegy évi katonakötelezettséget, mely fiára végzetessé vált!

A kiegyezés ügye azonban, bár Trefort ismételten panaszkodott a tárgyalások lassú menete miatt, jól haladt. Az alföldi vasút ügyében is, a melynek földmunkálatai már az inséges 1863-dik év óta folytak, nagyobb mozgalom indult meg 1867-ben. A reménység sarkantyúzott minden

*) Az általános védkötelezettség behozatala.

törekvést és vállalkozást; a politikai láthatár tisztulása fölbuzdította az egész országos közéletet. Nagy volt az érdeklődés a megújuló politikai élet iránt; mindenki a második magyar felelős miniszterium kineveztetéséről beszélt.

Trefort február 2-án Ágnes leányának ezt írja:

«A mint látod, egy óra éjfél után. De ne hidd, hogy most jöttem a casinóból vagy talán valami mulatságból. Ez reám nézve nem létezik. Én ma is 8 után baza jöttem s mint tegnap, tüzet raktam, theát főztem magamnak s három levelet írtam, aztán pedig székfoglaló beszédemet befejeztem; de mikor fogom azt az Akadémiában tartani, február 18-án vagy márczius 4-én — az napokon van a törvény s államtudományi osztálynak ülése — azt ma nem tudom, mert meglehet, hogy 18-án Szabadkán kellennem. Hiszem, hogy a beszéd jó, nem üres s nem is hosszú. Ha lejövök, elolvasom nektek. Most tudod, hogy' végeztem napomat, de leírom, miként folyt le egész napom. Félkilenczkor keltem fel, reggeliztem s alig voltam készen, hozzám jött a vasúti mérnök, ki most minden nap kilenczkor hozzám jön, hogy rendeleteimet vegye. Azzal értekeztem s felöltöztem, feltizenegykor Budára mentem Sennyeyhez, tizenkettőkor ismét Pesten voltam s Tóth Lőrinczet s Paulert, kik a választásnál az Akadémiában nagyon portáltak, látogattam meg; onnan mentem Wenckheim Rudolphoz, kit nem találtam otthon, később Wenckheim Lászlóhoz, Béla nem lévén otthon. Félkettőre lett, elmentem a casinóba, elolvastam a lapokat, olvastam a *Quarterly Reviewben*, néztem könyveket, egy fél órát eldiskuráltam a kandallónál s ötkor Eötvösékhez mentem ebédre, hol hétig maradtam. Aztán egy órát töltöttem a clubban, hol jobbról-balról examináltak, mit tudok a miniszterium alakításáról, én leszek-e a közlekedési miniszter, vagy ha nem, hol leszek államtitkár. E materiáról már Sennyey és Ürményi is Budán examináltak, de én nem leszek ez ízben semmi. Elég egy évben egy új czímet nyerni. Csak sikerüljön a vasutam, ez a fődolog. Mi a minisztériumot illeti, az körülbelül következőkép lesz összeállítva: Elnök: Andrassy, belügy: Wenckheim Béla, igazságügy: Horváth Boldizsár, közök-

tatás: Pepi bácsi, közlekedés: Mikó, kereskedés: Somssich, finantz: Lónyay, Bécsben Festetics György. Deák e napokban a császár által Bécsbe fog hivatni a császárhoz s meg fog kínáltatni a miniszterelnökséggel s a miniszterium alakításával, de ő azt nem fogadja el s a császár lejön majd Budára s itt ki fogja nevezni a minisztériumot. Reményilem, jól fogják fogadni. Ha az meglesz, három hétre elnapoltatik az országgyűlés. Márczius 15-től pedig fogunk éjjel-nappal dolgozni, hogy májusban meglegyen a coronatio. Ez a mostani programm. Addig a vasutam sorsa is el lesz döntve — ha sikerül, akkor nektek fel kell jönni egy néhány hétre a mamával, mert ez esetben én nem sokat lehetek Csabacsüdön. Most is e vasúttal igen sok dolgom van s nemsokára Bécsbe fog kelleni mennem, valamint Csabára, Szegedre és Szabadkára. Ez első utazásomnak azon jó oldala van, hogy Csabacsüdre fogok jöhetni, bárcsak a napot tudnám már — de nem függ tőlem azt meghatározni, tehát mihelyt lehet. Várnak mindenütt, mint a Messiást, mert pénzt s munkát hozok az embereknek. Nemde sajátságos sors, hogy másoknak hozok, csak magamnak s nektek nem! 800,000 forintról rendelkezem, de mások, nem magam javára. Ez ügyben, mondhatom, én egyedül dolgozom s teszek, de csak úgy juthatok a sikerhez; tehát teszek mindent s éppen most jut eszembe, hogy e dologban még ma egy hivatalos levelet kell írnom; tehát Isten veletek.»

Két nappal utóbb írja Edith leányának:

«Andrássy holnap jön Bécsből és szerdán az öreg Deák megy fel s a hét végével vagy a jövő hét kezdetén meglesz a minisztérium. Ez a speiscédula. Mennyit beszélnek, pletykáznak s hazudnak a körül az emberek, az hihetetlen. s mennyi ember jön már most Pestre hivatalt keresni s kérni. A jó emberek azt hiszik, hogy a világ csak azért mozog, hogy ők hivatalhoz jussanak. S ki nem fog semmihez jutni, az mind ellensége lesz a kormányoknak s par profession megsértett nagy hazafi. A hazafiság mindenütt a világon érzélem, s pedig nemes érzélem, nálunk professio. A képviselő uraknak most egy pár hétig nem lesz semmi dolguk s két-három hétre haza is

fogják őket bocsátani s ha én nem volnék elnök, igazgató, titkár, irnok s bureaudiener az alföldi vasútnál, én is hazamehetnék. Nálam is keresnek már az emberek hivatalokat, s teljességgel nem akarják hinni, hogy én nem leszek valami nagy úr. Már békési főispánt is csináltak belőlem. Valóban, csak az hibáznék még nekem.»

Öt az alföldi vasút ügye foglalkoztatja; érdekében hírlapi cikkeket ír, kisajátítási ügyekben s az érdekeltség szervezése dolgában utazik az Alföld nagyobb városaiban. Budapesten, Bécsben jár-keel, mérnökökkel, pénzemberekkel értekezik, Langranddal, Schäfferrel, Tedescoval, Wintersteinnal, egyszóval fáradhatatlan.

«11 órakor az Akadémia egyik kisebb termében — írja április 3-án — tizenhat képviselővel, kik között hét tigris volt, a vasuti kérdésben értekezletet tartottam s egy promemoria szerkesztésére felkértem. Egytől háromig otthon voltam, gondolkodva, hogy' fogom azt írni, mert holnapra készen kell lenni. Este hazatérve, munkához ültem s megírtam nagyjából a promemoriát. Holnap átdolgozom s leírom s négykor elmegyek az országházba egy négy tagból álló kis comitébe, hogy megállapítsuk véglegesen a szerkezetet. A mágnások discutiálták a közös-ügyeket; a primás, hallom, igen jól szónokolt, valamint Szögyény is. A császár még e hét végéig itt marad. Beust, Goluchovsky s Kussevich ma este elmentek. Ma publicáltattak a főispánok kinevezései, nyolcznak kivételével, kik még hátravannak. Hallom, hogy sokan a kinevezettek közt igen boldogok — jele, hogy az emberek kevéssel is tudnak megelégedni; mások apprehendálják, hogy nincsenek a kinevezettek közt.»

Sehogy sem tud a dolgok lassú menetébe belenyugodni.

«Mi nem tudunk gyorsan haladni — írja 1867 május 13-án Ágnes leányának — egy Zopf váltja fel a másikat; ülés után hazajöttem írni egy cikket, mely hihetőleg holnapután fog a *Magyarországban* s a *Lloydban* is megjelenni. Én valóban szeretek dolgozni, de már ebből az örökös körből, melyben nálunk a világ mozog, szeretnék egyszer kijönni; nekem valódi eredmény, nem

azok a látszatos vívmányok kellenek, melyek après tout = 0. Belügyminisztérium, új polgármester s tanács, s az utcákon annyi por és piszok, hogy az embernek a szeme s foga megfájul: minden utczaszegletnél egy pár koldus, nagy drágaság és semmi comfort, ostobaság jobbra, tudatlanság balra, mindez nincs izlésem szerint.»

1868 februárjában ült össze először Bécsben a közösségek tárgyalására kiküldött delegatio, melynek Trefort Ágoston is tagja volt. Az üléseken, mint övéinek írja, szorgalmasan részt vesz, de csak a Kerkápoly által referált hadi budget alkalmával szólal fel; ezen beszédje, mint mondja, «rövidsége által fog dízlni». Több beszédet nem is készül tartani, csak szavazni fog. «Nem okos, nem is szükséges az embernek mindenbe elegyedni.»

Sok elfoglaltsága mellett mindig tudott időt találni az olvasásra. Kitünő látása haláláig nem hagyta el; sokszor gyötörte álmatlanság, különösen utolsó életévében s ekkor két szál gyertya mellett az éjszaka legnagyobb részén olvasott ágyában; hányszor lehetett az este frissen beállított gyertyákat éjjeli szekrényén reggel teljesen leégve találni; e mellett, főleg újságolvasás közben, az a csodálatos szokása volt, hogy félszemmél olvasott. 1868 szept. 22-én Ágnes leányának írja, hogy olvasta Renan egy igen érdekes könyvét, *Les questions contemporaines*, a mely főleg a magasabb oktatásról szól; ugyanaznap a casinóban egy érdekes könyvre bukkant, *History of the rationalisme by Hartpole Lecky*, német fordításban *Geschichte der Aufklärung*.

«A munka mindenesetre érdekes s minthogy némi figyelemmel kell olvasni — nem casinoi lecture — fogom magamnak spendirozni, majd talán egyszer együtt is olvashatjuk.»

A Nemzeti Casino könyvtárának nálánál szorgalmasabb olvasója kevés volt; még miniszter korában is, ha volt egy-egy szabad vasárnap délelőttje, többnyire ott töltötte olvasgatva.

1870 és 1871 gyászévek voltak Trefort Ágostonra; 1870 febr. 21-én halt meg hosszú szenvedés után neje;

rovatalát fájdalomtól megtört férje és hat gyermeke állottak körül. 1870 május 22-én azt írja nagynénjüknél időző leányainak :

«Már ma egy hete, hogy elváltam tőletek; nagyon hosszúnak látszik e hét, a szerencse csak az, hogy épen e héten folytonos heczben élek, de az nekem igazi cura, mert nem gondolok magamra, pedig minden fájdalomnál és szerencsétlenségnél a fődolog: önmagát elfelejteni s lemondani.»

A következő év febr. 2-án báró Eötvös József halt meg, Trefort sógora és benső barátja. Február 3-ikán Ervin fiát így tudósítja erről :

«Kedves fiam!

Pepi bácsi mindnyájunk fájdalmára tegnap éjjel 11 órakor halt meg. Két ilyen csapás egy év alatt; ha ti nem volnátok, kikről gondoskodnom kell, magam legjobban szeretnék sírba szállni, de nekem miattatok élnem kell, minden keserveim s gondjaim mellett. Kérlek, írj gyakran s légy jó és kedves fiam.

A miniszterségben Eötvöst dr. Pauler Tivadar, ezt pedig 1872. évi szeptember hó 4-ikén Trefort követte. Talán nemcsak mi, cultusminiszteri tisztviselők, hanem az országban sokan csodálkoztak azon, mint kerül az alföldi vasút létesítője, a közvélemény közmunka- és közlekedésügyi miniszterjelöltje a vallás- és közoktatásügyi miniszteri székbe? Tizenhat évi miniszterségének korszakot alkotó eredménye fényesen igazolta rátermettségét. Azt azonban, hogy közvetlenül Eötvös József halála után is őt kínálták meg ezzel a tárczával, csak később hallottam tőle, ezzel a hozzáadással: «Nem tartottam illőnek, hogy szegény Pepi még ki sem hült miniszteri székébe én üljek bele.»

A milyen kedves, jószívű és szeretetreméltó volt Trefort Ágoston családjában, épen olyan volt tisztviselőivel szemben is. Miniszteriumában ő hozta be a vasárnapi munkaszünetet. Elve volt: mindenki, ha kedvvel dolgozik, hat nap alatt is elvégezheti egy heti munkáját s ezzel jogot szerzett arra, hogy egy napot családjával tölthessen. A «mens sana in corpore sano» elvére tudvalevőleg nagyon sokat

tartott, ezért minden tisztviselőjének megadta évenként a hat heti szabadságot; sőt nem egyszer kijelentette: a ki nem kér, azt ő küldi szabadságra, mert ezzel mindenki tartozik magának, a ki egy évig dolgozott. Meg is történt egyszer, hogy egy vasszorgalmú és vasegészségű öreg titkárt, a ki állítólag már tíz év óta nem volt szabadságon, hivatalból küldött szabadságra nagy elismerések között; ez azután úgy fogott ki rajta, hogy a hivatalos órák előtt és után járt be titokban egyes darabokat feldolgoztatni. Szabadságát ő maga is évről-évre igénybe vette; ilyenkor mindig magával vitt gyermekei közül egyet-kettőt, leginkább Ágnes leányát; szükségét érezte, hogy benyomásait azonnal közölje valakivel. Azon ritka eseteket kivéve, a midőn gyógyfürdőt használt, pár napnál tovább soha sem maradt egy helyen; nyugtalan, élénk lelke a természet szépségeit felváltva élvezte a városokban felhalmozott tudományos és művészi kincsekkel, meg ipari vállalatokkal. Ez volt az ő pihenője. Útjáról mindig új eszméket hozott, a melyeket viszonyainkhoz alkalmazva tudott itthon értékesíteni. Referenseivel örömet közölte úti élményeit és tapasztalatait; egyszer különösen, ha jól emlékszem. 1885-ben, angolországi útjáról visszatérve, az egész hivatali személyzet maga köré gyűjtötte a «vörös salon»-ban, tágas fogadóteremben és élénk, vonzó modorában végig vezetett bennünket egész útján, a legnagyobb kedélyességgel adva elő azt a mulatságos jelenetet is, mikor Canterburyban a székesegyház Deanjének (Diaconjának), egy jobbféle sekrestyésnek cselédje őt leányostól az előszobában várakoztatta, sőt vele szórakoztatásul társalgott is, míg ura a villásreggelivel elkészült.

Bárha szívesen hajlott tisztviselőivel is egy-egy jó tréfára, a komoly és lelkiismeretes munkát nagyon megkívánta; goromba vagy épen sértő szót — ha nagyritkán valakit megszidott is — soha senki sem hallott tőle; pedig az ügyetlenség kihozta sodrából, türelmetlen és ingerlékeny volt. De, mint a legtöbb heves természetű ember, ő is nagyon jó szívű volt; kimondta, a mi haragította, de ezzel vége is volt mindennek. Egy márcziusi reggelen nagyon neheztelő arczczal jött a hivatalba; titkára voltam, ismerem természetét; most is rögtön láttam, hogy baj van. Az

volt a szabály, hogy minden levelet, a mely nevére czímezve érkezett, előtte kellett felbontani, a miniszteriumnak czímezettek az igtatóból egyenesen az osztályba mentek. Egy ügydarab, a melynek nagy fontosságot tulajdonított s a melynek beérkezéséről más úton értesült, a nélkül, hogy látta s elintézési módjáról rendelkezett volna, az osztályba került; ez volt neheztelésének oka. Hiába mentegtettem magamat, hogy az ügydarab bizonyára a miniszteriumnak czímezve érkezett be, dühösen becsengette a segédhivatalok igazgatóját s mindkettőnket kegyetlenül lehordott, mint a kik semmi rendet sem tudunk tartani. Szomszéd dolgozó szobámba jutva, a jó öreg igazgató, Németh János, mélyen elszomorodva kijelentette, hogy elvesztvén a miniszter bizalmát, nincs egyéb hátra, mint hogy nyugdíjaztatását kérje. «Édes Németh bácsi, az én kedvemért maradjon itt tíz perczig» — biztattam. Két percz sem telt belé, nagy robajjal kinyílt az ajó s Trefort szokott szeretetreméltóságával a segédhivatali igazgatót, a ki szenvedélyes vadász volt, vállán átölelve így szólította meg: «No édes Németh, hány schnepfet lőtt már az idén?» Ezzel ismét szent volt a béke.

Jó szíve csakhamar közismeretűvé vált, vissza is éltek vele, főleg audienciás napokon; ilyenkor nem egyszer megessett rajta, hogy annyi pénze se maradt, a mennyivel bérkocsiját kifizethette volna.

Tisztviselőivel közvetlenül szeretett érintkezni, vezéreszméit maga közölte velök. Nézeteit szellemesen, röviden és találón szokta kifejezni, s lakonikusan adta meg útbaigazításait. Egyszer panaszkodtam, hogy egy reám bízott ügyet nem bírok dülőre vinni, mindannyian, a kik ki voltak küldve, mereven ragaszkodtunk álláspontunkhoz, kérdem tehát, mitévő legyek? Instructióm öt szóból állott: «Az élet kölcsönös engedményekből áll». Egy másik alkalommal azt fájlaltam, hogy két ellenlábás csoport mindegyike engem, a közvetítőt szid: «Jele, hogy a helyes középúton jársz» — volt a lakonikus vigasztalás.

Gyakorlati eszejárása mindenben kitűnt. Egy fiatal tanár valamelyik vidéki városba a franczia nyelv tanszékére pályázott; Trefort nagyon tartott a jó franczia kiejtésre s rendszerint maga szokott a pályázókkal francziául beszélgetni.

Ezt is fölrendelte, meglepően szép kiejtéssel beszélt s nagy nyelvtelenséget árult el; a miniszter pedig, hogy kész embert neveljen belőle, nem nevezte ki vidékre, hanem stipendiummal Párisba küldötte. Egy másik példa: a József műegyetem Múzeum-körúti új épületére színes fayence diszítések kellett, a munkára magyar gyár nem pályázott. «Hát Zsolnay miért nem pályázik?» — hangzott a kérdés s nyomában a szokott rendelet: «Föl kell sürgönyözni». Másnap Zsolnay Vilmos megjelent s azzal mentette magát, hogy nincs módjában akkora kemenczét építtetni, a melyben ily nagy darabokat égethessen; Trefort Zsolnaynak adta a szóban forgó munkát s díjából előlegezett annyit, a mennyi a kemence felépítésére kellett; ezzel meghonosította hazánkban a fayence épület-burkolatok és diszítések készítését.

Miniszerségének emléke számos fényes közművelődési épületünk, melyeket a fővárosban s a vidéken emelt. Különösen egészségügyi, műszaki és ipari intézeteinket karolta fel; neki köszönik új épületeiket s hatalmas fejlődésüket a tudományegyetem bölcsészeti és orvosi kara s a József-műegyetem, létesítésüket a technológiai iparmúzeum és közép ipariskola, továbbá az iparművészeti társulat. Sokszor első pillanatra kicsinyesnek látszó ügyet karolt fel egész hévvel; egyszer a hazai ásványvizek jobb palaczkozása és dugaszolása ügyében hívott össze értekezletet, a melyben nem kisebb emberek, mint Korányi, Than és Lengyel egyetemi tanárok, Hegedüs és Markusovszky miniszteri tanácsosok, ásványvízkereskedő és üvegyáros czégeink legkiválóbbjai vettek részt; ismerte ő ásványvizeink hatékony erejét, azok elhanyagolt voltát s előre látta, mily nagy összegek folyhatnak be ezen a czímen. Közegészségünk emelésére célzó tevékenységét ekkortájt a lapok is sokat emlegették. Egyszer nagy nevetve jött haza: «Látjátok, mint terjed az országban a közegészségügy iránti érzék! A műegyetem rácsa melletti kis furcsa sánta ételárus ma megszólított, hogy milyen vézna ez a mai diák-nemzedék, ketten vesznek egy zsemlyét, mikor valaha egy diák két zsemlyét s hozzá egy pár virslit is megevett; segítsen Excellentiád ezen az állapoton, mert így az úriakból nem lesznek emberek. Megköszöntem a figyelmeztetést s megmondtam neki, hogy hiába, drágul az élet, de azért meg-

ígértem neki, rajta leszek, hogy a fiataloknak megint jobb étvágyuk legyen.»

Mindenkivel szívesen szóba állott; szerette a társalgást s a társaságot; a nőkét szükségesnek tartotta a férfikedély nemesítésére. Kedélyes és mindenre kiterjedő társalgási modora mellett is azonban szigorúan megőrizte zárkózottságát személyes ügyeiben. 1874 márczius 15-én Edith leányának azt írja:

«A tegnapi nap ugyan hajdani viszonyaim közt kivételes napot képezett volna, de így Neszi néni kivételével nem említettem azt senki előtt. De miután e sorokban említettem a dolgot, mysteriosus maradna s érthetetlen, ha nem mondanám meg, mire vonatkozik; 1874-ben márczius 14-én tizenkettőkor délben volt esküvőnk boldogult mamával, huszonhét év múlt el azóta. — de ne reflectáljunk, menjünk tovább, s te se érintsd a dolgot leveledben. A crisisnek*) még nincs vége, de engemet a dolog se nem bánt, se nem nyugtalanít, annyira tisztában vagyok magammal az ügy kimenetele és chanceai iránt; ma több chance van a coalitio ellen, mint mellette, eldöntve nincs, de kedden tisztába jön. Küleletről kapsz híreket testvéreidtől, hát még csak annyit engemet illetőleg, hogy különös bajom nincs, egészséges vagyok, úgy, mint szoktam lenni, hangulatom szokott, mert nem engedem gondjaimnak, hogy uralkodjanak felettem, bezárom és zárva tartom fejem bizonyos kasztlijában.»

Csak természetes, hogy ő, a kinek oly kedves gondja volt a közegészségügy fejlesztése, saját és családja egészségére is tartott; miniszter korában nyáron alig volt nap, melyen estefelé ki ne ment volna a zöldbé, a Margit-szigetre vagy Edith leányának gellérthegy-i villájába, gyermekeit egészséges hegyi vidékre küldötte nyaralni s a mikor csak tehette, egy-két napra meglátogatta őket. Mindig örömmel utazott, hivatalos ügyekben is.

1876 június havában megtekintette a temesvármegyei csakovai alapítványi uradalmakat, közöttük a buziási für-

*) A Wenckheim-miniszterium megalakulása, midőn a Tiszapárt a Deák-párttal szabadelvű-párttá egyesült.

dőt is, melyet ő emelt európai színvonalra. Megfordult Ujvidéken; erről az utazásáról írja 25-én Ilona leányának:

«Láttam új városokat, új embereket, új vidékeket. De a Duna Pest és Ujvidék közt nem a Rajna. Vad s vadsága nem festői, az emberi munka meg ész nem sokat tett, hogy szépítse, a mi magában nem szép. Mi engem illet, semmi újság; mikor megyek, hová megyek, az mind a végzet rejtélyeihez tartozik. De a rejtélyek nem nyugtalanítanak, általában, kinek sok külbaja van, az belbajaira nem fektet súlyt s ez a zaklatott életnek egyik nagy előnye.»

Ez év augusztus havában Ágnes és Edith leányaival Párisba utazik; útközben meglátogatják Ervint Magyar-Óvárott, a ki sógorom, Simon Gyula alispán alatt mint Moson vármegye tiszteletbeli aljegyzője kezdette meg hivatalos pályáját.

«Ervin Óvártól Pozsonyig elkisért — írja Mariska leányának Salzburgból aug. 3. —, rajta is örömem volt, mert csakugyan nem csak csinos fiú s úgy néz ki mint az élet, de mert példásan viseli magát, szorgalmasan dolgozik s mindenki szeretetét és tiszteletét bírja, il est le favori des dames et des messieurs.»*)

1876-ban nagy megtiszteltetés érte s új munkakörhöz jutott: a földmívelés-, ipar- és kereskedelemügyi miniszterium ideiglenes vezetésével báró Simonyi Lajos lemondása után 1876. évi augusztus 21-én ő bizatott meg; ezt az állást 1878 december 4-ig viselte. Ez állásában részt vett Bécsben a banktárgyalásokon.

«Hétfőn Bécsbe megyek,**) nem mondhatom, hogy felette nagy örömemre van; nem mintha nem szeretnék Bécsbe menni általában, Bécs szép, érdekes város; nem is mintha a bécsi miniszterektől s bankároktól félnék, egy

*) Trefort Ervint rövid otléte daczára már akkor is a vármegye egyik képviselőjelöltjeként emlegették.

***) Ekkor folytak Bécsben a banktárgyalások, a melyeken Trefort Ágoston mint a földmív., ipar- és keresk. miniszt. ideigl. vezetője élénk részt vett. Eredményük volt az 1878:XXV. t.-cz., melynek értelmé-

cseppet sem, tisztességes úri emberek, de mert tél van, én pedig télen nem szeretek utazni. A tél nekem általában nem tesz jót, azonfelül igazán bolond életet élek; az ember mit sem végezhet rendesen, nincs ideje gondolkozni, apró dolgok által felizgattatik s nincs meg a szükséges kedélynyugalom a nagy dolgokhoz. Szóval miseria miseriarum et omnia miseria.»

Családjában is öröm érte. Két leánya váltott jegyet s Edithnek esküvője még ez évben meg is történt gróf Batthyány Ferenczcel. Esztendőre másik leánya, Mariska is férjhez ment, de ez az év földülta az előbbi házasságot: 1877 november 7-én meghalt Batthyány Ferencz. Diphtheritis ölte meg pár nap alatt. A tragikus sors mely fiát oly korán megfosztotta apjától, a nagyapa szívében ez első unokának külön helyet biztosított. Trefort úgy érezte, hogy apja helyett apjául, az életben mintegy gondos gyámjául van rendelve.

Gyászát gyors egymásutánban új csapások tetézték: Ilona leányát súlyos, gyógyíthatlan betegség kínozta.

«Beléletemet bolygatni nem jó — írja augusztus 5-én Edith leányának, — mert ott oly fekélyek vannak, melyeket nem kell fakadásra hozni s melyek orvoslása iránt már minden reményt elvesztettem. Október 17-én az országgyűlés összejön s egy hónapig, azaz szeptember 15 vagy 17-től kezdve készülni kell a minisztériumnak. Erről a fejezetről is sokat írhatnék. Igaz, hogy rossz katona, ki nem akar generális lenni és rossz politikus, ki nem akar kormányozni, de az is igaz, hogy ambitio, habár kielégítettik is, nem vezet boldogsághoz, de még a mindennapi megelégedéshez sem, még az előhaladott korban megérdemlett nyugalomhoz sem. De kár arról beszélni, végre is meg kell vallani, hogy az ember bajainak oka legnagyobb részben önmaga s ezen öntudat

ben a szabadalmazott osztrák nemzeti bank elnevezés, közjogi helyzetünknek megfelelőleg, ezentúl osztrák-magyar bankra változott, a budapesti fiók főintézeté emeltetett, a fiókok száma az országban szaporodott, a bankkormányzó kineveztetése iránt az osztrák és a magyar pénzügyminiszter együttes előterjesztést tesznek Ö Felső-géhez.

se vizsgáló s az ember csak azon szomorú conclusióhoz jut, hogy örvideni kell, hogy mindennek e földön vége lesz.»

Ilyen nyomott kedélyhangulat⁷ tükröződik ez időtájt Trefort leveleiben, pedig a sors a legsúlyosabb csapást még csak ezután mérte rá.

Bár Trefort minden gyermeke iránt egyformán gyöngéd szeretettel viseltetett, szemefénye, büszkesége mégis egyetlen fia, Ervin volt. Különös gondot fordít nevelésére, megfigyeli minden tettét, örömmel jegyzi föl leveleiben haladását, de hibái iránt sem vak. Az alig hat éves fiúcskáról 1859-ben ezt írja Csabacsüdről Brühlben nyaraló családjának.

«Pepi bácsi, ki mindnyájatokat köszöntet, holnap el fog utazni, aztán ismét csak Ervin barátom társaságára leszek szorítkozva, ki nemcsak kétszer napjában tanul velem, hanem úgy is gyakran látogatóba jön hozzám egy partie discursusra; némelykor alkalmatlan is, de ha épen sürgős dolgom nincs, nem küldöm el, mert mióta maga van, különösen ragaszkodik hozzám.»

Iskolába, minthogy családja még nem költözött volt fel a fővárosba, a kegyesrendiek pesti convictusába adta, a hol gyakran meglátogatta.

«Originális kis fiú — írja róla, — de annyi igaz, hogy esze van. Szeretném, hogy jobb időbe jöjjön, mint én.»

1873 augusztus 29-én, Ágoston napján így ír neki:

«Köszönöm a sok szép gratulációt s neked különösen köszönöm azon contestatiót, hogy te is tehetséged szerint törekedni fogsz nekem örömet szerezni. Tedd meg, magadnak is lesz benne örömed s hasznod.»

Pár évvel utóbb Ervin leszolgálta önkéntesi évét, hadnagygyá lépett elő s 1878-ban, Bosznia occupatiójakor Kees altábornagy oldalán mint egyik parancsőr-tisztje s mint az Airoldi gyalogezred hadnagya vonult be az occupálandó tartományokba. Trefort leányaival szemben a biztató szerepét játszotta s szerette hangoztatni, mennyire

örül, hogy Ervin ily szép tapasztalatokat gyűjt, de lelke mélyén komoly aggodalom ült, melyet fiának a harc-térre írt két leveléből is kiolvashatni. 1878 szeptember 26-án így ír neki:

«Egészségem oly jó, mint hatvan éves korban csak lehet, s ha viszonyaim lelkemet nem nyomnák annyira, nemcsak élhetnék nyolczvan éves korig, hanem munkaképes is maradnék s miután azt lehet mondani, hogy inter vaccas bos est abbas, még talán sok hasznos dolgot tudnék mívelni, de ha nem tudom, bármily módon, viszonyaimat rendezni, el fogok veszni. Mik nézeteim a bosnyák ügyről, azt tudod: én elkerülhetetlennek tartom s tartottam is, védem s fogom védeni és szeretem hinni, hogy te is szerencsésen haza fogsz térni s hogy benned még sok örömem lesz, de annak daczára nyugtalan s nervosus vagyok, mert biztosítva nem vagyunk.»

Október 5-én kelt levelében a miniszter-crisisról, midőn Széll Kálmán pénzügyminiszter a cabinetből kivált, így ír:

«A minisztercrisis engem nem bánt, az én lelkiismeretem nyugodt, nem maradhatok azonban közömbös mindazok iránt, melyek valószínűleg be fognak következni s melyeknek az utolsó (nem első) kiindulási pontja a mai miniszteri lemondás. Mondhatom, hogy hallatlan dolgok történtek, de ezekről én nem írhatok. Legjobban sajnálom Ő Felségét, de sajnálom Tiszát is, mert azon odiumot, melyet minden oldalról ellene keltének, sehogy sem érdemelte meg.»

Megvan még két levél, egyik október 11-én, a másik 13-án kelt; ezek már azzal a megjegyzéssel érkeztek vissza a táborból, hogy a címzett meghalt. Az első így szól:

«Köszönöm, hogy gyakran írsz, mitőlünk sem hiányzanak a levelek s ha hosszabb ideig tudósítások nélkül maradtál, nem a mi hibánk volt. A vett levelekből láttad, hogy szegény Ilus kivételével egészség dolgában jól vagyunk. Az én specialis bajaimon nem igen, vagy legalább rögtön nem lehet segíteni. Előbb nem is kerestem már orvoslást, de mióta azon meggyőződésre jutottam, hogy

én valószínűleg hosszú életű leszek, komolyan foglalkozom a dologgal, mert okvetlenül szükséges, hogy ügyeimet valami módon rendezzem. De a szándéktól a sikerhez az út hosszú. *) Közügyeink meglehetősen bonyolódott állapotban vannak. Mi fog történni? nem tudom, mert nem játszom magamat prófétára, de sok kételyem van a jó kimenetel felől, habár lehetségesnek tartom; nem is objektívek a nehézségek, a nehézségek az emberekben fekszenek s azért nem vagyok hivatva e dolgokról írni. Nálam a crisis nem tesz semmi különbséget, a dolgok úgy mennek, mintha örökké kellene élnem s miniszterkednem.»

Abban a levélben pedig, a melyet épen Ervin halála napján, október 13-án írt neki, — mintha csak a sors üzött volna vele keserű gúnyt — ezt írja:

«Minden a régiben van, azonban egy hírrel mégis szolgálhatok, de a melyet tájékoztatásul csak veled közlök, ne terjeszd azt tovább. Ugy vagyok értesülve, hogy a reservehez tartozó ordonance tiszték, tehát te is, rövid idő múlva haza fognak bocsátatni, s ennél fogva bármilyen téli vásárlásokba s megrendelésekbe ne bocsátkozzál. Hiszem, hogy értesülésem egészen hiteles».

Értesülése helyes volt, de fia mégsem tért haza élve. Október 14-dikén hajnalban egy távirat Zwornikból Ervin rövid betegségének és halálának hírért hozta.

Nem tudtam, apósomat értesítették-e már szintén. Reggel hét óra után nehéz szívvel mentem lakására; már az előszobában hallottam a borzasztó sirást; ágyában feküdt, körülötte leányai; mikor beléptem, ezekkel a szavakkal fogadtak: «Ez is tudja már». Délelőtt, hogy mást lásson s halljon, felment a hivatalba; az összes tisztviselők megindultam csapatostól járultak eléje; ő irtózatos fájdalomában tombolva szaladgált föl s alá előttük; valóban olyan volt, mint Shakespeare Lear királya. Egyszerre megállott

*) 1880-ban sikerült a dunapentelei és paksi Rosty-féle örök-részek eladási árának ráfordítása mellett s egy magyar földhitelezeti törlesztési kölcsön segítségével a csabacsúdi birtok pénzügyeit, Trefort Ágoston hozzájárulásával, úgy rendeznem, hogy a leányok számára legalább anyai örökségük egy része megmenthető volt.

e szavakkal: «Nem tehetek valami jót? Valami jót akarok tenni.» Hamarosan egy néptanító özvegyének kérvényét kerestük elő, melyben beteg gyermeke gyógykezelésére pénzsegélyt kért; a szegény özvegy bizonyára nem sejtette, mily irtózatos háttere van a szokatlanul nagy pénzsegélynek, melylyel őt bánatában megvigasztalták.

Midőn Trefort rövid idővel e gyászeset után a főszárnysegédet egy reggel azzal a kérelemmel kereste föl, hogy eszközödjön ki számára audientiát. Ő Felsége értesülvén Trefort jelenlétéről, rögtön behívatta magához, azzal az üzenettel, hogy utcai öltözetével ezuttal ne törődjék, s személyesen is kifejezte részvétét.

Hiába szokta Trefort rejtegetni érzelmeit, e fájdalomla időnként kitört. Egyszer, vagy fél évvel Ervin halála után, hivatalában épen az aláírni valókat nyújtottam át neki, mikor az arra vonuló katonaság zenekara a szomszéd ház előtt kezdett rá egy vidám indulóra; szegény letette tollát, fejét kezére hajtotta s keserves könnyekre fakadt. Edith leányának 1879. évi július 22-én ezt írja:

Kedélyhangulatomban minden e világon terhemre van, legnagyobb mérvben pedig maga az élet; Ervin halála oly seb, mely nem gyógyul; az én életem nagyon kínos s még azon vigaszom sincs, hogy az úgyis csak röviden fog tartani, mert egészségem s egész organismusom oly ép, hogy húsz évig még élhetek vele. Húsz év, úgy mint én ma vagyok, borzasztó gondolat!»

Első fájdalmában úgy rendelkezett, hogy fiát Zwornikban temessék el, a régi keresztyén temetőbe, hol az utász katonák sziklába vájtak számára sírt. Közel kétszáz év óta ez volt ezen a vidéken ismét az első keresztyén temetés. Később haza hozattuk, s 1879 december 20-án anyja mellé temettük a kerepesi temetőben; sírhantján márványtábla van Szász Károly versével:

Távol honától és szerettitől
 Meglelte útját lelke égbe föl,
 Testét elhoztuk, hogy az idegen
 Föld hantja rajta súlyos ne legyen.

Temetés után bementem a hivatalba, s mindent elmondtam Trefortnak, ki könnybe lábadt szemmel némán megszorította kezemet.

Ő maga megható emléket szentel fiának *Emlékbeszéd* és *Tanulmányok* című munkájának előszavában (1880).

«Nem volt soha szokásom sem örömeimet, sem fájdalmaimat a vásárra vinni, hogy részvétet gerjeszsek . . . Bátran kimondom tehát, hogy kevés ember ment annyi lelki fájdalmon s gyötrelmeken keresztül, mint én. Fiam halála 1878 október 13-án Boszniában Zwornikban betetőzte azokat. Ha ő él, e könyv nem látott volna napvilágot. Halálom után megtalálta volna e tanulmányokat leveleimmel, s mindenféle jegyzeteimmel együtt s cselekedett volna velök belátása, kénye és kedve szerint. De ő nincs többé, meghalt azon korban, mikor még nem ismerte az élet keserűségeit, azon küszöbön állva, melyen túl az élet harczai s keserűségei még csak kezdődnek, úgy hogy elmondhatni róla is: az istenek elveszik azt ifjúságában, kit szeretnek . . . Nem szándékom Ervin biographiáját írni; ez érdekléssel nem bírhatna, mert ő még oly életet nem élt, mely életírásra alkalmas vagy érdemes volna, csakis azt fogom említeni, miből látni, hogy mind azon feltételeket megszerezte már, melyek egy sikeres, talán jeles életpálya elérésére szükségesek . . . Fiam emlékére adtam ki e könyvet: nem objectiv indok, de nekem indok, melynek engedni nem hittem tilosnak.»

Trefort kettőzött munkában keresett vigasztalást. Ez időbe esik a középiskolai törvényjavaslat, 1883. XXX. t.-cz., melynek a magyar államiság eszméjét kidomborító intézkedései miatt az erdélyi szászok feljajdulása folytán a berlini német Schulverein, s napjainkig számos ellenségünk bennünket oly hevesen megtámadott. E törvény kapcsán a magyar nyelvoktatás ügyében kiadott rendeletek ellen Teutsch György Dániel erdélyi evangélikus superintendens memorandumot nyújtott be.

Erre Trefort nyílt levélben válaszol,*) kijelentve, hogy irányától el nem tér, transzactiókra nem hajlandó. Át van

*) *Pester Lloyd*. 1885. júl. 21.

hatva a két nyelven való műveltség szükségességétől, ennek biznysága a német nyelvnek fölvétele a köteles tantárgyak közé; de viszont nem kevésbé szükséges, hogy minden állampolgár beszélje a törvényhozás és közigazgatás nyelvét, ez nem jelenti a német nyelv elnyomását. Az erdélyi szászok nem egyes agitátorok jelszavaival, hanem a magyar lakossággal való minél sűrűbb és bensőbb érintkezéssel fogják a közös haza javát és saját érdekeiket előmozdítani. Az erdélyi szászok részéről ez irányban igen kevés történt, minek oka abban az exclusiv irányban rejlik, melyben gyermekeiket nevelik, s abban, hogy fiaikat középiskolai tanulmányaik befejezése után külföldi főiskolákba küldik, honnét magyar hazájuktól elidegenedve kerülnek haza. Ő maga is évenként küld ki oda ifjakat, csakhogy ez ne a kezdet legyen, — a mikor a kedély idegen hatások iránt nagyon is fogékony, — hanem a magasabb szakképzés betetőzése érett korban. Létesítsenek az erdélyi szászok egy theologiai-, philosophiai akadémiát, melynek czélja legyen az ifjakat alkotmányos életünk szellemében nevelni; fordítsák erre a szász egyetem pénzéből föntartott reáliskolájuk költségeit; ő kész segédkezet nyújtani állami reáliskola fölállítására.

E leveléről írja jul. 25-én Fraknoi Vilmosnak:

«Olvasta-e leveletem Teutschhoz? Hiszem, hogy opportunus; nagy sensatiót keltett. Sokat kellene s lehetne tenni, ha greislerek nem volnának. Volnék én csak tíz évvel fiatalabb!»

Ezzel kapcsolatos a német birodalmi kancellárnak, Bülow herczegnek, a német birodalmi tanácsban 1903 márczius 19-én mondott beszéde,*) melynek folyamán Bismarck herczegnek 1883-ban Thielau itteni német főconsul részére e tárgyban adott instructióit ismerteti. A főconsul 1883 febr. 22-én jelenti, hogy Trefort miniszterrel egy ebéden találkozva, ez félrehívta, s figyelmeztette, hogy magyar alattvalók olyan hangon beszélnek, mintha nemzeti-ségük megoltalmazására a német birodalomhoz lennének kénytelenek segélyért folyamodni; a magyar kormány nagyon sajnálná, ha intentióit félreértenék. A főconsul nézete szerint,

*) *Neue Freie Presse* 1903 márczius 20.

a német birodalmi kormány korábbi magatartásából láthatta a miniszter, hogy ez idegen, s még hozzá szövetséges állam belügyeibe avatkozni nem szándékozik. Egy későbbi találkozásukkor Trefort biztosította a főconsult, hogy ő épen a cultura érdekében a német műveltséggel való állandó kapcsolatot Magyarországra nézve elengedhetlennek tekint. Magyarországon a magyarság az egyetlen kormányképes factor. Ha ez a számszerűleg nem túlnyomó nemzet állását meg akarja tartani, ragaszkodnia kell állameszméjének keresztülviteléhez. Nemesak németekkel állunk szemben, hanem szlávokkal és románokkal is. A középiskolai törvényjavaslat nem egyéb, mint ezen állami eszmének az oktatásügy terén való alkalmazása. A főconsul erre azt válaszolta, hogy bár a berlini Schulverein nyilatkozatainak gyakorlati értékük nincs, érthető, ha a német cultura bármely csekély területének elvesztése a német birodalomban fájó érzést kelt. Minél tapintatosabb megoldást nyer ez az ügy Budapesten, annál kevésbé lehet a Német birodalomban tartós hatástól tartani. Később Bismarck herezeg utasította a főconsult, hogy «ha ismét alkalma nyílik ez ügyben a miniszterrel beszélni, ne hivatkozzék megbizatra, de mégis engedje sejtetni, hogy felfogásunk iránt tájékozva van. Mindenesetre sajnálattal látjuk a helyzetet, melybe a német elem Magyarországon sodortatott, ezen azonban ott ép oly kevésbé segíthetünk, mint a Keleti-tenger melléki tartományok helyzetén; mert a magyar birodalom erősbödésére és egységességére oly nagy politikai súlyt fektetünk, hogy ezzel szemben érzelmi kívánalmainknak háttérbe kell szorulniok. A dolgok politikai mérlegelése arra a meggyőződésre vezetett bennünket, hogy szent István koronája területén a magyar és német érdekek elválaszthatatlanok. Ugyanez a szláv és a magyar érdekekről nem mondható. A magyarok és németek Magyarországon egymásra utalvák, a két nemzet közül azonban egyik sincs a szlávokra utalva. Ez utóbbiak Magyarországot félszigetszerűen veszik körül, s előzönléssel fenyegetik. Nem említve azt, hogy a miniszter proclamálta az egyenlő elbánás elvét, s ezt az elvet másoknak tulajdonítva, kikben bizonyára nem lesz hiány, megemlítheti a miniszter előtt, hogy nekünk is meggyűlik a bajunk a doctrinairekkel, a kik az állam sokféle alakzatú eleven organismusát mecha-

nikai szabályok közé akarják szorítani. Végül sziveskedjék ismételni, hogy a magyar kormány intézkedéseinek bírálattól tartózkodni fogunk még akkor is, ha azok a közvéleménynek nálunk nem tetszenének, mert kedvezőtlen ítéletek a Német- és Magyarország közötti viszonynak tárgyilagos elbírálásában bennünket meg nem zavarhatnak.»

Trefort fáradhatlanul dolgozott a közoktatás emelésén, bár élete utolsó éveiben sokszor idézte magára vonatkoztatva Dahn Félix *Kampf um Rom* című regényének motóját: «Wenn's Eines giebt gewaltiger als das Schicksal, so ist's der Muth der's unerschütterte trägt». Pihenőül s egyben tanulmányul örömmel tervezetett utazásokat, melyekről rendszeren szellemileg, s testileg egyaránt felfrissülve tért haza. 1884 szeptember 4-én Párisból hozzám intézett levelében Angliáról közöl reflexiókat:

«Angolországban sok nagyszerű dolgot láttam, sokat tanultam, de nem kellemes patria. Reám nézve Anglia kétszeresen érdekes, miután negyvennyolcz év előtt itt voltam, s minden lépten a változtatásokat is tanulmányozhattam, s mondhatom, habár apróban sok ostoba kicsinyes megtartatott, nagyban nagyon megváltozott, s főleg nevezetes, mennyire hat Amerika Angliára; a demokratia rendkívül hódít, a vagyon, a nagy állás imponál, de az aristokratikus nimbusnak vége, s a felsőház reformja a napirenden van. Angolország oly szép, mint egy park, rendkívül gazdag, tehát mindent colossalis dimenziókban nagyszerűen csinál; nagyban rendkívül sok praktikus esze van, de sokban igen kicsinyes. Konyhája rossz, de nagyon drága, idegen nyelvet csunyául és rosszul beszél; az asszonyok nem szépek, lábaik mint az elefántoké, toilettejük izléstelen; röviden szólva: az első nép a világon, de sokban barbár.»

1886-ban ismét megfordul Angliában. Aug. 15. azt írja Berzeviczy Albertnek:

«Megállottunk egy pár órára Durhamban. Pompás, nagyszerű cathedralisa van. Templomok dolgában Anglia Olaszországgal vetélkedhetik. A kastély, I. Vilmos által építve, szintén nagyon érdekes, benne van elhelyezve az

egyetem. De az egyetem valódi caricatura és satira az egyetemekre nézve. Sajátságos contrastok országa ez az Anglia! A legnagyobb dolgok mellett a legneveltségesebb intézmények s állapotok! Ma vasárnap van, London úgy néz ki, mintha népessége kihalt volna, minden zárva van, fürödni se lehet, de lesz ám este spectáculum: újság sincs, csak weekly paper, hihetőleg a kiállítás is zárva lesz; ha nem volnék rest s több papírom volna, mert ma azt sem kapni, sok érdekes dolgot tudnék róla írni, Isten veled, tisztelem a ministeriumot.»

Még Párisból is Angliáról ír. Az angol reclam «oly colossalis, hogy Amerikában se lehet nagyobb, például a Colman's mustard üldözi az embert Dowertól Edinburg-hig; azzal az emberrel kellene szövetkezni a magyar borok elárúsítására nézve. Ezen ember a reclam által tiszteres millionarius lett. Pückler-Muskau, Raumer, Montalambert megteremtettek a continentalis emberek fejében egy bizonyos idealis Angliát, mely ma absolute nem existál.»

1885-ben Németországban, Hollandián és Belgiumon át Párisba utazik. Útközben szívesen találkozott jó ismerőseivel, a kik közé dr. Korányi Frigyes, dr. Markusovszky Lajos miniszteri tanácsost, Fraknói Vilmost, s utóbbi időben Berzeviczy Albertet sorozhatjuk, a kit már miniszteri tanácsos korában is alteregójának tekintett.

Útjáról 1885 augusztus 11-én azt írja Berzeviczy Albertnek:

«Mi sokat tanulhatunk a külföldön: ipar s iskola, ez most a domináló két momentum.»

Augusztus 14-én pedig:

«Láttad-e Berlinben a Polytechnikumot? Nagyszerű, de tizenöt millió márkába került; nálunk azt hiszik, hogy csudákat miveltünk, ha egy tudományos intézetre 3—500,000 forintot adnak ki s hogy az pazarlás.»

E megjegyzéssel alighanem azokra a támadásokra czéloz, a melyeknek egyetemi és egyéb culturális építkezéseinek sokasága és fénye miatt a pénzügyi bizottságban főleg Zsedényi Ede részéről ki volt téve.

Augusztus 20-án Amsterdamból írja Berzeviczynek :

«Az új Rijks (azaz Reichs) Museum nagyszerű, valaminth az épület, úgy a gyűjtemények, főleg a galeria. Mit tudtak a hollandiak, azt csak itt látni. S a közszellem! Abból adhatnának kölcsön. Nekünk a másodrendű vagy kisebb nemzetek dolgait kellene tanulmányoznunk s azokat utánozni, mint Hollandia, Belgium, Dán- és Svéd-ország. Anglia, Franciaország, Németország, sőt az új Olaszország, azokkal mi nem versenyezhetünk, de nagyban emelkedhetnénk, ha a fölsorolt kisebb nemzetek nyomán járnánk.»

Az antwerpeni coloniális kiállításról azt írja Fraknóinak, hogy az egészen más, mint a mienk,*) nonsens azt összehasonlítani.

«Egyébiránt minden kiállítás plus minusz humbug s én Goethe módjára mondom: Habe studiert Kunst, Gewerbe, Kunstgewerbe, sogar Eisen- und Stricker-Industrie und da stehe ich armer Thor und weiss so wenig wie zuvor. Páris csendes, nincs nyoma se a communismus, se a socialismus, se Tonkingnak; csak a journalokban van polgári háború; iszonyatos állapotok! A journalistika gyilkolja az európai emberiséget; meddig fogja a világ azt tűrni?!»

1886. év nyarán megint Münchenből ír Fraknóinak (július 23) az ottani művészakadémiáról:

Új volt előttem a képzőművészetek akadémiaja, mely csak ez idén lett befejezve s hol Wagner tanárt kerestük föl, Liezenmayer nem volt található. Megvallom, hogy szeretném ezt a két embert még hazahozni.»

Hogy miért, arra nézve Berzeviczyhez ugyanaz nap intézett levelében találunk tájékozást:

«Ma képeket néztünk az új akadémiai épületben; két millió márkába került, a sörivő Bajorország annyit költ a művészetre. Százötven magyar fiú tanul ott; lesz be-

*) 1885 ben volt a mi országos kiállításunk is.

lölök Piloty (tegnap halt meg) s Defregger utánzója, de nem magyar művész. Mikor fogunk mi majd kibontakozni a tekintetes nyárspolgárságból?! mely nyárspolgárságot nagyságos és méltóságosnak is lehet czímezni.»

· Útjairól rendesen jókedvűen érkezett haza, azonban itthon csak annál inkább lehangolja elmaradottságunk.

«Nálunk minden a réginél, — írja márczius 11-én Fraknóinak. — Már nagyon unom a világot. L'histoire du monde est l'histoire de la stupidité humaine. Ez matematikai igazság.»

Szintén neki írja november 11-én:

«Örvendek, hogy Rómában van; Róma mégis csak többet ér Jeruzsálemnél; *) Krisztus Urunk Róma nélkül nem uralkodnék a világ felett s Róma nélkül nem existálna a keresztyén civilisatio. Mi azonban nyomorgunk itten, az Akadémia vegetál s vegetál az egész ország s ha az embernek legalább specialis bajai nem volnának, de az se hiányzik. A választási mozgalmak undorítók, bár-csak végük volna.»

Pihenni Párisba megy, hova mindig legörömeztőbb készült. Útközben megnézte a zürichi egyetemet:

«Az új vegytani laboratorium, technikusok, gazdák, gyógyszerészek számára, nagyszerű, a mellett van az egyetemenél külön nagy vegytani laboratorium az orvosok számára, a Studentinek száma nagyon csökken, nagyobb-része amerikai kisasszonykák.»

Másnap azt írja:

«Ma néztem meg az ipar, azaz Kunstgewerbe-Muzeumot és iskolát; korunk egyik hóbortja annyiban, hogy ma-holnap e téren is nagy proletariatus lesz, az itteni efféle iskolában van százhusz tanuló s ilyen iskola van minden schweizi városban.»

*) Czélzás Fraknóinak ebben az évben tett szent földi útjára, a melyet kiterjesztett Damascusig.

Genfbe érve, július 22-én írja Berzeviczynek :

«Megnéztem az egyetemi épületeket, elég szerények ; az orvostanárok nagyrészen idegenek, Schiff, Zahn, etc. etc. Bolgárok, szerbek s efféle érdekes nemzetiségek is frequentálják az itteni egyetemet. Annak daczára a város fejlődése megállott, sok lakás üres, sok terrenum az új városban nem talál vevőt, túlspeculálták magukat a házak építésében. Ma nemcsak a ruházat, de egyéb hóbort is internationalis.»

Párist rendkívül szereti, de mellette nagyon szúrja szemét a vidék elmaradottsága. A délfraanciaországi viszonyokkal sehogy sem tud megbarátkozni. Augusztus 3-án így kel ki levelében Berzeviczy előtt :

«Sokat láttam, tanultam és bosszankodtam ; gyakran szerettem volna a nagy betűkkel reám nézett liberté, égalité, fraternitéhez hozzá írni : salté et stupidité. Páris ma is absorbeálja az országot, a nemzetet. A provinciában több a barbárság, mint bárhol nálunk.»

Augusztus 4-én Fraknóinak :

«Nem szeretem ezt a cigány race-t, mely itt vegetál, s nem szeretem a provinciát Franciaországban s nem szeretem a piszkot s a lármát, mely által tündöklük a déli Franciaország! Annak daczára utazásunk sok tekintetben érdekes és tanulságos, habár a külügyminiszter többet tanulhatna itt, mint a közoktatás vezetője. Annyi itt a barbárság, hogy többször gondoltam, hogy Mezőtúron és Gyomán több a civilisatio.»

Nekem is panaszkodik, hogy «déli Franciaország sokkal inkább hasonlít Olasz- és Spanyolországhoz s a nagyszerű Atlanti-tengeren kívül minden merő humbug».

«A kecskeméti pusztá — írja aug. 11-én Berzeviczynek — sokkal kiesebb, mint a francia landesok Bayonne Bordeaux közt. Páris után a legelegansabb francia város. Kedden délben értünk Toursba (nem Mezőtúr). Igen kedves provincialis város, a cathedralisa dicsó, fekvése a Loire partján igen nyájas. Meglátogattuk a Marmontier

kolostort, hajdani Szt. Márton apátságot, melyet a bande noire tökéletesen elpusztított. Most a Sacré-Coeur nevel itt leányokat. E tárgyról s különösen a harcyról a női nevelés körül sok tanulságos dolgot tudok.»

Ő maga nem volt föltétlen híve a nők felsőbb oktatásának, szept. 4-én tréfásan írja Berzeviczynek :

«136 leány számára kérnek felvételt a budai præparandiába. Maholnap nem lesz se szobalány, se szakácsné, csupa művelt tanítónőknek s maitresseknek való nők.»

Útközt is sokat tudakozódik tárczája ügyeiről: sürgeti fontos akták elintézését s az aláírni valókat. A külpolitika is érdekli. Szept. 4-én azt írta nekem :

«A pánszláv dolgok felett nem csodálkozom, azok még nagyobb dimensiókat fognak venni, miután itt igazi Katkoff-cultus divatozik *) és az emberek erősen hiszik, hogy az orosz-francia szövetség fait-accomplí. Páris minden hiányai s forradalmi velleitásai mellett szép, kellemes város, csak attól tartok, hogy rossz napok fognak bekövetkezni reá nézve. Mikor? ez a kérdés. Meglehet három hónap múlva, meglehet jövő tavasszal, de a katasztrópha közeledik s nem fog kimaradni. Az ellentétek rendkívül élesek és feszültek.»**)

Két nappal utóbb Berzeviczyhez írt levelében mintegy összefoglalja útja eredményét:

«Sok érdekest láttunk ; sokat lehet tanulni még 71 éves korban is az embernek. De à quoi bon?! Magyarország nem akar európai ország lenni, nem akar a táblabíróságból kivetkőzni s ezen, nem tudom minek nevezem azt, kedélydiszpozíció, temperamentumon vagy kellő érzék hiányán el fog veszni. E gondolat zavarja utazásom kellemeit is.»

*) Katkoff Mihály orosz publicista, a panszlavizmus nagy apostola a magyarság elkeseredett ellensége volt.

**) Célzás Oroszország háborús fenyegetődzéseire és Paul Derouledenek, az orosz-francia szövetség nagy barátjának publicistai működésére.

1886-ban is ezt írta neki útja végén :

«Sokat láttunk, sokat tanultunk. A humanitás s eszme-solidaritás daczára a nemzetek rendkívül lenézik egymást, az angolok a francziákat, a francziák a németeket, kell tehát, hogy a németek is lenézzenek valakit, ez a valaki en premier leszen ma a magyar. Érdekes jelenség ez!»

Ilyen eleven volt gondolkodása, ilyen élénk megfigyelése és erős hazafisága előhaladott korában, élete utolsó éveiben is. 1886-ban egészsége hirtelen megrendült. Február 12-én nagyon rosszul lett, s bár megint föllabadt, nem volt többé a régi «vasember». Kínos álmatlanság gyötörte; máskor meg alá-írás közben hivatalában fogta el az álom egy-egy pillanatra. Tavasszal Zólyom-Radványba ment hegyi levegőre, Radvánszkyékhoz, onnan Savnikra, Császká György akkor szepesi püspök nyaralójába. De a hideg, esős idő miatt kénytelen hamarosan visszatérni Pestre, rosszabb egészséggel, mint a minővel onnan útra kelt. Hivatalos ügyeit azonban, s mint elnök, a M. T. Akadémiáét is, régi buzgalmával intézte tovább. Midőn az Akadémiára rendkívül nagy házbéradót vetettek ki, nem késett az orvoslás után járni, s budgetje terhére is gondoskodott a fedezetről. Midőn betegsége a szobába zárta, olvasásban keresett szórakozást. «Jó hogy könyvek vannak, — írja Mariska leányának — a nélkül az unalom megölné az embert.» Az orvosok felgyógyulással biztatták, de ő maga kételkedett ebben. «Én nem sokat reménylek, de akkor majd máskép kell életemet berendeznem. Mindez az ősszel eldől.» El is dőlt. Hiába keresett gyógyulást Ischlben, onnan is haza kellett hozni, s augusztus 22-én (1888) örök álmra zárta le szemeit. Munkásságának maradandó nyomai vannak közoktatásunk történetében, számos törvény és gyakorlati alkotás keresztülvitelében. Politikai nézeteit többször említi Kónyi Manó, Deák Ferencz beszédeinek kitünő kiadásában, a magyarázó és fölvilágosító részben. Nagy elméjéről, széleskörű tanulmányairól isodalmi művei tesznek bizonyosságot. E sorok célja csupán annyi, hogy szeretetreméltó és eredeti egyéniségének emlékezetét igyekezzenek megőrizni.

SZALAY IMRE.

KELETI TURKESZTAN.*)

A Magyar Földrajzi Társaság könyvtára, melyet Lóczy Lajos szerkeszt, X kötetül Stein Aurélnak *Homokba temetett városok* című könyvét adta ki, mely keleti Turkesztánnak régészeti és földrajzi viszonyaira törekszik világosságot vetni. Keleti Turkesztán a régi perzsák nyomán Turán nevet viselt, jelenleg a jogi állapotoknak megfelelőleg Khínai Turkesztán név alatt szerepel. Az ázsiai continensnek úgyszólván kellő közepén fekvő fősík, melyet három oldalról magas hegylánczok szegélyeznek, s melynek közép-magassága 700—1200 méter között változik. A Kr. előtti második században Khína hódította meg; a buddhismus azonban keletindiából költözött ide és főleg az V. s VII. században Kr. után érte el virágzásának tetőpontját; mindenfelé buddhista-templomok és kolostorok épültek. A X. században a mohammedán uralommal az iszlám kezdett terjedni, melynek befolyása leginkább a XIV. századtól jut érvényre. 1757-ben ismét Khína foglalta el ezen országot. Ez időtől kezdve 100 éven keresztül Keleti Turkesztán szakadatlan forradalmak színhelye, mely harczoknak egyikében veszett el Schlagintweit Adolf is, az első európai, ki Indiából jutott el Kaszárb Keleti Turkesztán 1877-ben véglegesen Khína fönnhatósága alá került.

Éjszakon a Tiensan, nyugaton a Pamir, délen a Karakorum, Küenlün és Altin-Tag óriás gerinczei szegélyezik; a szélektől a fősík medenczéje menetelesen hanyatlik a középpont felé. Keleten a területnek nincsen természetes határa; a homokbuczkák egybefolynak a Gobi-sivatag homok-

*) Stein Aurél: *Homokba temetett városok*. Átdolgozta Halász Gyula. Budapest. Wodiáner r.-t. könyvkiadó vállalata. 1908.

tengerével. A hóval és jéggel borított párkányhegységek-
ből szakadó patakokban rohannak le a megolvadt víz-
tömegek; de esőtlen vidékekre érve, legnagyobb részüket
elnyeli és elpárologtatja a forró homok. Csak néhány
folyó tartja meg mindvégig jellegét; az Aksu, mely a
Tiensanról, a Kasgar, mely a Pamirról, a Jarkand, mely
a Karakorumról s a Khotán, mely a Küenlünről ered.
Valamennyi egyesülve a Tarim folyót alkotja, mely a
medence legmélyebb részén keleti irányban folyik s aztán
a többi kisebb folyók sorsát osztva, a Lob-nornak sekélyes,
homokos víztartójába vész. A Lob-nor maga Hedin Sven
szerint vándorló medence, mely majd északra, majd délre
vonul a szerint, a mint az uralkodó északkeleti szelek
medenczéjét feltöltik homokkal, az elhagyottat pedig kimé-
lyítik.

Keleti Turkesztánnak területe egymilió négyzetkilo-
méternél nagyobb, lakossága azonban alig üti meg a hat-
száztezret. Hajdanta a lakosság száma sokkal nagyobb volt;
mert belső Ázsiának folyton előre haladó kiszáradása, egy-
koron virágzó területeket a homoknak engedett át és siva-
taggá tett. A pusztulás, úglátszik, legnagyobb a Tarimtól
délre eső részekben. Természeti kincsekben nem igen gazdag
ez az ország, bár Khotánnak aranyát már a régiak is
ismerték. A jelenben Aksu és Turfán szénbányái na-
gyobb jelentőségűek. A lakosság ismeretlen eredetű ősnép
és mongol-khinai, árja s török elemek keveredéséből szár-
mazott. A Tarimnak két partján az őslakók töredékei talál-
hatók, alacsony termetű, félénk vadásznép, mely kerüli az
emberekkel való érintkezést. Érdekes nép a «Dolan»-ok, kik
Jarkandtól északra, Malarbasiban laknak; kétségtelenül
tibeti eredetűek, alacsony termetűek s tatár vonásaik vannak.
A városi lakosság az oázisoktól vette nevét; vannak jarkan-
dok, kasgárok, khotánok, turfánok. Vonásaikon majd a török,
majd a mongol-khinai jelleg lép előtérbe. Nyelvük Vámbéry
szerint khinai-tatár, melynek alapja azonban a török s a ki-
fejezésekben az arab-perzsa dagályossághoz hajlik. A nyu-
gati kerületekben a földmívelő népség tisztán török eredetű
s a régi ujjuroknak ivadéka, mely a szeldsuk törököktől
keveset különbözik. A Tarim alsó folyásán s a Lob-nor
vidékén a kara-kulok és a kara-kurcsinok laknak, két kicsiny

nép, mely Prschewalsky szerint kétségtelenül árja eredetű. Félénk, gyenge testalkatú emberek, kik főleg halászzattal és némi állattenyésztéssel foglalkoznak.

Az egész országban mint vallás, általában az iszlám uralkodik; de nem a zordon, a zajos multságoktól irtózó iszlám. A khínai vérrel khínai kedélyesség is költözött ebbe a népbe, mely a nyilvános játékoknak, a labdázásnak, czéllövésnek, sakknak és koczkavetésnek nagy kedvelője. De sőt gyakori a teatársaság, hangverseny és a táncz, melyen a nők is részt vesznek. Nem egyszer dervisek végzik a troubadour hivatalát, legendákat, hősi énekeket dalolnak; s ha épenséggel nincs a közelben a mullah vagy a kázi (bíró), vig dalokra is gyujtanak, melyeknek szövege messze van az iszlám puritán komolyságától.

Keleti Turkesztán a földrajzi tudomány szempontjából félszázaddal ezelőtt jóformán csak sejtelen volt. Ismereteink régi hagyományokon, a XIII. század nagy utazójának, Marco Polonak gyér tudósításain és régi khínai térképeken alapultak. Az említett Schlagintweit után az orosz Prschewalsky mondható ezen ország első fölfedezőjének. Ő 1877-ben eljutott az alsó Tarimig, s a Lob-norról is adott némi tudósítást; de előadása oly bizonytalan, hogy valószínű, miszerint a Lob-nort nem is látta. Keleti Turkesztánnak igazi fölfedezője Hedin Sven. 1894—97 években bejárta a Pamirt, a a Takla Makán sivatagot és Tibetet. 1899—1902. években végig hajózott a Tarimon, a mit előtte senki sem tett meg; fölmérte a Lob-nort s megállapította vándorló természetét. Századunknak ezen első tizedében igen sokan fáradoztak Keleti Turkesztán földérintésében. 1903 szeptemberétől 1904 januárig Gustave Charles Toussaint a mongolföldet járta Kasgártól Urgáig s Pekingig. Az általa bejárt ismeretlenebb részlet a Kasgártól a Tiensanban fekvő Issik-Kul-ig terjedő vidék.

1904 májusban végezte be a müncheni dr. Gottfried Mersbacher két évi középázsiai útját, melyben főleg a Tien-sant kutatta át. Különösen értékesek a palaeontologiai és petrographiai eredmények. A porosz dr. Albert Grünwedel és dr. A. Lecoq 1904—1906-ban Keleti Turkesztánban régészeti s irodalmi kutatásokat végeztek. Igen becses az az anyag, melyet főleg Lecoq Turfán vidékén gyűjtött. Sok és jó karban

levő kézirat, melyek különféle, részben még egészen ismeretlen nyelveken készültek. Az amerikai Hungtinton és Barret 1905-ben átkutatták a Tarim medenczét, hogy a sivatagképződés és elnéptelenedés okait megállapítsák. Számos romot fedeztek föl; a legdélebbeket csak 1840-ben hagyták el a lakók. Az osztrák zoologus dr. Erich Zugmayer 1905-ben Kasgáron, Jarkandon s Khotánon át eljutott a szoroson vett khinai határig. Sok geologiai anyagot gyűjtött, nemkülönböztetve topographiai fölvételeket, magasságméréseket végzett. Khotánból Tibet felé való útjáról mindennap térképeket készített és csillagászati s thermo-barometrikus napi följegyzéseket tett. 1906-ban Paul Pelliot vezetése alatt francia expeditio kereste föl Keleti Turkesztánt s ott archeologiai kutatásokkal foglalkozott s főleg a középzásiai buddhista cultura nyomait s emlékeit kereste föl.

Stein Aurél munkássága ugyanezen keretekben mozgott. Az volt czélja, hogy a Khotán körül levő sivatagot fölkutassa, hol mintegy 500 kilométernyi vonalon terülnek el az egykoron virágzó városok romjai. Stein szerint valamennyi egyenmő művelődést mutat indiai alapon, khinai, tibeti, perzsa, görög culturának erős nyomaival. A buddhismus Keletindiából származott Keleti Turkesztánba, de sőt még tovább keletre is s magával hozta nemcsak vallásos intézményeit, építészeti művészetét, kolostorait, de magát az indiai nyelvet és írásmódot is.

1900. év április havában kelt útra Kalkuttából Stein Aurél és Kasmiron át az indiai kormány engedélyével a Gilgit felé vivő hadiúton indult északra. Csakhamar az óriás hegyek s a zivataros hó vidékébe ért, hol éjjelenként a postafutárok menedékházaiban húzta meg magát. Az egész úton táviró és hadi őrség vezet végig és Kasmirnek óriás hegyvidékén, Gilgitben jó kórházat, derék hivatali épületeket, szép iskolát, könyvtárat s az európai tiszték részére kicsiny, de kényelmes lakóházakat talált. Tovább Kasmir északi határszélén a Hunza és Nagir, együttesen Kandsut néven ismert két hegyi államocskán vezetett át útja. Ez államok rablókalandokból éltek, a miknek Anglia 1891-ben fegyveres erővel vetett véget. A legyőzötteket okos politikával megnyerte s a hódításnak egyedüli nyoma egy jól megépített út s a rablások meg-

szünte. Érdekes adat, hogy a pólo-játék e hegyi népeknél mindenütt otthonos. A meredek hegyi utakon teherhordó állatokat nem lehetett használni; a podgyászt emberekkel kellett tovább szállítani. Sok helyen a meredekeken létrán, a sziklarepedésekbe bedugott faágakon kellett felkapaszkodni. Ez a hegyvidék, föl egész a Pamirig, miként a Kaukázus, ismeretlen vagy nagy távolságokról oda vetődött apró népeket rejt magában. Ilyenek Srinagártól északra a dárdok, kiknek nyelvi és néprajzi rokonsága ma sincsen kiderítve. De már Herodot hallott róluk s említi, hogy aranyat mostak az Indus mentén. Ilyen a hunza és nagir-i nép, melynek nyelve nem rokon sem az indiaival sem az iránnal. Miként került ide ez a kis nép, a történelem alig fogja kideríteni. Ilyen tovább észak felé a Kis Ghuját nép, mely az Amu Dárja vidékéről került ide s nyelve a kelet-iráni nyelvnek származéka.

A kínai határon, Miszgarnál, Stein elbocsátotta teherhordóit és lovakat szerzett. Itt találkozott az első, kanóczos puskájú kínai katonával, kit eléje küldtek megjelenteni, hogy a lovak és jakkok készen várják. A kínai határt 4800 m. magas fősíkon érte el, s az orosz Pamirról erős hófuvás köszöntötte. Nemsokára elérte Taskurgánt, a legészleő nyugaton fekvő kínai várost, melyet már Ptolomeus ismert s mely ősidőktől fogva kelet és nyugat kereskedelmének közvetítője volt. Az út mentén mindenütt kínai helyőrségek láthatók, azonban a kanóczos fegyverű vitézek száma helyenkint csak 3-8 ember. A kínai tisztviselők mindenütt nagy figyelemmel álltak Stein szolgálatára; csak épen a Bulunkul-i ambán volt iránta barátságtalan s nem nyújtott neki segítséget a tovább utazáshoz. Bulunkulból kirándult a délkeletre fekvő Musztág-ata havasra, s ennek oldalán 6100 méternyire sikerült följutnia. A kilátás, mely előtte föltárult, felölelte egész Pamir területét s ez a beláthatatlan hó- és jégvidék oly benyomást tett reá, mintha csakugyan a világ végtelenségét szemlélné. A vidékről térképeket készített.

Bulunkulon túl kilencz hágón kellett kigyózó úton átkapaszkodnia. Csodás színhatásokban mutatkoztak a havas és jeges hegytömegek. A ragyogó napfényben ott tündöklött a szivárvány minden árnyalata. Bűvös kép, melynek hatá-

sát, úgymond Stein, nem feledi soha. Az ég aljának tompa kékjében azonban könnyű porfelhő függött, a közeledő sivatagnak előjele. A magas hegyvidékről leszállván, megkezdődött a jól öntözött, s jól művelt földek sorozata. Falu falut ér; a földeken mindenütt szorgalmas munka folyik; míg végre aztán hosszú gondterhes két hónapi út után elérte Kasgárt. Kasgárból Stein húsz lóval és nyolcz tevével indult az 5000 kilométer hosszú sivatagútra. Tolmácsul megfogadta ugyanazt a khinait, ki Littledaleet és nejét kísérte hosszú khinai és tibeti útján. Egész utazására nagy kihatású volt az indiai kormány kasgári képviselőjének, Macartneynek érdeklődése, kinek személyes befolyására a kasgári khinai taotáj (kormányzó) utasításokat adott a khotáni ambánnak (megyefőnök), hogy ne csak teljesen szabad mozgást engedjen Steinnak, hanem mindenben segítségére is legyen. Kasgárról a XII. századbéli nagyhirű buddhista zarándok, Juan-Csang azt írja, hogy számos buddha-kolostor van benne. Mindazonáltal a mohammedánságot megelőző időkből alig van emlék. Újabban az új városban, a khinaiak városában csinos khinai templom épült, melyet érdekes festmények ékesítenek.

Stein öt hetet töltött Kasgárban, hogy mindennel fölszerelje magát. Első útja jól öntözött földeken át Khanui nevű romvárosba vezette. A nép azt tartja, hogy ez hajdan khinai város volt. Sár és téglafalak, edény- s üvegcserepek, egy buddhista szentély és kolostor romjai volt minden, a mit Stein ott talált. S e romokon is a kincskeresők rombolása látszott. Innen Ordam Padsah híres bucsújáró helyre vezetett útja. Sikárpurból hindu bankárok jöttek tiszteletére, kiknek jó módja eléggé mutatta a népnek kizsartolt szegénységét. Csakhamar elérte a sivatagot, melynek futóhomokját a szél félhold alakra hordja össze. A bucsújáró hely semmi érdekességet sem nyújtott; állítólag szent Arszlán Bogra szultán sírhelye, kit a buddhisták öltek meg. A jarkandi úton a sivatag homokdünái még magasabbak lettek; Kizil falunál azonban ismét zöld mezők, s árnyas kertek köszöntöttek. Öt kilométernyire Jarkand előtt indiai kereskedők egész gyarmata fogadta őt nagy parádéval, s elkísérte szállására, melyet a kasgári angol ügyvivő fogadott számára. Jarkandban nagy számmal élnek kasmiriak, gilgitiek,

badaksának s Indiának s Iránnak más népei, a mi jó alkalmat szolgáltatott anthropologiai tanulmányokra. Az érintkezés nyelve a török; azonban Indiának s Iránnak más nyelveit is lehet hallani. Néhány fémből való műtárgyat is vett Stein, a melyeken erősen látható a perzsa virágminták hatása. Jarkand a khinai, iráni és kelet-turkesztáni cultura találkozó pontja.

További útja Jarkandból termékeny rónán vezette át. Épen vásár volt. A földműves osztály asszonyai jelentékeny szerepet játszanak az adás-vevésben; majd mindig lóháton látni őket, fejükön nagy bársonyhegyű prémes sapkával. A földeken a kukoriczatörés folyt (szeptember 24). A sok kertű és ligetes Khargalikon túl nemsokára ismét a sivatag következett. E vigasztalan köves vidéken az utat végig sűrű czölöpsor jelöli, a mi nélkül könnyen elvesztenék az útirányt főleg éjjel, vagy valami homokföretegben. A Takla Makán déli szélén vitt most szomorú útja. Ez volt a hajdani útvonal, mely az Amu-dárja vidékéről Khotánba s Khinába vezetett. Erre járt a nagy Marco Polo is. A Khotánig vezető úton Stein sok helyütt talált vörös durva edénycserepeket, csont- és fémtárgyak törött részeit; de érdemleges dolgot semmit. Közel érvén Khotánhoz, az ambán küldötte fényes khinai ruhában jött eléje, a kihez a khotáni kereskedők feje Badruddin Khán csatlakozott néhány földijével. Khotánba érkezve Stein azonnal meglátogatta az ambánt; finom, művelt lelkű öreg úr, kit tisztelettel vesznek körül az egész tartományban. Soha nem szünő készséges támogatással járt Steinnek kezére úgy, hogy e nélkül sem a sivatagban végzett kutatásait, sem topographiai fölvételeit nem hajthatta volna végre.

Nehogy a sivatagban hiába keressen régiségeket, megbizottakat küldött ki azon helyek kipuhatolására, a hol az ásatás eredménynyel biztat. Ez alatt ő maga a Küenlünbe ment, hogy térképezze azon tájakat, a honnan a Khotán (Jurung-kás) folyó ered. Déli irányba haladva, messziről föltűnt már a Küenlünnek jégpalástba öltözött 7280 m. magas csúcsa; a sovány talajon 2400 m. magasságban apró kis zabföldek tengődnek. A Karangu-tág völgyben nyaktörő úton 900 méterre szállott le a tengerszine fölött. A hasonló nevű falut gyér pásztornép lakja, melynek száma időnként azon gonosztevőkkel gyarapszik, kiket Khotánból ide kül-

denek számkivetésbe. Valóban elhagyatottabb helyet alig lehet találni. A keskeny völgyet merőben kopár, falszerű hegysorok zárják körül, a honnan még csak a hótakarta ormokra sem hatol föl a tekintet. E nyomorult helyen kellett jakkokat szerezni a nagy hegyi kiránduláshoz. A hegyek tengerébe érve, a bennlakóktól a hegyeken átvezető útra nézve nem birt fölvilágosítást kapni. Gyanú és aggodalom szállotta meg ezt a jámbor népet ennyi idegen ember láttára. Stein ezen útjával célját valóban elérte. Eljutott a Jurung-kás forrás vidékére s feltárult előtte a Küenlünnek főséges tömege, melynek csaknem harmincz pontját állapította meg háromszögeléssel.

Élénken vázolja Stein az óriás hegyvidék csodás szépségét, melynek jeges csúcsai alkonyatkor kékes árnyékba, majd rózsaszínbe, vörös és biborszínekbe öltöztek, s aztán lassan eltűntek a tompa sötétségben. Stein visszatért Khotánba; érintette az Udzsat nevű helységet, mely bortermeléséről híres és arról, hogy lakói meglehetősen laza moszlimok, a mi valószínűleg a bortermelésnek következménye. Khotánban a kiküldöttei által hozott s a kereskedőktől szerzett régiségek megvizsgálásával foglalkozott; azonkívül tömegesen jártak hozzá a betegek orvosságért és egyúttal alamizsnáért. Legközelebbi útja Khotánnak egykori fővárosába, Jotkan-ba vezette. Aranytermő hely, melynek talajában évenként sok száz munkás keresi a sárga kincset, mely többnyire vékony lemezekben, pikkelyekben kerül elő. Az arany mellett számottevő melléktermékek a régiségek, diszitett cserépedények, vésett kövek, érmek.

Az elpusztult sivatag városok közül a messze északon fekvő Dandan-uilik-i romokat kereste föl. Az egykori város két és fél kilométer hosszú és fél ilyen széles területet foglalt el. A favázás, vakolatos épületek földig le voltak omolva, s mindenfelé a kincskeresők keznyoma látszott. Az első napon talált rézpénz szerint a buddhista korból eredt ez a város, s a lakosság a Kr. u. való VIII. században hagyta el e helyet. Mindenekelőtt két Buddha-templomot ásott ki a homokból. A homok alól tízével kerültek elő gipsz domborművek, freskók, Buddha-szobrok, mindenféle szent képek, melyek az indiai classikus művészetre utalnak stíl és kivitel szempontjából. Nagy mennyi-

ségben kerültek aztán elő írott emlékek. Egy részük bramin betűkkel, de nem indiai nyelven volt írva; legnagyobb részük azonban valami buddhista kolostor könyvtárából való, a mit a tartalom vallásos jellege mutat. Az Indiából magával hozott geometerrel, Rám-Szing-gel az épületeket fölmérette és tervrajzaikat elkészítette. Keltezéssel ellátott iratokat is találtak, melyek szintén vallásos tartalmuak és a VIII. századból valók. A festmények rajza, kivitele és színe rendkívül finom; nemcsak indiai, hanem tibeti és perzsa befolyás is látható rajtuk.

Dandan-uilik-ből Stein visszament déli irányban Kerijába. Az ambán nagy ünnepélylyel fogadta s további terveihez minden kitelhető segítséget ígért. Itt híret vette, hogy éjszak felé a Dandan-uilik-éhez hasonló eltemetett város van. Útja ide keleti majd éjszaki irányban vezetett az oázisok sorozatán keresztül, melyek között Nija volt a legnagyobb. Tovább a Nija folyó partján jól öntözött s részben erdős területek következtek egész a sivatagig, melyben az elhagyott város fekszik. Mindjárt az első napon gazdag leletek kerültek elő a homokból. Vagy száz darab tele írt fatábla, a Kusana indo-szittyá királyok korából, kik Kr. u. a III. században uralkodtak. A szöveg régi indiai prakrit nyelvű, legtöbb táblán rajta van a pecset s az év és a hónap megnevezése. Kétségtelenül hivatalos okmányok. A kiásott területen sehol semmi nyoma a papiroznak; a mi azt mutatja, hogy a táblák oly időből valók, a melyben a papir használata Khinából még nem jutott el Keleti Turkesztánba. Két más ház romjai közül a házi eszközök nagy gyűjteménye került színre, szövetek, elefántesonttárgyak, fapohár, nyársak, sétatob és egy pompás faragott szék. Köröskörül óriás nyárfák törzsei, a tizenhatszázad előtti kertek és fasorok emlékei heverték. Odább északra más romokat talált Stein, melyek tizenhatsz négyzetkilométernyi területet borítottak. Itt már az első órában huszonnégy bőrre írott okmányt találtak; mindegyik így kezdődik: a maharadsa ő felsége írásban rendelte. Számos kisebb nagyobb fatáblán az eredeti agyagpecsét is megvolt; sok pecsét ókori classikus arczképeket, Pallas Athene, Eros és más képeket mutat. A talált okiratok tartalma hivatalos: jelentések, rendeletek, idézések, útlevelek, panaszok. Buddhának s más

szenteknek nevei a buddha vallás uralmáról tanuskodnak. A palaeographia s a talált érmek azt bizonyítják, hogy e telepeket Kr. u. a III-ik században hagyták el.

Tovább kelet felé Endere mellett folytak a kutatások. Egy buddhista szentélyt ástak ott ki, melyet 125 m. átmérőjű körfal kerített. A bramin írású de ismeretlen nyelvű papiremlékek a Kr. u. való V-ik századra utalnak; s a khinai és tibeti írások, a buddhista philosophia ősrégi tibeti fordítása világosan beszélnek, minő nemzetiségek voltak e szentélynek látogatói. A tibeti emlékek a VIII-ik századból Kr. u., a tibeti invasió idejéből valók. Ez a hely egyuttal a legszelső pontja az indiai befolyásnak. Endereből Stein a Karadong-i romokhoz indult. Kerijába kellett visszatérnie s innen aztán éjszak felé vitte útja. Valami erősség-féle volt ott a sivatag szélén, mely egykor a Khotánból Kucsába vezető utat védelmezte. Érdemleges régiségeket itt nem találtak.

Legközelebbi célja volt Steinnak egy régi városnak fölkeresése, melyet a XII. századbeli szent buddhista zárándok Juan Csang Pimo-nak Marco Polo Pein-nak nevez. Déli irányban sok keresés és kalandozás után a sivatagban. Kerijától s Khotántól egyenlő távolságra reá akadt e régi telepre. Bár semmi nevezetes tárgyat nem talált, a hely valódiságát bizonyítják a XII. és XIII. századból való s ott gyűjtött khinai érmek. A Khotánhoz éjszak felé közel eső Akszipil és Ravak romokat kutatta Stein még át. Akszipilnél egy régi vár s templom romjaira akadt. Az ott talált khinai érmek időszámításunk kezdetére vallanak. A templomból apró domborművű darabok kerültek elő, melyek a görög-buddhista szobrászat legjobb műveivel mérhetők össze. Ravaknál a Khotán-vidéki legtekintélyesebb rom van. Szintén templom-féle emlék; alaprajza szabályos kereszt, melynek egy-egy ága 15 m. A templom szobor és relief díszítése, a Buddha s egyéb istenek és szentek szobrai roppant nagy anyagot szolgáltatott az egykori Khotán-i szobrászat tanulmányozására. Valamennyi a görög-buddhista művészetre emlékeztet, mely Pesavar (India éjszaknyugati részén) völgyéből igen-igen régi időkben került Khotánba. Az itt talált érmek a Han-dynastia (Kr. u. 25—220) idejéből valók.

Ez volt Steinnak utolsó kirándulása. Visszatért Kho-tánba s onnan Orosz-Középázsian keresztül Londonba, a hova 1901 julius havában érkezett.

Stein Aurél fölfedezéseinek rendkívüli jelentősége van. Föllebbentik teljesen a fátyolt a földkerekségnek egyik eddig homályban levő részéről. Világos betekintést nyujtanak Keleti Turkesztánnak hajdani természeti és ethnographiai viszonyaiba; a politikai viszonyokba, a közigazgatásba, a vallási s művészeti állapotokba, s a mi a legfontosabb, földeritik azon kulturális lefolyásokat, melyek Keleti Turkesztánban hús század előtt érvényesültek. Szinte jól esik megtudnunk, hogy a görög cultura, melynek classikus írói az iskolából maholnap egészen kiszorulnak, csekélyke hazájából Kis Ázsián, az Eufrát és Tigris-völgyön, Perzsián, Afghanisztánon, Kelet-Indián, Ázsiának rengeteg hegyvidékein át el tudott jutni Keleti Turkesztánba, hogy ott is befolyásolja az izlést s a művészetet. Stein Aurél útleírása nem nyujt izgató, kalandos eseteket. A britt hatalomnak befolyása mindenütt szives fogadtatást készített számára s a khinai hivatalnokok mindenütt szives készséggel álltak szolgálatára. Stein leírásai nem idegfeszítők; kedvesek és szelid hangulatot keltők. A magyar könyvet szép képek díszítik; a hozzáadott térkép elég értelmes, bár nem mentes a tévedéstől. Legzavaróbb hiba az, mely Karadong körül esett meg. A térképen két Karadong van. Egyik Endere-től nyugatra, a másik Danda-uiliktől délre. A kiásott Karadong Stein szerint a Kerija folyó legészakibb részén, Tonguz Baszte mellett van. Ennek a térképen semmi nyoma.

PLATZ BONIFÁCZ.

A FŐBÍRÓ.

Regény.

Ötödik közlemény.*)

TIZENEGYEDIK FEJEZET.

A hering-reggeli.

Hajnali négy és öt óra között érkezett vissza a flotta a peeltowni kikötőbe a heringhalászat első éjszakája után, és nyolcz óra felé a halásznépség, legalább ötvenen, már megint összesereglett a szokásos első reggelire a «Három láb» konyhájában. Micsoda mulatság volt! Minő lármás hejehuja! Micsoda nótázás és dévaj ujjongatás! Minden rend nélkül jöttek-mentek, üldögéltek, álldogáltak. Becsődültek gyapjú vagy kámzsás vizálló sipkájukban, karjukra akasztva viaszos tafota zubbonyukat vagy hosszúszerű csizmájukat. A fejkön hagyták a sipkát, vagy levették, a mint kedvök tartotta; danoltak vagy beszélgettek, a hogy' jól esett nekik, nevettek, tréfálkoztak, duzzogtak vagy dörmögtek, lármát csaptak vagy hallgattak, a hogy' kinek-kinek a hangulata diktálta a viselkedést. A többieknél jóval később jött ingadozva, Mylrea Dan, hangos nevetéssel és nagyot rikkantva, holmi káromkodásfélét, a nép durva szavajárása szerint.

— Quilleash Billy — hallod-e, Billy — mért nem kínálod meg az úrfit az asztalfővel?

— Ugyan ne fecsegjeteK, — felelte Quilleash Billy, kicsinylő fejbicczentéssel.

— Billy bátya szörnyen büszke az úrtíra, — súgta

*) Az előbbi közleményeket lásd a *Budapesti Szemle* 1909. évi 385., 386., 387. és 388. számaiban.

oda Fayle Davy, a ki szerényen az ajtó mellé húzódott egy padra, szomszédjának, a ki lábát keresztbe rakva ült mellette.

— Egy kicsit szemtelenek a ficzkók, — súgta oda a vén Billy bizalmasan hangon Dannak, a ki elnyújtzkodott a támlás padon. Azután fölegyenesedve, méltóságosan így szólt Quilleash:

— Uraim, mit szólnátok hozzá, ha Mylrea Dan úrfinak ajánlanám föl amott azt a karosszéket?

A kérdésre az volt a felelet, hogy a halászok lármásan odaütögették az asztalhoz a karjukon lógó hosszúszerű csizmák sarkát és több rendbeli agyagpipájukat, mely utóbbiaknak törékeny fele meg is sinylette a gyöngédtelen érintkezést. A vén Billy újra leült s ekközben oly kegyes pártfogói pillantással nézett végig a halászokon, mely minden szónál ékebben ezt mondta:

-- Nem megmondottam, hogy ne fecsegjeteek?

— Azt mondod, hogy büszke? Nézd meg csak, — dörmögött a Fayle Davy mellett ülő halász.

Dan feltápáskodott és utat tört magának az asztalfőn lévő karosszékhez. Alig ült le, már kiáltott is a reggeliért, melyet minden teketória nélkül azon nyomban fel is tálaltak az asztalra a tűzhelyen sístergő serpenyőkből és üstökből.

Először jó sűrű árpa- és kellevest tálaltak, aztán marhazsiros puddingot; és legvégül levették a falról a pecsenyés-serpenyőt és csakhamar négy-öt tuczat friss hering szürkült, sercegett és rotyogott a tűzön.

Dan mohón falta az ételt s lármásan nevetett és folytonosan fecsegett evés közben. Féktelensége eleinte átragadt a többiekre, de nemsokára csóválni kezdték és nagy komolyan összedugták bozontos fejöket és suttogva ismételtették:

— Ugyan mi lelhetette az úrfit, ki tudja?

Elhordták a tálakat, elszedték az abroszt. Egy nyitott szájú olajos-lámpást — valamelyik középkori klostrom szentélyének maradványát — leemeltek a kandalló párkányáról és az asztalra tették, hogy helyettesítse a vámhivatalt; melléje tettek egy sárgaréz tömjéntartót, tele pipagyújtóval; azután előkerültek a mellényzsebekből a pipák, s a külső söntésből pálinkásbutykosokat hoztak be, poharakkal és üvegekkel.

— Be akarsz rugni, Billy? — kérdezte Ned, a kor-
mányos.

A vén Billy fölényes mosolylyal felelt és magasra emelt egy pálinkásbutykoszt, a melyből csak az imént húzta ki a dugót.

Azután a köszöntőkre került a sor. Az elnöklő Dan nagy «hip, hip, hurra!» között fölemelkedett és elmondta köszön-
tőjét arról, hogy: «Éljen az ember, és pusztuljon a hal!»
Quilleash pedig ezzel válaszolt rá:

— Pusztuljon a fej, a melyen sohase volt haj!

Azután még nagyobb lett a lárma és még többet ittak, Különösen az elnöki szék tájékán. Dan nótára gyújtott. Azt énekelte: «Csak engemet éltesd!» és a lármas társaság eleinte csendesen hallgatta, de csakhamar hallható sóhajtásokban olvadozott.

— Áj, barátom, micsoda hangja van!

— Milyen erős, és mégis milyen hajlékony és hogy csuszkál fel és alá, és so'se sípit, se nem hápog.

— Nem, nem. Nem olyan ez, mint mikor úgy csal ki az ember visitást a vén disznóból, hogy belecsimpaszkodik a farkába.

A vén Billy hallgatta a körülötte ülő balászczimborák-
nak ezt a beszélgetését és fölényesen mosolygott.

— Ez még semmi, — mondta nagy leereszkedéssel — ez még semmi. Odakint hallgassátok a hajón, mikor horgonyt vetünk, aztán együtt vagyunk ő meg én, és a csillagok le-
kukucskálnak ránk, és a hold meg a tenger ragyog, és a többi, és mi ott heverünk hátul, ő meg én, és pipázgatunk, és közbe-közbe talán koczintunk is, de csak egészen ártatlanul — ha akkor hallanátok! Hej, emberek, úgy vagyok vele, mintha az édes öcsém volna.

— Pálinkát hozzatok — kiáltotta Dan, nagy ügygyel-
bajjal feltápáskodva.

— Hé, ide figyeljete! Nem halljátok? Pálinkát adja-
tok! Jól van. Pálinkát még az elnöknek! — kiáltotta Quil-
leash Billy. — Talán másnak is tetszik? — Azt mondják a málészájúak? Nohát ide nézzetek! Ne vesszen szomjan egyiktek se! Természetesen én magam se! Borzasztóan jó az idegeknek és úgy hallottam, hogy szörnyen erősíti a hangot is. Danoljunk? Hát persze, persze. Mit mond az

elnök? Az ördögöt, mi? Terringettét, pedig abban is igaza van. Hogy' is mondják? «Ki olyan bolond, hogy szájába vegye az ördögöt és engedje elrabolni az eszét?»*) Bizony, bizony, a jó öreg könyv fején találja a szöveget.

Aztán tovább ittak, még tovább, míg a kolostori lámpás szája tele nem lett csengő pénzdarabokkal. A vén Billy rákezdet a nótájára. Kesergő nóta volt arról, hogy a hering-halászok flottája szent Máté napján, nem is nagyon régen, elpusztult.

Még egy óra virradóra.
Grimshaw Tamás indulóba',
Hogy kikössön, partot érjen.
Nyoma veszett akkor óta,
Vele pusztult More Janóka
S Kinved is, a szerencsétlen.

Minden versszaknak három utolsó sorát megismételte karban az egész társaság. Bármily szomorú volt is a nóta, a halászok olyan jókedvűen bömbölték, hogy nem igen szomorította el a ballgatókat. És bármily hangosan fújták a halászok, Dan hangja mégis kihallatszott az énekből.

— Áj, Dan, Dan, ez aztán az ember — sugdolóztak az emberek. — Vajjon mi lelhetne Dan úrfit? Ez már csakugyan sok a jóból, sok bizony.

Még többet ittak, még nagyobb lármát csaptak, mikor egyszerre csak azt látták a sűrű pipafüstben, hogy a vén Quilleash Billy nagynehezen feltápáskodik.

— Csend! — kiáltotta; — csend, ha mondom! — és fölemelte a poharát. — Éltetem Mylrea Dan urfit és ha nem megy a papok közé, az csak nekik baj, mert elmegy a képviselők közé és ha egyszer bent lesz a castletowni országházban, én bizony amondó vagyok, hogy akkor fütyültek a pap urak uraságának, vége lesz a dézsmájuknak meg a sok pirongatásnak, a szokásaiknak, meg a törvényeiknek, meg a sok tilalomnak a héringszámolás ellen, meg a többi számárságnak. No, mi az, czimborák? «Gyáva meghunyászkodók?» Hát persze; de úgy kellett neki, amondó vagyok. Te pedig mit vigyorogsz, mit pislogsz, Teare Ned? Nagyon

*) Shakespeare mondja Othelloban, midőn Cassio lerészegszik az éjjeli őrhelyen.

sokat merészelsz az úrfi szemeláltára! Pedig csak az én kedvemért alázta meg magát annyira, hogy idejött közétek és énekel és veletek mulat. Töltse meg hát kiki a poharát, ficzkók! Halljátok? Igyunk a legjobb úriember egészségére, a ki e szigeten van, senkit sem véve ki — éljen Mylrea Dan úrfi, hip, hip, hurrá!

A köszöntőt nagy ujjongással fogadták és hangosan kiáltoztak:

— Éljen Mylrea Dan — a legjobb úriember — senkit se véve ki.

De mi történt az asztalfőn? Dan fölemelkedett a karos-székből; rajta volt a sor, hogy feleljen, de Dan vadul körülnézett és némán állt helyén, mintha a nyelve leragadt volna. Minden szem Dan arczára szegeződött és ez az arc vonaglott és sápadozott. A pohár, melyet a kezében tartott, kihullott erőtlen ujjai közül és darabokra tört az asztalon. A nevetés ráfagyott az ajkakra és minden hang elnémult. Végül megszólalt Dan; lassan ejtette a szavakat és kin volt hallgatni.

— Emberek — kezdte — ittatok az egészségemre. Jó czimborának neveztetek. Nincs igazatok. Én a leggonoszabb vagyok közöttetek. A vén Billy azt mondja, hogy bekerülök az országházba. Ez sem igaz. Megmondjam nektek, hova kerülök? Megmondjam? A pokolba kerülök — s ezzel halálos csendben visszaroskadt a székébe és a két kezébe temette fejét.

Senki sem szólt. A szőke fej odaroskadt az asztalra a törött pipák és a kiöntött pálinka-kotyvalék közé. Ivásról szó sem lehetett többé aznap reggel. Mindenki fölszedelőzködött; fölkapdosta kiki a maga vízálló köpönyegét vagy a hosszúszerű csizmáját és egymás nyomában kitámolyogtak. A szobában harapni lehetett a füstöt; de odakünn enyhe és derült volt a levegő és ragyogva sütött a reggeli nap.

— Furcsa história, ugy-e? — dünnyögött az egyik legény.

— Borzasztóan furcsa!

— De mostanában fel is öntött ám jócskán a garatra.

— Aztán nem is tette ám jól, hogy leütötte a fiatal lelkészt, a ki különben unokaöcscse is, meg aztán azt mondják, hogy borzasztóan szereti is.

— Hát bizony csúf dolog mindenképpen.

Ilyenformán kárlogtak a legények távozófélben. Két percz mulva üres volt a szoba, csak a szíven sebzett Dan maradt benne, arczát kezébe temetve, meg Fayle Davy, a ki Dan zilált fürteit simogatta, mialatt kövér könnyecseppek csillogtak szemében.

TIZENKETTEDIK. FEJEZET.

Dan bűnhődése.

Dan kijózanodva állt fel az asztal mellől s úgy ment ki a füstös csapszékéből, hogy egy szót sem szólt senkihez és gyűrött, véres szemének tekintetét senkire föl nem emelte. A part felé haladt s mögötte, lesütött szemmel, mint a hű kutya gazdája nyomában, Fayle Davy csoszogott. Midőn kiértek a partra, Dan az Orris hegyfok felé fordult, egyikét yardnyira ballagva a vízmentén. Az alatt, hogy a fővenyes parton bandukolt, gyermekkorának mult emlékei szinte kínzó élességgel merültek fel lelkében. Láta magát, a mint Ewannal és Monával együtt ott futkos a parton, sikongat a sirályokra, riogatja a tarvarjút, felkúszik a sziklákra, a hová a hosszúnnyakú madár pettyes tojásait rakta, s a hol a szakadékok friss pázsitja alól kikukucsált a hegyi szegfű. A hegyfokon leült a sziklára és levette izzó fejéről a sipkáját; de a szellő lehelete sem borzolta puha baját.

Majd elszántan felállt: határozott. Tudta már, mit kell tennie. Elmegy a főbíróhoz, hogy megvallja gonosz tettét, a melyet elkövetett és elszenvedje méltó törvényes büntetését. Gyors léptekkel megindult visszafelé a parton és Davy nyomon követte, a míg Dan be nem fordult az új Ballamona kapuján. Davy ekkor tovább botorkált a Slieu Dhoo tövében.

A főbíró házában nagy felfordulás volt. Hommy-beg ide-oda futkosott, s mikor Dan rákiáltott, csak a karjával intett vissza rá és visszakiáltott ugyan valamit válaszul, ámde szavait nem lehetett megérteni, s azután eltűnt. Ott volt a vak Kerry is és a mikor Dan megszólította Kerryt, a ki fölfelé iparkodott az emeletre, csak annyit tudott megérteni sebtében adott válaszából, hogy valaki halálosan rosszul van, mint mondani szokták, s a következő pillanat-

ban már Kerry is eltűnt. Dan megállt az előcsarnokban és egyre jobban ránehezedett lelkére valami elháríthatatlan csapásnak érzete. Mi történhetett? Félelmes gondolat villant keresztül agyán e pillanatban, mint a villámcsapás. Homlokát kiverte a hideg verejték. Nem bírta ki tovább a bizonytalanságot s lábát már a lépcsőre tette, hogy fölmenjen a vak Kerry után, midőn lefelé közeledő könnyű léptek neszt hallotta a lépcsőről. A következő pillanatban szemtől-szemben állt Monával. Mona mélyen elpirult, Dan pedig lehorgasztotta előtte fejét.

— Ewan beteg? — kérdezte Dan, és a hangja rekedt suttogásként hangzott.

— Nem Ewan, a felesége — szolt Mona.

Kiderült, hogy aznap reggel, nem sokkal virradat után, Ewan fiatal felesége, ki együtt aludt Monával, hirtelen felriadt álmából, úgy érezte, mintha valami kemény ütés érte volna homlokát. Fölkeltette Monát is és elmondta neki, mi történt vele. Körülnéztek, de nem láttak semmit, a mi Ewan feleségére eshetett volna. Fölkeltek az ágyból, megvizsgálták a szobát és mindent a maga helyén találtak, úgy, a mint este volt, mikor lefeküdtek. Az ajtó zárva volt és az ágy fölött nem volt függöny. De Mona felhúzta az ablak zsaluját és akkor azt látta, hogy Ewan fiatal feleségének a fehér homlokán, valamivel a halántéka fölött, azon a helyen, a hol az ütést érezte, tisztán látható sápadt színű sáv van, olyanforma, mintha túske karcolta volna meg, de úgy, hogy a bőrt nem sebezte keresztül. Érthetetlen eset volt. A két fiatal nő újra lefeküdt az ágyba és sokáig tárgyalták a dolgot suttogva, míg végül egymást átölelve, újra el nem aludtak. Midőn felébredtek, a főbíró bekopogtatott hozzájuk és bekialtotta nekik, hogy ő már korán megreggelizett s most Ramseyba kell mennie törvényt ülni s csak déltájban jön vissza. Mona erre, félig ijedten, elmondta édesatyjának a furcsa éjjeli élményt, de a főbíró kicsúfolta őket dőreségükért. Hallották, hogyan nevetett rajtuk még akkor is, midőn a ház előtt nyeregbe ugrott és elvágtatott a kavicsos úton. A főbíró kételkedése megnyugtatta a fiatal nőket, annyira, hogy lerázták magukról a bizonytalan sejtelmeket és jókedvre derültek. Ewan fiatal felesége elmondta, hogy egész reggel a férjéről álmodott

és hogy álma boldog és ragyogó volt. Azután lementek reggelizni, de alig ültek le az asztal mellé, hallották, hogy az országút felől nyílik a kapu.

Mind a ketten felugrottak és látták, hogy Ewan jön fölé az úton s hogy a feje fehér kendővel át van kötve és a halántéka fölött véres sáv van. Ewan fiatal felesége éles sikoltással, eszméletlenül összerogyott s midőn Ewan a szobába lépett, együtt vitték fel az ágyba a feleségét. Most is ott fekszik még s minthogy az egészsége most egyébként is különös kiméletet kíván, attól kell tartani, hogy a nagy lelki rázkódásnak komoly következményei lesznek.

Mindezt úgy mondta el Mona Dannak, hogy megállt a harmadik lépcsőfokon. Dan pedig úgy hallgatta, hogy a fejét lecsüggesztette, az egyik kezével a lépcső karfájába kapaszkodott s a lábával ide-oda topogott a lépcsőfeljáró gyékényén. Midőn Mona elhallgatott, szünet támadt, aztán egyszerre, hosszú, mély nyögés hallatszott felülről.

Dan fölemelte arczát, mely hirtelen úgy elfehéredett, hogy szinte ijesztő volt.

— Mona — szólt olyan hangon, mely úgyszólván csak a torkából hörgött, — tudod, ki mérte Ewanra azt az ütést?

Egy pillanatig csend támadt. Azután félig suttogva, félig zokogva, azt felelte Mona, hogy tudja. Nem maga Ewan, hanem a botrány sok tanujának egyike hozta hírül az ujságot Ballamonába.

Dan keserűen vádolta magát és Istent hívta tanubizonyosággul, hogy átka nemcsak magának, hanem egész környezetének. Mona megvárta a lelkifurdalás árjának rohamát, azután így szólt:

— Dan, ki kell békülnöd Ewannal.

— Még nem, — felelte Dan.

— De igen; bizonyos vagyok benne, hogy Ewan megbocsát, — szólt Mona és visszafordult, mintha már indulni akarna Ewanért, hogy lehívja magával.

Dan erősen megragadta a kezét.

— Nem, — mondta — ne rakj a fejemre tüzes paraszat, Mona; kérlek, ne tedd. — S egy pillanat múlva nyugodtabban hozzátette: — Előbb a főbíróval kell beszélnem.

Alig fejezte be a szavait, lódobogást hallottak a kavicssos útról és hallották, hogy a főbíró hangja bekiált Hommy-

begnek, miközben a kantárszárat az ajtó mellett lévő karóra dobta s ő maga belépett a házba. A főbírónak szokatlan jó kedve volt. Megveregette Dan hátát és nevetve ment be a szobájába. Dan nyomon követte és Mona idegesen utána osont a nyitott ajtóig. Fejét lehorgaszta, elmondta Dan, hogy mi történt. A főbíró nevetve végighallgatta, apróbb részletekről kérdezősködött, azután megint nevetett, lerúgta lovaglósizmáját és kamásliját, ravasz tekintettel nézett Danra bozontos szemöldöke alól s azután újból elnevette magát.

— Aztán mit kívánsz tőlem, mit tegyek az érdekedben, Danny fiam? — kérdezte félrehúzva ránczos arcának az egyik felét.

— Büntess meg, uram, — mondta Dan.

A főbíró, ki a papucsát gombolta éppen, a mint ezt hallotta, hátravetette magát a székében és úgy kaczagott, hogy hahotájának éles, gúnyos hangja visszhangzott az egész házban.

Dan meg sem moccan. Az arcza meg se rezdült, mikor lassan és halkán így szólt: — Ha nem büntetsz meg, uram, akkor nem nézek soha többé Ewan szemébe.

A főbíró felcsatolta a papucsát, felállt, megveregette Dan hátát és így szólt: — Eredj haza, fiacskám, eredj haza. — Azután kisietett a konyhába, hol a következő pillanatban mogorván szólt reá Hommy-begre, hogy akaszsa ki a nyereget a «léczre».

Mona Dan szeme közé nézett.

— Kibékülsz most már Ewannal? — kérdezte és megfogta Dannak mind a két kezét és nem eresztette el.

— Nem, — felelte Dan határozottan. — A püspökkel fogok beszélni.

A szeme kitágult, az arcza, mely eddigelé nagyon szomorú volt, egyszerre különös tűzben ragyogott. Mona szenvedélyesen szorította Dan kezét.

— Dan, — szólt nagy gyöngédséggel, — ez nagy lelki nemességre vall benned; megint a mi régi Danunk vagy; ez . . .

Elhallgatott; remegett és kipirult; a szemét erősen Dan szemére szegezte.

— Ne nézz rám így, — szólt Dan.

Mona eleresztette Dan kezét s a következő pillanatban Dan eltávozott a házból.

A püspököt a püspöki udvarban találta és elmondott neki mindent. A püspök hallotta már, hogy mi történt; de nem szólt egy szót sem erről. Tudta, hogy Dan elhallgatja, hogy ingerelték és hogy a legsötétebb színekkel festi le bűnét. Komoly arczczal hallgatta, miképen vádolja Dan saját magát és mélyen elérzékenyült.

— Komoly vétség, — szólalt meg a püspök; — az Isten szolgájának bántalmazása súlyos bűn és az egyház büntetést szab rá.

Dan nagyon lehorgasztotta fejét és összekulesolta a kezeit.

— A büntetés az, hogy jövő vasárnap reggel, a hívek gyülekezetének jelenlétében, a plébánia-templom hajóján menj végig a kaputól az oltárig az Isten szolgája mögött, ki ezalatt az 51. zsoltárt fogja olvasni.

A püspök mély hangja és nyugodtsága leplezte erős elérzékenyülését és Dan, egy szót sem felelve, távozott.

Ez pénteken volt és ugyanaz nap este megtudta Ewan, hogy mi ment végbe Dan és a főbíró, továbbá Dan és a püspök között. Fojtogatta a meghatottság, midőn átsietett a püspök udvarába, hogy arra kérje a püspököt, engedje el Dannak a büntetését.

— Én voltam, a ki ingereltem és Dan megbánta, a mit tett, — mondta Ewan. A püspök végighallgatta s büszkén dobogott a szíve. De aztán a fejét rázta.

— Az egyház nem úgy szabta meg a büntetéseit, hogy ne ériék a püspök házat is, — mondotta.

— De Dan már is mélységesen meg van alázva, — mondta Ewan.

— A bünt nyilvánosan követte el s a nyilvánosság szemeláttára kell vezekelnie is érte.

— De én is meg vagyok szégyenítve, erre gondolj és engedd el a büntetést, — szólt Ewan s a hangja remegett és akadozott.

A püspök kinézett az ablakon, de könybe lábadt szeme nem látott semmit.

— Ewan, — szólalt meg — az Úr keze nehezedik e fiúra. Ne bántsd, ne bántsd!

Másnap körülküldte a püspök az egyházfit az egész községben s kérte, hogy minden házból küldjenek el legalább egy embert másnap reggel a templomba.

Ewan fiatal felesége vasárnap is az ágyban maradt; de mikor Ewan elindult a templomba, úgy tetszett, hogy a fiatal asszony idegrázkódása egy kissé enyhült. Mindazáltal nagy szerencsétlenségtől lehetett még tartani, és Mona ott maradt a beteg ágya mellett.

Az egyházi felhívásának értelmét csakhamar kiderítették s másnap reggel, jóval az istentisztelet megkezdése előtt, zsúfolásig megtelt a templom. A csöcselék, mely sohasem járt templomba az egész esztendőben, legfőlebb csak az Oiel Verree megünneplésére, ott volt sóvár szemekkel. Mig Will-as-Thorn a templom pitvarában lógó kötéllel a harangot rángatta, a templomban halkán zümmögött a terefere, de a mint a harang rekedt kongása megszűnt és Will-as-Thorn megjelent hangsípjával a karzat első sorában, oly mély csend támadt, hogy hallani lehetett a karzat előtt álló régi faórának hangos tik-takolását.

Csakhamar halk, remegő hang csendült meg az előcsarnok felől. A hang közeledett s azt a zsoltárt olvasta, mely így kezdődik:

«Könyörülj rajtam, én Istenem, a te kegyelmességed szerint; a te irtalmasságidnak sokaságok szerint töröld el az én bűneimet!»

Azok, kik elől ültek, hátrafordultak, azok, kik oldalt ültek, kinyújtották a nyakukat és azok, kik odafönt ültek a karzaton, előrehajoltak.

Ewan haladt végig lassan a templom hajóján karingben, sápadt arcát és sebhelyes homlokát mélyen ráhajtván a kezében lévő könyvre. Nyomában, nagy természetével fölbe tornyosulva, fejét lehorgasztva, de azért elszánt tekintettel, kalapját kezében tartva, szilárd, határozott léptekkel Mylrea Dan lépdelt.

Halálos csend szállta meg a templomi gyülekezetet.

«Egészen moss ki engem az én álnokságomból és az én vétkeimből tisztíts ki engemet. Mert az én vétkeimet esmérem és az én bűnöm szüntelen előttem forog nekem.»

A remegő hang erősödött és elhalkult és semmi sem zavarta a mély csendet, csak a zsoltárolvasó bizonytalan

lépteinek és a mögötte járó vezeklő bűnös erős lépteinek koppanása.

«Te ellened, csak te ellened vétkeztem és gonoszságot cselekedtem a te szemeid előtt . . .»

E szavaknál a remegő hang mélyebb lett és elakadt, majd újra felhangzott és újra elakadt s mikor ismét hangzottak a szavak, mély, halk zokogásba fúltak s a zsoltár-olvasó feje alá csuklott a mellére.

A pillanat súlyos feszültsége nem szűnt mindaddig, a míg a zsoltár véget nem ért, Ewan és Dan el nem jutottak az oltár elé, a plébános bele nem kezdett a reggeli könyörgésbe és Will-as-Thorn bele nem fűjt a sípjába.

Mihelyt a reggeli istentisztelet véget ért, a főbíró felállt a padszékről és végigsietett a templom hajóján. Mint rendesen, most is ő ment ki elsőnek a templomból. Az a félelmetes mosoly, melylyel végignézte a vezeklést, mely a többiek szemébe könyvet csalt, ott fészkelt még mindig a főbíró ajakán s a torkát nevetés fojtogatta, midőn a temető kapujában összetalálkozott Hommy-beggel. Hommy-beg, kinek ólomszínű volt az arcza a hosszú szaladástól, egy pillanatig levegő után kapdosva állt a főbíró előtt.

— Nos, mi az, mi az? — kérdezte a főbíró, úgy patogtatva a szót Hommy-beg siket fülébe, mint megannyi apró serétet.

— Iszonyú, iszonyú, iszonyú! — kiáltotta Hommy-beg és égnek emelte kezét.

— Mi az? Mi történt? Mi történt?

— A fiatal asszonyság meghalt gyermekágyban.

A félelmes mosoly ennek hallatára eltűnt a főbíró arczáról.

TIZENHARMADIK FEJEZET.

Hogyan gyászolta Ewan a feleségét?

Szivetrendítő volt az, a mi Dan vezeklésének reggelén az új Ballamonában történt. Az immár elsötétített halottas szobában ott feküdt Ewan fiatal felesége: a szeme gyöngéden le volt zárva, lányos vonásain mennyei béke derengett, s arczán bágyadt pir lehellete. A keble félig szabadon volt

és szépséges feje lágy, barna hajának vánkosán pihent. Az egyik gömbölyded karja kinyúlt a takaró fölé és keskeny, finom ujjai befelé voltak görbülve, úgy hogy hüvelykujjának makkforma körme gyűrűjének belső széléhez ért. Nyugodtan, békésen, édesen és gyengéden úgy feküdt az ágyán, mintha aludt volna. Rövid, heves fájdalom után szeliden örök álomra szenderült, vergődés nélkül, úgy szólván nem is sóhajtvá, csak mintha nagyon elfáradt volna, lehunyta szemét és hosszú, mély lélekzetet vett. Haldokolva, idétlen gyermeknek adott életet, egy kis lánynak, s a csecsemő, a kit a halál pillanatában választottak el anyjától, életben maradt.

Mikor a főbíró halálsápadtan és rémült tekintettel belépett a szobába, Mona az ágy fejénél állt, az ágyra nézve, a nélkül, hogy látott volna valamit. A főbíró láthatóan remegő ujjakkal próbálta a takarón pihenő kar üterét kitapintani. Azután kirohant a szobából és aznap nem mutatkozott többé.

A káplán, a gyerekasszony édes atyja, lelkendezve érkezett, megállott egy pillanatig az ágy mellett, azután némán elfordult.

Megjött Ewan is és a háta mögött Dan kullogott az ajtóig; ott megállt és Ewant egyedül bocsátotta be mély-séges szomorúságának szobájába. Senki egy szót nem szólt. Ewan letérdelt felesége mellé, átölelte karjaival, megcsókolta az ajkát, a mely meleg volt még, a saját sokkal hidegebb ajakával, és halkán a nevén szólította, mintha felesége álomban szenderegne csak, s ő nem akarná durván fölriasztani; azután keblére vonta a halottat, s még gyöngédebb hangon, a mely szinte dédelgetve simogatta a halott föltámasztott arcát, újra szólította:

— Aileen! Aileen! Aileen!

Mona kezébe temette az arcát, Dan pedig, a ki az ajtóban állt, elfordította fejét.

— Aileen! Ailee! Ailee! Aileeém!

A hang úgy nyomult a siket fülbe, mintha suttogás és csók lett volna, de válaszul egy másik hang felelt csak rá: egy újszülött csecsemőnek gyöngé rivó hangja odalent valamelyik szobából.

Ewan fölemelte a fejét és látszott rajta, hogy hallga-

tózik; elnémult és rátekintett a nyugodt arcz bágyadt piroságára; kezét gyöngéden a halott szívére tette és sokáig nézte a keblet, a mely nem pihegett. Azután nagyon lassan visszahúzta a karját és fölemelkedett.

Egy pillanatig úgy állt ott, mintha bódult lett volna, mintha elkábult volna az agya, s míg szeme még egyre révedezve tekintett maga elé, megérintette Mona karját, félrevonta szeméről a kezét és megszólalt úgy, mintha olyasvalamit mondana, a mit senki sem hihet el:

— Meghalt!

Mona fölnézett Ewan arczába, s mikor meglátta, eleredt a könnye, s végig patakzott arczán. Dan nesztelenül belépett a szobába s megállt Ewannak a háta mögött. Ewan, mikor megérezte, hogy odabent van, hátrafordult, az iménti révedező szemmel Danra nézett, s az iménti lélektelen hangon megismételte:

— Meghalt!

Egyetlen könyecsepp nem tolult Ewan szemébe, hogy enyhítse tekintetének tompa merevségét; karját sem nyújtotta ki többé az előtte fekvő néma halott felé; csak nézett, nézett rá réveteg, száraz szemmel és még egyszer megismételte:

— Meghalt!

Dan nem bírta tovább; a szíve összeszorult, és szó nélkül kiment a szobából.

A jéggé dermedt érzés halálos csendje volt ez; de a maga idején elkövetkezett a megenyhülés. A fiatal asszony holttestét kiterítették az elsötétített szobában. Ewan kiment a szobából, naphosszat ide-oda ödöngött a házban, s mikor leszállt az este, elhelyezték a halottas szobában az égő gyertyatartókat és Ballamonában mindenki lepihent, Ewan még mindig czéltalanul járt-kelt szobáról szobára. Nagyon nyugodt volt, keveset beszélt és egy könyvet sem ejtett. Éjjel tájban a főbíró kinyitotta hálószobája ajtaját és hallgatózott. Ewan még mindig ide-oda járkált a szobákban és Mona is hallotta ezt a szakadatlan járáskelest, valahányszor felriadt nyugtalan álmából. De később, a virradást előző sötét órában, midőn a főbíró megint kinyitotta ajtaját, hogy hallgatózzék, minden elcsendesült a házban.

— Végre lefeküdt, — gondolta magában a főbíró; de

korán reggel, mikor elhaladt Ewan szobája mellett, látta, hogy a szoba ajtaja tárva-nyitva van és látta, hogy az ágyban nem aludt senkisé.

A második nap is úgy telt el, mint az előbbi. És éjfél tájban a főbíró megint kinyitotta a hálószobája ajtaját és hallotta Ewan lépteit. Virradat előtt még egyszer kinyitotta az ajtaját, újra hallgatózott és csendes volt minden, mint előtte való nap.

— Bizonyosan lefeküdt végre, — gondolta a főbíró. Visszafordult már a szobájába, mikor egyszerre az ötlött eszébe, hogy előbb átmegy Ewan szobájába és megnézi, úgy van-e, mint gondolja. El is indult, de Ewan szobájának ajtaját megint nyitva találta. Ewan nem volt a szobájában és az ágyában megint nem aludt senki.

A főbíró lábújjhegyen visszaosont szobájába és nagyon kellemetlen érzés szállta meg. Nem tudott ágyában maradni s az álom elkerülte éber szemét. Így várakozott és figyelt, nem hallja-e újra a nyughatatlan léptek kopogását, de a kopogás nem hallatszott többé. Mikor derengeni kezdett a Sliou Dhoo ormán, a kuruttyót köröskörül köd ülte meg, és messze nyugaton hosszan elnyúló mély sáv jelezte a sötét tenger fölött a hajnalhasadást, a főbíró újra kinyitotta az ajtaját és végigment határozott léptekkel a folyosón, a míg annak a szobának az ajtajához nem ért, melyben a halott pihent.

— Talán ott ül mellette, — gondolta magában rémülettel és megnyomta a kilincset. De mikor az ajtó kinyílt, a főbíró meghökkenve megállt; halk nesz törte meg a csendességet; lágy, szabályos lélekzést hallott belülről. Félelmében remegve lépett be a halottas szobába és mereven odabámult az ágy felé. A virradat félhomályában, mely már-már elnyomta az utolsó gyertyaszál lobogó fényét, ott látta Ewant elnyúlva halott feleségének oldala mellett. A halott fehér arcza fölfelé volt fordítva és Ewan, kinek keze a halott kezén pihent, mély álomba volt merülve.

A főbíró úgy érezte, mintha valami kísértet suhant volna át előtte, és minden hajaszála égnek meredt.

Ewan fiatal feleségét édes anyja mellé temették el a bodzafa alá (a mely most zöld bogyók fürtjeivel volt tele), a tengerre néző temető fala mellett. Szép reggel volt, de a

nap komoran tekintett alá a magasban meggyülemlett, renyhén perzselődő forró páráreteken át. Ewan egy szó, egy sóhaj, egy köny nélkül végig szenvedte az egész szer-
tartást. De mikor a gyülekezet visszatért a főbíró házába, s Mona beszélt Ewanhoz és Ewan teljesen érzéstelenül felelt neki, s mikor Dan beszélni kezdett neki a saját lelki mardo-
sásáról és minden szerencsétlenségért saját magát tette fele-
lőssé, és Ewan még mindig nem enyhült meg, hanem ide-
oda járkált a többiek között révedező tekintettel: a püspök
súgott valamit Monának, a ki kiment és csakhamar vissza-
tért, karján hozva magával a fehér vászonpólyába takart
kisdedet.

A napot teljesen eltakarta a sötét, nehéz felhő oda-
főnt a magasban, s e pillanatban könnyű záporosó csöppjei
kezdték verdesni az ablaktáblákat. Ewan révedező szemmel
nézett Mona után, midőn kiment a szobából, de mikor
Mona visszatért, úgy tetszett, hogy újra visszaszáll a fény
Ewan szemébe. Odalépett Monához és rátekintett a kis ar-
czocskára, a mely édesden szunnyadozott Mona keblén.
Azután kinyújtotta karját a gyermekért és Mona Ewan
karjai közé tette a kisdedet. Ewan leült a csecsemővel és
egyszerre feltört száraz szemébe a könny, s hangosan zo-
kogni kezdett.

HALL CAINE után angolból

BALLA MIHÁLY.

KYANE.

— Úti emlék. —

A szép ión öbölben
Azúr s bibor a víz.
Mint nagy sirály ha lebben,
Fehér vitorla visz.

Szeld át a tenger öblit,
Szállj arra kis hajó,
Hol a nagy árba ömlik
Az Anapos folyó.

Ezen, csolnakban ingva,
Fel, fel a patakig,
Melyben Kyane nimpha,
Az elbűvölt lakik.

Szeme buzavirág-kék —
S víg, bájos volt a lány;
Persephonéval játszék
Himes domb oldalán.

De íme, megriadtan
Sikoltnak hirtelen, —
Plutó, a halhatatlan,
Lángolva ott terem.

Persephonét ölébe
Fölkapja és rohan, —
Csókkal hajol fölébe
Ragadja boldogan.

A rablott szüz elájul,
 De a kék szemü lány,
 Az kiabál harsányul:
 — Megállj rabló, zshivány!

Kész harcra gyöngé karja
 És árkon bokron át.
 Mint kis kopó zavarja
 A poklok zsarnokát.

Haragra gyúlva végül,
 Nagy Plutó visszanéz —
 S varázs-tekintetétől
 Kyane elenyész.

Helyén buzavirágszin
 Friss forrásvíz fakad
 S fut a folyóba játszin,
 Mint csacska kis patak.

Fut már sok ezer éve
 S nem áll meg sohasem.
 Nézz kristály mély vizébe, —
 Kék, mint egy csoda szem.

Partján magasra nőttek
 Mesés papyrusok,
 Fölé zöld sátrat szöttek
 És mind zizeg, susog.

Kyane csacska hangját
 Túlzsongja itt a lomb:
 Ki istenek kalandját
 Zavarja — mind bolond!

GOETHE TORQUATO TASSO-JÁBÓL. *)

MÁSODIK FELVONÁS.

Harmadik jelenet.

Az *első felvonás*ban megismerkedünk a két Leonórával, a hercegnővel és a grófnővel, majd a hercegnő bátyjával Alfonso ferrarai fejedelemmel; mindnyájuk beszéde főleg a magányt kereső, idealis világban élő Tasso körül forog; látjuk, mily nagy várakozással néznek rég készülő nagy műve elé, melyet a herceg már türelmetlenül vár. Végre föllép Tasso s elkészült eposát átnyújtja a hercegnek, a ki azt nagy örömmel fogadja s a legnagyobb elismerésben részesíti: hugával levéteti a habérkoszorút Vergilius szobráról és Tasso fejére tüzeti. Tassót túlvilági üdv árasztja el, melyet alig tud elviselni. De megjelenik Tasso «prózai ellentéte», az élet embere, Antonio, az államtitkár s beszámol a hercegnek a pápánál elért fényes diplomatai sikereiről. Tasso érezni kezdi saját kisebbségét s Antonio kicsinylő fölényét.

A *második felvonás* Tassót és a hercegnőt állítja egymás mellé és egymással szembe. Halljuk a multat, néma szerelmük eddigi bájos történetét. A hercegnő azt szeretné, ha Tasso baráti frigyét kötne a higgadt, megbízható Antonióval, másrészt elmondja, mennyire elbájolta szívét Tasso költészete. Tasso végtelen boldog s hogy a hercegnő óhajtása mentül előbb teljeseadjék, nagy mohósággal maga ajánlja föl barátságát Antoniónak. Ez a tárgya az itt következő jelenetnek.

TASSO. ANTONIO.

TASSO.

Légy üdvöz! Mintha első izbe' most
Látnálak épen. Szebben még nekem
Be nem mutattak senkit. Üdvözöllek!
Most ismerlek téged s egész becsed;
Szivem s kezem hát nem habozva nyujtom,
S remélem, te se vetsz meg engemet.

*) Bemutatta volt a fordító a Kisfaludy-Társaságban.

ANTONIO.

Bő kézzel sok szép adományt kínálsz ;
 Értékük kellőkép elismerem :
 Ezért, míg megragadnám, hadd habozzak !
 Azt sem tudom, ha nyujthatok-e majd
 Értük neked hasonlót. Nem szeretnék
 Se hálátlan, se hebeburgya lenni :
 Hadd légyek inkább gondos és okos !

TASSO.

Ki feddené az okosságot? Éltünk
 Lépten-nyomon nagyon is rászorúl ;
 De szebb, ha lelkünk megsúgja nekünk,
 Okos vigyázat *hol* fölösleges.

ANTONIO.

Ezt ön-lelkétől kérdeje meg ki-ki,
 Mert a hibáért csak maga lakol.

TASSO.

Jól van! Kötelességem megtevém ;
 A herczegnő kivánta, hogy legyünk
 Barátok : megtevém, ajánlkozám.
 Nem vonakodhatám, Antonio,
 De tolakodni sem fogok. Legyen !
 Idő s megismerés tán melegebb
 Vágyat kelt benned az iránt, a mit most
 Hidegen félretolsz és szinte megvetsz.

ANTONIO.

A mérsékelt annak gyakran hideg,
 Ki magát nagyon melegnek hiszi,
 Mert a hevesség lángja megsapá.

TASSO.

Fedded, mit én is feddek és kerülök.
A hevegnél, bár ifjú vagyok,
Többre becsülöm én is a kitartást.

ANTONIO.

Bölcs elv! Csak ehhez mindig hű maradj!

TASSO.

Tanácsot, intést adni van jogod,
Mert, mint egy rég' kipróbált jó barát,
Áll oldaladnál a tapasztalás.
Ám az a szív, a melynek, azt hiszed,
Új oktatást ad szigorú szavad,
Minden nap és percz intését vigyázza
S magát a jóban titkon képezi.

ANTONIO.

Magunkkal foglalkozni kellemes,
Csak épen olyan hasznos is lehetne.
Ön-belsejét nem ismerheti meg
Az ember; ön-mértéke majd nagyon
Kicsinynek, majd nagyon nagynak mutatja.
Másokban ismerjük meg minmagunk;
Ki mennyit ér, az élet mondja meg.

TASSO.

Szavad tetszéssel hallom s tisztelettel.

ANTONIO.

És mégis e szavakból, azt hiszem,
Nem azt érted ki, a mit gondolok.

TASSO.

Ily módon közeledni nem fogunk.
 Az nem okos, nem helyes, kész-akarva
 Ismerni félre mást, akárki is.
 Alig volt szükség herczegnőnk szavára,
 Oly könnyü-szerrel megismertelek:
 Tudom, hogy a jót kívánod s teszed.
 Magad sorsával nem sokat törődöl;
 Másokra gondolsz, másokat segítsz,
 S az élet ingatag hullámain
 Szived helyén marad. Így látlak én.
 Mi volnék, hogyha nem mennék eléd
 S vágyódva nem kívánnék én is egy részt
 Az elzárt kincsből, melyet őrizel?
 Nem bánod azt meg, ha megnyílsz, tudom;
 Tudom, barátom vagy, mihelyt megismersz:
 És ily barátira rég' áhítozom.
 Tapasztalatlan ifju koromat
 Nem szégyellem. Még csendesesen pihen
 Jövöm arany felhője fejemen.
 Ölelj kebledre, nemes férfiú,
 És a heves, tapasztalatlan ifjút
 Tanítsd az élet bölcs mérsékletére.

ANTONIO.

Egy percz alatt már követeled azt,
 Mit fontolgatva ad meg az idő.

TASSO.

Egy percz alatt megadja szeretet,
 Mit alig ér el hosszú küzdelem.
 Nem kérem, minthogy követelhetem:
 Im' fölszólítlak, az erény nevében,
 Mely hön kívánja a jóknak frigyét.
 S mondjak még egy nevet? A fejdelemnő
 Reméli és akarja — Eleonóra
 Visz engem hozzád s hozzám tégedet.

Oh könnyítsük meg vágya teljesültét!
 Lépjünk együtt az istennő elé,
 Szolgálatunk, egész lelkünk ajánlva;
 Nagyot, dicsőt együtt művelve érte!
 Még egyszer! — Im kezem! — Csapj hát belé!
 Vissza ne lépj, ne vonakodj tovább,
 Oh nemes férfi, s add meg a gyönyört,
 Jók legszebb gyönyörét, azt, hogy a jobbra
 Szívvel-lélekkel rábizzuk magunkat!

ANTONIO.

Duzzadt vitorlakkal haladsz! Hiszen
 Megszoktad a győzelmet s mindenütt
 Tág utakat, kitárt kaput találsz.
 Legyen szerencse s minden becs tied,
 Megengedem; de jól látom nagyon,
 Hogy egymástól még nagyon messze állunk.

TASSO.

Korban, kipróbált értékben, lehet:
 Akarat- s bátorságban nem győz le senki.

ANTONIO.

Akarat nem csal tetteket elő;
 Útját rövidebbnek hiszi a bátor.
 Ki célhoz ér, csak az nyer koszorút
 S a méltó gyakran koszorútan.
 Ám vannak könnyü koszorúk s nagyon
 Különbözők; némelyik könnyedén
 Elérhető úgy séta-közben is.

TASSO.

Mit egy istenség egyiknek megad,
 Másiktól megvon, olyan adományt
 Nem nyerhet bárki kénye-kedvéként.

ANTONIO.

Az istenek közt főleg a Szerencsét
Okolhatod, s úgy helyeslem szavad,
Mivelhogy annak választása vak.

TASSO.

Az Igazságnak is van köteléke
S hiú külszín előtt szemére vonja.

ANTONIO.

A szerencsés dicsérje a Szerencsét,
Hogy van érdemre néző száz szeme,
Hogy bölcsen választ, gondos szerfölkött,
Nevezze Minervának s bárminek,
Kegyés adományt nézzen jutalomnak
S érdemdisznek véletlen cziczomát!

TASSO.

Világosabban nem kell szólanod.
Elég! Szivedbe látok és egész
Életre jól ismerlek. Bárcsak úgy
Ismerne herczegnóm is. Oh ne szórd
Hiába rám szemed s nyelved nyilát!
Fejem koszorujára hasztalan'
Irányzod: el nem hervad az soha.
Előbb légy oly nagy, hogy ne irigyeld meg!
Akkor talán majd elvitathatod.
Én szentnek tartom s legbecsesb javamnak.
De jó, mutasd meg azt, a ki elérte,
Mire törekszem; mutasd azt a hőst,
Kiről nekem a történet mesélt;
S hozd azt a költőt, ki Homerosokhoz,
Vergiliusokhoz mérheti magát;
Mi több, nevezd meg azt a férfiút,
Ki ily bért hármat is megérdemelne
S háromszor így megszegyenitene

E szép babér: akkor térdelve látsz
 Az istenség előtt, mely ezt adá,
 És föl nem állok, míg e drága diszt
 Fejemről amazéra nem teszi.

ANTONIO.

De, persze, addig rá méltó maradsz!

TASSO.

Azt nem kerülöm, hogy latoljanak;
 De megvetésre méltó nem vagyok.
 E díszre, melyre Uram méltatott,
 Melyet herczegnőm keze font nekem,
 Nyelvet ne öltön gúnyos kétkedés.

ANTONIO.

Nem illik hozzád ily hév, ily magas hang
 Velem szemben, sem ezen a helyen.

TASSO.

Hozzám is illik, mi neked szabad.
 Számúzve volna innen az igazság?
 A szabad szellem rab e palotában?
 Csak elnyomást kell tűrni a nemesnek?
 Úgy vélem, itt a fenség van helyén,
 A lelki fenség! Vagy tán nem szabad
 A föld nagyságihoz férköznie?
 Szabad s úgy is kell. Mért ránk szállt nemesség
 Vihet csupán fejdelmünkhöz közel,
 S nem a lélek, mit nem mindenkiben
 Tett nagygyá a természet, mint nagy ősök
 Sorát se mindeneknek adhatá!?
 Csak törpeség ne leljen itt helyet
 S a szégyenül mutatkozó irigység:
 Miként e fényes, márvány falakon
 Szennyfödte pókhálónak nincs helye.

ANTONIO.

Jogomra, hogy megvesselek, magad
 Mutatsz reá. A hübele fiú
 Erőszakkal csikarja ki a férfi
 Barátságát, bizalmát? És te ily
 Ildomtalan, magad jónak kiszed?

TASSO.

Inkább legyek ildomtalan szerinted,
 Mint a saját szememben nemtelen.

ANTONIO.

Eléggé ifju vagy, jó fegyelem
 Még megtaníthat, hogy jobb útra térj.

TASSO.

Nem eléggé — bálvány előtt hajolni,
 S daczot daczczal fékezni: elég öreg.

ANTONIO.

Hol ajkak és hurok játéka dönt,
 Bizonynyal hősi diadalt aratsz.

TASSO.

Merészség volna öklömet dicsérem,
 Semmit se tett még; bizom benne mégis.

ANTONIO.

A kiméletben bizol, mely szerencséd
 Merész futtában elkényeztetett.

TASSO.

Most érzem csak meglett, férfi-voltom.
 Bár legkevésbé óhajtottam épen
 Te véled összemérni fegyverem;
 De te parázsra szítasz parazsat,

Fő a velóm s a kinos bosszuvágy
Pezsegve forr keblemben. Hogyha az vagy,
Minek vallod magad, állj ki velem!

ANTONIO.

Azt sem tudod, ki vagy, azt sem, hol állsz.

TASSO.

Szent helyen sem tűrünk gyalázatot.
Te káromlod, gyalázod ezt, nem én,
Ki bizalom, szeretet, tisztelet
Szép áldozatját nyújtottam feléd.
Ez édent szellemed mocskolja be,
E tiszta termet ajkad szózata,
És nem szívemnek duzzadó heve,
Mely forr s parányi szennyfoltot se tűr.

ANTONIO.

Mily fenkölt szellem egy ily szűk kebelben!

TASSO.

Szívem kiöntni van hely itt elég.

ANTONIO.

Dühét a nép is szókbán önti ki.

TASSO.

Ha nemesember vagy, mint én, mutasd meg!

ANTONIO.

Oh az vagyok; de hol vagyok, tudom.*)

TASSO.

Jöjj hát velem *le*, hol fegyver beszél.

*) A *várbéke* megtiltotta a kihívást, valamint a kihívás elfogadását is.

ANTONIO.

Tiltott hívásra hiba volna mennem.

TASSO.

Ily akadályon kap a gyávaság.

ANTONIO.

Csak biztonságban fenyeget a gyáva.

TASSO.

Ez ótalomról szívesen lemondok.

ANTONIO.

Te szállsz lejjebb, a hely szentsége nem.

TASSÓ.

Bocsássa meg a hely, hogy türtem ezt.

(Kardot ránt)

Húzz kardot vagy kövess, nehogy örökre.
Miként gyűlöllek, úgy megvesselek.

(A következő jelenetben föllép a herceg s nagy megütközéssel tudakolja a váratlan vizzály okát. Tasso nem tartja magát hibásnak, ellenben Antonio követeli a hercegtől a várbéke megsértőjének megbüntetését. A herceg látja, hogy mindketten hibáztak, s kimondja, hogy Antonio elégtétellel tartozik Tassónak a sértésért, Tassót viszont a várbéke megsértéséért a törvény szigorának enyhítésével egyszerű szobafogságra ítéli. Azonban az érzékeny Tassónak ez kegyetlen kegyelem s csakhamar a herceg is belátja, hogy Tasso tulságosan meg van büntetve. Meghagyja Antoniónak, egyenlítse ki a dolgot, adja vissza Tassónak szabadságát; az egész elsimítást pedig Sanvitale Leonora grófné készítse elő.)

Harmadik felvonás. Leonora kiegyenlítés helyett cselszövényt hoz magával. Rábeszéli a Tassóért ideális szerelemmel lángoló hercegnőt, Eleonórát, egyezzek bele, hogy Tasso egy időre — saját érdekében — távozzék Ferrarából. Czélja az, hogy Tassót, kit ő is szeret, magához édesgesse Firenzébe. Az ő szerelme azonban csupa önzés, mert főczélja az, hogy a költő által, mint Laura Petrarca által halhatatlan legyen.

Negyedik felvonás. A ravasz terv csak félig sikerül. Leonora elhitei Tassóval is, hogy tanácsos egy időre eltávoznia, s hogy ezt a hercegnő is helyesli (fájó tördöfés Tassónak!), csakhogy Tasso nem Firenzébe szándékozik menni, hanem Rómába, hogy ott a kor első tudósai elé terjeszsze *Megszabadított Jeruzsálemét*, s ott adja meg művének a végső simitást.

Tassón mindinkább erőt vesz az üldözés agyréme. Azt hiszi, a grófnénak az a célja, hogy őt Ferrarától örökre elszakítsa, a herceg kegyétől örökre megfoszsza. Mikor Antonio a herceg nevében visszaadja szabadságát s neki békejobbot nyújt, Tasso arra kéri, eszközölje ki a hercegnél, hogy őt Rómába elbocsássa. Antonio nem helyesli e tervet, de Tasso Antonio jóakarátát tettetésnek tartja és nem tágit.

Ötödik felvonás. A herceg kelletlenül beleegyezik Tasso távozásába; Tasso tettetett alázattal köszöni meg az új kegyet. Egy van még hátra: búcsúzás a hercegnőtől. Csak erre legyen még ereje!)

NEGYEDIK JELENET.

HERCZEGNŐ, TASSO. Végül a többiek.

HERCZEGNŐ.

Te elhagysz minket, Tasso, vagy talán
Inkább Belriguardóban maradsz
S később akarsz majd eltávozni tőlünk?
De csak rövid időre, úgy-e bár?
Rómába mégis ?

TASSO.

Először is oda
Írányzom útam, és, ha jól fogadnak
Barátaim, miként remélhetem,
Talán ott végzem költenényemen
Türelmes gonddal a végső simitást.
Ott egybegyűlve sok férfit találok,
Szakjának mind megannyi mesterét.
És a világ ez első városában
Nem szól hozzánk minden tér s kődarab?
Komoly fenséggel hány ezer tanító
Int néma szájjal kedvesen felénk!
Ha ott be nem végzem művem, sohsem
Végezhetem be. Sajnos, érzem én,
Hogy nincs szerencsém semmi vállalatban!

Változtatom s be nem végzem soha.
 Érzem, jól érzem, hogy a nagy művészet,*)
 Mely annyit táplál, és ép szellemet
 Űdit, erősít, engem tönkre tesz
 S elűz magától. Sietek tova!
 Nápolyba csakhamar.

HERCZEGNŐ.

Ezt merheted?

A száműzés nincs megszüntetve még,
 A mely atyáddal együtt sujta ott.

TASSO.

Intésed helyes; már megfontolám.
 Majd álruhában indulok, juhász
 Gunyját öltve vagy zarándokét.
 Átsurranok a városon, hol ezrek
 Nyüzsgése egyet könnyen eltakar.
 A partra sietek s mindjárt találok
 Egy csolnakot jó emberekkel ott,
 Parasztokkal, kik a vásárra jöttek
 És Sorrentóba, haza igyekeznek;
 Mert Sorrentóba kell sietnem át,
 Hisz ott lakik hugom, a ki velem
 Szülőim édes-bús öröme volt.
 Hallgatva ülök a hajón, a partra
 Hallgatva lépek és az ösvényen
 Halkan megyek föl, kérdem a kapúnál:
 Mutassátok meg, hol lakik Cornélia?
 Cornélia Sersale? Egy fonó nő
 Az utcát megmutatja szívesen,
 S leírja a házat. Megyek tovább.
 Gyerekhad vesz körül s báméskodik
 Kuszált haján a komor idegennek.
 Így a küszöbhez érek. Nyitva áll
 Az ajtó s én a házba léphetek . . .

* A kritika.

HERCZEGNŐ.

Tekints föl, Tasso, és ha teheted,
 Ismerd meg a veszélyt, melyben lebegsz!
 En kíméllek; másként azt mondanám:
 Nemes dolog-e így beszélni, mint te?
 Nemes — magadra gondolnod csupán,
 Barátid szívét mintha nem sebezned?
 Nem ismered bátyám érzületét?
 Miként becsül két húga, nem tudod?
 Nem érezéd-e, föl sem ismeréd?
 Hát minden ekkép megváltozhatott
 Pár percz alatt? Tasso! Ha válni készülsz,
 Ne hagyj számunkra gondot s bánatot!

(Tasso elfordul.)

Mily édes vigasz, hogyha jó barátnak,
 Rövid időre a ki útra kél,
 Ajándokul valamit adhatunk,
 Egy fegyvert bár vagy új köpenyeget!
 Neked semmit sem adhatunk; hiszen
 Kedvetlen eldobod a meglevőt is.
 Zarándok-kagylót,*) fekete csuhát
 Választál helyettük s vándorbotot;
 Önként szegényen mégy el s elveszed
 Tőlünk, mit csak velünk élvezhetél.

TASSO.

Oh így hát végkép nem taszítasz el engem?
 Oh édes szó, oh drága, szép vigasz!
 Fogd pártomat! Végy oltalmadba fel!
 Hagyj bár itt Belriguardóban, avagy
 Küldj Consandoliba, mint akarod!
 Több szép kastélya van a fejdelemnek,
 Több kertje, melyet egész éven át
 Gondoznak és ti egy napot alig
 Időztök bennük, egy órát talán.
 Válaszszátok ki a legtávolabbt,

*) Zarándokok kagylóval kirakott kalapot viseltek.

Melyet nem látogattok évekig,
 S melyet ma tán nem gondoz senki sem;
 Oda hadd menjek! Ott legyenek tiétek!
 Fáidat ápolom, s ha jön az ősz,
 Deszkával, téglával takargatom
 A citromfát s szalmába burkolom.
 Az ágyakban hadd verjen szélesen
 Gyökért a szép virág és minden út,
 És minden kis tér tiszta, szép legyen.
 A kastélyt is csak bizzatok reám!
 Kellő időben ablakot nyitok,
 Hogy nedvesség a képeknek ne ártson;
 A stukkóval bevont szép falakat
 Leporlom egy kis könnyű seprűvel;
 Padlónak tisztán kell ragyognia;
 Ki nem mozdúl egy kő, egy téгла sem:
 Falak részéből fűszál nem csirázik!

HERCZEGNŐ.

Oh nem talállok keblemben tanácsot,
 És semmi vigaszt néked és — nekünk.
 Körültekintek, nem nyújthatna-é
 Segélyt egy isten, gyógyító fűvet
 Szeretnék lelni, oly italt, a mely
 Békét hozhatna lelkednek s nekünk.
 A leghivebb szó, melyet ajk kiejthet.
 A legszebb gyógyír már nem hat reád,
 Hagynom kell téged és elhagyni nem
 Tud szívem.

TASSO.

Istenek, hát mégis ő az,
 A ki veled szól s rajtad könyörül?
 S nemes szívét te félreismeréd?
 Jelenlétében is megszállhatott
 A kishitűség és legyőzhetett?
 Nem, nem, te vagy! S most én is én vagyok.
 Oh csak folytasd, hadd halljak ajkaidról
 Minden vigaszt! Ne vond, oh, tőlem el

Tanácsodat! Oh szólj! Mondd, mit tegyek,
 Hogy megnyerjem bátyád bocsánatát,
 És hogy te is örömmel megbocsáss,
 Hogy szívesen számítsatok megint
 Barátitok sorába? Mit tegyek?

HERCZEGNŐ.

Nagyon kevés az, mit tőled kívánunk;
 És mégis, úgy látszik, fölötte sok.
 Baráti szívvvel bizd magad reánk.
 Nem azt kívánjuk, hogy az légy, mi nem vagy,
 Jó, hogy magaddal békességben élj.
 Ha örököd van, az nekünk öröm,
 Csak megbusítasz, hogyha kerülöd;
 S ha türelmetlenekké teszel is,
 Azért van, mert rajtad segíteni vágyunk
 És sajnáljuk, hogy nem lehet segíteni
 Ha nem fogod meg magad a barát
 Esengve tárt kezét, mely el nem ér.

Tasso.

Az vagy most is, mi először valál,
 A menny előmbe szállott angyala.
 Bocsásd meg a homályos földi szemnek,
 Hogy félreismert pár pillantatig!
 Most újra ismer! És lelkem kitárul
 Imádni mindörökre tégedet.
 Csordultig a szív édes érzellemmel.
 Ó az, ő áll előttem! Oh mily érzés!
 Eltévedés az, mely úgy vonz feléd?
 Örvöngés? Avagy mélyebb értelem, mely
 Most fogja fel a legtisztább valót?
 Igen, ez érzés az, mely itt e földön
 Egyedül boldogíthat engemet,
 És épen ez tett olyan nyomorulttá,
 Míg ellenálltam és ki akarám
 Szivemből tépni. Ezt a szenvedélyt
 Akartam én legyőzni, küszködém
 Saját valómmal s feldulám merészen
 En-lényem, melyhez te is tartozol.

HERCZEGNŐ.

Hogy' hallgathassalak, Tasso, tovább,
Fékezd heved, melytől megijedek!

TASSO.

A serleg széle gátolja a bort,
A melynek habja tajtékozva forr?
Minden szavad növeli üdvömet,
Minden szavadra tündöklőbb szemed.
Érzem, egész bensőm megváltozott,
Érzem, leráztam minden földi bajt,
Szabad, mint isten s mind ez a te műved!
Határtalan hódító hatalom
Foly ajkaidról; úgy van, teljesen
Raboddá tettél. Többé nem enyém
Egész valómból semmi, semmi sem.
Az üdvtől, fénytől elborúl szemem,
Elmém meging; többé lábam se bír!
Magadhoz vonsz ellenállhatlanúl,
Szívem gátolhatatlan' tör feléd.
Megnyertél mindörökre, teljesen,
Igy hát fogadd is mind egész valóm!
(Karjaiba omlik és erősen magához öleli.)

HERCZEGNŐ.

(Eltaszítja magától s elsiet.)

El, el!

LEONORA.

(Ki már egy idő óta a háttérben megjelent, elősiet.)
Mi történt? Tasso, Tasso!
(A herczegnő után megy.)

TASSO.

(Utánuk akar indulni.)

Oh istenem!

ALFONSO.

(Ki egy idő óta Antonioval közeledett.)
Eszét veszté; tartsátok vissza őt!
(El.)

ÖTÖDIK JELENET.

TASSO. ANTONIO.

ANTONIO.

Ha most úgy volna, mint mindig hiszed,
 Hogy ellenség körít mindenfelől,
 Így egyikük hogy' ülne diadalt!
 Boldogtalan, alig térek magamhoz!
 Ha teljesen váratlan valami,
 S valami szörnyüséget lát szemünk,
 Megzsibbad egy időre szellemünk,
 Mert egybe nem vethetjük semmivel.

TASSO.

Csak végezd tiszted! Látom, te vagy az!
 Méltán tiéd a fejdelem bizalma;
 Csak végezd tiszted s lassan még gyötörj
 Halálra, hogyha már fölöttem úgy is
 Pálczát törtek! Húzd! húzd csak a nyilat,
 Hadd érezzem kinosban horgait,
 Ha húsom tépik!
 Derék szerszám vagy a zsarnok kezében;
 Légy börtönöröm, légy hóhérpribék;
 Oh jól illik te hozzád mind a kettő!

(A színpalak felé.)

Menj csak, te zsarnok! Nem tudád magad
 Tettetni végig; most győzelmet ülhetsz.
 Oh jól meglánczolád rabod, kigondolt
 Kinokra szépen tartogattad őt.
 Menj csak! Gyülöllek, érzem, mily iszonyt kelt
 A hatalom túlsága, hogyha ránk
 Kezet tesz jogtiporva, gonoszúl.

(Szünet után.)

Száműzve látom végre is magam
 S mint eltaszított koldus állok itt,
 Fölkoszorúztak, hogy fölékesítve
 Vihessenek oltárhoz, mint a barmot!
 S az utolsó napon szép, síma szóval

Kicsalták tőlem és vissza sem adták
 Egyetlen kincsem, költeményemet!
 Ez egyetlen kincsem most nálatok van,
 Mely ajánlóm lett volna mindenütt,
 Mely megmaradt, hogy éhezniem ne kelljen!
 Jól látom én már, mért kell vesztegelnem.
 Ez összeesküvés, s te vagy feje.
 Tökéletesbbé hogy dalom ne váljon,
 Hogy jobban el ne terjedjen nevem,
 Minden irigyem száz hibát találjon,
 És végre végkép elfeledjenek:
 Ezért kell ime tétlenségre szoknom,
 Ezért kimélnem érzékim s magam.
 Rútnak hívém az összeesküvést,
 Mely láthatatlan szüntelen körülfont,
 És most kitünt, hogy rútabb, mint hívém.

S te szép Szirén! ki bájos égi hangon
 Úgy édesgettél, most egyszerre látlak!
 Miért ily későn, édes istenem!

Magunk csaljuk meg szívesen magunk,
 S tiszteljük, a ki tisztel, bár gonosz.
 Nem ismerik egymást az emberek;
 A gályarabok ismerik csak egymást,
 Kik ott lihegnek egy pad lánczain,
 Hol senkinek sincs követelni mit,
 Se vesztitni, egymást azok ismerik;
 Ott nem kendőzi gaz-voltát a gaz
 S szintén gazoknak nézi társait.
 Mi bókolunk, mást félreismerünk,
 Hogy az is félreismerjen viszont.
 Szent képed meddig elfödé előlem
 A tetszelgőt, s apró fogásait!
 Lehull az álarcz, látom Armidát
 De minden bája vesztve. Te vagy az!
 A jól sejtő dal rólad énekelt!

És a kicsiny, fortélyos közvetítő! *)
 Szemem előtt mily mélyre süllyedett!
 Halkan suhanni hallom lépteit,
 Ismérem a kört, hol settenkedett.
 Ismerlek mindnyájakat! Elég!
 S ha mindent elrabolt is a nyomor,
 Áldom, mert megtanított a valóra.

ANTONIO.

Szavad, Tasso, bámulva hallgatom,
 Habár tudom, mily könnyedén csapong
 Egy végletből másikba szellemed.
 Oh térj magadhoz! Fékezd e dühöt!
 Te szitkozódol, szád oly szókra nyitva,
 Mik fájdalmadnak megbocsáthatók,
 Magadnak nem bocsátod meg soha.

TASSO.

Szelid ajakkal én hozzám ne szólj,
 Okos szóval ne kívánj hatni rám!
 Hagyd meg csak kábult üdvömet, nehogy
 Eszemre térve eszemet veszítsem!
 Szétdúlva érzem benső csontjaim,
 És élek, hogy még érezhessem ezt.
 Dühvel ragad meg a kétségb'ésés
 S megsemmisítő poköli kinomban
 Szitokká válik még a halk nyögés is.
 Én elmegyek! Ha van becsületed,
 Mutasd meg és hagyd távoznom legott!

ANTONIO.

Ily nagy bajodban nem engedlek el;
 S ha nincs erőd magad megemberelni,
 Nálam bizonynyal lesz még türelem.

*) Leonora grófné.

TASSO.

Így hát fogolyként átadjam magam?
 Nos, átadom, és minden rendbe' van.
 Nem állok ellen és így jó nekem.
 Fájdalmasan hadd ismételjem aztán,
 Mi szép volt, mit magam játszottam el.
 Ők mennek! Istenem! Már látom ott
 A fölvert port is kocsijuk nyomán.
 Elöl lovas-kiséret. Ott utaznak,
 Ott mennek el! Nem onnan jöttem én is?
 Már elmentek haraggal ellenem.
 Csak egyszer csókolnám uram kezét!
 Oh bár bucsút vehetnék legalább!
 Csak egyszer mondhatnám: Bocsássatok meg!
 Csak hallhatnám még: Menj, mi megbocsátunk!
 Nem hallom oh, nem hallhatom soha.
 De hisz megyek! Csak hadd bucsúzzam el,
 Oh hadd bucsúzzam! Csak egy pillanatra
 Hadd lássam szemtől-szemben arcotok!
 Talán majd meggyógyúlok újra. Nem,
 Elűztek és eltaszítottak ők,
 Magam száműztem enmagam; sohsem
 Hallom már azt a hangot, az a szem
 Rám többé nem tekint —

ANTONIO.

Hallgass egy férfiú szavára, ki
 Nem meghatottság nélkül áll melletted!
 Nem vagy oly nyomorult, miként hiszed.
 Légy férfiú! Ne hagyd el úgy magad!

TASSO.

Oly nyomorult volnék, minőnek látszom?
 Oly gyöngé, mint neked mutatkozom?
 Hát minden elveszett? A fájdalom,
 Mint földrengés, az épület falát
 Egy törmelékhalmazzá döntheté?
 Nincs több törekvés, mely ezerszeres

Mulattatást nyujt s híven gyámolít?
 Erőm már mind kihamvadott, a mely
 Keblemben élt? Hát semmivé levék,
 Merőben semmivé?
 Nem, megvan minden, én vagyok csak semmi!
 Magam elhagyva, elhagyott az is.

ANTONIO.

Ha azt hiszed, hogy minden elhagyott,
 Tekints másokra! Ismerd meg, mi vagy!

TASSO.

Igen, ép jókor emlékeztetél!
 A történet példája nem segít?
 Nem tűnik-é nemes lélek szemembe,
 Ki nálam sokkal többet szenvedett,
 Hogy egybe-vetve magamat vele
 Magam megembereljem?
 Nem, vége mindennek! Csak egy maradt;
 A könnyt adá a természet nekünk,
 A kín jaját, ha már nem bírja kínját
 A férfi — és ezen kívül nekem
 Adott a búban dallamos beszédet
 Elpanaszolni mély gyötrelmemet,
 S a míg mást elnémit a szenvedés,
 Megadta isten elzokogni búmat.

(Antonio hozzálép és megfogja kezét.)

Nemes lélek, te oly szilárdan állsz;
 Én csak vihartól hányt hullám vagyok.
 De jól vigyázz s erődben el ne bízd
 Magad! Mely ezt a szirtet alkotá,
 A természet hatalma adta volt
 Mozcékonyságát a hullámnak is.
 Vihart ha kelt, a hullám száll, inog,
 És megdagad, tajtékot tús s kicsap.
 Pedig imént mily szépen tükröződött
 A nap s a csillagoknak ezre mint
 Pihent a lágyan ringó ár ölén

Eltűnt a fény, elszállt a nyugalom.
A vészben már nem ismerem magam
És nem szégyellem ezt bevallani.
Eltört a kormány, minden oldalán
Recseg már a hajó; lábam alatt
Már a fenék repedve széthasad!
Beléd fogódzom mind a két karommal!
A hajós is végül így kapaszkodik még
A szirtbe, mely hajóját összetörte.

CSENGERI JÁNOS.

ARANY JÁNOS KÖLTŐI HAGYATÉKÁHOZ.

I Egy kihagyott versszak a „Bolond Istók”-ból.

Tudvalevő, hogy a *Toldi Szerelme* Arany János életében, tehát két első kiadásában, egy versszak híjjával jelent meg. A XII. ének 105. versszaka ez, a mű lyrai betéteinek egyike, melyben a költő József főherczegnek mond köszönetet, a Margitszigeti nyarakért. E versszak történetét elmondta Gyulai Pál, egy Aranynál tett látogatását véve föl közlései keretéül, a *Budapesti Szemlében* (1883, XXXIV. kötet).

Van ilyen kihagyott versszaka a *Bolond Istóknak* is, azzal a különbséggel, hogy ez a teljes szövegbe mindmostanig nincs még fölvéve. Egészen észrevétlenül húzódott meg idáig. A következőképen jutottam nyomára. Arany László Lermontoffról írt tanulmányában (Összes művei II. 30. l.) idéz egy versszakot, csupán annyit mondva róla, hogy magyar költőtől való. Sohasem olvastam azelőtt. A forma (stanza), stylus és tartalom egyaránt Arany Jánosra utaltak és pedig közelebbről a *Bolond Istókra*. Csakhogy biztonság okáért végigmenve a Ráth-kiadásban e művön, bizony a keresett szakot nem találtam meg benne. Eszembe jutott most, hogy Arany *Összes Költeményei* 1884-85-iki Ráth-féle kiadásában (nyomtatta Prochaska Károly udv. könyvnyomdája), a IV. kötetben 161. s k. l.) a *Bolond Istók* II. énekéből nyolcz versszakot *Emlékhangok a Nagyidai Czigányokra* czímmel elébe nyomtatott e humoros époszának. De a keresett idézet nem került elő e helyről sem. Hiába néztem végig a *Bolond Istók* I. éneke legelső kiadását a Gyulai Pál szerkesztette *Részvét Könyvében* (1863) s a II. énekét a *Budapesti Szemle* 1874. évi IV. kötetében is. De továbbra is megmaradtam abban a hitben, hogy ama stanzának mégis csak Arany Jánosnak abból a verses regényéből kellett kerülnie. Olyan beleillő s csak abba illő, összes művei közül.

És valóban így is van. Megleltem a *Köszorúban* Arany e hetilapjának 1863. évi I. félévi 26. számában közölt tizenegy versszakot a *Bolond Istók* II. énekének elejéből, ezzel a megjegyzéssel: «A *Részvét Könyve* olvasói közül egy-kettőt talán érdekelni fog az itt következő néhány versszak, mely folytatása az ottan megjelent töredéknek s a II. ének kezdete. Curiosumképen megjárja.» És ezen versszakok utolsója (a 11-ik) a keresett. Hangzik ekképen:

De messzi csaptunk. E könnyelmű forma
Tetszik, ha lelkem bújában nevet,
Nem is lesz e dal egyenes csatorna,
Mely gyors rohammal céljához siet:
A lassu ér lesz, mely mélán bolyongva
Meglátogat minden kedves helyet,
Fölveszi a lankák, a róna képét,
Magába zárván egyszerű vidékét.

Szép stanza, költőisége vitán felül álló; a benne megrajzolt egyszerű, kedves tájkép pedig kitűnő metaphorikus jellemzése Arany méla verses regényének s mégis kihagyta a II. ének 1874-iki teljes szövegéből, csak az első tíz szakot használta föl 1863-ból. Tette ezt valószínűleg azért, mert a mikor a hetvenes évek elején folytatta a tíz évvel előbb megkezdett II. éneket, akkori költői hangulatában talán nem akart még amaz előljáró versszakok után tüstént áttérni hőse sorsára, a mint ezt az idézett szak után mindenki várná és természetesnek találná, hanem előbb megírt még néhány gyönyörű melancholikus lyrai versszakot, (a jelenlegi 11—17. szakokat) s hogy ezt minden szerkezeti visszaesés, zökkenés nélkül tehesse, kihagyta, mint útjában állót, az idézett szakot, mely kezdetével (De messze csaptunk...) már nyilván a fődologra való áttérés szándékát jelzi.

Ez talán nem a legrosszabb magyarázata e kihagyásnak, de különben készséggel ismerem el, hogy azt a versszakot a szerkezet minden nagyobb megbontása nélkül el tudnám azért képzelni a mai szöveg 10. és 11. strófája között. De ha oda nincs is joga azt senkinek sem beiktatni, a 10. versszak alatt jegyzetben mindenesetre közlendő lesz egy újabb Arany kiadásban. Még talányszerűbb, hogy Arany nemcsak e művéből hagyta ki e szakot, de a benne foglalt festői képet tudtommal másutt sem használta föl. Pedig egy gyöngyszem pergett le benne zsinórfáról.

Ezzel kapcsolatban nem érdektelen fölemlíteni, hogy Arany az első dolgozásnak tíz versszakát sem vette föl változatlanul. Érdekesebb változtatásai a következők:

Az első versszaknak ez ismert kezdete: «Tenger sok éve immár», 1863-ban még így volt: «Már jó minapja eltelt»; A 2. versszaknak ez a két sora:

Méltóztassál hozzám leszállni, mert te
A versek jóltevő bábája vagy

— így volt az első fogalmazásban:

Pillants be hozzám is futtába, mert te
A versek áldott Lucinája vagy.

Az 5. versszaknak pedig ez a sora:

Ott volt a végsapás, *Világoson*

— először így jelent meg:

Ott volt a végsapás, *világoson*.

Ez utóbbi formájában értelme: a végsapás nyilván, kétségtelenül ott volt (t. i. Idánál, mely az előző sorban említve van). Az élesebb magyar szem azonban azt a szót már akkor is bizonyára Világosnak olvasta, megértvén benne a czélzást a forradalom katasztrófájára. Ime, Arany elmés, sikerült czélzásainak egyikével van ez esetben dolgunk.

Hasonló, sőt még nagyobb, s a korra oly igen jellemző eltéréseket találtam *Vojtina Ars Poeticájának* végleges szövege s a belőle a *Szépirodalmi Figyelőben* (II. évf. I. fele, 1. sz.) *Eszmény és való* címmel megjelent mutatvány több sora között.)*

Bárcsak ez érdekes szövegbeli eltérésekre való rámutatás is hozzájárulna valamelyest egy pontos és teljes, változatokat is feltüntető Arany-kiadásnak eredményes megsürgetéséhez! Szégyen lesz, ha ezt a kiadást ebben az időben, a képes és képnélküli remekírók esztendeiben még 1917-re, Arany születésének százados fordulójára is hiába várjuk.

*) A legérdekesebbet szóvá tettem Salamon F. *Dramaturgiai Dolgozatai* elé írt tanulmányomban (I. 25. l).

II. Két sírvers.

Aranynak kőrösi tanárkodásának idejéből, 1858-ból való, eddig ismeretlen levelére s ehhez csatolt két sírversére találtam a mi nap, melyeket eléggé érdekeseknek, sőt részben értékeseknek tartok az itt való közrebocsátásra. A kéziratra, mely özv. Knócz Istvánné úrhölgy birtokában van, tanítványom, Rauch Győző tett figyelmessé.

Az a pénzügyi biztos, kihez Arany a levelet írta, Knócz László volt, Budapesten lakott, s mint pénzügyminiszteriumi titkár halt meg 1871 jun. 22-én, 46 éves korában. Nyolcz évvel volt tehát fiatalabb Aranynál, kinek egyébként, a levélből kiteszőleg, inkább csak lelkes tisztelője, mint barátja volt. A verseket Aranytól apja (Knócz József) és kis fia (Knócz László) közös sírkövére való felvésés végett kérte. Igen érdekelt, vajjon rákerültek-e csakugyan a síremlékre Arany versei? Értésülvén arról, hogy a sír a vízivárosi régi temetőben van, kimentem oda és szerencsésen rá is találtam a gróf Csáky-kripta mögött. A kisméretű veres márványkövön csakugyan rajta van Arany epigrammái közül — az első, a Knócz József-re írott. Ennek megtalálása azért örvendetes, mert a kéziratban e vers hetedik sorának két utolsó szava (tette betűit) már teljesen olvashatatlan volt s így be lehetett őket közlésünkbe onnan helyettesíteni. A szöveg a kőre csupa nagybetűvel van felvésve, de az Arany által megjelölt kiemelések is megvannak az által, hogy azok a kiemelt szók a többinél nagyobb betűkkel vésettek, hiba nélkül, a mint Arany óhajtotta, de megjelölése nélkül annak, hogy a vers tőle való.

A második versnek azonban már nem jutott hely a kövön, csak az Arany szövegezte prózai bevezetés fért még az aljára, mely jelenti, hogy az unoka is abban a sírban fekszik. Tehát épen a szebbik vers nem jutott el rendeltetése helyére.

A sírtól balra, tőzsomszédjában fekszik az a Knócz László, kinek Arany az alábbi levelet és verseket küldte.

Hogy ki ellen s miért irányult az a gyűlölet, melynek az első versbe való befoglalását Knócz László Aranytól kérte s a mit ez aztán megtagadott, nem sikerült megtudnom.

A levél és versek így hangzanak :

Igen tisztelt cs. k. kerületi pénzügyi Biztos Ur!

Becses soraira válaszom késett, mivel egyszersmind küldeni akartam az emlék-feliratot, mely idezárva megy. A születési stb.

évszámok nem versbe valók, azokat külön és prózában szokás fölmetszeni, olyan formán a nevek alá, mint én írtam. Félek, hogy a vers hosszú talál lenni, de nem lehetett a *kívánt tulajdonokat* másképen úgy kiemelni, hogy költői színezete maradjon. Remélem mégis, hogy megfér a kövön; legalább úgy látom, hogy az adott utasítás sem igen rövidebb ennél. Mértékes sorokat, distichont választottam, mert ez jobban hangzik emlék-fölriratokon, mint a rímes vers. A *legközelebbi rokonra* és az ennek «inyire létező *időszakra*» való czélzást mellőztem; ez kényes dolog, s miért örökíteni a síron a gyűlöletet? Az ilyet, higgadtabb perceiben, maga is megbánná az ember. Még csak arra kérek figyelmet fordíttatni, hogy ha a vers fölmetszetik: a metszés pontosan, betűről-betűre történjék, mert csak egy accentus, vagy comma elhagyása is megzavarhatja, s nevetségessé teheti a verset, pedig nem szeretném, hogy nevem alatt valami értetlenség álljon.

Ki egyébiránt magam további becses jóindulatába ajánlva, maradok

Igen tisztelt pénzügyi Biztos Urnak

Nagy-Kőrös, oct. 27. 1858.

alázatos szolgálja

Arany János.

U. i. Egy szóban hiba történt, kijavítottam ugyan elég olvashatólag, de nagyobb biztosság okáért ide is fölirom; a szó ez:

ragyogóvá

A *vesztése* szót is ki lehet emelni így:

VESZTÉSE

A. J.

Knócz József,

Magyarországi hites Ügyvéd; Buda és Krakó városok polgára; született 1797. febr. 24.; meghalt 1856. jun. 6.

E fölemelt gyász kő, idegen! számodra jelentse:
Kit fedez a holtak nem rövid éje alatt.
Emlékét mi, ÖVÉI, kövön nem, szótalán érczen,
S néma betűn birjuk: vésve szivünkbe van az.
Emlékül minekünk állatta magasztos ERÉNYÉT
A hű férj, szeretett jó atya és hazafi.

Tiszta BECSÜLETTEL ragyogóvá tette betűit,
 JELLEME a márvány, hol neve írva marad.
 A FÁRADHATLANT fáradság győzte le végre;
 Sok vesztese után itt NYERESÉGE vagyon:
 Két város polgára, betöltvén emberi tisztét,
 MENNYEI POLGÁRRÁ tette ÖRÖK KEGYELEM!

Knócz László,

Meghalt gyöngé élte 3-dik évében, 1857. márcz. 30.

* * *

A nagyatyát, szerető nagyatyát vídítani jöttem:
 Könnyetek a fiúért szűnjön omolni, szülék!
 Még, öröme, alig hogy kezdtem játszani térdén,
 Most kebelén nyugszom, hív unokája, megint.

* * *

A levél egyaránt jellemző Arany erkölcsi érzületére (nem akar sírversben gyűlölködés tolmácsa lenni) és műfelfogására nézve. Az utóbbira tartozik először is az epigrammaiban használt versformáról tett nyilatkozata. A distichont találta legmegfelelőbbnek, mivel ez «jobban hangzik emlék-fölratokon, mint a rimes vers». Arany sírirtai, nekrologszerű versikéi legnagyobb részt ebben a formában vannak írva, így az a remeke is, mely a világirodalomnak leggyönyörűbb sírirtai közé tartozik és Tompa sírkövére készült.

Jellemző levelének az a helye is, melyen versének betűről-betűre pontos fölvetését kéri; s még inkább indokolása: «nem szeretném, hogy nevem alatt valami értetlenség álljon». E nyilatkozat rövidségében erélyes, határozott tanuvallomás Arany azon fölfogása mellett, hogy a világosság, érthetőség mindennek, a mi az emberi lélekhez szól, tehát nemcsak a tanításnak, hanem a műalkotásnak is elengedhetetlen alapföltétele. Homlokegyenest ellenkező álláspont ez némely mai «költő»-ével, ki egyenesen tetszeleg azzal, hogy dolgozataiban neve zagyva, érthetetlen sor-csombókok alatt áll. Aranynek az aprólékosságig nagy, aggódó pontosságát jellemzi, hogy az első versben tett javításait nemcsak a vers szövegében tette meg, hanem teljes világosság kedvéért levelében is fölsorolja őket.

A versek közül az elsőt nem mondhatjuk költőinek. Írásánál Arany keze nyilván igen meg volt kötve azzal, hogy —

levele szerint — az elhúnyt bizonyos erényeit sorra meg kellett említenie. Ezért lett a vers szinte kelletténél hosszabb is. Ellentételezések meglehetősen mesterkéltnél formájában tette meg ezt Arany, de hogy feladatát nem végezte ihlettebben, ezen ki ütközött meg, a mikor oly érdemeket kellett röviden megénekelnie, a melyeket nyilván csak tudomásul vett általános szólásokban rokon részről, s nem maga érzett ki, vont le szívével is egyelőtte lefolyt életpályából.

A második versnek azonban már költői szépsége van. Aranyt meghatotta az adott helyzet: a kis unoka koporsója a nagyapáé mellett, s ezt a kis fiú szájába adott mondókával bájosan és meghatóan fejezte ki. A két vers közül ezt az utóbbit bizonyára mindenki szívesen látja Arany egyéb sírversei között egy jövőendő teljes kiadásban.

VÁRDAI BÉLA.

BECK KÁROLY ÉS A NÉMET POLITIKAI KÖLTÉSNET.

Első közlemény.

A német költészetben két név képviseli Magyarországot: Lenau és Beck. Mind a kettő a magyar Alföld szülötte, mind a kettő a magyar föld szépségeiből és a magyar nép érdekességeiből merített tárgyat, mind a kettő sajátosan a magyarság dalosa gyanánt ismeretes a német irodalomban. Igaz ugyan, hogy Lenau a világfájdalmas lyra kiváló alakja, igaz, hogy Beck mint forradalmi költő is kitűnt, mégis mind a ketten magyarságukkal adtak költészetüknek sajátos vonzóerőt, vele keltettek érdeklődést hazájuk iránt.

Ebben az időben, — a mult század első évtizedeiről van szó — számos magyar ember írt németül, magyar emberek a német irodalmat gazdagították, épen a mikor a föllendülő magyarnak oly égető szüksége lett volna rájuk. Az egyéni okoktól eltekintve, az általános viszonyok is elősegítették a német írói pályára való lépést. Előmozdította egyrészt a német nyelv nagy elterjedtsége s a német irodalom vonzóereje, másrészt a magyar társadalmi állapotoknak hatása. Lássuk ezeket egyenkint.

A josefin korszak után a német nyelv lett a latin helyett intelligentiánk társalgásának és levelezésének nyelve, különösen a fővárosban; sőt az iskolákban is németül tanítottak. A magyar írók között is rendkívül el volt terjedve a német nyelv. Kazinczy, Kisfaludy Sándor és Károly egymással németül leveleztek, Sándor az *Insurrectio* történetét, Széchenyi István gróf a *Hitelt*, Eötvös József báró *Karthusijának* nagy részét először németül írta meg;

a német nyelvet használták bizalmas közlésekre is, hiszen pesti kiadójuk is német volt. (Kazinczy ezt a hazafiatlan eljárást Toldy és Bajza támadásaival szemben «Nagy-Fridrik» példájával védelmezte, a ki ugyancsak nem anyanyelvén, hanem francziául irt és levelezett.) E mellett a német irodalom, a mely a weimari költő-dioskurok zenithjén, a legnagyobb fényvel ragyogott, az irodalmi dicsőségre vágyókat erősen vonzotta. Egy magyar érsek a német költészetben keres dicsőséget s magyar mágnások büszkék arra, hogy idegen létükre is jelentőségre tethetnek szert a német irodalomban.

Másrészt tekintetbe kell venni, hogy a huszas-harminczas években csupa magyar nemes ősi sarjak az irodalom vezérei. Egy Kazinczy, Kölcsey, Kisfaludy, Szemere századokra vitte vissza nemzetségét. S mivel a magyarság a multban élt, a történelemre, az ősökre hivatkozott. Azok tehát, a kiknek multjuk nem volt magyar, nagyon is érezték idegen voltukat.

Egy német-szláv eredetű Niembsch-Strehlenau, bármily erős magyar érzés hatotta is át, nem találta volna helyét közöttük. Hát még a zsidók, a kiknek műveltségük sem volt magyar, mert felsőbb képzettségüket Bécsben s még inkább Prágában szerezték, mit kerestek volna ők a magyar nemesek társaságában! Számukra nem állt nyitva az irodalmi pálya, hacsak az ujságírás nem. A magyar föllendülés e korszaka a magyar faj föllendüléséé; ez tömörült, hogy egyesülés által erősödjék. Ez az irodalom, a mely a magyar fajnak fölébresztését célozta, még nem volt alkalmas idegen elemek beolvasztására: oda Széchenyi működésének befejezésével, a demokratikus szellem diadalra jutásával ért el, mikor még idegen írókat és tudósokat is megmagyarosít.

Ilyen körülmények között lett Beck német költővé s a magyar föld dalnokává. Forrón szerette ezt a magyar népet, de érezte, hogy nem tekintheti magát teljesen hozzá tartozójának. Magyarország Becknek mindenkor költői ihlet forrása és az emlékezetnek fátylán keresztül tekintve a legnemesebb érzelmeket kelti föl benne. Költészetének legértékesebb, legszebb része az, a mely a magyar földről és a magyar népről szól.

I. Szárnypróbálgatások.

Beck Károly azon kereskedő családok egyikéből származott, melyek egy Heinet, egy Börnét adtak az irodalomnak. Életrajza is olyanforma nagyjában, mint ezeké s mint a legtöbb e korbéli zsidó íróé. Kereskedőnek szánják, de költekező, élvezet- és szabadságvágyó természetének nincsen inyére a «tartozik-követel» elszámolása, költővé lesz, elhagyja hazáját s megkeresztelkedik.

Beck is, mint Heine, idegennek érezte magát mindenütt, állandóan küzdött, hogy valami társadalmi positiót vívjon ki magának, őt is üldözték költészetéért s helyről-helyre vándorolt. Egyénisége is sok tekintetben rokon vele; mint Heine, ő is szereti magát szerencsétlenséggel, száműzetéssel díszíteni, hogy érdeklődést keltsen, de nincs meg benne Heine cinismusa és Börne gúnyja hazájával szemben; költeményeiben mindig szeretettel, rajongással ír Magyarországról.

Beck Károly 1817 május 1-én*) született Baján, nem messze a Zöldfa-utcától, melyben másfél évtized mulva Tóth Kálmán látta meg a napvilágot. Atyja természetéből, a ki ügyes üzletember volt, nem sokat örökölt s egész életében szegény ember maradt, ellenben anyja, a hevesvérű s igen művelt, mindenkifölött gyakorlati asszony nagy hatással volt a gyermekekre. Tőle nyerte azt a kitörő hevességet s azzal párosult búskomorságot, a mely egész költészetének fővonása. Beck mindig nagy szeretettel gondol anyjára, a ki elnézően, de hasznosan büntette a rakoncátlan fiút. «Ha gyermekkoromban» írja naplójában (Mit Dingelstedt I.) «pajkos fiú módra ablakokat vertem be, vagy egy-egy famászásnál a ruhámat téptem szét, magánzárkát kaptam háromórás böjttel szigorítva. Mivel azonban Istenben nyugvó édes anyám még haragjában is áldani akart, Raff színes képekkel ellátott természetrajzát adta kezembe

*) Ez nem biztos adat: egy sajátkezű naplójegyzetében, 1835 december 18-án ezt írja: «Am 10 November 1816 weinte ich zum ersten male.» L. a *Pester Journal* 1879 április 13-iki számában gyermekkori barátjának emlékezéseit. Mivel az 1840-iki tűzvész a bajai hitközség anyakönyveit elpusztította, nem állapíthatjuk meg bizonyosan, a költő azonban később következetesen május 1-ét ír.

s nekem valamely fejezetét pro poena alaposan meg kellett tanulnom.»

A négy testvér közül Henrik korán elhalt, Siegfried ügyes kereskedő lett, Willy pedig, a kinek költőnk egyik verskötetét (*Stille Lieder*) ajánlotta, jónevű író és rajzoló lett, a *Charivari* és a *Laczikonyha* állandó munkatársa s a maga nemében a monarchiában egyetlen éleztápláló, *Der Zeitgeist*nek kiadója, a ki nagyon szabad tolláért egyszer kéthavi fogságot is szenvedett.*)

Ennek a családnak volt elsőszülöttje Károly. Fantasztikus, álmodozásra hajló gyermek volt. A mikor csak szerét tehetette, követte romantikus hajlamait s kiszaladt a városvégi cigányokhoz, a kik legjobb barátai voltak. A cigányok szabad, tág erkölcsű életmódja nem téveszti el hatását a culturemberre. Beckre is nagy hatással volt ez a társaság, sőt azt is emlegették, hogy szerelmi viszony fűzte egy cigánylányhoz, de ezt a különködő hajlamú gyermeknél sem vehetjük többnek olyan Stendhal-féle nagytársnál, a ki azt állítja, hogy már négy éves korában atheista volt és érzéki szerelmet érzett. Lehetséges azonban, hogy a 10—12 éves gyermek, a ki már fulta Lafontaine, Cramer, Spiess érdekesítő regényeit, kiöntötte túláradó érzelmeit valamely barna szépség előtt, mert annyi bizonyos, hogy a mikor 1829-ben szülei Pestre költöznek, a fiú kétségbeesetten kísért meg mindent, hogy Baján maradjon kedves cigányainál, édes emlékeinél. Ez a legfontosabb benyomás, melyet a növekvő gyermek magába fogadott. A cigányélet romantikája végigvonul Beck egész költészetén s különösen *Jankó*-jában éri el apotheosisát. A cigányok életét és szokásait senki nála jobban nem ismerte, még Lenau sem. Ugyanitt Baján figyelhette meg közletről a magyar nép életét és szokásait, melyeknek, legalább külsőségeiben, oly hű képét adja.

Otthon a nevelés orthodox szigorral folyt: a biblia a ház legfontosabb, csaknem egyetlen könyve, az egykorú irodalom köréből pedig Börne volt a család szellemi táplá-

*) Szüleinek életnagyságú, olajfestésű arcképei a költő özvegyének birtokában vannak. Mind a kettő Willinek alkotása. Beck Károly özvegye Kierlingben él, Bécs mellett. Lekötelező szívességgel bocsátotta rendelkezésemre férje kéziratait és megőrzött ujságczikkeit.

léka. Ez a hithű nevelés, a mely a maga közös imáival, faji sajátosságainak nyilvántartásával átítatta a gyermek lelkét, költészetének második, legfontosabb tulajdonságát, kifejezett zsidóságát s biblikus stylusát magyarázza meg.

Beck csak kilenczéves korában tanult meg németül, anyanyelve tehát magyar volt s később is mindig, igaz hogy törve, de beszélt magyarul. Baján az érseki iskolába járt, a hol a tanító előtt gyors fölfogásával, a fiúk előtt veszekedő és verekedő hajlamával tünt föl. Az iskolában akkor a latin nyelvnek volt legnagyobb szerepe, ezt szóban és írásban el kellett sajátítani. Pályázatokat tűztek ki latin nyelvű költeményekre s Beck ilyenkor mindig kitűnt. Különösen emlékezetes maradt, mikor egyszer az érsek vizsgáló körúton volt, s épen Pompéji utolsó napjainak leírása volt kitűzve, költőnk *Aetna* című verse,*⁾ a mely mintegy száz distichonban hangutánzó erővel írta le a vulkán kitörését s a láva sistergését, annyira megtetszett az érseknek, hogy jutalmul egy kis arany keresztet adott a zsidófiúnak.

Pesten ép így kitűnik az iskolában. A szüleinél szálláson levő Horschetzky Nándor azt írja róla emlékezéseiben, hogy egyike volt a legjobb tanulóknak s tanárának közismertté vált mondása Beckhez: «Sic decet philosophum respondere», valamint kitünő latinsággal írt értekezései mihamar ismertté tették.**⁾

A sok éjjeli olvasás azonban túlerölteti gyenge szervezetét s mikor orvosai eltiltják a betűtől, Horschetzkyvel olvastatja föl Werner Zakariás rémdramáit, de Goethet és Schillert is.

Pesten akkor a kultura erős német hatás alatt állott. Az iskolában németül tanítottak, s mivel magyar nemzeti színház még nem volt, a nagy német színház igen sokat tett a német irodalom és nyelv terjedéséért. A magyarországi német folyóiratok ekkor osztrák bevallás szerint a monarchia legszebb és legtartalmasabb termékei. Magyar emberek németül írnak s az ifjú látja, hogyan tesznek szert ezek a külföld előtt is dicsőségre. Látja a nagy hirnévre jutott

*⁾ Beck itt valószínűleg hiányos emlékezettel közölte a címet, a mely — Pompejiről van szó — csakis Vesuv lehetett.

**⁾ *Pester Journal*. 1879 április 13.

Pyrkert, a kit ez időben német Homerosnak neveznek, látja, hogyan nő Lenau híre, látja hitsorsosát Saphirt, a ki nap-nap után egy egész országot mulattat lehetetlen élceivel, látja Majláth grófot, Mednyánszkyt, látja Fesslert a nagy történetírót s Klein Gyulát, a drámairót és dráma-történészt. Mindezek a példák őt is írásra serkentették s a nagy német irodalom felé terelték.

Ezzel szemben a magyar irodalomról különös képet alkotott magának A fejlődő ifjú ebbeli nézeteit egy eddig könyvészeti szempontból is ismeretlen cikkében fejt ki, a mely rendkívül jellemző fejlődésére túlaradó nyelvére és megérdemli, hogy egyes, a magyar viszonyokra is érdekes részeit bemutassuk.*)

«A világ tudja, hogy vasból vagyunk. Hunyadinkat a világ legnagyobb hőseivel egy rangba állítják s Zrinyinket nem egy német költő megénekelte. A brit irigyli földünket, kereskedelmünket, szabad alkotmányunkat; a francziát elragadja a pompás, arannyal himzett mágnás-öltözet; egész országok sütkéreznek aranyaink napjában s álmodják magukat Istennek egy pohár tokaji, vagy szultánnak egy pipa magyar dohány mellett, csupán az irodalom ül némán otthon. A külföld nem tudja nyelvünket, de a sarkantyút és bajuszt sajátságunk gyanánt ismeri. Minden más nemzet irodalmának szőlőskertjében izmos vinczellérek szedik le a szőlőt s nedvük tüzzé kavarja föl a vért az ereken, csak a mi költészetünk szölleje hever parlagon. Pedig fölüdíthetne és fölvidámíthatna bennünket egészen a lelkesedés napjáig, de az megvetve hever a homokban, letapossák s így saját tüzeben ég el. Költészetünk viruló kis leány, még szunnyad a bölcsőben, keze homlokára van szoritva, mintha rossz álmokat akarna elkergetni. Viruló idegen ifjúként áll a külföld e gyermek bölcsőjénél; de közeledik az idő, mikor a lányka hullámozó hajjal, ragyogó szemmel lép eléje s akkor majd szivesen fogja neki nyujtani kezét a frigyhez.»

«Íróink nagyon sokat philosophálnak és nagyon keveset élnek. Magával Vörösmartyval sem tudtam soha megbarátkozni s ha egyáltalában várhatunk valakitől igazi tra-

*) *Die Literatur in Ungarn. Zeitung für die elegante Welt.* 1837, 173—181. szám.

gédiát, a mely csengő játékkal átvezet az életből a művészet örömtáborába, úgy Tóth Lőrincznek van fönntartva e nagy hivatás. Emlékszem még rá, három éve a pesti főiskolán olvastam néhány jelenetet befejezetlen tragédiáiból, melyek telve voltak erővel, lelkesedéssel. Képek s gondolatok, éles jellemrajzok, holdtiszta s mégis napmeleg nyelv jellemzi minden jelenetét.» Viszont nagy lelkesedéssel szól Beck a magyar eposköltészetéről, a mely legjobban megfelel a magyarságnak, mert «a magyar ember öröme kéjeleg a mult karjaiban» s Kisfaludy Károlyról, «a kinek egyforma könnyű volt a dráma hősi kardja s az epigramm hegyes töre». Legérdekesebb az a panasza, hogy a nép köréből nincsenek képek s a magyarság nem értékesíti eléggé faji sajátosságait az irodalomban. Bár kissé romantikus, de Beckre nézve igen jellemző annak a leírása, hogyan szerez a magyar nép tudomást a politikai és irodalmi eseményekről.

«A regényirodalom terén akkoriban nem sok történt Magyarországon, a folyóiratok és zsebkönyvek nem pótolhatták ezt a hiányt. Ekkor egy új politikai folyóiratot hirdettek, *Jelenkor* czimen, irodalmi mellékklappal. A szabadelvű censura nagyon megkönnyítette terjedését, úgy hogy nemsokára sok ezer példány röpködött városról-városra s a szomorú pusztákon falurul-falura. Nagy városokban, a hol német ruha és német szó terjeszkedik, kevésbé olvassák. Annál nagyobb hatást tesz a kedélyekre Magyarország mélyén. Itt esténként összejön a kupaktanács: a tudós jegyző, a kisbíró a bunkósbottal s mögöttük egész sereg paraszt. A kurta, alig egy arasznyi pipát leveszik a kalap mellől, a mely körös-körül föl van hajtva, hogy rossz idő esetén csatornát alkotva fölfogja az esőt — s meggyújtják. Bort! Bort! Ez megnedvesíti a torkot, fölhevíti az agyat. Kipödrik a bajuszt, rákönyökölnek az asztalra; fölolvassnak s hallgatják, mi történik a nagy világban. Mikor a Magyarországról szóló részt olvassák, igen csendesesen vannak, de erősen füstölnek és sokat isznak. Franciaországnál politikai csizmadihangok (kannengiessernde Stimmen) merülnek föl, az angol beszédeknél pedig ásitának; Németországnál kedvetlenül néznek szét, nincsen-e valami sváb a korcsmában; Törökországnál, ha! hogy ragyognak a szemek! Az ember a harczok és a halál napjaiba álmodja magát

vissza és ha arról van szó, hogy Konstantinápolyban ezreket elragadott a pestis — nosza, akkor hozzon a koresmáros még egy üveg bort. — Most jön a szépirodalmi rész, ekkor valóságos pokoli lárma keletkezik; nem mintha a cikkekről beszélnének, nem, azok a parasztnak «cseh falvak», hanem arról, hogy a fagy, a gabonaféreg árthatna a vetésnek, vagy hogy a bor jó az idén. Majd a lovak, a barom kerül szóba, vagy a cigánynak kell a sarokban mind szilajabban verni a czimbalmot, az emberek pedig tánczolnak, ujjongnak.»

Ez a leírás különösen jellemző arra a realista részletességre, a mely Beck leíró költészetének fontos vonása s például a *Fahrender Poet* első fejezete, a mely egy évvel jelent meg ez értekezés után, úgyszólván versbeszedése ennek a részletnek.

«A két tisztán szépirodalmi lap — írja tovább Beck — nyomorult novellákat közöl, nagyrészt idegenből fordítottakat, keserves költeményeket, rejtvényeket, melyeket az ország minden sarkából beküldenek. Közöl olyan kritikákat, melyek azokhoz a játékokhoz hasonlítanak, a hol nem pénzről van szó, színházi csevegéseket, napi krónikákat az eleven városi dobok, piperkőczök, szabók és fölczifrázott dámák részére. De nincsenek képek a nép köréből, pedig ezekben oly gazdag Magyarország; nincsenek idegen irodalmak ismeretése, pedig minden könyv, még a kárhoztatott is szabadon terjedhet Magyarországon. Ilyen nincs, ellenben Bäuerle színházi lapja ott fekszik minden kávéház asztalain, minden nő pipere asztalán és Isten tudja még hol. Ebben tükrözzük magunkat, rossz élczekeket faragunk, szitkozódunk, mint valami bécsi czipészinasok és születésnapokra rossz rimeket kovácsolunk.»

A leghesesebben a közoktatás ellen szól s az egyetemet sem kiméli. «Ha átkínlódtunk bölcsészeti karunk évfolyamain, csak annyit tudunk, hogy Kant öreg korában gyerekes lett, hogy Spinoza és Mendelssohn híres emberek s még hozzá zsidók voltak; tudjuk, hogy Sokrates méregpoharat ivott és Hegelt Hegelnek hívják s többet semmit. A szépművészeteket Schedius udvari tanácsos úr adja elő; e férfi óriási homlokán mintha egész temetője heverne a holt gondolatoknak.» Annál nagyobb tisztelettel, hódolattal

szól Széchenyiről. «Nagy szellemek előtt, mint a szentképek előtt le kellene venni a kalapot s én mindig úgy is tettem, valahányszor Széchenyi mellett elment. Hányszor állottam háza előtt — minden kő ismer már engem abban az utczában — milyen vágyakozva néztem föl azon ember ablakaira, a kinek magas homlokán ott lebeg a nagy szellem s a ki oly nagy szívet hordott keblében.» Széchenyi barátságos, rokonszenves egyéniségét szembeállítja a mágnásifjak leereszkedésével, a kik kollegái voltak, s a kiknek körében annyira nem jól érezte magát.

Érdekes, a mit a német irodalomnak a magyarra tett hatásáról mond. «A magyar élet mellett nagy tért foglal el Magyarországon a német műveltség. Nincs irodalom, a mely annyira hatott volna a magyarra, mint a német. Minden nagyobb városban büszke oszlopokon emelkedik a német színpad. A frakk elnyomja a magyar dolmányt; polgári és nemes gyermekeket német nyelven tanítanak s a kereskedésekben némettel beszél a magyar. Igaz, hogy az ország szívében máskép áll a dolog, odáig nem hat a német szó, legföljebb a pap töri rémes módon karosszékében, vagy a zsidó boltjában. Általában ritkán sikerül a magyarnak az, hogy tisztán beszéljen németül; de annál könnyebben és gyorsabban érti meg a legnehezebb fordulatokat, a legbizarrabb alakzatokat is. Klopstocktól kezdve a legújabb korig minden író képviselve van nálunk. Erönkhöz képest fogtuk föl s alakítottuk hozzánk munkáikat. Milyen erősen hatott ránk például Börne! Németország megvette könyveit aranyon, de nem fizetett békével is; úgy borzongott össze szavai hallatára, mint a koldus, kinek álmai aranyat és jólétet ígérnek. Villámhárítókat állítottak föl s a zivatar csak néhány toronyba és fiatal fába csapott. Milyen máskép nálunk! Minden szava egy-egy kinyilatkoztatás s mi fél szemmel Bécsét néztük, a másikkal függetlenségünk elmúlt napjait. Wesselényi báró legújabb időben szóval és írásban mennydörgött, úgy hogy az udvaroncok haja égnék állt a rémülettől s talán örökre aláásta szerencsését, mert nagyon hitt Börnében. Ismerjük Gutzkowitzt, tudom milyen lelkesedéssel olvassák exaltatióit s boldogan emlékszem ama remek éjjelre, a mikor Zimonytól Pestig a gőzhajón az általános kérdésnek engedve fölolvastam Wienbarg épen nálam lévő

Aesthetische Feldzügeit. Ott ültünk jogászok, orvosok, kereskedők, az asztalok körül. A nők kötöttek és élvezték a ragyogó nyelvbe öltöztetett nagyszerű gondolatokat; minden szóval sebes ütemben haladtunk az újkor felé.»

Ez a német irodalom hatalmasan vonzotta őt s ugyanazon túláradásig dagályos nyelven fejt ki, miért nem lett magyar költővé: «A költő nem azért énekel, mert a dal örömet okoz neki s nemcsak akkor, a mikor boldog; a költő mogyoróbokor, a mely akkor virít, mikor a vihar letépte leveleit, azt akarja, hogy ez a vihar zúgjon keresztül az országokon. A költő kívánja, hogy fájdalmát dalaiban, mint a vitézséget sebforradásokban tiszteljék és elismerjék: és ha ezt nem teszik a hazában, a hol élt, szenvedett és küzdött, akkor odaköltözik, a hol idegen hősnek idegen vitézek nyujtanak baráti jobbot.» Elismerés utáni vágy, dicsőség keresése vitte el hazájából a hiú költőt. Gondolatai a messze idegenben jártak, odavágyott Börne hazájába s hogy odajuthasson, egyetemet akart látogatni.

Apja, a ki elsőszülöttjét utódjául szánta, erről halani sem akart eleinte, de végre beleegyezett s a tizenhat éves ifjú Bécsben beiratkozott az orvosi karra. Belső ösztön ép oly kevéssé vitte erre a pályára, mint eszményét Börnét, hanem a vágy, hogy irodalmi körökbe juthasson s e mellett biztosítsa jövőjét. Más tudományos pálya pedig nem állt előtte nyitva.

Bécs nemcsak politikai szempontból volt fontos központ, irodalmi élete is igen élénk volt. Ez időben pedig, egy évvel Goethe halála után egyenesen ide esett a súlypont. Grillparzer volt ekkor a legnagyobb német író, a ki körül a német irodalom kiváló alakjai csoportosultak, hogy csak Halmt és Raimundot említsük a dráma, Lenaut és Grünt a lyra teréről.

Beck itt csakhamar közvetlenül megismeri a német irodalmat, belelát a szellemi munkásság konyhájába. Ő maga is kezd verselni s így többet áldoz muzsájának, mint az orvostudománynak. Az egyetemen hasonló eredetű és szellemű ifjak társaságában találjuk, a kik közül különösen Kaufmann Jakabhoz kötötték szoros baráti szálak. Ez a cseh eredetű ifjú — szintén orvostanhallgató — kitűnő nyelvteljesége folytán sok új szellemi forrást tárt föl Beck

előtt, a kiben korán fölismerte a tehetséget s a kinek életrajzi adatait már titokban gyűjteni kezdte. Kaufmann typusa volt azon zsidó ifjakkak, a kik a meglevő társadalmi renddel való elégedetlenségüknél fogva hevesen kikeltek ellene, ő is nem egyszer vonta magára czikkeiért a törvény üldözését. Ez a forrongó alak, a kiről érdekes vázlatot ad Freytag Gusztáv,*) nagy hatással volt a kezdő Beckre. Ő oltotta beléje idealjának, Börnének imádásig menő szeretetét. Kaufmann irányadó volt Beckre nemesak abban, hogy írói pályára terelte, hanem abban is, hogy közelebbről megjelölte irányát a politikai és forradalmi lyra felé.

Ebbe a társaságba tartozott még a későbbi nagykanizsai tanító Horschetzky Nándor, a ki Beckre héber philologus atyjától szerzett hajlamával a zsoltárköltészetre figyelmeztette, s az irodalmi terveket kovácsoló, cseh eredetű Heller Izidor is. E nagyratörő társaság, a mint szokás, folyóiratot készült alapítani, tagjai megmutatták egymásnak munkáikat, verseiket, szigorúan bírálták egymást és a korabeli irodalmat. Ennek a kis körnek képét adja Beck *Fahrender Poetjének* második részében (2—16 szonett).

Beck ekkor már irogatni kezd lapokba is. Eleinte Ebersberg ifjúsági lapjába, a *Feierstunden*be küld találós meséket, rejtvényeket, de aztán nagybátyja közvetítésével megismeri Ludwig August Frankl-t, a ki aztán keresztülviszi, hogy a 17 éves ifjú költeményeit elfogadják a bécsi lapok. Ez a Frankl volt az osztrák szabadsajtó első terméke, *Die Universitätnek* szerzője s előre látható, hogy az ő hatása is a politikai költészet felé fogja terelni a fejlődő Becket.

E kis irodalmi körből heves idegláz szakítja ki; tanárai szerint nem folytathatja orvosi pályáját s már 1834-ben kénytelen visszatérni Pestre, hogy apja kívánsága szerint kereskedő legyen. «Letettem a doctorkalapot és kalmárcsizmát húztam, melylyel — elhibeti — csak port taposok» írja kétségbeesetten Kaufmannak. Úgy érzi magát, mint hasonló körülmények között Börne, a ki szintén undorodott attól a

*) *Aufsätze zur Geschichte Literatur und Kunst. Gesammelte Werke.* XVI. köt. 9—20. l. Továbbá: Julius Rodenberg: *Erinnerungen aus der Jugendzeit. Deutsche Rundschau.* 1898. 95. köt. 89. és köv. l.

kereskedő körtől, melyből származott. Mintha Beck mondta volna Börne e szavait: «Mióta Frankfurttól távol megtanultam, mit jelent tulajdonképen az életet kiélvezni, utálatom a zsidók és kereskedők ellen tetőpontra hágott.» Beckben is megvolt ez a keleti élvezetvágy, s beteges szervezete ellenére is vígan élt, sokat járt táncmulatságokba, szerelmes volt.

Ekkor már tele volt fiókja versekkel. Wild Ferencz az akkor Pesten járt énekeshez intézett ódáját ki is nyomatja, a miért a művész meglátogatja s elénekli neki Schubert *Érkönyijét* és *Ständchenjét*. Érdekes a kezdő költő tárgyválasztása. «Az utolsó nyolcz nap» írja Horschetzkynek 1835 augusztus 5-én «a következő verseket írtam: 1. *Este a gőzhajón*, 2. *Panasz*, 3. *A gyermek és a halál* (ballada), 4. *A jelenés*, 5. *A királyi szerencse* (ballada), 6. *A házasság ördöge*, 7. *A szülőföld*, 8. *Öhlenschlägerhez*, 9. *Az elköltözöttek*, 10. *Neniák*, 11. *A lengyel*.» E költemények nagy része később átalakítva versköteteteiben, különösen a *Csendes dalok*ban bukkan föl. Megküldi barátainak *Álmaim* című dalkoszorúját is. «Nem saskeselyük ezek, csak tarka gyengéd lepkék a képzelet hálójába bevonva.»*) Szobaköltészet ez a szó szoros értelmében, melyben már mintegy in nuce meg van Beck költészetének minden sajátága: 1. a zavarosság, hogy nem tudja érzelmeit egyszerűen kifejezni, hanem ha erőt akar adni szavának, távolról vett hasonlatot alkalmaz, 2. a képzelet féktelensége, mely különösen az egymásra halmozódó hasonlatok tömegében nyilvánul.

E lyrai költemények mellett egy *Attila*-eposon dolgozik, melynek első éneke hetven stanzában el is készül. Belekezd egy *Hermann, Németország megszabadítója* című eposba is; ebből három ének készül el stanzákban. Ezekben nyilvánvaló a magyar epikus költészet hatása, melyért annyira lelkesedett; e mellett Ariostót emeli ki olvasmányai közül s valószínűleg az ő hatása alatt választotta az olasz

*) Levele Horschetzkyhez 1835 márczius 10-én. Beck leveleinek egy részét közölte Kohut Adolf Berlinben élő honfitársunk, *Internationale Literaturberichte*, V. évf. 353. laptól *Ungedrucktes von Karl Beck* címen.

formát. Ifjúi ambícióval mindenütt eredetiséget keres: «Azt hiszem,» írja Horschetzkynek, «hogy eredeti gondolat, ha eposomban nem a műsákhöz intézek invocatiót, mint bármely költő, hanem a halottakhoz » Egy tragédia terve is fő agyában, sőt az első fölvonást már föl is akarja olvasni Kaufmannak, de ebből semmi sem maradt ránk.

Főnöke, Kunwald Jakab gabonakereskedő, a ki ifjúkorában maga is verselgetett, épen nem örült practikánsa költői hajlamainak s bár szép, jellemző írásáért nem bocsátotta el, némikép a saját érdekeiben is figyelmeztette Beck apját Károly költői tehetségére, a melynek kevés volt már a gyorsan magyarosodó Pest. Haffner Károly, a kinek *Musenulmanach*jába Beck tárczákat írogatott színházi ingyen jegyek fejében. Lipszét, az ifjúnémet irodalom központját ajánlotta neki. Az apa engedve a sokfelől jövő biztatásoknak, végre meghajolt fiának tehetsége előtt s Beck 1836 júniusában már útban volt Lipcse felé.

Bécsben még egyszer együtt van kis körével. Kibeszélik magukat terveik felől, azután közösen írnak egy verset, melynek végére Beck odairja:

Führt uns auch der Weg entzwei,
Eins sei unser Streben,
Nach der Freiheit goldnem Baum
Stets den Blick zu heben.

Felcsap tehát szabadságköltőnek. Gyermekkora már sejteti, milyen költőnek: a bajai cigánytábor, az alföldi tanyák nem mosódnak el emlékezetében, a családi nevelés teljesen átítatta zsidó világnézettel, a bécsi kör pedig a forradalmi irányba terelte. Ezek lesznek egyéniségének fővonásai, melyek rendszertelen, autodidakta műveltségen alapulnak. A hiányos tanultságnak és nyugtalan szellemnek hangos jelszavak kelleneek s a legfőbb közöttük a kor hangulatából folyó, Börnétől tanult «szabadság».

II. A politikai költészet kora.

A napoleoni háborúk után Németország mintegy lidércz-nyomástól szabadulva föllélegzett. Az ifjúság a német egységért száll sikra, óriási nemzeti lelkesedés tölti be a kebleket: egész Németország énekli Arndt lelkesedéstől túláradó dalait, Jahn apó behozza a tornászegyletek alapításával a nemzeti tornaügy gondját s katonás neveléshez szoktatja a gyermekeket. Ekkor indul meg a pángermán mozgalom a Burschenschaftok izgatására, a francziagyűlölet tetőpontjára hág.

A szent-szövetség azonban, melynek központja Bécs és vezére Metternich, egész Európára kiterjedő terveivel pókhálók gyanánt szötte keresztül-kasul az országokat. A jól szervezett rendőrség éber figyelemmel kísérte és fékezte a diákság mozgolódását. Ekkor, 1833-ban került várfogságba Fritz Reuter, «mert világos nappal a német tricolorot hordta.» Az irodalomra szigorú censura szorította jármát: minden szót, még az ujságok hirdetéseit is átvizsgálták, nehogy politikai vonatkozású nyomtatvány napvilágot lásson.

A politikában akkor az 1830—31-iki lengyel forradalom és szabadságharcz vonta magára egész Európa részvétét. Minden nép figyelemmel kísérte küzdelmüket, mert a lengyel nép sorsától várták, hogy absolutismus vagy alkotmányosság fog-e uralkodni Európában. Mikor pedig Osztrolenka és Varsó után minden elveszett, a lengyelek népszerűsége tetőpontját érte el. A nagyszámú emigránst lelkesedéssel fogadták. Minden város a maga lengyeleit külön e célra kiutalványozott alaptól tartotta fönn. Költőik, különösen Mickiewicz kétségbeesése óriási olvasóközönséget hatott meg, de már mind kevesebb reménnyel hangzott föl: *Nem vészelt el Lengyelország.*)*

Az elnyomott nemzetek iránti részvét különben ekkor a legnagyobb. Már a huszas években a görög szabadságharczban Byron mellett számos idegen vett részt. A lengyel szabadságharcz után nagyobb figyelem s rokonszenv irányul a föllanduló, de elnyomott Magyarország iránt is.

*) V. ö. Bruno Thimm: *Die Polen in den Liedern deutscher Dichter*. Lissa i. P. 1907.

Valami általános nyugtalanság, idegesség vesz erőt az embereken. Ennek a kedélyhangulatnak legszebb magyarázatát Musset adja, a ki maga a szó szoros értelmében szadzának gyermeke volt. «A napoleoni háborúk idejében», írja 1836-ban a *Confession d'un enfant du siècle*ben (II. fej.) «mialatt a férjek és testvérek Németországban harczoltak, a nyugtalan anyák sápadt, ideges nemzedéket hoztak a világra. Két ütközet között fogantatva, dobpergés közepett nevelkedve, már iskolás korukban próbálgatják hitvány izmikat a fegyverviselésre.» Mikor egész Európában halálos csend követi a folytonos harci zajt, az új nemzedéken nagy elégedetlenség vesz erőt. Fáj nekik, hogy égő tettvágyuk nem nyerhet kielégítést. Apáik elbeszéléseiből fejük megtelt egész Európa fővárosaival, a háborúk változatos képeivel s ők nem hagyhatták el szülővárosukat. A külső élet vékony fonál, a belső csupa keserűség, az emberek unatkoznak, megunják ezt vén Európát s a culturától távoleső vidékeket keresnek föl. Lamartinet ki is elégíti félig a vadon Kis-Ázsia, Lenau rosszabbul választott: Amerikában már iparos világot talált s nem elég romantikát, mert alapjában még mindig romantikusok az emberek.

Romantikus az egész világ vágyódása valami ideálisabb környezet után. De már nem a multat keresik, a jelent akarják eszményükhöz hasonítani.

Byron lesz a divatos, bámult költő s életét nem kevésbé csodálják, mint műveit. Még Börne is, a ki Heine frivolságán megbotránkozott, lelkesedni tudott Byron erkölestelen életén. «Odaadnám életem minden örömét Byron fájdalomnak egyetlen évéért», mondta, pedig tudhatta, hogy Byron nem sokat érzett azokból a fájdalomkból, melyeket leír.

Byron rendkívül érdekes alakja mindent meghódított. Előkelőségével a főúri köröket, demokratikus szellemével az alsóbb népet büvölte el. Jelszavai a kor szívéhez szóltak. Fölemelte szavát a szabadság érdekében: *Childe Harold*-ban a spanyolok és portugálok szabadságáért száll sikkra, kikel a szent-szövetség ellen, a mely a Szentháromságot majmolja s a görögök érdekéért föláldozza magát. Segíteni akart a socialis bajokon s első parlamenti beszédét a nottinghami takácsok érdekében mondta, a kik nyomortól indítva lázadtak föl olyanféleképen, mint Hauptmann takácsai.

Megjövendölte a forradalmat is: «Olyan lesz az, mintha mesét hallanátok, ha trónról fogtok olvasni, mintha valami őslényről volna szó, melynek csontjai előtt báméskodik a mai nemzedék» (Don Juan VIII, 137.) Ideálja a természet, a hegység s különösen a tenger; ő természetérzékével ép úgy hatott Európa költészetére, mint a XVIII. század angol irodalma a német leíró költőkre.

Mindezen eszméket a szenvedély heve, mondhatnók ideges szenvedélyesség hatja át s ez különösen jellemző vonása. Az ő költészete szenvedély:

As on the beach the waves at last are broke
Thus to their extreme verge the passions brought,
Dash into poetry, wick is but passion
Or at least was so ere it grew a fashion.

Don Juan IV. 106.*)

Byron alakja és költészete különösen Németországban keltett nagy hatást**): ott, a hol a censura oly kérlelhetetlenül működött, az ifjúság önkénytelenül is fölvetette fejét vagy elkeseredett. Byroni hangulat illeté oda, Byron volt az ideál: minden különös szavát, mozdulatát utánozták, borzas haja, ideges kézmozdulatai, a «byroni alak» ép úgy divatba jött, mint nálunk Széchenyi alakja a híres kis fehér kalappal, szemhunyorgatása, sebes járása, jellemző kézmozdulatai. Eszméi pedig hatalmas visszhangot keltettek a föltörekvő új nemzedékben.

A radicalis ifjúság szabadságot követelt: mintaképe Schiller. a nemes ideálokért lelkesedő költő, noha Börnének még ő sem elég idealis, erkölcsileg nem elég jó. A mily szeretettel csüggnek Schilleren, oly nagy a visszahatás Goethe földhöz ragadt pogánysága ellen. Emberi részvét híjával, önzéssel vádolják; «senkivel jót nem tett, senkinek

*) Ábrányi Emil fordításában:

Mint tengerparton a szilaj, üvöltő
Hab megtörik: a szenvedély dagálya
Verssé fog törni, -- mert a vers, ha mély
S erős — nem rímláncz — csupa szenvedély.

***) V. ö. Otto Weddingen: *Lord Byrons Einfluss auf die europäischen Literaturen der Neuzeit. Ein Beitrag zur allgemeinen Literaturgeschichte.* Hannover, 1884. 32. laptól.

könnyeit le nem törölte» kiáltotta Börne, mialatt Menzel plágium után szaglászott, hogy a mester hírét aláássa.*)

Marquis Posa volt ekkor a legnépszerűbb alak s a költészet a politika szolgálatában állott. A politikai vagy célzatos lyra, a mely minden időben szerepelt, Walther von der Vogelweidétől a mai socialista lyráig, a XIX. század negyvenes éveiben érte el virágzását. Hiába mondta Goethe *Faustjában*:

Ein garstig Lied! Pfuj! Ein politisch Lied,
Ein leidig Lied . . .

Csaknem hűsz esztendő a politikai lyra kora, mely minden más műfaj fölé emelkedve e korszak irodalmát jellemzi. Ez az irány mintegy továbbfejlődése az ifjú német irodalomnak, melyhez Heine képviseli az átmenetet.

A német politikai lyra első harcossai Ausztriából kerültek ki. A rokonszenves Auersperg gróf, a ki Grün Anasztáz néven állított magának emléket az irodalomban, *Spaziergänge eines Wiener Poeten* című verskötetében a politika terére lép epikus-lyrikus költeményeivel és *Schutt* czímen (1835) heves támadást intéz az uralkodó kormány ellen. Grün költészete a maga színpompájával, képtömegével, eszméinck határozatlanságával s túltengő allegóriáival, e mellett kérlelhetetlen szigorával és heves kifejezéseivel jellemzi a politikai költészetet általában.

Mellette társa Lenau, kinek neve, bár együtt szokták őket emlegetni, túlszárnyalta Grünét, a politikai költők sorában is jelentékeny. Költői hagyatéka, *Protest* című verse eléggé mutatják irányát, mely már forradalmi hangulatba csap át *Des Teufels Lied vom Aristokraten* címűben. Legjelentősebb műve e téren *Albigenser* című epikus-lyrikus alkotása, melyben a délfranciaországi eretnekek példájával reformokra tüzel minden pártot.

E két költő mellett elmaradhatatlan Beck Károly neve. Lipszébe érkezve Németország egyik fontos központjába jutott. Itt nehezen verhetett gyökeret, mert a rendőrség idegeneket nem tűrt meg s hogy ott maradhasson, kényte-

*) Dr. Michael Holzmann: *Aus dem Lager der Goethe-Gegner*. Berlin, 1904. 67. l. Ebben a füzetben össze vannak állítva Goethe ellenfeleinek nyilatkozatai.

len volt az utolsó eszközhöz nyúlni és az orvosi karra beiratkozni.»*) Jövőjére nézve sem voltak kilátásai, mert «a kiadók költemények tekintetében nagyon nehézkesek «s bár egyre-másra írt verseket, mint például egy *Esti phantasia* című atheistikus eszmékkel telt költemény s egy sonett-koszorú, *Dina naplója* czimen, mindezek asztalfiókjában maradtak s nem voltak elégségesek jövőjének biztosítására.

Lipszében akkortájt számos kisebb tehetség telepedett meg s alkotott többé-kevésbé zárt írói kört. Az ifjúnémetek e körének legnevezetesebbje s hangadó kritikusa Kühne Gusztáv volt, a *Zeitung für die elegante Welt*nek, az ifjúnémetek e hatalmas irodalmi fórumának, melyből előtte Laube dictátoroskodott, szerkesztője. Körülötte csoportosultak az új irány harcosai, a kik közül legnevezetesebbek Mundt Ernő Tivadar, Marggraf Hermann, Herlossohn Károly és Willkomm Ernő voltak.

Becknek, a ki zsinóros magyar ruhájával és sarkantyús csizmáival nagy föltűnést keltett Lipszében, költeményeivel is sikerült magára vonni a figyelmet s csakhamar tagja lett ennek az irodalmi társaságnak. Akkoriban nagy kedveltségnek örvendtek a «menekültek» s Beck is — úgymint Heine — olyannak tüntette föl magát, a kit hazájából szabadelvű törekvései miatt kiüldöztek. A városban mihamar ismert alakká lett: «der magyarische Dichter»-nek nevezgették. Kühnéék köre pedig oly büszke volt az ő magyarjára, mint valami ritka, távol országból szerzett különlegességre.

Maga Kühne volt legnagyobb pártfogója. Lipcse akkoriban az ifjúnémet hírlapírás központja volt, a hol a kor nagy költői gyakran megfordultak. Beck Kühne jóvoltából megismerkedett Gutzkow-val, Laubeval, Dingelstedtrel, Wienbarggal s a többi számottevő költővel. Kühne pedig tekintélyes lapjában közölte költeményeit,**) dicsőítő commentárokat fűzött hozzájuk s a fiatal költő így csakhamar az ifjúnémetek reménysége lett.

Naponkint a Lipcse melletti Rosenthal kis svájcezi házi-

*) Kaufmannhoz, 1836 szeptember 9.

***) Első költeménye 1836 augusztus 1-én jelent meg, czíme *Auszug aus Ägypten*. Ezt még Pesten írta.

kójában találkoztak; a diákok mindegyike a maga szelindekével jelent meg. Az asztalnál a veterán Herlossohn elnökölt, attikai sóval pedig a barátja után költözött Kaufmann Jakab tartotta a társaságot. Csak most látta Beck, mennyivel műveltebb itt nála mindenki s mily kevésbé képes e szellemi tornákon résztvenni. A mint az egész ifjúnémet irány általában gúnyolódó szellemű volt, ezek az írók is állandóan torzsalkodtak egymás közt. Különösen szatirikus hajlamú volt Wolfram Lajos, a ki ismételten támadta meg éles gúnynyal Kühnéeket. Támadásaiban többször történik célzás Beckre is.*) *Faustjának* beszélgetéséből a második szellemmel kitűnik, hogy ez utóbbi Beck (Synagogenauswürfling). *Dichter Nachtwege* című művében gúnyosan tekint végig az ifjúnémet irodalmon s különösen a lipcei állapotokat világítja meg. «Ha valaki kérdi önöktől, uraim (Kühnéék) mi az önök foglalkozása, akkor megvető tekintetet vetnek a kérdezőre, Castor süvegjükért nyúlnak s távozáskor megbizzák a pinczért, világosítsa föl a kérdezőt, hogy ezek az urak mentették meg a német irodalmat. A német irodalom tudniillik a politikus czizmadia sorsára jutott s mivel sehogy sem ment az ügye, öngyilkosságra gondolt. Ekkor jöttek a XIX. század párkái: Mundt Tivadar úr lett Klotho; Kühne Gusztáv úr Lachesis és Marggraff, Willkomm, Beck és Brinckmeier urak közösen alkották a század Atroposát, megálltak előtte s csodálkoztak, hogyan merészelt ilyesmit tenni; a daczos «Magyarenkind» Beck Károly hatalmas pofont adott neki s haragjában bajuszát czibálta. Ellenben Brinckmeier és Willkomm, mint a század szelíd szellemei, az ő érdekében szólaltak föl s végre Marggraff az általános világcyclopædiának cryptoszerkesztője, elvágta a kötelet, melyet az ad extremum redukált német irodalom már a nyaka köré tekert volt s így mentették meg azt.»

Beck egy csapással lett híressé, mikor a drezda-lipcei vasuti vonal megnyitása alkalmából *A vasut* című költeményét közzétette egy lipcei lapban. A lendületes vers a filiszterség ellen szóló kifakadásaival megjövendölte a

*) V. ö. *Faust Ein dramatisches Gedicht in drei Abschnitten* von F. Marlowe. (L. H. Wolfram) Leipzig, 1839. Újabban életrajzi bevezetéssel ellátva kiadta Otto Neurath. (Neudrucke literarhistorischer Seltenheiten. Herausgegeben von F. von Zobeltitz. Nr. 6. Berlin.)

vasut nagy jelentőségét a politikában is. A vasut nagy társadalmi és politikai változást idézett elő: Heine még 1843-ban is így ír Párisból: «A két vasuti vonal megnyitása Orleans és Rouen felé oly rázkódtatást okoz itt, melyet mindenki megérez, hacsak nem áll socialis elszigetelő-zsármolygon.»¹⁾ Hát még hat évvel azelőtt Lipszében! Beck tehát szerencsés alkalmat ragadott meg, mikor ily jelentős vonal megnyitására ódát írt. A gondolat, különösen a vas harci és békés szolgálatának szembeállítására ugyan korántsem volt új. A vasut akkor kedvelt thema volt, melyet többek között Grün is megénekelt (*Poesie des Dampfes*). Beck költeménye azonban független Grüntől s Geibel később írt *Mythus vom Dampfjätól*; oly hévvel, oly képtőmeggel s oly onomapoetikus erővel rajzolja a vasut jelentőségét, hogy mindenkit meglepett. A vasutak neki az országok jeggyűrűi, melyek az általános békét előmozdítják, úgy mint Petőfinél a cultura erei (Vas-uton.).

Ez a vers alapította meg költőnk hírnevét. «Az ifjúnémet hirlapírás elkényeztetett gyermeke», a mint Gottschall Rudolf nevezi Becket, Kühne támogató karján bekerül a korszellem, a politika sodrába.²⁾ Már nemcsak Lipszében, hanem egész Németországban benne látták a politikai és socialis reform költőjét s a híres æsthetikus, Carriere Móricz 1837-ben lelkes költeményt küldött Berlinből a *Zeitung für die elegante Welt*be (232. sz.) Beck Károlyról, melyben dicsőíti «oroszlánbátorságát» s benne látja Börne szellemének utódját.³⁾

¹⁾ Lutetia XIV.

²⁾ A szabadságköltők sorában egy nő is volt, a ki leírta Beckhez való viszonyát. Ez Luise Otto-Peters költőnő s a feminizmus egyik előharczosa. V. ö. Auguste Schmidt und H. Rösch: *Luise Otto-Peters, deutsche Dichterin und Vorkämpferin für Frauenrecht. Ein Lebensbild*. Biographische Volksbücher. 14—20. sz.

³⁾ Hogy fogalmat adjunk arról, mennyit vártak akkor Becktől s milyen nagyra tartották, közöljük Carriere versének egy szakaszát:

Es hat ein deutscher Mann am Seinestrande (Börne)
 In eigener Glut als Phönix sich verzehrt
 Und jugendkräftig ist befreit der Bande
 Sein Geist in Dir, Du Theurer, eingekehrt.
 Und hat zum Heil dem lieben Vaterlande
 Mit einem festen Panzer dich bewehrt,
 Und in des Sangs wohl lautenden Akkorden
 Ist weltumfassender sein Herz geworden.

Azonban Beck hibái sem kerülték el a figyelmet s Seidlitz Gyula, a ki személyesen ismerte Becket, azt írja a «költői kamaszkorát» élő fiatal íróról, hogy «gondolatainak bő tömeget, melyek folytonosan elő-előtörnek, féktelenül dobálja egymásra és mi nem örvendhetünk egy költeményében sem valami egységes, vezető szellemnek.*)

Ilyen volt Beck helyzete, mikor Kühne lapjának melléklete 1837 december 13 án jelentette, hogy egy verskötetete a tekintélyes Engelmann kiadásában sajtó alatt van. «Ezzel a kötettel egy fiatal magyar költő lép föl, a ki méltóan sorakozik szellemi rokonai, Grün és Lenau mellé. Ha már a *Zeitung für die elegante Welt*ben előbb megjelent egyes költeményei általános föltünést keltettek, úgy a *Nächte*, *Gepanzerte Lieder* megjelenésével a költőnek éper oly csodálattal fog adózni a közönség.» Ilyen ajánlólevéllel lépett Beck az új Németország költői közé.

Vértezett dalok a kifejező czíme Beck első verskötetének.**) A czím maga Rückert híres gyűjteményére a *Geharnischte Sonnetten*re emlékeztet, melyet a «bölcös költő» Napoleon ellen vértezett. (1814.) Beck műve öt részből, «mesé»ből áll. Az elsőnek czíme *Egy lipcsei deák kalandjai* s tizenkét «éjjelt» foglal magában. A második (18—43. éj) és a harmadik mese (44—62. éj) az *Uj bibliát* foglalja magában. A negyedik mese (63—70. éj) a zsidók emancipációjáért írott *Ijju Palästina*, az ötödik pedig *Vegyes meséket* tartalmaz. A kötet tartalmának egy része még Pesten keletkezett s itt átalakítva olvasható; számos költemény pedig már előbb megjelent lipcsei lapokban. Az egész kötet jellemzésére elegendő egyetlen költeményt bemutatni, mert Becket minden sora elárulja. A kor szerette a diszitést, a drapériákat s a censura alatt nyögő költészet ilyenek mögé bujt, allegóriákba öltözködött, a mi sok homályosságnak és határozatlanságnak szolgált mentségül. Ilyen diszítés mögül beszélt Beck is az ő «mesé»-iben, «éjjel»-eiben, melyeknek bizonyos keleti szint igyekezett adni.

Az első költemény czíme *A szultán*, a mely Beck

*) Dr. Julius Seidlitz: *Die Poesie und die Poeten Österreichs in Jahre 1836*. Grimma 1837.

**) *Nächte, Gepanzerte Lieder*. Leipzig, Engelmann, 1838.

egész költészetének szimbolizálása s egyúttal legjellemzőbb irányára. A költő szultánnak érzi magát. Hadserege vértezett dalokból áll, homlokára a gond a turbán titokzatos ráncait varázsolta. A szerecsenkirálynő, az éj, könnyed szüzeket, az álmokat küldi neki, a kik fáradt szellemét jótevő balzsammal kenetik s kaczéron játszanak vele, mikor a költészet forró fürdőjébe ugrik. Így mulat reggelig; ekkor jön az élet, az álmok ellensége s ő küzd ellene. Megsebesülve tér vissza az emlékezet mankóján drága álmaihoz pihenni, ekkor egy új nőt lát meg: telt keble, nagy szeme, gondolatokkal teljes homloka vonzák a költőt. Hiába óvják, intik barátai, hogy maradjon otthon, mert az a nő kiszívja életerejét s megmérgezi, ő nem tud ellenállni, követi a nőt, a kinek neve a «kor» s az ő szolgálatába szegődik.

A hasonlatok buja, keleties halmozása, mely annyira jellemzi Grün költészetét, tetőpontját éri Becknél. Valóban meglepő a képzelet oly gyors és változatos csapongása, mely e költeményeket betölti. A ríktó színek az olvasót, különösen korukban, mikor a vonatkozások nyilvánvalóbbak voltak, valószínűleg elkábították. Ehhez járul a korszerű jelszavak hangoztatása a filiszterség, a maradiság, az abszolutizmus ellen. Ez az irány a kötet második felében, az *Új bibliá*ban jut kifejezésre.*

Új bibliát akar írni, a szabadság bibliáját a legméltozobbnak, Börnének szellemében. Olyan keresztet akar fölállítani, a melyben zsidó és keresztény egyaránt hisz, a mely előtt a pogány is leborul. Olyan világot akar teremteni, melynek színpadán nem tűrnek rabszolgaszerepet. E nagyhangú rhetorikával telt gyűjtemény Beck második fővonásának, a pózolásnak kifejezője. Minden áron mártírnak szeretne föltünni: ismételve hozza föl, hogy hazájából nagyon szabad dala miatt kizárták s az ő szívében a csipkebokor lángja ég, érzi hivatását, hogy a rabszolgaság jármából elvezesse népét oda, a hol a szabadság méze és a béke teje folyik. S így megy a hasonlat kiélesítve végig: a nép Sámson, kinek haját Delila alattomosan levágta, «de várjatok csak, míg újra fürtökbe göndörödik» majd, út a bosszú órája s a filiszteusokra (szójáték a filiszterekre) rádől a kor-

*) Ilyen költői *Új bibliát* adott Sallet Alfréd, *Laienevangeliumában*, de ő teljesen ment Becknek erőszakos párhuzamaitól.

hadt épület. Az előítélet Góliáthjával szemben Dávid akar lenni s a dacz éles kövével készül azt leteríteni. — Az agyafurtsággal végigvitt hasonlatok valóban meglepnek, de nem okoznak örömet az olvasónak.

És mégis, bármilyen homályosak és sokszor érthetetlenek is ma nekünk e költemények, korukban, melynek hangulatát eltalálták, nagy hatást keltettek. Freiligrath 1838 márczius 20-án, mindjárt a kötet megjelenése után így ír Müller Farkasnak: «Olvasta Beck Károly *Nächteit*? Hatalmas legény az, a ki előtt tisztelettel kell meghajolni. Célzat, eszme, nyelv és forma mind nagyszerű.»¹⁾ Néhány héttel később Merkel Lajosnak: «Tikkasztó korban élünk, a költő egyedül áll benne, mint felesleges eszköz! Szerencsés, ha az érdekeket úgy föl tudja fogni, mint Grün és Beck. Ez utóbbinak *Nächte, Gepanzerte Lieder* című gyűjteményét nem is ajánlhatom eléggé! A legnemesebb liberalismus mellett micsoda képzelet! Merő tűz és láng. Kép képre, villám villámra, csapás csapásra. S ez a ficzkó még csak 21 éves, 1817-ben született.» — Freiligrathot még soká foglalkoztatják a *Vértezett dalok* s július 14-én így ír Kapp Ernőhöz: «Ismeri ön Beck Károly *Nächte, Gepanzerte Liederjeit*? Hatalmas egyéniség az a 21 éves magyar! Egyszer írtam egy költeményt, melyben a következő sorok fordultak elő:

Die Stirn umglüht von farb'gen Traumgebilden
Im grauen Meere war ich unterdess
Es gaben Grün und Lenau mich den wilden
Schlaflosigkeiten des Themistokles.

És Beck, noha hét évvel fiatalabb nálam, képes engem újra ez álmatlanságba visszavetni! Mindamelett reményelem hogy én is okoztam neki néha álmatlan éjszakát. Tisztelet e ficzkó előtt.»²⁾

Hasonló, bár tárgyilagosabb hangon ír Herwegh, a másik nagy szabadságköltő, Beckről.³⁾ Ezek az ítéletek azon-

¹⁾ W. Buchner: *Ferdinand Freiligrath. Ein Dichterleben in Briefen*. 2 kötet. 1881. 266. l.

²⁾ I. b. I. köt. 246 l.

³⁾ Georg Herwegh: *Gedichte und kritische Aufsätze aus den Jahren 1839 und 1840*. Belle Vue bei Constanz, 1845. 101 l.: «Míg Freiligrath a távolban kalandozik, addig Beck Károly minden jót és minden rosszat a közelben talál, haragja és szeretete elég táplálékot lel a drága hazában is. Nem idegen éghajlat alá, a pálmákhoz és a

ban a dithyrambikus ártól elragadt korbéli emberektől valók. Hat évvel később, mikor Beck Lenauval találkozott, ez higgadtabban ítélte: «Az ön *Éjjelei* sötétek, álmai pedig fölbonthatatlanul össze vannak bogozva. Az említett sötétséget a mélység sötétjének nevezgették, kereszteljük el őszintén homályosságnak. Ön nem gondolkozott kicsinyesen: az új biblia, az ifjú Palestina határozott kezdetek s nagyon értem, hogy önt az ifjúnémetek nagydobjukra vették: csak hogy az ön erői akkor még nem voltak elégségesek és ön már csak a sajtó poroszlóitól való félelmében sem szólt nyíltan.»

Valóságban Beck hibái, a közvetlenség hiánya s a nyelv különös homálya, itt nyilatkoznak legerősebben. A költő semmit sem nevez a nevének, nagyon tele van a szája s küzködik, hogy közönséges szavakat ne használjon. Bizonyos komorság szól belőle, hiányzik belőle nemcsak a humor, nincs meg benne a politikai költők, Heine, Dingelstedt, Herwegh gúnyja sem; az ő hangja sokszor olyan, mint egy hosszúnapi jajveszékelés.

A pathos mellett a képek túltengése, melyet keleties-osztrák sajtáságnak szokás nevezni, Becknek fővonása. Ebben Grünt és Lenaut követi; de mennyivel egyénibbek, jellemzőbbek Lenau metaphorái! Lenaunál például a halál rejtély, a halott test is rejtély, Lenau tehát helyettük azt mondja, hogy a földben a rejtély nyugszik:

Am Kirchhof doch bin ich gestanden,
Wo unten still das Räthsel modert.

Waldlieder I.

Becknél nincs ily finom értelmi kapcsolatban a kép. Mikor például azt mondja, hogy «a pusztaságban harasztleveleken ül és figyel a világtörténet», akkor ez csak olyan fölületes szellemeskedés, a mely a fajabeli költőket jellemzi. Mikor Kompert Lipót például azt mondja: «A hold a fel-

pusztába menekül: szabadon és fölemelt fövel, félelem nélkül és féktelenül ad kifejezést nyomorunknak és szerencsénknek a legpompázóbb szavakkal. A Beck-féle költészetben sok a salak, de sok az arany is, mindenkéül pedig van olyan prometheusi szikra, melyet szítanunk kell; itt van a nép érdekeinek erős harczosa, milyenre szüksége van. Beck Károly dalai elfojtott tettek. Idézi H. Nellen: *Aus Karl Becks dichterischer Frühzeit* Münster 1908. 69. l.

hők mögül úgy kandikál, mint egy gonosz gondolat,» vagy «a pozsonyi várrom tornyai úgy néznek le, mint atheistikus kérdőjelek.» akkor ez épen olyan üres játék, mintha Beck a fákat Isten felkiáltójeleinek nevezi, vagy azt mondja, hogy a Duna úgy folyik, mint egy meghasonlott költői kedély. Ilyenek sokszor Heine hasonlatai, különösen prózájában, ilyen Börne nyelve, ennek culminatiója Saphir nyakatekert élezekkel telt stylusa.

Jól jellemzi ezt az irányt az ifjú Kompert: «Mi kendőztük, festettük az irodalmat, lefújtuk orczáiról a természetes rózsákat és szagosított ibolyákat meg festett liliomokat lehelltünk rája.»*)

Ha Beck irányzat tekintetében Grünnek nyomába lépett, ezt az imént tárgyalt modort illetőleg különösen Heine hatott reá erősen. Már a *Literatur in Ungarn* című cikkében egészen heinei prózában tárgyalta gúnyos megjegyzésekkel és egymásra torlódó, szellemeskedő hasonlatokkal a magyar culturalis viszonyokat. Már ez mutatta Heine *Romantische Schule*jának befolyását. Épen úgy föltünik ez költészetében. A sok allegorikus kép, hasonlat, az a szellemeskedő személyesítés, melylyel a költő dalait megeleveníti, mindenképen Heine bélyegét viseli magán s például a tárgyalt *Szultán* című, melyben a költő megszemélyesíti költeményeit, teljesen az a modor, melyben Heine később gyönyörű *Biminijét* írta. Heine romantikus iróniája is nyomot hagyott a különben kevésbé tréfáló Beck versein. Például *Schiller háza Gohlisban* című lelkes költeményét Marquis Posa szavaival fejezi be, de nem állhatja meg, hogy a hangulatot egy frivol megjegyzéssel meg ne zavarja:

Sir geben Sie Gedankenfreiheit — Herr, sind Sie betrunken.**)

*) *Pannonia*. 1844. Nro. 2.

***) Becknek ez időben megjelent költeményei közül különösen ez a *Schiller háza Gohlisban* című (*Zeitung für die elegante Welt* 1834 június 23) keltett föltünést. Ennek a költeménynek keletkezéséről szól Th. Distel: *In 1841 gerichtlich abgegebene Zeugenaussagen über Schiller in Gohlis 1785 Leipziger Tageblatt* 1894 Nro 482 és *Zur Geschichte der Entstehung des Schiller-kultus in Gohlis*. Ugyanott 1894 Nro 513. Beck is, mint a később részegessé lett Ortlepp és Blum szabadságköltők, elzarándokolt Gohlisba s lelkesedést merített Schiller emlékéből. Mivel heves politikai költeményei híresek voltak, dr. Schmidt,

Mindez azonban korszerű volt s a húsz éves ifjú heves, színekben, képekben dús költeményei a közönségnél is nagy föltűnést keltettek. Hangoskodó szabadságvágya minden különös program nélkül követel szebb jövőt. A tapasztalatlan ifjú hévvel és lelkesedéssel, «schilleri idealizmussal s bürnei hevesseggel» epekedik, kiált. Jelszavak, közkeletű kifejezések hemzsegnék nála: korszellem, gondolatszabadság, elnyomatás a kedvencz szavai. Épen így korszerű irányzatok szolgálatában áll. *Poniatowski sírján*, *A lengyel koldusnőben* fölszólal a lengyelek érdekében, a mint ezt minden költő megtette. Azután egész sorozatot ír a zsidók fölszabadítása érdekében, melynek hangja élénken emlékeztet Byron *Hebrew melodies*jére. Heine mondta ez időben, hogy a legnagyobb szerencsétlenség zsidónak születni. Beck megkapóan fejezi ki ezt a gondolatot *Ifjú Palestina* című verssorozatában.

A költő eltalálta kora hangulatát, a mikor Petőfi kifejezése szerint Byron-képeket vágott s a kritikusok vállán gyorsan emelkedett. Kühne gondoskodott arról is, hogy a társadalom személyesen ismerje meg pártfogoltját, mert különös személye is hatott. Magyar ruhája, vad viselkedése oly eredeti magyarnak tüntették föl, hogy a közönség ettől megvesztegetve, költészetében is csupa sajátos magyar vonást látott. Kühne bevitte előkelő szalonokba s különösen Harkort-Aders bankár nejének szalonjában mindenki tenyerén hordozta a fölbukkant tehetséget. Úgy bántak vele, mint valami különlegességgel s Becknek gondja volt rá, hogy eredetiségét megtartsa.* Harkortnélál ismerkedett meg Goethe menyével Otiliával, a ki nemcsak elfogadta a

a városi színház igazgatója, fölkérte, írjon a Schiller-ünnepélyre prologust. Ekkor írta Beck e költeményét, melyet azonban Schmidt nagyon is hangosnak talált s nem fogadott el.

*) 1837 januárjában így ír Kühne barátnőjéhez, Tarnow Fannyhoz: «Multkor bevezettem kitünő szellemi fiamat, Beck Károlyt barátnónk H. A. körébe. Különös! Így neveljük föl mi, kiket itjúságnak neveznek, már új fiainkat. S így fog ez menni mindaddig, míg a fiatal szellemek egész láncza fogja bekeríteni az öreg hazát s mire megvénülünk, az elültetett sárkányfogakból új nemzedék fog pompás vértezett csatasort állni. A korszellem hajt bennünket.»

Edgar Pierson: *Gustav Kühne, Lebensbild und Briefwechsel*. 1890. 63. l.

Vértezett dalok ajánlását, hanem meg is hívta őt, látogassa meg Weimarban két fiát, lakjék náluk s «írjon ott, a neki egyedül méltó helyen».

Beck, az «ungarischer Dichter», csizmásan, sarkantyúsan, zsinórosan állított be a frakkos, «zsemlyeszőke angolok» szörnyűségére. «Ekkor oly hallatlan szerencse ért», írja naplójában, «milyen egy élő német író: hetek hosszat éltem Goethe házában, láthattam vonásait unokáinak arczán, különösen a kis Almáén, szívem vágya szerint bármeddig időzhettem dolgozószobájában s érezhettem az örökkévalóság borzongatását.» Itt még beszélhetett Eckermannal a mesterről, kinek unokáit, WALTERT és FARKAST, barátjainak nevezhette s itt ismerkedett meg Mendelssohn Bartholdyval. Életének legboldogabb szaka volt ez. Özvegye beszélte nekem, hogy még utolsó napjaiban is, a mikor szelleme elborult, Weimarba kívánczozott, annyira, hogy el kellett vele hitetni, hogy ágya vasúti szakasz, időről-időre az állomások neveit kellett kiáltani s ő boldogan hitte, hogy odautazik, ifjúsága legszebb napjainak színhelyére.

Goethe házában fejezi be második költői alkotását, mely az elsővel egy évben jelent meg. *Der fahrende Poet* ez,*) melynek már czíme is, de egész szerkezete és hangja is Byron *Childe Harold*jára emlékeztet. Byron költeményéhez hasonlón, ez is négy részből áll s e négy fejezet Beck költői fejlődését jelképezi: Magyarország, Bécs, Weimar, Wartburg a négy rész színhelye.

Legszebb kétségen kívül az első, Magyarországról szóló rész. Honvagy szülte és igaz érzés hatja át:

Du schönes Ungarland — und Schlucht und See!
Als Buhle kommt der Himmel dir entgegen,
In dir begrüsst er seine Danaë
Und küsst dich heiss in goldnem Schattenregen.

Önkénytelenül Petőfire gondolunk e soroknál:

Ein Stück des Himmels fiel zur Erde nieder,
Mich dünkt es ist mein heimatliches Land.

*) *Der fahrende Poet. Dichtungen von Karl Beck.* Leipzig, Engelmann, 1838.

Szökdelő, rapsodikus képekben mutatja be Magyarországot. A költő képzeletében hazájába lopózik, melyből kitiltották. Betér egy csárdába s a bor mellett irigykedve hallja, hogy a korcsmáros fia Lengyelorszáért esett el. Elábrándozik azon, hogy a békés ekevas egykor kard volt a törökök ellen s elbeszélget a többi vendégekkel a török dúlásról. Három századig pusztította az ádáz ellenség a magyart s szinte örül neki, hogy most azt pusztítja a pestis. Bejön a korcsmáros leánya s a költő enyeleg vele. «De idegenül hangzik a szó a szájában» mondja a lány, maga talán nem is magyar.» «De Istenemre magyar vagyok», kiált föl a költő s elmondja, hogy nagyon hangos dala miatt kellett elbujdosnia s most titokban lopózik haza, hogy magyar bort és csókot kapjon. Jön a cigány is s a költő csárdásra perdül a lánnyal. A táncz leírása mesteri: együtt repülnek; majd a lány válik el s csalogatja párját, majd a férfi tánczol: tenyerét sebesre veri és sarkantyújával fölássza a padlót. *) A költő kimulatva magát, Budára megy, ott gyönyörködik a Dunában, melynek bölcsőjénél német, ravatalánál a kelet népei állnak s mely épen virágjában van nálunk. Elábrándozik a történelmen; a keresztes hadjáratok, a török dúlás elvonulnak szeme előtt, a mint látja Budát, a «kiélt királyi koldusnőt» s a homokban kényelmesen heverésző erőteljes, ifjú, szépséges Pestet.

A második rész színhelye Bécs; baráti köréről szól, az elválhatatlan három barátról, a kiknek mégis el kell válniok. Majd a Szent István templom tornyán töpreng és a Praterben nézi a keverék népfajokat. A mily bámulatra méltók az előző rész pompás leírásai, oly halványak e bécsi epizódban a reflexiók.

A harmadik ének színhelye a weimari Goethe-ház. Itt elmélkedik a költő hivatásáról s lelkes hévvel dicsőíti Schillert, a szabadság költőjét; ő közelebb áll hozzá, mint Goethe, a kinek szintén szép jellemzését adja. A mit azonban belező, izléstelenül összeválogatott sorozat a világ öt legfontosabb könnyecppjéről, melyek elsejét Eszter ejtette népe felett, utolsóját pedig Goethe Schiller koponyájának látásakor.

*) Ez a korcsmai jelenet Lenau *Heidenschenkejének* kétségtelen hatását mutatja.

Az utolsó énekben Wartburg várában van a költő. A régi bibliára gondol s szinte megijed önmagától, hogy ő gyermekes elvetemültséggel újat akart írni. Ebben a részben adja vallási és politikai hitvallását: legyünk elnézők egymás iránt; íme a középkori türelmetlenséggel szembe állt Luther, bár ő sem érte el a legmagasabb erkölcsi szempontot, odáig csak Börne jutott el. (!) Várja az egész világ kibékülését, az örök békét, melyre már bizonyos jelek mutatnak: íme Párisban, a hol egykor a véres Szent Bertalan-éj dühöngött, a király hugenotta-eretnek nőt vezet az oltárhoz, Frankfurtban a zsidó Börne-ház «óriási emlék»-ké lett, Amerikában megszűnt az emberevés s a mohammedánok civilizálódnak.

Íme a mű eszmeköre. Említettük Byron hatását, föltűnök még Grün Anasztáz költészetének nyomai. A világtörténet öt könnye emlékeztet a *Fünf Osternre* s a rózsák alatt eltemetett keresztre Grün *Schuttjában*. De viszont Becknek is volt hatása: a Magyarországról szóló részt nagy örömmel olvasták a társaságokban, Schiller és Goethe jellemzése pedig kedvelt szavalási tárgy volt az iskolákban s része az anthológiáknak. Nálunk Vörösmarty *Vén cigányján* vannak az első rész hatásának nyomai; a refrain valószínűleg a Beckének mintájára készült:

Stoss an, das Herz ist voll, das Glas ist leer.

Mégis az az osztatlan lelkesedés, a mely a *Vértezett dalokat* fogadta, e kötet megjelenésekor lelohadt. A naiv ifjútól az előbbi harcziáltás után, újabbat vártak s ő könnyed philosophálással, sima reflexiókkal és pompás leírásokkal áll elő. A költő azonban igen jól érezte tehetségének határait, ébredezett benne a kritikai szellem, a mely annyi túlzott önbírálatra és kételkedésre vitte később. Azt mondja magáról:

Ich sang zu kräftig für beschränkte Geister
Und zu beschränkt für die erhabnen Meister.

(*Fahrender Poet*, Weimar 6.)

Beck ezentúl nagy gondot fordít verseire s haladása már következő gyűjteményében, a *Stille Liederben**) nyi-

*) *Stille Lieder von Karl Beck*. Erstes Bändchen. Leipzig, Wilhelm Engelmann. 1840. Második füzet nem jelent meg.

latkozik. A *Csendes dalok* mintegy ellentétei a *Vértezettkeknek*, szerelmes versek a politikaiak után, hiszen lipcsei szerelmének eredménye ez a kötet. Beck itt igazán lyrikus akart lenni, tartózkodott a bombasztól s azon iparkodott, hogy lehetőleg közvetlenül fejezze ki érzelmeit. A kötet első része: Szerelmes dalok (a lány naplója), a második: Szerelmes versek (a férfi naplója). Lány, dallamos, dudolni való költemények ezek, melyeknek megírásánál Heine volt a mintaképe.¹⁾ Az *Álomképeknek* nevezett harmadik rész is csupa hangulatos dal, melyet azonban megzavar egy-egy nagyon is gondolt kifejezés. Mert tévedne, a ki azt hinné, hogy Beck a szerelemben elfelejti a politikát; a költő a lányka karjaiban is a «korszellemet» idézgeti. Van benne sok elem Lenau melancholiájából, de Lenau bájos mérséklete és szelidsége nélkül. Van e füzetben azután néhány ballada; ezekkel kiesünk a többi dal lyrai hangulatából, melybe a költő már nem is tér vissza. A *czigánykirályban* egy grófnő szerelméről van szó egy czigányhoz. A *rózsaszál* ballada, melyben egy fiatal magyar gróft apagyilkosságért a vesztőhelyre kísérik. Kezében a rózsaszállal lépdel a vérpad felé, mikor egy ablakban hirtelen megpillant egy gyönyörű lányt. Szerelemre gyúl iránta s fölküldi neki a rózsát: «Először s utoljára látják egymast, két szív szeret s reszket — megvillan a hóhérbárd.» A *Magyar őrházban* őrszemnek állított katona mondja el pajtásának *Jánossjk* betyár történetét.²⁾ E költemény folytatását a második füzetben ígéri, de az nem jelent meg.

A *Csendes dalok* Beck költői tehetségének határozott tisztulását mutatják, a mit nem csekély érdemül kell tudnunk az elkényeztetett költőnek. A kritikusok tenyerükön hordozták, a leghatalmasabbik, Gutzkow pedig a byroni szellemű *Fahrender Poetre* czélozva, a német költészet jövőjét, «a német Byront» látja benne.³⁾ Igaz, hogy ilyen

¹⁾ A napló kedvelt költői formája volt Becknek; első kísérletei között találjuk a *Dina naplóját*, hátrahagyott iratai közt is van egy *Fanny naplója* című szonettkoszorú.

²⁾ E híres felvidéki rablóról sokat énekel a tót nép. A rávonatkozó népköltés egy részét ismertette Matunák Mihály: Jánosik és társai. *Ethnographia*. 1908. XIX. évf. 229—309 l.

³⁾ *Telegraph für Deutschland*. 1839.

elnevezéseket könnyen osztogattak akkor: Pyrkert is elnevezték német Homernek, Kaufmannt is német Dickensnek, mégis nagy szó volt ez a szigorú, polemizáló kedvű Gutzkowtól. --- E költemények nagy része igazán értékes, legjellemzőbb bennük az elfojtott, ki-kitörő szenvedély. Beck itt már képes arra, hogy egyetlen képet, érzést tegyen költeménye központjává s ne halmozza azokat. A közönségnél azonban nem aratott valami nagy sikert; a világrengető eszmékkel, nagy zajjal indult költőtől mást vártak, mint szerelmes bűgást. Pedig épen ez a kötet érdemelt volna elismerést, ha a költő saját ítélete lett volna döntő. Egyes versei, mint a szálló igévé vált *Schöne blaue Donau*, ma is hatásosak.

Beck igen bőven ontotta lyrájának termését; gyenge szervezetét kifárasztotta a munka s üdülni Helgolandba, tengeri fürdőbe ment. Útközben Hamburgban felkereste az ottani ifjúnémet társaságot, Wienbargot és jóakaróját, Gutzkownt. Azonban nem soká maradt körükben, mert éles nézeteltérései következtében összeveszett Gutzkossal.

Lipszébe visszatérve, Beck valószínűleg Gutzkow biztatásának eredményeképp megpróbálkozik a dráma terén s 1841-ben kiadja *Saul* című tragédiáját.*) Gutzkow akkor már megírta a maga *Saulját*, melyben az egyház és az állam, a papság és a királyság harcának feltüntetése az a kölni *sensatio* ihlette, mikor a kölni érseket börtönbe vetették; ő Saul és Samuel ellenségeskedését emeli ki. Beck másképen, politikai szempontból fogta fel a tárgyat; ő Saul és Dávid viszonyára fektet súlyt, hogy ezzel jelképezze a királyi önkény visszaéléseit, a dolyfős hatalom és a derék alsóbb nép viszonyát, tehát olyan tendenciát, mely az ő irányának megfelelt.

Saul irigységét, gyanuját Dávid ellen Sámuel főpap és Endor boszorkány jövendölése kelti fel. Hiába csitítják fia Jónathán és leánya Merob, a ki szereti Dávidot, Moab, a király gonosz tanácsadója, az intrikus pogány, ezt még veszedelmesebbnek tünteti fel. Mikor pedig Dávid dicsőségesen tér meg hőstettéről, Saul félelme tetőfokra hág s

*) *Saul, ein Trauerspiel von Karl Beck*. Leipzig. Verlag von L. H. Bösenberg, 1841.

kiadja a rendeletet megöletésére, Dávid azonban megmenekül. A lelkipurdalástól zaklatott király végre kardjába dől s még hallhatja, hogyan éljenzi a nép «Dávid király»-t.

Saul tulajdonképen az egész darabban alig tesz valamit, gyanujának növekedése azonban igen jól van rajzolva. Érdekes Moab alakja, a ki oly következetesen súgja a király fülébe, hogy Dávidnak el kell vesznie, akár Cato, hogy Karthagót le kell rombolni. A darab, mint dráma tökéletesen elhibázott. Van benne néhány shakespearei reminiscencia is; például az a jelenet, mikor Marob kedvesének, Dávidnak fejére teszi a koronát, mialatt Saul alszik, IV. Henrikre emlékeztet (I. rész, 4. felv.); Saul a pusztában, mikor koronáját a vadállatoknak adja, Lear király hatását teszi.

A darabot megjelenése után rögtön előadták Pesten és Hamburgban, de csekély sikerrel. Bár Kühne jóságos kritikát mondott védenczéről: «opera ez, csakhogy a költő nyelvének dallamos varázsával maga írta hozzá a zenét is», hatalmasabb volt Gutzkow hangja, a ki a hamburgi előadás után rögtön sietett vérengző kéjjel agyonütni az idétlen alkotást. Beck, a ki mindennél jobban ismerte önmagát, látta már, hogy nincsen drámairói vénája s nem is próbálkozott meg többé a drámairás terén.*)

Még ugyanabban az évben helyreüti a csorbát *Jankó* című elbeszélő költeményével. Magyarország volt Beck igazi ereje, onnan merített ihletet s nem hiába: Magyarországról alkotta élete remekét.

GRAGGER RÓBERT.

*) Mégis érdekes adatot hoz épen 1839-ben, tehát weimari tartózkodása után a *Wiener Theaterzeitung* (1839, 124. sz.), a mely azt írja, hogy a weimari színházban «egy szomorújátékot játszottak C. Becktől, *Verlorene Seelen* czímmel.» Utána jártam a weimari könyvtárban s a színházi levéltárban, de semmiféle adatot nem tudtam erre vonatkozólag fölkeresni. Beck maga nem említi, a mi azonban nem mond semmit, mert *Saulját* is agyonhallgatja.

VOLTAIRE.

Negyedik közlemény.*)

Habár nekünk néha még ő is kissé félénk. azok, a kiket korábban nem elégit ki, a színek és merészségek túlzását vetik szemére: megijeszti őket, túlságos sokat kockáztat.

Megőrizte a XVII. század mestereitől és a jezsuiták tanításaiból azt a meggyőződést, hogy a vers szebb és méltóságosabb a prózánál. Nem kételkedik abban, hogy a művészet rangfokozatán húsz sor a *Jeannot et Collin*-ból, vagy a *Pot Pourri*-ből többet ér, mint a *Henriade* egy egész éneke. Egy perczig sem fogja kísérteni la Motte paradoxonja, mely meg fogja győzni az oly szellemeket, a milyen Marivaux, Montesquieu és Buffon voltak, mert számukra és koruk számára igaz volt.

Ő nem írna sem ódát, sem tragédiát prózában, és a versek legerélyesebb védelmezőjének vallja magát. Inkább hozzájárul, mint La Faye és La Chaussée, hogy fenntartsa divatjukat.

Különben ő neki nincs is La Motte-tól, ellenségétől, eltérő nézete a költészetről. A költészet nem más, mint hagyományos nyelv, külsőség. Nincs más rendeltetése, sem más tartalma, mint a prózának. A beszédnek ékes és kellemes módja: használ oly képeket, melyek a prózának túlságos erőszakosak és oly szabályos ütemet, melytől ment minden próza. Minden műfajnak megvan a maga hangneme és versformája.

A sokféle nehézség, melyek ezekből a feltételekből származnak, alkotják a vers szépségének nagy részét, ha előkelően vannak megoldva.

Minél emelkedettebb egy műfaj, a hiérarchiában, annál kevesebb a szabadsága. Voltaire eltűnik az odákban: kevesebb Rous-

*) Az előbbi közleményeket lásd a *Budapesti Szemle* 1909. évi 386., 387. és 388. számában.

seaunál retorikában, hideg szabatoságban La Motte-tal egyenlő, hyperbolák, metonymiák, prosopopeák és allegoriák kíséretében értekezik a *Fanatizmus*ról, a *Hálátlanságról* és az *Idők boldogságáról*. Lyrai költőnek gondolja magát, mert rimelt néhány versszakot «a tudományos akadémia urai számára, a kik az egyenlítőnél és délköröknél voltak, a szélességi fokokat mérni.» Malherbe neki a tiszta példakép, mely eltakarja előle a lyrai költészetet, mint az összes francziák elől is, két századon keresztül.

A *Henriade* többet ér, mint az odák. Számunkra már semmi egyéb, mint halovány, félig elmosódott pastel; de még meg lehet érteni a lelkesedést, melyet keltett. A *Clovis* és a *Pucelle* után nagy varázsa volt. Ez a ragyogó ékesszólás ez a könnyed verselés, a mely ép annyira erélyes, mint helyes, a szabályoknak ez az ügyes kezelése, ezek a hasonlatok, ezek a történelmi képek, ezek a nemes ízlésű, minden merevségtől ment, pathetikus jelenetek, a műfaj egész pompája, melyet folyton emberibbé és enyhébbé tesz valami szabadság és könnyedség, szóval a nagy classikus művészet legmagasabb tökéletessége, XV. Lajos korabeli, csinos stylusban előadva, mely még kissé színpadi, de már vidám: mindez elég, hogy megértsük ennek az epikai költeménynek egy századon át tartó hosszú sikerét.

Ámbár a nagy műfaj szabályai sokszor annyira feszélyezik Voltaire-t, hogy semlegessé lesz, néha mégis rányomja bélyegét, különösen az *Henriade*ban, a szerkezet kis ügyes részletei révén, a szellemes jókedv vagy színes képzelet megjegyzéseivel, a merész és kihívó philosophia bizonyos fordulataival.

A mint lefelé haladunk a műfajok ranglépcsőjén, oly mértékben nő az egyéniség. A philosophikus költeményeket az *Ember*ről, a *Természeti törvényről* és *Lisszabon pusztulásáról*, a melyekben mi még felfuvalkodottnak és önteltnek, felváltva szárazon észszerűnek, majd tüntetően kedvesnek találjuk, Condorcet, a ki a kor ízlése szerint ítélte, «a franczia költészet legszebb emlékeihez» sorolja, «a hangok változatosságát, bizonyos odaadást, megható érzékenységet, mindig nemes, mindig őszinte lelkesedést» látott bennük, oly varázst, melynek titkát egyedül Voltaire ismerte. Inkább megértjük az ízlést, mely kedvét lelte a *Levelekben*, melyek a tanító-költemény szabadabb, élénkebb formáját képviselik, a mely élcczel és satirával vegyül és melyek kevésbé nekézkesek Boileau leveleinél és melyekben több a philosophia, mint La Fontaine-ben.

Ha a könnyed, komikus és élcelődő műfajig szállunk le, ott rátalálunk az igazi költőre. A kortársak jobban mulattak ezeken a semmiségeken, kevésbbé becsülve őket: számunkra művészi értékük nagyobb.

A *Pucelle*-ben még megvan a nagy műfaj méltósága és mesterkéeltsége: a komikus hőskölteménynek megvannak a maga törvényei. Voltaire megrövidíti benne Ariostot, mint a *Henriade*-ben megrövidítette Virgilt és Tassot. Ma untat bennünket ez az «istentelen» *Pucelle*; elvesztette fullánkját és varázsát. A részletek és kiváló versszakok nem takarják többé ennek a huszonegy énekre kiterjesztett műnek hidegségét. De nem így ítélték meg a XVIII. században. Ez a parodisáló vidámság, mely mindent érint, ez a kiapadhatatlan élénkség, mely számtalan bohó és szabad képet mutatott be a nézőnek, felöltötte — úgy mondták, — a legtökéletesebb szabatosság és elegancia formáját, a mely az akadémikus remekművek sajátja. Értéke összehasonlítva a *Philotanus*szal vagy a *Balaival*, igen nagy volt. Nagyvilági emberek, sőt még nők és hercegnők is, szívesen szórakoztak vele.

Minden kis műfajban, melynek nem kötött a formája — és nem igen írt egyebet, csak két sonettet ismerek tőle — a satirában, a mesében, a stanzákban, az epigramokban és mindenben, a mit könnyű költészetnek nevezünk, a classikus szabályok hidegsége és előkelősége eltűnt; de az ízléses ember megmarad, a ki a kifejezések finom megválasztásával elkerüli az aljast és a durvát, még az alávalóságban, sőt még a pizsokban is. A mesében kisebb La Fontainenél, mert itt kevésbbé domborodik ki jellemfestése; kitűnő a satirában, a hol d'Aubigné, Régnier és Boileau után, ő igazán eredeti, az ő gúnyoros és élczes képzelete által, mely egyenlően távol áll a nehézkes erkölcsössegtől meg a pontos realismustól; bájos a stanzákban és epigrammokban; Voltaire a Marot, Voiture, La Fontaine, Chaulieu és Hamilton styljében való költő: egyéni varázsereje a könnyedségben, a gúnyban, a képzeletben és a vidámságban rejlik; világos és könnyed benyomásokból álló költészet ez, melyben nincs se homály, sem erős fény.

Az érzelem nem hiányzik belőle; fellobbanó érzései vannak; olykor ragaszkodók, gyöngédek vagy szomorúak.

De eszével tompította és átszűrte érzéseit; a józan ész energikus visszahatása, mely a boldogságot kellemességgé változ-

tatja, visszautasítja a fájdalmas felindulásokat, melyek — ha elmélyülnének — a korbeli lyraság forrását nyitnák meg. A művészet és a költészet rendeltetése az, hogy a lelket felvidítsa, nem pedig, hogy elszomorítsa. Voltaire csak olyan érzelmeket fogad verseiben, melyeket élvezhetünk és a melyek nem mérgeznek. Egy sor, a mely megsiratja az elvesztett szerelmet, vagy a távozó életet, a kéj vagy epicureusi melancholia egy hangja, a gyűlöletnek vagy haragnak élczelő gúnyba fojtott fellángolása, egy bájos, színes természeti kép, a mely az előkelő szokások szép kereteül szolgál.

«Villars szép kertjei, örök zöld lombok.»

Ime, ennyi elég, hogy megteremtse a költészetet, melyről Voltaire álmodik. A tett az élet komoly érdeke; a költészet az élet dísze és ünnepe.

Ma képei és versmértéke szerint ítéljük meg a költőt. Voltaire képei annál hidegebbek és banálisabbak, minél nemesebb a műfaj: a kis műfajban természetesebbek lesznek. Sohasem nagyon ritkák, sem nagyon újak: inkább alkalmazásuk formája, különlegessége, változatossága adja meg művészi jellegüket.

Verselése megütötte a mértéket, a melyet a XVIII. század alkotott magának a vers szépségéről. Szegényes vagy könnyű rímek, kevéssé változatos szünetek, rövid, lihegő mondatok, ma ezt a művészetet egyhangúnak és bágyadtnak tartjuk. De ezekben a hiátus- és durvaság nélküli versekben, ebben a szabályos ütemben, a melybe csak a néma «e» játéka hozott némi változatosságot, a tiszta és könnyű szótagok eme zaj és akadálytalan folyásában folyékonytágot, harmonikus légyságot élveztek s ezekben összpontosították akkor, Delille és Chénier előtt, a verselés tökéletességét. Voltaire ezeket a verseket hamis pathossal szavalta, erősen scandálva és az ütemet szabatosan kivágva. Olvassák el csinos strófáit Mme du Châtelethez vagy a *Bűcsüt az élettől*, az ő Shakspere-, Addison- és Dryden fordításait a 18-dik angol levélben, vagy költeményét *Lisszabon pusztulásáról*: és tapasztalni fogják, hogy Voltaire verseiben ugyanarra a hangzatos ideálra törekszik, mint Lamartine, a ki különben az ő utódja. Csakhogy Lamartine más hatalommal játszott ezen a hangszeren és más hangok voltak azok, melyeket megszólaltat rajta.

A műfaj, melyet Voltaire legtöbb lelkesedéssel művelt és

melyben leginkább kielégítette századát, a tragédia volt. A boldulásig szerette a színházat és ennyiben hasonlított közönségéhez. Ezeknek a raffinált embereknek volt valami külön ártatlanságuk, hogy mindig megújuló gyermekes örömmel nézzék vagy mozgassák ezeket a marionetteket, kik Gaussin, Dumesnil, Clairon vagy Lekain nevét viselték — manapság csodálkozunk képzeletük csekély igényén, a mely oly könnyen talált élvezetet. Voltaire színdarabjai már nem élnek számunkra. Főlöskéges felsorolnunk mindazt, a mi bátortalanságot, összefüggéstelen, meszterkélséget, hamisat és gyengeséget bennük találunk, hiszen elég gyakran elmondták már ezt. De a maguk korában újak, erősek voltak : igyekezzünk abban a világitásban látni őket, a melyben elragadták Frigyet és Vauvenargueset, Mme de Pompadourt és Marie Antoinette-t.

Racine a francia tragédia szövevényes intrikája és lélektani elemzései közé beszötte a megható és költői elemet, melyet Corneille mindinkább elhanyagolt; ő ismét megtalálta ezt a görögöknél. Mindig ébren tartotta a közönségben a kíváncsiságot valamely meglepő cselekvény vagy szívbonczolás iránt, de telve a pathetikus költészet vágyától, a melynek az nem volt egészen tudatában és a mely szeszélyes kíváncsiságban és ellenszenvben nyilvánult. XIV. Lajos uralkodásának utolsó éveiben az érzékenység, a gyengédség és szerelemvágy ébredése átalakították a classikus költészet ridegségét, akkor, különösen a Régence ünnepe alatt, az opera megnyitotta a közönség szemét a díszletek iránt; a Comédie Française «tetszésszerinti kastélya» nem volt már kielégítő és *Athalie* előadása 1718-ban új kort nyitott meg, a melyben az irodalmi benyomás mintegy támaszt és élethűséget keres a színben és a személyekben.

Azonban a racinei meghatottság nostalgiaja megtette hatását: követőinek műveiben, a sápadt Campistron melancholikus édességében, La Grange-Chancel megható melodrámaiban, Crébillon heves és dagályos, szövevényes színdarabjaiban, a józan tragédia megkötött formája lassanként eltűnik és a közönség megkedveli a rendkívüli helyzeteket, a természetellenes szenvedélyeket, a megkapó színházi hatásokat, az aggodalmas várakozást keltő incognitákat, a rettenetes vagy megható felismeréseket.

Akkor jött a kis Arouet, a ki Corneille elavult és Sophocles durva Oedipusa mellé odaállította a maga ujdonságtól szinte csillogó Oedipusát, egy ügyes és furfangos Oedipust, egy fran-

ciatiát, a hol a tárgy valószínűtlensége és sötétsége beleilleszkedett az illendőségbe és philosophikus élczektől derült fel. Nem mondták-e még azt is, hogy ez a merész fiú első felléptével megvalósította Fénelon egy-egy platonikus helytelenítését és kihagyta Corneille és Racine tragédiáinak szerelmi cselszövényét, azzal az ürüggyel, hogy az *Oedipusban* nincs hely sóhajok és udvarlások számára. Csak a komédiások ellenvetésének engedett, a kik nem akartak szerelem nélküli tragédiát játszani. Ez a fényes siker sokat ígért. Várták megismétlődését; csalatkoztak. *Artémise* és *Miriamne* kifütyülése bebizonyították ezt.

La Motte előszavakban és beszédekben kifejtette paradoxonjait, de szívesen lemondott azokról darabjaiban, a szabad kritika és hasznos hatásosság valóban francia példáját adva ezzel; azonban néhány félénk ujdonság színezte az ő *Romulusát* és a *Makkabeusokat*, ez operai jeleneteket, melyek kissé szárazok voltak és gyengéd *Inesjét*, mely sok könnyet fakasztott, 1723-ban: --- ezalatt Voltaire a hagyományokban maradt megkötözve.

De Londonból visszatértekor mily sziporkázással lep meg, az előítéletek és szokások mily felborogatásával. Védi, sőt talán megmenti a verset, a melyet La Motte el akar üzni a színpadról, sőt még az ódából is; de mennyi ujság: *Brutusban* forradalmi tirádák, a consul házának díszlete a Capitoliummal a háttérben, vöröstógás szenatorok félkörben állva Mars oltára körül, oly színpadon, mely még nem ismert egyebet a római minta után készült öltönyöknél, a melyeket Traján oszlopának domborműveiről vettek, *Eriphyle* kisértete *Hamletből*, az első szellem, a mely a Comédie française alapítása óta a földszinti urak előtt megjelent, a féltékeny Orosmane, a ki megöli a gyengéd Zaïret, Othello bájos átdolgozása, élettelen Shakspere másolat, és azián Lusignan, Châtilon és Montmorency nevei. a lovagságnak fényes felidézése a kegyetlenségek között, a francia történet, a színpadra hozva, mint az angol történet volt *V. Henrikben* és *III. Richárdban*, a szerencsétlen *Adeluideban* ismét francia nevek, népszerű nevek, mint Duguesclin, Vendôme és Coucy s meglepő bizalmasságok; egy felkötött karú vérbeli herczeg, hirtelen ágyudörej, mely egy vész-hírnök illedelmes mondatát helyettesíti, újból a forradalmi erély *Caesar halálában* és ez a shaksperei befejezés: Marcus Antonius felbujtogatva a népet, egy népet mely beszél, tapsol és ellenáll, lictorok, kik Caesar holttestét hozzák, véres ruhában,

Marcus Antonius leszáll a szószékről, hogy letérdeljen a tetem mellé. Ugyan ki kedveskedett, 1730-ban, újabb módon a franczia társaság szellemének és érzékeinek?

Azután idegen országba vitte közönségét, szórakoztatta, gyönyörködtette a legkülönbözőbb nemzetek és korok hőseinek és hősnőinek felvonulásával: *Alzire* spanyol- és amerikai emberei, *Zulime* marokkói lakói; a *Mahomet* arabjai, a *Mérove* és *Oreste* görögjei, *Semiramis* assirjai, a *Rome sauveé* római, az *Orphelin* chinai-, a *Tancrède* szicíliai normand emberei. A tragédia megtette az utat a föld körül és illusztrálta a világtörténelmet.

S mily izgató összeállítása a terveknek és ötleteknek. Az *Alzire* philosophiája és keresztyénsége, *Mahomet* bölcselme, vallástalansága és angol pathosa, a görögös tragédia *Mérove* és *Oresteben*, melyben a szerelem megtisztítja az intrikát és melyben a pathost szabadgondolkodó részletek váltják fel, a *Semiramis* gyönyörű és kifejező díszletei, benne egy szellem, mely kilép a sírból, már nem is shaksperei, hanem aischylosi szellem, mert Voltaire már megelégette Shaksperet, a mióta La Place lefordította és a francziák kezdték megzlelni; P. Brumoy, az ő *Görög színházában* elég anyagot nyújt neki, a melylyel helyettesítheti: megváltoztatja ezentúl nézetét és ítéletét Shaksperéről; eddig azt mondta: «Semmi ízlés, de milyen genie ennél a barbár angolnál», most azt mondja: «Szerencsés fogások, néhány szép hatású részlet, de milyen durvaság! egy részeg vadember!» És az a hármás párbaj Crébillonnal, a kit megleczkéztet a tragikai egyszerűségről, a görög pathosról és a római történetről.

Végre, mindenféle bukás és siker után, befejeződik a voltairei tragédia alkotó korszaka két új és különös munkával; ezek: *L'Orphelin de Chin* (A chinai árva) és *Tancrede*. Ime Mlle Clairon, chinai ruhában, mely áll «egy dupla, fehér szövetaljból, zöld derékből, a melyet arany zsinórok és rojtok díszítenek, felső ruhából vagy köpenyből, mely tűzzsínű és arany meg kék selyemmel van bélelve, fodordisz nélkül, meztelen karokkal»; mozdulatai «úgyszólván idegenszerűek, gyakran csipőjére teszi az egyik vagy mind a két kezét és homlokát perczekig nyugtatja összeszorult öklén.» Ezzel a megható Idaméval szemben, ime a vad hódító, kit lassanként áthat a női ész és erény varázsa: ez Lekain, vörös és aranycsíkos tunicában, vastag henteskarjai széles ruhaujjakból tűnnek elő, kezében óriási fjj,

hátán oroszlánbőr és nyilakkal telt tegez, oldalán török kard, fején oroszlánfejet ábrázoló sisak, tizenegy nagy tollal díszítve, melyek közül egy vörös forgó emelkedik ki. Ez az «élethű jelmez» elragadóan illett Voltaire verseléséhez: ő apát és anyát ábrázol, a kik fiukat a trónörökös javáért feláldozzák; az alattvalói hűség és természetes vonzalmak tragikai összeütközése ez, az irodalmi, higgadt, emberséges China ellentéte a durva, nomád, harcias tatárral: az *Essai sur les mœurs* (Értekezés az erkölcsökről) egy fejezete, melodráma keretében.

Tancrede ben, — a melynek tárgyát Mme de Fontainetól vette, a ki Ariostóból merítette, — megjelenik a francia színpadon a «troubadour» ízlés, a mely a romantikus középkort megelőzte. Ez — a szicíliai normandia lakói közt játszik — egy lány története, a kit igaztalanul rágalmaznak és a kinek védőjéül egy lovag lép fel: megható színpadi kép, a melyet Voltaire kis czivódásokkal és irigységekkel fűszerez, minden kellékkal, a melyet a classikus tragédiában és drámában használni szoktak. A színpadon, melyről legujabban a nézők el vannak tiltva, középkori lovagok mozognak, azaz a XVI. század harci díszébe öltözött alakok: a színpadot pajzsokkal, szalagokkal és jelmondatokkal díszítik és sátrakat állítanak fel rajta. Egy küzdőteret alakítanak a színpadon a küzdelem számára, a melyben a sötét Tankréd megmenti a szenvedő Amenaïdeot. «Clairon átmegy a színpadon és csaknem ráesik a gyilkosokra, kik körülveszik; roskadozó térdekkel, lehulló karokkal, csaknem mint egy halott», majd hirtelen felemelkedik örömkialtással üdvözölve Tankrédet; — mindezzel egy új művészetet valósított meg.

Corneille és Racine az ész számára írtak tragédiákat, mindent beszédbe foglaltak, a mit éreztetni akartak. Voltaire ragyogó stylusának hatásain kívül egyebet is kívánt kifejezni, a mit a színészek mozdulatai, a kellékek jelvényei és a díszletek fejeznek ki. Az ő tragédiái csak a színen tökéletesek. Champmeslé tolmácsolta Racine verseit: Clairon hozzáadja játékát Voltaire szavaihoz és ez az együttműködés alkotta az Idamét vagy az Amenaïdeot. Ezért buzdítja Voltaire folytonosan színészeit, lelkesíti, felrázza őket, hogy kihozzon belőlük hangsúlyt, mozdulatot, hogy kissé beléjük oltsa a benne lakó ördögöt.»

Minden előadását kényes kis viták fűszerezték: előbb bizalmas tudósítás a barátoknak és ujságoknak, utóbb ajánlás, beszéd, levél, előszó. Sok zaj és gyakori botrány: okvetlenül

oda kellett figyelni. A legcsekélyebb újdonság megtalálta a hirdetésben azt a kidomborítást, a mely a kivitelből hiányzott. A közönség különben hálás volt Voltairenek azért, hogy annyi mérsékletet annyi merészséggel párosított. Ha némely kritikus szidta is Voltaire «túlzásait», általában elismerték érdemét, hogy korlátozta Shakespeare és az angol színház utánzását, annyira, a mennyire a francia ízlés, a jó ízlés, megkövetelte, hogy ne vigyék a meghatottságot a vad szomorúsáig, vagy a durva megrázkódtatásig, a mely már nem is öröm. Nála a színház kellemes játék maradt, a jó társaság ünnepélye; fellobogozza stylusával és «racinei» verseivel, kiméli a közönség szokásait és a leghevesebb helyzeteket megszelidíti harmonikus eleganciával, s e lázasan dagályos versek, a válaszok jól rendezett tömkelege, az összeütközések közepett, melyekben minden finom illemszabályt megfigyel, dédapáink abban a hitben éltek, hogy egy perczig megközelítették a tragikus szörnyűség határait.

Tragédiái, melyeket annyi lelkesedéssel tervezett, oly fáradhatatlanul javított és dolgozott át, mindig aggódva, törekedve a legjobbra, önmagával és barátaival örömet vitatkozva és melyek annyiszor megváltoztatva, mégis megtartották a rögtönzés könnyed színezetét, ügyes felujításai voltak Görögország, Anglia és Franciaország leghíresebb és legbiztosabb drámái formáinak: fiú, apa, anya, a kik megölik vagy meg fogják ölni apjukat, anyjukat vagy fiukat, testvérek gyűlölete, gyilkos irigység, természetellenes érzelmek és bűnök, szerencsétlenséget hozó incognitók, végzetes balsors, mely az életet sivárrá teszi. Voltaire a színrehozatal változatosságával, történelmi felidézésekkel, távoli civilisatiók és történelmi hősök vázlatával felujította a helyzetek, színpadi jellemek és szenvedélyek összeállítását. Néhány lélektani újdonságot hozott: a női gyengeség egy, ő előtte csaknem ismeretlen angol typusát, gyöngé és bájos typusát a szerelemben elhagyott teremtéseknek; e typus kevésbé erkölcsös és meggondolt, mint a Juniek és Ariciek, kevésbé erélyes, mint a Hermionek és Roxaneok. És aztán a *Mahomet* különös triójában, megadja a vallási csodák észszerű elemzésének első kísérletét, melyet a mi színpadunkon láttak: a vallás-alapító, egy tragikus Tartuffe, lángeszű ember, az eszközökkel nem törődik, a babonás embereken csalás útján uralkodik és a végén csodat sikerül művelnie; a próféta mellett ott van két eszköze, két fiatal lélek, kiket megbűvöl és a kik befogadják minden suggerálását: egy fiatal

hívó és félénk apácza és Séide, ez a Jacques Clement, sötét, gyanakvó lélek, a kit az öldöklés és a vértanuság rögeszméje apagyilkosságba sodor.

Az újdonság Voltairenél sohasem egészen új, s nem egészen hagyományos a hagyomány. Összevegyül Sophokles, Corneille, Racine, Quinault, Shakespeare, sőt még Métastasio is, s mindebbe torkollik aztán a voltairei fogékonyság és philosophia: mindig van benne váratlan, hogy mulattassa a kíváncsiságot és rég ismert, hogy megnyugtassa a szokást.

1760-ban Voltaire megvalósítja drámai programját; mások hamarabb haladnak és tovább érnek. A nélkül, hogy megváltoztatná, megfordítja eszméit, szertelen szabadelvűsége most fenntartó erő gyanánt szolgál. Diderot és a dráma, Shakspere és az angol erőszak fenyegetik a classikus művészet nemzeti építményét. Voltairenak, kivált Ferneyban, szerfelett sok a dolga, a társadalmi munka, a philosophiai propaganda lázba ejtik; a színpad szeretete alárendelt dolog lesz.

Mégis a tragédiák egész mulatságos sorozata következik még — gyakran mulatságosabb az olvasónak, mint a közönségnek —: az *Olympie* keresztyénellenes nagy képei, a *Triumviratus* különös történelmi drámai kísérlete, a melyben, sajnos, az ízlés nem engedte be a versekbe azt a színt, a mely a hangokban van; a *Scythes* polgári pásztorjátéka, a hol a ferney-i patriarcha a tragikus pásztor ruháját ölti fel, a *Guèbres* és a *Lois de Minos* (Minos törvényei) áttetsző, időszerű célzásai, véd-beszédeikkel a vallási türelmesség mellett és kifakadásaikkal a papok ellen. Mindebben több az ész, mint a művészet s itt joggal lehet «kialudt szikrákról» beszélni. De 1760-ban folytatják a színjátszást, előveszik ismét az elmúlt harmincz év remekműveit: folytatják a munkát; merészségük kifejlődik, a szerzőn kívül is, alkalmazzák rájuk a színszerűség haladottabb formáit. A *Méropé* harmadik felvonását, 1763-ban, Brunetti díszleteivel adják: erdő a városon kívül, hol a királyok sírjai vannak. A helyet megtölti nagyszámú régi és különböző alakú sír, cyprusok, obeliszek, pyramisok és minden, a mi jellemzi a régiek kegyeletét a halottak iránt. E sírok közt meg lehet különböztetni Cresphonte-ét, díszítve a legértékesebbel, a mit Merope csak talált.» Történelmi és lyrai hangulat vesz erőt a nézőn, e díszlet láttára, a mely kifejezi a mult és a halál költészetét. Mily távol vagyunk már *Andromaque*-tól, a hol Hector sírja

csak a szavakban van és csupán a szellemnek látható. A forradalmi tragédiának pseudo-antik visszahatása megkezdődik Voltaire és a dráma ellen egyaránt mégis sokat megtartva Voltaireből.

Ő az, egyszóval, a ki mikor azt hitte, megerősíti a tragédiát, elitélte azt. Hozzá szoktatta a közönséget a melodramához, a romantikához, a melyet csillogó és bágyadt alexandrinusaival kendőzött. A helyegységet lehetetlenné tette. Színházának nagy jelenetei: Mérope bárdot emelve fiára; Seide, ki leszúrja Zopiret imája közben az oltár előtt; az aggastyán, ki vézrőn vonszolja magát a színen; Niniás véres karjait kinyújtva Ninus sírjából, a hol épen megölte anyját, — mindezek tisztán pathetikus jelenetek, csaknem lélektani tartalom nélkül, nagyon is színpadi pathos, a mely nem nélkülözheti a rendezés eszközeit és csak a szemekre gyakorol hatást. Du Belloy, Lemierre, Ducis, csak külön merészségeket kapcsolnak Voltaire cselekvényéhez: haladnak, a mikor Voltaire megállt, vagy már nincs ott, de az általa kijelölt irányban. Ő a nagy repræsentatív név, a mely képes megvilágítani az átmenetet a classikus tragédiától a romantikus drámáig, *Athaliétól Hernaniig*. Hatalma kitűnik, mihelyt megnézzük az előadások táblázatát: 1763-ban 16-szor játszották Corneille-t, 17-szer Racinet, Voltairt 48-szor; 1775-ben Corneillet 10-szer, Racinet 20-szor, Voltairt 54-szer; 1789-ben Corneillet 18-szor, Racinet 28-szor és Voltairt 42-szer; 1765 óta Du Belloy 18 előadását (a ki a legnépszerűbb ifjú költő volt) Chénier (a ki ujdonságának fényében volt), *IX. Károlyának* (Charles IX.) 22 előadásával együtt alig ellensúlyozzák őt. 1805-ben már csak 28 előadást ér, Corneille 57 és a Racine 59 előadásával szemben: de Crébillon, Ducis, Lefranc de Pompignon, Longepierre, Poincine de Sivry együtt mindössze 9-et érnek: egyedül Voltaire tartja fenn magát, a XIV. Lajoskorabeli és a császársági classikus között. Ez a *Templiers* éve, a melyet 33-szor játszottak. És végül, 1828-ban, Corneille 9-re süllyed, Racine 26-ra; Voltaire 28 marad; mert Ducisnél, — az egyedüli, a ki a XVIII. században valamit elér mellette — 10 előadásból 9 esik *Hamletre* és *Othellora*; a közönség Ducisnél Shakespearere kíváncsi.

Voltaire vígjátékairól jobb nem beszélni. Csak az érzélgős komikumban ügyes, a melyet ízlése elítél; a *L'Enfant prodigue* (A tékozló fiú) és a *Nanine* jelzik nála a műfajok

összefolyásának határait; ennek a két vígjátéknak tartósabb sikere volt; még az első császárság alatt is adták, langyos bölcsességük miatt. Elég különös, hogy a sarcastikus nevetés nagy mestere, a színpadon, komédiában és tragédiában egyaránt csak az érzelgéssel ért el sikereket. Igaz, hogy lángeszét a hagyományok és a classikus vígjáték remekművei korlátozták. Megkísérelte az úri társaság néhány multságán a nehezebb, rendkívülbb, angol zamatú vígjátékot, de eredeti hatalma, multságos ötletei, csak regényeinek és bohózatainak jellemeiben és párbeszédeiben nyilvánultak teljes mértékben.

LANSON G. után francziából

R. J.

ÉRTESÍTŐ.

Legifj. Szász Károly: Versek. Budapest, 1908. Hornyászký könyvnyomdája. 154 lap. Ára 3 K. — Oláh Gábor: Az élet lobogója alatt. Új versek. Budapest, Franklin-Társulat. 1908. 87 lap. Ára 2 K. — Erdős René: Jöttem hozzátok. Budapest, Franklin-Társulat. 1909. 113 lap. Ára ?

Abból a lyrai bő termésből, mely irodalmunkat évről-évre nem annyira gazdagítja, mint szaporítja, a fent címzett három kis versgyűjtemény egyszerre jutott kezünkbe. Ma már nem szükség buzdítva szólnunk a múzsa-fiakhoz, mint Tompa szolt a gyászos időkben: «A jelennek búját édesítvén, fiaim! csak énekeljete!» Énekelnek tömeges kórusokban szüntelen, de a jelennek búját nem igen édesítik. Közöttük némelyek túlcsigázott becsvágygyal törtetnek előre. A régiek, úgymond, lejárták magukat; új szellem, új irány, új forma és új tartalom, sőt új nyelv kell ma a lyrai költészetnek. De e becsvágyhoz mért erőt, tehetséget, sajnos, eddig még nem láttunk s az új törekvés életrevaló bizonyítékát nem találjuk.

Az előttünk levő három gyűjteményből első sorban legifj. Szász Károly versei vonják magukra figyelmünket. Költészetével a három között ő jár legközelebb a földhöz. Sőt egészen a földön jár. Nagy szenvedélyek tüze, mély érzelmek árja nem hevíteti, s nem ad ajkára légverő szavakat. Magas eszminények, vagy eszmék sem sarkalják. Megelégszik lantja annak a hatásnak visszhangozásával, melyet a vele vagy körülötte történő apró események reá gyakoroltak. Csaknem egyedüli tere múzsájának a családi élet. Törekvés annak réve felé, megnyugovás, midőn elérte, legtöbbször nyájas öröm, néha bajlódás, de mindig istenbe vetett hit, a szerető hitves oldala mellett.

Vele is játszott előbb a fiatal szív röpködése, ábrándja. Azt

tükrözik a gyűjtemény első dalai. Meg kellett ismerkednie előbb a múlt szerelemmel Erzsike, Olga és Lili búbajos körében, míg végre megtalálta az igazit: «édes szép Ágnesét», kinek már mint «édes feleségének» ajánlja e gyűjteményt is. Költészetét most már csaknem kizárólag a családi fészek melegíti. Számos meg-
ható dalban festi annak képeit, zengi örömeit. A központ, mely-
től a fészek fényt és meleget, a költő pedig ihletet nyer, miu-
dig Ágnes marad. Ily szerencsés ihlet szülőttei többek közt a
Mosolyogj csak, Mikor neked, Szeresd híven, Túl a negyvenen.
A pusztán című darabok s néhány naiv vonású költemény.

Csaknem azt mondhatni, hogy a gyűjtemény egy kis csa-
ládi emlékkönyv, melynek nagyobb és értékesebb részében az író
a maga szív-életének fokozatos fejlődését s változásait jegyezte
föl a maga számára. Érezzük, hogy a miket így dalokba öntött,
az valóban szívéből fakadt, közvetlen, igaz. Egyszerű, hímezetlen
természetessége távol marad a nagy igényektől, sőt néha egy
kissé alant is marad. Helylyel-közzel prózaivá laposodik. Nem
bírná bevonni képeit a költészet varázsával. Nem emeli a kép-
zelet széleskörű, magasröptű szárnyalása. Előnyei és hátrányai
a családi körön kívül alkotott néhány hosszabbacska elbeszélő
költeményében is ugyanazok.

Tiszta nyelvezete, annak itt ott nép-nemzeti vonásai, vala-
mint verselési szabatos technikája, öntudatos eljárásra, gyakor-
lott kézre vallanak. Legújabb lantverőinknél lassankint mind ez
már lomtárba kerül. A gyűjteményt Heine néhány dalának fordí-
tása zárja be. Nehéz földadat, kemény dió. Nem elég csak azt
mondani, a mit Heine mond, de úgy is kellene mondani, a mint
ő mondja vagy inkább zenéli. De melyik fordító bírja meg úgy,
hogy az eredetinek formája, nyelvének zenéje, játsziséga, úgy-
szólván hímpora kárba ne vesszen? Eddig még egy magyar
Heine fordítónk sem bírta meg. Nem bírta meg e kis gyűjte-
mény sem, melyet azonban, feny- és árnyoldalainak egybevetése
után is, bizonyos jóleső érzéssel s nem unatkozva teszünk le
kezünkéből.

Paulo majora canamus. Jön Oláh Gábor *Az élet lobogója*
alatt. Az ő útja már nem a földön, nem is a földhöz közel,
hanem a levegőben halad. Vágyaival, törekvéseivel, a mint hang-
jából kivehető, valami rejtelmes magasságban tör előre. Bizony-
nyal őt tolmácsolja mindjárt első költeményében a *Solnes inasa*,
a ki nem akarja, hogy mesteréhez méltó módon «kis Magyar-

ország kis magyarja legyen», «a nap felé törekszik s a magas «szintről», melyet felhők súrolnak, belátja kéklő bérczed: holnap!» Tehát ő is a holnapot várja, melynek már társasága sőt nyomdája is van s melynek hívei valami új költői korszakról álmodznak Ady Endre vezetése alatt. Sok szó esett már jobbra-balra erről a különzködő lyrai forrongásról. Ismételve említette, sőt elítélte a *Budapesti Szemle* egy pár bírálatos ismeretése is. Mikszáth Kálmán egyik tárcza-czikke se jót, se rosszat nem akar róla mondani. Elvárja, hová fejlődik, mi lesz belőle. Ez legkönnyebb módja a vélemény nyilvánításának. — Kenedi Géza alaposan, meggyőzőleg rajzolta hiábavaló, sőt káros voltát ez úgynevezett új iskola törekvésének. A Petőfi-társaságban olvasta föl nagyon érdekes tanulmányát *Fagyöngy* cím alatt. A fagyöngy, tudvalevőleg, parazita növény.

Hogy Oláh Gábert is ezeknek a holnaposoknak köréhez ragadja hajlama, vagy ízlése, sajnálattal látjuk. Benne több tehetőséget, több költői erőt sejtünk, mint bármelyikében azoknak a lantpengetőknek, a kik most reformatoroknak adják ki magukat. Az ő verseiben, ha lefejtjük róluk a rájuk aggatott czafrangokat, a nagyhangú, s nagyot mondani akaró «sesquipedaliákat», sokszor marad mégis egy eszme, egy kép, vagy egy-egy kifejezés, mely igazi költői forrásra vall. De nem akad egy sem, mely zavartalan gyönyörrel kínálna. Egymást éri a szertelenség, a dagály, a természetesség hiánya, a csillogni akarás, mely szinte affectatio színében tűnik föl. Szellemre, erkölcsi vagy egyéb magasabb eszmékre vagy eszményekre, vagy hazafias érzelmekre vonatkozó örvendetes, megszívlelendő irányt és tartalmat ő nála is hiában keresünk. Valamint saját sorsát keserűnek, vigasztalannak találja, oly színben látja a körülötte nyüzsgő világot is. «Nem hiszi a föltámadást, megölte magában az élő hitet és a szerelmet» (17. lap.). «Háborodás ő felsége vérvörös ruhában surran be nála s papirkoronát tesz a fejére» (45. lap.). Neki nem kell a régi isten, olyan kell, a ki «egy csontból legyen velünk» egy szóval «istenember legyen, a kit ő a jövődőknek kéklő kódén át már lát is» (84. lap.).

Nem kapunk biztatást, reményt a haza sorsára nézve sem. Az ő szeme előtt «temetetlen sarjurendbe hull a magyarság gőgös rendje és ő még az anyját is megátkozza a miért őt szívéen hordozta» (50. lap.). *Sötét ígét* mond a magyaroknak s azzal végzi, hogy bennünket «vágóhídra terelnek és levágnak, Csak

vastag bőrünk marad a világnak». (48. lap.) *A bécsi burg* alatt is abban ér véget sopánkodása, hogy: «nekünk nincs hátra más, mint szép kimulás . . . bolond fejem a kövön görgetem, Sírok, mint Péter, nagy keservesen». (53. lap.) De talán még sem úgy mint Péter, a ki azért sírt, mert mesterét elárulta?

Nos tehát akár a formát, akár a tényeket vesszük, oly úton van-e ez a divatos új iskola, mely szívünket nemesbíti, lelkünket emeli, önérzetünket erősbíti? Mi jól eső vigaszt, vagy reményt merítsen abból akár emberi mivoltunk, akár magyar hazafiságunk, akár ízlésünk? Egész sereget jegyeztünk ki Oláh Gábor verseiből, melyeket rikító színük, torzvonásaik miatt szeretünk volna szemlélteti. Terünk nem engedi. Nem hangol bennünket jobb véleményre fűzetének az a része sem, melyet saját szívvilágának, valami szerelem-féle homályos ábrádnak éneklésére szentel; még kevésbé az, a mit párisi élményei sugallottak, kivéve egy kis dalt, *A rózsaszín halott* címűt, mely a többtől elütő egyszerű, érzelmes volta miatt igazán kedves. És méltánylattal említhető az utolsó költemény is: *Folyamodás a nagy úrhoz*. Itt-ott bizarr vonással ugyan, de megszívelhető, szinte naiv módon ajánlja sorsát «a felséges ország» pártfogásába.

De azért nem mondhatjuk a szerző által oly felette igen imádott Shakespeare-rel, hogy «ha a vég jó, minden jó». Ahhoz a szerző csapongó képzeletének művészi korlátozása és sok egyéb is kívántatik. Nem elég ahhoz a dicsőség szomjazásának nyílt bevallása, mely Oláh Gábor költészetéből olykor kihangzik. Nem elég, sőt talán akadály, az a negédes önbizalom, hogy ő «az Úristen hegedűje s a világgöltő játszik rajta s azt a Jehova tört hegedűjét majd az örökimádás templomában kell fölfüggeszteni». (28. lap.) Több is kell.

Eljött hozzánk Erdős Renée is, itt-ott már megjelent verseinek egy csinos kiállítású fűzetével. Bevezető költeményében mintha keseregne, vagy panasználna valamit. Azt mondja, eljött hozzánk, köztünk élt és dalolt s mi nem ismertük őt. Mindent akart, mindenre vágyott, közénk dobálta rózsáit s mi nem ismertük őt. Az erkölcsös hazugság bálványának nem hajtott fejet; hite, erkölce az igazság s mi nem ismertük őt. — Nem tudni, nem azoknak szól-e ez, a kik az ő első fölhevüléseit, fűgefalevéllel is alig takart érzékiségét rótták meg költészetében? Nem tudni, vajjon a tárgyoknak ily saját meztelenségökben való megdallását nevezi-e igazságnak? Elég, hogy most már, a mint fűze-

téből megítélhetni. mintha valamennyire eltért volna attól a paradicsomi állapottól. Most is kiüti ugyan magát annak egy-egy visszatévedt sugára. De egészben mégis sí mább, nyugodtabb a helyzet. A szenvedély tüze mintha már hamu alatt égne.

Azonban jelen füzete sem tanúskodik arról, hogy költészete valódi értékben, művészi alkotásban fejlődött, emelkedett és tisztult volna. Emlékezünk, hogy nem rég egyes költeményeiben, azoknak szinte érthetlenségig fölczifrázott, sejtelmes, rejtelmes szövéssel, mintha ő is a lyrai reformatorok táborához szegődött volna. Most is hajlik ugyan a csillogásra, üres szavakra, az ihlet nélküli homályos csinálmányra; de még sem annyira. A *Hattyúk* című verséből alig lehetne kihüvelyezni, mit akart azzal értetni az író. Hát még az utána következő *Hangok* című, melynek, «halk, puha, hófehér, forró, szikrázó, vérvörös hangjairól» és egyéb badarságairól említés volt e lapokban is? «Fehér álom, fehér dal, fehér szerelem» s több ily secessió, vagy lehetetlen alkalmazása a jelzőknek, most is gyakori ő nála.

Olaszországi útja és időzése adná a hangot és hangulatot a füzet nagy részéhez. De annak inkább csak az *Etruria* című szakaszban látjuk számosabb és világosabb jeleit. Mert álmodozni, czifrán ábrándozni elmúlt, vagy még el nem múlt szerelemtől s több effeléről, nemcsak Olaszországban, de másutt is, akárhol lehet. *Idoline* címmel valami kútat ír le. De minő czifraságot hajhászó, szinte érthetetlen színnel és vonásokkal festi a környezetet! mint üti ki magát itt is érzéki titkos vágyakozása, midőn úgy hiszi, hogy ő éjjel, az ott ülő bagoly alakjában leszáll a talapzaton ott álló «mese-meseszép fiatal férfi vállára s ott hál vele».

Nem hinné az ember, hogy ő szól hozzánk az *Utak* című kis költemény egyszerű hangú, népies nyelvű és formájú cziczomátlan három strófájában. Bizonyosan szerencsésen megfelejtkezett itt az író önmagáról. De már az utolsó két versszakban, midőn saját subjectiv érzelmeire alkalmazza az előbb festett természetes rajzocskát, vége az egyszerűségnek, vége a hatásnak. — Általában a külső cziczomára törekvés elfojtja költészetében a természetesség és őszinteség szabad, önként ajánlkozó nyilvánulását. A tarka-barka rikító színek miatt nem látjuk az igazi képet, melyet festeni akar, nem vesszük észre, vagy nem hisszük az érzelmeket, melyeket tolmácsolni gondol. Ritka az oly egészben érthető, világos, szemlélhető, mint az *Etrusk váza* című kis költemény.

Egyezik a lyrai reformatorokkal abban, hogy nála még kevésbé látszik jele és hatása a magyar nemzeti léleknek és geniusnak, a magyar szívhez szóló valamely magyar szellemnek vagy csak vonásnak is. Egyezik abban is, hogy őt sem nyűgözi a formai szabatosság, a strófaalkat, a rím, az összhangzat. Csinalja szeszélye szerint épen úgy, mint a reformatorok, azzal a kis különbséggel, hogy azok a dactylus-lábak ugrádozásával gondolják elérni a rithmust. Erdős Renée megelégszik a szokott mértékkel, sőt legtöbbször semmi mértékkel, hosszabb-rövidebb sorokba tördelt prózával, melyről azt hiszi, hogy vers.

—Z.

Wielands gesammelte Schriften, herausgegeben von der Deutschen Kommission der Kgl. preussischen Akademie der Wissenschaften. Berlin, 1909.

Végre Wieland munkái is kaphatók lesznek a tudomány minden mai igényének megfelelő kiadásban, a milyenek a XVIII. század nagy német írói közül Herder, Lessing, Goethe és Schiller már régebben örvendenek. Ha tekintetbe vesszük, hogy Wieland nemcsak mint költő, hanem mint æsthetikus és műfordító, mint politikus és kritikus is a XVIII. századnak legolvasottabb és legbefolyásosabb német írója volt, kinek rendkívüli hatását heves ellenzői talán még jobban bizonyíttják, mint lelkes tisztelői; ha tekintetbe vesszük különösen, hogy nincs író az utolsó két században, a ki Ausztriában oly nagy népszerűségnek örvendett volna, hisz utánzóinak és tanítványainak száma is ép osztrák földön meglepően nagy, jóval nagyobb, mint kint a »birodalomban«; ha végre tekintetbe vesszük, hogy hazánkban is századának kiváló írói közül ép Wieland volt a legismertebb és legbefolyásosabb, mire vonatkozólag elég csak Kazinczy fordításaira és levelezésére utalnunk: akkor rögtön világos, hogy egy tudományos Wieland-kiadás rég érzett szükség volt, melynek hiányát, az eddigi tökéletlen kiadásokkal szemben, a német és magyar irodalommal foglalkozó kutató régóta sajnosan érezte. De nemcsak eredeti művei igen fontosak: Wieland igen nagy hatást tett fordításaival is. Elég lesz e tekintetben Lucian-, Cicero- és Horatius-fordításaira utalnom, melyeket a szakférfiak és a művelt közönség még ma is nagyon becsülnek, de különösen Shakespea-rejét említenem, melyből a continens olvasói és költői először

ismerkedtek meg a nagy angol költővel és melyből, minden fogyatkozásai ellenére, rögtön fölismerték Shakespeare páratlan nagyságát.

A berlini Tudományos Akadémia kiadása Wieland összes irodalmi termékeit fogja magában foglalni, még pedig három osztályban: I. Eredeti munkák, II. Fordítások, III. Levelek. Ez igen örvendetes; de már kevésbbé örvendetes, hogy a kiadáshoz egyetlen betű bevezetés vagy jegyzet nem járul, még az egyes termékek keletkezése vagy megjelenése ideje sincsen sehol megjelölve. Ez az egész apparatus különálló füzetekben vagy kötetekben fog közzététetni, a mi nem mondható sem gyakorlati, sem kényelmes eljárásnak; de talán kárpótolja majd a kutatót a szerkesztésnek e fogyatkozásaért az apparatus gazdagsága és értékes volta. Tehát várjuk be, míg ezekből a magyarázó és indokoló kötetekből is kapunk valamit.

Mert eddig csak két kötet jelent meg. Az I. osztály első kötete tartalmazza a költőnek első fiatalkori kísérleteit és máris sokat tesz közé, a mit az eddigi aránylag legteljesebb Wieland-kiadásokban is hiába kerestünk; de hogy ezek a kezdetleges költemények, melyek itt először jelennek meg összegyűjtve, mely időből valók, hol jelentek meg vagy hol van kéziratuk, és szerzőjük mily körülmények közt, mily czélből és kikhez (mert legnagyobbbrészt személyekhez intézett ódák) írta, az a közönség számára egyelőre titok, melyet csak a kilátásba helyezett apparatus fog megoldani.

És megjelent a II. osztály első kötete, mely a Shakespeare-fordításnak rég óhajtott új kiadását megindítja. Ezen kötet tartalma: Pope előszava Shakespeare-kiadásához, *Szent-Iván-éji álmom*, *Leur király*, *A hogy' tetszik*, *Szeget szeggel* és *A vihar*. Ismeretes dolog, hogy már a kortársak, és persze még nagyobb mértékben a fiatalabb nemzedékek, erősen gáncsolták ezt a fordítást (melyből csak 22 darab készült el), mely, az első darab kivételével, egészen prózában van írva és 1761-től 1766-ig jelent meg Pope és Warburton szövege alapján (1747); de ismeretes az is, hogy nem kisebb emberek, mint Lessing és Goethe, a kik a nagy angol költőt az eredetiből kitünően ismerték, fogadták védelmökbe és hangsúlyozták nagy érdemét. Az a még ma is rendkívül elterjedt nézet, hogy Wieland nem fogta föl kellően Shakespeare nagyságát és ez okból hagyogatott ki részleteket drámáiból és módosíthatott az eredeti szövegen, ma már teljességgel tartha-

tatlan, mióta napfényre kerültek Wieland kéziratos füzetei 1754---1758-ból, melyeket tanítványai számára készített és melyek szintén meg fognak jelenni az új kiadásban. Ezek egyikében (*A stilus és költészet elmélete és története*) behatóan szól Wieland Shakespeareról — tehát Lessing első, hatalmas Shakespeare-nyilatkozata (1759) előtt! — még pedig oly finom ízléssel, oly alapos tudással és oly helyes fölfogással, hogy e fejtegetései, a XVIII. század közepén, Anglián kívül, valósággal bámulatba ejtenek. És mily melegséggel dicsőíti Shakespeare utólérhetetlen művészetét a szereplők jellemzésében, költői alkotó erejének nagyságát és eredetiségét, bámulatos képzeletét és mélységes lángelméjét megkapó természetességét és igazságát (melyet *Agathon* című regényében 1766 is magasztal)! És mennyi finomsággal védelmezi őt a francia classicismus hiveivel szemben, a kik a «szabályoknak» elhanyagolása miatt támadták; — «könnyű», mondja, «a kis szellemeknek a szabályokhoz alkalmazkodni», — Lessing, Herder és Goethe korszakos Shakespeare-cikkei előtt! Sajnos, e fejtegetései kéziratban maradtak és nem tehettek hatást korára, minélfogva az angol nagy drámaköltő helyes fölismerésének és méltánylásának halhatatlan érdeme nem a Wieland nevéhez, hanem nevezett kiváló kortársainak neveihez fűződik.

Telhet a Wieland Shakespeare-fordítása nem azért kifogásolható, mert mai mértékkel tényleg nagyon kifogásolható, mivel a fordító nem volt képes az eredetit teljesen fölfogni és páratlan értéke szerint méltányolni, hanem oly okokból, melyeket nem nehéz fölismerni és enyhítő körülményeknek elfogadni. Mindenekelőtt hangsúlyozandó, hogy előzője nem volt és hogy a rendelkezésére álló szöveg igen hibás és hiányos volt. Ha tudjuk, pedig mindenki tudja, a ki a Shakespeare-philológiában csak fölszinesen jártas is, hogy mennyi nehézséget és fejtörést okoz az angol író szövege annyi fáradhatatlan kutatás után még ma is: nem fogunk azon csodálkozni, hogy Wieland sokat félreértett és sokat (főleg a szójátékokat) nem tudott találóan visszaadni (a mi, mellesleg mondva, még ma sem sikerül mindig teljesen). Hozzájárul a kor általános ízlése és Wieland személyes ízlése. Shakespeare-t e kor sokszor találta durvának, piszkosnak, parasztosnak, trágárnak, Wielandnak meg, a korabeli, túlságosan finomult francia műveltség és ízlés növendékének, általában nem volt soha igazi érzéke a népies elemek iránt, melyek Shakespeareben, a ki valódi népköltő volt, oly nagy helyet foglalnak el. Azért állítja

pl., hogy a *Windsori víg nők* lefordíthatatlan, azért nem fordítja le a sok közbeszótt dalt, melyeknek sikerült átültetése különben sokszor még ma is elég nehéz föladat. Végre figyelembe veendő, hogy Wieland népszerűvé, kedves olvasmánynyá kívánta tenni bámúlt költőjét és ez okból mellőzendőnek hitte Shakespeare számos helyét, melyek erkölcsi vagy vallásos szempontból a kortársak érzését sérthették és a költő műveinek elterjedését vagy helyes méltánylását gátolták volna. A ki ma a fordítót ez eljárása miatt megtámadja, vagy, a mi elég gyakori, nagyképűen nevetségessé teszi, nem veszi figyelembe vagy nem tudja, hogy még ma is folyton jelennek meg angol nyelvterületen ily kiadások «in usum Delphini» és hasonlóan német fordítások «a család számára», melyek Shakespeareből az erkölcsi vagy vallásos szempontból többé-kevésbé kifogásolható részleteket egyszerűen mellőzik.

Wieland maga igen szerényen ítelt fordításáról. «Annyit végeztem e munkámmal», írja egy 1766 május 8-án kelt levelében, «a mennyit (főleg azon körülmények közt, melyekben akkor voltam és ma is vagyok és maradni fogok, a mig élek: barátok, tanácsadók, egy Aristarchus nélkül) tettem. Magam is elborzadok, ha visszatekintek és meggondolom, hogy én Shakespearet lefordítani merészeltem! Kevesen fogják a munkával járó akadályokat és fáradalmakat fölfogni és azt a rengeteg nehézséget, mely sokszor a kétségbeesésbe hajtott és nem egyszer átkozódásokra késztetett. Nagyon jól látom végzett munkámnak tökéletlenségeit; de tudom azt is, hogy igaz műveltségű és belátású bírák meg vannak velem elégedve». Az utókor persze, mely kellő történeti távoból vizsgálja az irodalom jelenségeit, kell hogy még jóval méltányosabban bírálja meg Wieland korszakos kezdeményezését, melyet csak Schlegel Ág. Vilmosnak már Lessing, Goethe, Schiller és első sorban természetesen Wieland előzményei után 1797-ben megindult remek, de szintén nem hibátlan vagy kifogástalan fordítása (van-e általában ilyen?!) volt képes túlhaladni.

Az új Wieland-kiadásra fölhívom a magyar irodalomtörténet munkásainak figyelmét is, a kik oly sokszor kénytelenek mint forrásokhoz Wieland munkáihoz nyúlni, de a Shakespearerel foglalkozókét is, mert a nagy angol mesternek első fordítói és magyarázói hazánkban szintén elsősorban a fiatal Wieland nagyszabású és merész kezdeményezéséből indultak ki.

Heinrich Gusztáv.

KÁLLAY BÉNI EMLÉKEZETE.*)

Kállay Béni emlékezetét fölelevenítenünk nem szükséges, mert él az közöttünk. Hiszen a mostani nemzetközi helyzet kiinduló pontja az ő jegyében, annak a két tartománynak a sorsa eldöntésében mozgott, melyet majd egy emberöltőig ő kormányzott, s a mire tudásának legjavát, szívét és lelkét áldozta. Idestova immár hatodik esztendeje, hogy földi porhüvelye a kerepesi-úti családi sírboltban, az ő bálványozott anyja mellett pihen. De tán csak most domborodik ki a maga valóságában ennek a nagy magyar embernek a képe, melynek egyes vonásiból a törhetetlen akaratot, az öntudatosan kitűzött célra való következetes törekvést, a sokoldalúságában és alaposságában csodálatos tudást, a páratlan szorgalmat s a kegyetlenségig menő kötelességérzetet önmaga iránt, látjuk az előtérben. Szinte sokallom a jelzőknek e halmazatával illetni őt, a ki az efféle «érzelgős kifakadásokat» — a mint mondani szokta, — néha felszálló csöndes humorával háritaná el magáról.

Nincs miért röstelkednem, ha nyíltan, nem az emlékezésnél szokásos szóláskép, megvallom, hogy ennek a nagy államférfiúnak, diplomatának, ennek a monarchia mindkét államában párját ritkító adminisztrátornak, a Balkán-történetírás színvonala előbbre vivőjének, a keleti politika e megszemélyesedett tárházának szerepét, működésének részletes hatását megrajzolni, méltatni én nem tudom. Emléke ellen vétenék, ha tarka papírvirágokból font koszorúval állnék elő itt az Akadémia körében, melynek munkás tagja volt, melyhez annyi kötelék fűzte, s melynek elnökségét annak idejében csak halmozott munkaköre miatt nem vállalhatta el.

*) Fölvasta szerző a M. T. Akadémia ez idejéi nagygyűlésén.

Erős visszatekintésre ha késztem szememet, látni vélem, sőt látom is azt a mély barázdát, melyet Kállay Béni szántott a tőle megmivelt földeken, de megszólalván, csak gyöngén száll ajakamról a szó. Mert ha a középkori festők előadási módját követném is, és tryptichon, vagy quadrip-tichon formájában egymás mellé illeszteném e sokszálú nagy egyéniség cselekedeteit, épen csak összetevékenységének az eredője: Kállay Béni maga, ez alkotásoknak legfontosabb tényezője maradna ki belőle.

Nemzetünk annyit ér, a mennyi a fejlődése folyamán kivált emberek erkölcsi és szellemi értékének a sommája. Mennél több erkölcsi és szellemi érték halmozódik föl az idők folyamatában, annál hatásosabban tölti be szerepét ez a nemzet. Egyik nagy tétele ennek a — nevezük így — nemzeti leltárnak a Kállay Béni személyiségéhez fűződő értékek összege. Erről óhajtok beszámolni nagy vonásokban, lehető tárgyilagossággal. S ha olykor tán melegebb a hang, nézzék el ezt a hibámat, mert hisz a krónikásnak is van szíve.

* * *

Kállay Béninek jó sorsa megadta mindazt, a miért a belső indulatai fölött elmélkedő Marcus Aurelius császár halát adott az isteneknek: becsületes nagyszüléket, becsületes szüléket, nővért és tanítót. Szándékosan idézem e kijelentést, mert Kállay Béni a régi római állameszmének hódolt elméleti tanulmányaiban s a rómaiakhoz tekintett föl gyakorlati működése folyamán, császársaik közül pedig ezt a Duna hullámai mellett elandalgó imperatort, mondhatni, pietással szerette. Hiszen atyja is a maga etikáját e szemlélődések alapján rendezte be s valósággal magyar stoikus számba ment, zsenge korában elhalt fiacskáját is e császár nevével illette.

A nemzetség, melyből Kállay Béni sarjadzott, az ősi foglalók közé tartozik. A Kraszna-Szamos partjain terülnek el a Balog vagy Bályok-Semjén nemzetség birtokai Ér-Semjénen kezdve északra Kér-Semjénig, Szabolcsban Kálló-Semjénig. Szinmagyar fajta, mely valószínűleg az Ákosokkal és Borsákkal fakadt egy tőből. A nemzetség története kis méretben a magyar középosztály általános történetének

a tükre. Harcolnak a birodalom minden hadjáratában, intézgetik a közügyeket, a győzelmekből kijut a részők nekik is, a szomorúság napjaiban együtt szenvednek nemzetökkel. Az ország legmagasabb kormányzati szervei közé ugyan nem jutottak föl a nemzetség tagjai, nagy hadvezérek nem váltak ki közülök, de talán szerencséjükre. Physiologiai jelenség az Árpád-korra visszamenő családaink történetében, hogy azok a nemzetségek és családok, melyek a nemzet fegfőbb szellemi, politikai és vezéri karában előljáró szerephez jutottak, meteorként föl-fölvillannak, de épen oly gyorsan levitézlenek. A Kállayak közül sohasem fogyott el a férfi. Szívósan ragaszkodtak az ősi földhöz, megőrizték multjuk hagyományait s habár olykor súlyos megpróbáltatások árán, de megeltek s megmaradtak.

Ennek a nemzetségnek egyik tagja, Kállay Antal fia, a mult század első fele magyar, tanult, becsületes közép-osztályának egy igen értékes tagja, Kállay Béninek az atyja: Kállay István.

Kállay Béni édes atyja classikus képzettségű, rendkívüli szorgalmú, külsőleg rideg, önmagával szemben hajthatatlan, alárendeltjeivel szemben szigorú, de méltányos, titokban jótévő, a népet becsülő, fölfelé loyalis, de szókimondó magyar úr volt. Hivatalt vállalt s harmincz évi szolgálata az akkori közigazgatási és pénzügyi szakok minden ágában érvényesült. Sohasem személyeskedett, mindig az ügyet nézte, az adózó népet, az özvegyeket és az árvákat védte. Nem engedett senkit közel magához, mert független akart lenni. A hevesmegyei túlzók zajongtak ellene, mikor alispánhelyettesnek választották, a kancelláriánál rebellisnek nevezgették. Ádázan üldözte az akkor divó ajándékozgató (sportula) rendszert. S a nyakas hajdúvárosiak, kiknek kir. biztosuk volt, áldották emlékét, mert hosszú ideig tartó, bonyolult kontribuczionális ügyeiket dülőre juttatta. Őt esztendeig volt máramarosi kamarai tanácsos és administrator, nagy állás akkoron, ezrek jó, vagy rossz sorsának intézője. S Méltóságos Nagy-Kállói Kállay István úr, Csanád megye főispáni helytartója, a máramarosi kamara igazgatója, ki soha senkitől semmit sem fogadott el ingyen, csak következetes maradt önmagához, midőn Ebeczki Blaskovich Amáliától 1839 december 22. Pesten született Béni fiához

keresztszülőkül Bernhardt Ferencz hentest és özv. Csuka Lőrincznét kérte föl.

Ilyen volt a Kállay Béni atyja. Szinte csábító feladatnak kínálkozik az átöröklés vonásait megállapítani a későbbi államférfiuban, az apjához hasonló jellemzőségeket kidomborítani s vezérlésre való képességét tőle leszármaztatni. De ha van is ebben valóságosság, Kállay Bényt, ki öt éves korában apúl árván maradt, az anyja nevelte s a lelki tulajdonságokat az anyja fejlesztette ki benne. Ez a gyöngye testalkatú, alacsony termetű, de vasakarátú, elveiben megalkuvást a ridegségig nem ismerő, a mellett nemes szívű és házias magyar nagyasszony adta meg neki az irányt, ő határozta el, hogy árva fiát egyéniségének megfelelően miként kell nevelni. Akár ösztöne vezette, akár külső körülményei, de tettel fölérő volt ez a, mondhatnók, «ad usum Delphini» kijelölt mód.

Abban az időben, midőn a szabadságharc után a hit elveszőben volt, a nemzet ereje megszibbadt, s rókák jártak a romok között, midőn pörök halmaza szinte létharczra készítette a magában álló özvegyet, egyetlen célja volt fiának jó nevelést biztosítani. Okos, olvasni és gondolkodni szerető nő volt, a közügyek s a nemzet sorsa haláláig foglalkoztatták. A szabadságharcot megelőző időben Pest-megye egy közgyűléséről sem maradt el. Leginkább a természettudományok érdekelték. Fiából képzett, de nem tudakos, hazafias, munkabíró, kötelességtudó, igaz embert akart nevelni. A célnak a megvalósítását egy kiváló tanítóra bízta.

Csik-Tusnádi Benedek Józsefnek hívták ezt a lelkiismeretes nevelőt, ki a gondjaira bízott növendék tehetségeinek fejlesztésében önczél látott. Nem volt nagy elme. Verseiben, beszélyeiben józan, azonban világoselméjű, logikus fő, a ki jól látott s figyelmeztetni tudott. Nyelvek, történelem, természettudományok és a testgyakorlatok minden ágában való alapos kiképzés, e mellett utazás a hazában gyalogszerrel, a látottak feljegyzése és kidolgozása, ebből állott Benedek nevelési rendszere, melyet következetesen hajtott végre minden részletében. A miben nem érezte magát erősnek, azokban a szakokban kiváló mestereket választott növendéke mellé.

Mindez azonban csak keret volt. Betölteni tartalommal a növendéknek kell az illet. S a gyermekifjú szívós kitarással, fokozódó érdeklődéssel megtanult mindent s földolgozta azt, a mit elsajátított.

Egy kis világot alkotott magának, melyet egyfelől elméleti ismereteiből, a családi körben hallottakból s utazási tapasztalataiból állított össze.

Testvéreit rajongóan szereti, de akaratos és különös gyermek. A 12 éves fiúnak már volt bizonyos fölfogása a haza dolgairól, igaz, hogy jobbára még csak a nevelője szemüvegén át látta a világot. Mély érzésű, de gondolkozó. Már gyermekkori naiv, magyar s német dolgozatain föltetszik, hogy az elűtő viszonyokat megészlelte, erre oktatta akkoron mestere. Pedig nem tartozott a koraérett gyermekek közé, csak idegenekkel szemben komoly és tartózkodó, családi és baráti körben kedélyes és mulatságos. Nem igen barátkozott, de a kit megszeretett, ahhoz ragaszkodott. Erős akaratnyilvánulások, bizonyos cinikus negédeskedés, de a mellett akarata ellen föl-fölbuggyanó mély érzése már e korban is jelentkeznek. A mellett azonban az önbírálatnak sem volt híjjával.

A matematikát különösen kedvelte s nagy fejszámoló hírében állt. Midőn tanulmányait befejezte, sokat foglalkozott a fölsőbb mathézissel. Munkálkodásáért anyjától megdicsértetvén, azt felelte, «hogy a matematikában talán minden problémát meg tudnék oldani, de egy új problémát sem volnék képes föltalálni.» Pedig ebbeli dolgozatai fölfogásukban eredetiek voltak. Egyhez érzett talentumot — a politikához. Hajtogatta ugyan, hogy utálja, de erre készült vaskövetkezetességgel.

Az egyetemen jogot, nemzetgazdasági történelmet, természettudományokat hallgatott, szabatosan szólva tanult. Kivette a részét a hazafias mozgalmakból ő is, aláírta az ifjúságnak a magyar nyelv tanítása iránt beterjesztett felségfolyamodványát. Abban az átmeneti időszakban, mikor már meglazult a bilincs, a rajongó ifjúság mohón akarta szolgálni a hazát, «csak nem tudta, hogy mivel.» Ő tudta. Oroszul tanult, azután neki feküdt a török nyelvnek, technikai gyakorlati tanulmányokat folytatott. Mindezt azért, hogy megalapozza ismereteinek a körét. Nem életrajzi

adatokat sorolok elő e tények fölsorolásával, csak jellemezni kívántam vele azt a sajátos, mondhatni önrendszert, a melyet magának megalkotott. Nem kapkodott, autodidakta sem volt, mert a legjobb kalauzokhoz fordult, megjelölven, hogy mit akar tőlük tanulni. Megértette jókor a szerb kérdés fontosságát s noha kortársai gúnyoros megjegyzésekkel kísérték a szerintök haszontalan kedvtelést, a lehető tökéletességgel elsajátítá e nyelvet, sőt mi több ennél: beléhatolt a szellemébe. Írt is e nyelven, néhány czikke az illető körökben föltűnést keltett. Épen ily alaposan elsajátította az új görög nyelvet is.

A budapesti magasabb társadalmi körökben ez a különös tudós ifjú csakhamar figyelmet keltett. Különösen megtetszett b. Eötvös Józsefnek ez a maga lábán járó, kezdő poltikus. Fejlődését éber figyelemmel kísérte, politikai tanulmányaiban pedig tapasztalataival segítette. Szerencséje volt Deák Ferencz igéit is hallgatni, kinek elvei közül egyet mindig szem előtt tartott: «Hátra lépni soha egy lépést sem szabad, hátralépés csak akkor engedhető meg, ha tudjuk, hogy a körülmények által vissza nem löketünk.»

Fejlődésére nézve nagy hatással volt az a triász, melyet gyermekkori s holtáiglan barátjával ifj. Szögyény-Marich Lászlóval s a nagytudományú és fenkölt lelkű Beöthy Ákos-al alkotott. Mindhárman komolyan törekedtek a parlamenti pályára, alapos eszmecseréket folytattak a közügyekről. Ideális szövetség volt ez, céljuk az volt — a mint Beöthy Ákos írja 1868 február 18-iki levélben — «hogy a mennyire erre véges elme és igyekezetünk elegendő, az egyéni tökély lehető netovábbjára törekedve, nemtelen ösztöneinket kiküszöbölve, egymást buzdítva, istápolva, szigoruan bírálva, a magunk lábán és nem mások kegyéből haladva, elérjük azt, hogy ne úgy érezzünk, gondolkozzunk, cselekedjünk, mint az emberek nagyobb része, hogy emelt fővel járunk oly helyzetekben, midőn mások talán a földre tekintenek, hogy környezetünket, ha lehet jobbá, ha lehet boldogabbá tegyük, hogy minden vesztett csata után harczképesebbek legyünk, mint valaha és ha győztünk, a győzelem teljes és sikeres legyen, hogy együtt végre «per aspera ad astra.»

Ily komolyan fogták föl a törekvést mindhárman. Kállay tanulási rendszere, iránya oly individuális volt, hogy

e lelki kötelékben is megtartotta önállóságát. Az akkor folyamatban lévő nagy közjogi harcz érdekelte ugyan, de nem elégitette ki vágyait. Huszonhat éves korában föllépett Szt.-Endrén képviselőjelöltnek — s párját ritkító heves küzdelem után megbukott.

Lélektanilag e bukásnak csak az a hatása volt rá, hogy még komolyabban tanult s most már a saját tapasztalatán is okulva, még alaposabban készült a politikai pályára. Társadalmilag e választásból azt nyerte, hogy a szerb elemekkel egyenes érintkezésbe jutott s ebbeli tanulmányait is kiszélesítette. Irodalmi munkásságának első nagyobb terméke Mill Stuart szabadságról írt művének terjedelmes, önálló bevezetéssel ellátott fordítása.

Millnek világos okfejtése, áttetsző előadása annyira megragadta Kállayt, hogy a munkát nemcsak lefordította, hanem alaposan gondolkozott is fölötte. Nemcsak behatolt Mill elméletébe, de neki magának is támadtak, és pedig Milltől eltérő nézetei. Úgy tetszik nekünk, hogy noha Millnek szabadság-fogalmi elemzése is lekötötték Kállay figyelmét, de főleg a gyakorlati politikai vonatkozások érdekelték különösebben. Hogy csak néhány tételt említsünk, ezek a főbbek :

«A hasznosságot tekintem minden ethikai kérdés megoldásánál főalapelvül, de az oly legtágabb értelemben vett hasznosságot, mely az embernek, mint haladásra képes lénynek állandó érdekein alapszik.»

«Az igazság többet nyer az olyannak tévedései által, ki kellő tanulmánynyal és előkészülettel bírva, képes önállóan is gondolkozni, mint azoknak valós nézetei által, kik e nézetekhez csak azért ragaszkodnak, mert nem mernek, vagy nem akarnak felettük okoskodni.»

«Az emberiség tévedéseinek jó része azon szerencsétlen hajlamából származik, melynél fogva oly tárgyról, mely már nem kétséges, többé nem is akar gondolkozni. Valóban igen találóan ecsetelte egy jelenkori író a már megállapított nézetek mély szendergését.»

«Az erélyesség is vezethető rossz irányban, de az erélyes természet mindig több jóra képes, mint a közömbös és szenvedélytelen. Azoknak művelt érzülete válhatik legerősebbé, a kik a

természettől legtöbb érzéssel vannak felruházva. Ugyanazon erős fogékonyság, melytől az egyéni indokok kölcsönöznek életerőt és erélyt, szolgál az erény szenvedélyes szeretetének s a legszigorúbb önuralomnak is forrásául.»

«Azon emberről mondjuk, hogy jelleme van, ki saját vágyakkal és indokokkal bír, melyek t. i. öntermészetének kifejezései úgy, a mint az művelődése folyamán fejlődött és módosult. Ellenben, ki vágyait és indokait nem nevezheti sajátjának, az épúgy nem bír jellemmel, mint bármely gőzgép; ha pedig a mellett, hogy saját indokokkal bír, ez indokok még erősek is és erős akarat kormányzata alatt állanak, úgy jelleme is erélyes.»

«A hol mindent a bureaucratia végez, ott semmitem létesülhet, a mit a bureaucratia valóban ellenez. Az ily országok alkotmánya nem egyéb, mint a nemzet tapasztalásának és gyakorlati ügyességének szerves összpontosítása egy fegyelmezett testületben, melynek feladata: a nemzet többi részét kormányozni, s minél tökéletesebb e szervezet magában véve, minél nagyobb képességgel bír a különböző osztályok legkitünőbb tehetségeit magához édesgetni és ügyének megnyerni, annál tökéletesebb valamennyinek szolgáltsága, még magának a bureaucratianak tagjait sem véve ki. Mert a kormányzók époly rabszolgái saját rendszerüknek és fegyelmüknek, mint a mily rabszolgáik nekik a kormányzottak.»

«A hivatalnokok testülete nem menekülhet a gépies gyakorlat folytonosan csábító békóitól s ha olykor mégis fölhagy ezen malomszerű haladással, kétségkívül csak oly valamely alig ismert eszme felé fog fordulni, mely a testület egyik vagy másik vezértagjának képzetét megragadta.»

Teljesen meddő dolog volna, Kállay azonkori elméleti tanulmányainak színvonalát alkalmazni későbbi működésére. Épen Millnek a tapasztalásból meritett meggyőződései érlelték meg benne azt a felfogást, a melyet később a gyakorlatban is érvényre juttatott, hogy az elmélet az emberi működés terén a körülményekhez képest módosul. Mindazonáltal mérvadó szakember elismerte, hogy Kállaynak a munkához írt bevezetése oly tanulmány, a melyet a Millcommentárok között figyelembe kell venni. Természetes, hogy e munkálat eredményeit mindig az illető kor színvonalára szempontjából kell megbírálni. Nagyon megérzik

Kállay gondolatmenetén Buckle hatása. Vannak egyes történeti reflexiói, a melyek önálló gondolkozás eredményei. Ilyen az a megjegyzése, hogy a magyarországi szláv népek és a magyar hódító törzs összesimulásából keletkezett az a közigazgatási szerkezet, mely azután a mi sajátos önkormányzatunkká fejlődött. Sok tekintetben — s mi természetesebb ennél — báró Eötvös József hatása alatt áll. Egyes kérdések felett, mint a társadalomalakulás módjának és feltételeinek kutatása, még elsuhan, de az a jellemző, hogy midőn később a társadalomtörténeti kutatások oly nagy lendületet vettek, az eredményeket éber figyelemmel kísérte. Valóságos önjellemzés és korfestés számba megy Kállaynak következő megjegyzése:

«A gondolatszabadság okvetlenül feltételezi azt, a mit én gondolatbátorságnak szeretnék nevezni, s a mi már nem a mások, hanem saját véleményeinkre vonatkozik. Nem elég az idegen, sőt ellenkező nézetek eltűrése és nyugodt meghallgatása, szükséges még, hogy saját véleményeink felett is folytonos ellenőrzést gyakoroljunk s hogy bírjunk elég erkölcsi erővel megbírálni, és pedig a lehető legszigorubban, még azt is, a mi bármilyen módon, ha mindjárt az ész megdönthetetlennek látszó okoskodása folytán is, benső meggyőződésünkbe vált. Csak ha erre képesek vagyunk, ha ezen, igen gyakran fájdalmas műtétet elfogulatlanul és nyugodtan tudjuk véghez vinni, tehetünk szert azon szellemi teljes önállóságra, mely a szabad egyéniséget leginkább jellemzi.»

«Nem tudom, csalódom-e, de nekem úgy tetszik, hogy hazánkban a gondolatbátorság még nem fejlődött oda, hova az egyéni szabadság érdekében jutnia kellene. Nálunk úgy látszik, az emberek még sokkal részrehajlóbbak saját véleményeik iránt, hogysen azok valódisága felett kételkedni bátorkodnának, vagy hogy éppen azok gyenge oldalait belátni és bírálni merészelnék. Eléggé bizonyítja ezt azon kicsinylés, melylyel különbség nélkül mindenkire tekinteni szokás, a ki nézeteit megváltoztatta, ha mindjárt hosszas benső küzdelem, s az ellenokok helyességének belátása folytán történt is az ily apostasia; és nem gondolják meg, hogy azon ember, ki ily módon változtatja meggyőződését, ritka erkölcsi erőt és szellemi fennsőbbiséget tanúsít, mert nem kis dolog lemondani oly meggyőződésről, mely az idő folyamata alatt már mintegy második természetévé vált; és valóban erős

szellemi tevékenység is szükséges ily önbírálathoz és az ellentétes okok helyességének fölismeréséhez. Hogy aztán a gondolatbátorság hiánya a gondolatszabadság korlátozására, türelmetlenségére és a tekintélyek vakon követésére vezet, az a dolog természetéből következik.»

Kissé bővebben méltattuk e munkát, de Kállay egyéniségéhez és felfogásához sok tekintetben kulcsként szolgál ez.

1867-ben sorsa fordulásához ért. Elméleti tanulmányaival kész, akarata erős, tudása alapos, de ő még — «semmi». Azonban van egy barátja, mentora: gróf Andrássy Gyula, ki évek során át figyelemmel, érdeklődéssel és rokonszenvvel kísérte Kállay «különleges» tanulmányait és irányát. A magyar miniszterelnöki székbe kerülvén, a magyar jogos érdekek képviseltetését össze akarta egyeztetni az addigi ellentétes külpolitikai vezetéssel s a belgrádi főconsulságot és diplomáciai ügynökséget tekintette azon állomásnak, a hova nemcsak diplomata, hanem az országot és nyelvet ismerő, politikailag gondolkozó fő kell. S az arra való embert Kállay Béniben ismerte föl. Nincs miért külön hangsúlyoznom gróf Andrássy Gyulának szerepét Kállay élete alakulásában. Letette ő maga a hála koszorúját abban a beszédben, a melyet itt e helyen e nagy államférfiú fölött mondott, a kit Cavourral együtt a legfényesebb politikai lángelmének tartott. E beszédben beleöntötte a szívét, ezt megtoldani, commentálni fölösleges.

Kállay Béni, mielőtt elfogadta ez állást, habozott és nagy lelki küzdelmet vívott magával. Nem utasíthatta vissza, mert hisz arra törekedett, hogy hasson és megmutassa tanulmányai eredményének alkalmazását azon a helyen, a melyre illett. De fájt a lelke elválni barátaitól, elhagyni megszokott körét, letenni parlamenti ambíciójáról. Végre azonban tülesett lelke belső lázán s vállalta a megbízást.

Eddig csak a sudárzó fát s a rügyezést vázoltuk. Mert Kállaynak voltakép főconsulságával kezdődik a közpályája.

Valósággal eseményszámba ment, midőn Ő Felsége Kállayt belgrádi főconsulnak és diplomatiai ügynöknek nevezte ki (1868. jan. 27.). Kivételes dolog volt ez a Ballplatz tradíciói között, midőn gróf Beust azzal indokolja kineveztetését, «hogy Kállay komoly tanulmányokat folytatott és irodalmi működést fejtett ki s ha eddig nem szolgált is, mindamellet gróf Andrassy nézete, — ki reményét fejezte ki, hogy a belgrádi állomáson minden várakozásnak meg fog felelni — megérdemli, hogy tekintetbe vétessék».

Gróf Andrassy emberismeretének bizonyossága, hogy a monarchia külképviseletébe — minthogy Belgrád diplomatiai jellegű állomásnak tekintendő — ajánlani mert egy «nem szabályszerű minősítésű» egyént, befolyását pedig föl-tüntetni, hogy a külügyminiszter egyenesen az ő ajánlatára hivatkozva terjesztette föl jelöljét.

A monarchia keleti képviselete nem szükölködött jeles tehetségekben. A keleti akadémia kitünő képzettségű növendékei becsülettel megállották helyüket a régibb időkben is. Neveztek ugyan ki azelőtt is olykor egy-egy katonatisztet is a consuli karba, de a Kállayéhoz hasonló kinevezés, — hivatalos nyelven «Einschub» — nem történt.

Régi consulainkra ónsúlylyal nehezettek a szabályok, béklyóba szorítá őket a sablonok tömege.

A miniszteriumban nem szerették azokat, a kik röpülni, hatni óhajtottak volna, de igaz az is, hogy nem tudnak vala, ha megpróbálják is. Politikai iskolázottságuk nem volt; mire megvénültek s megismerték a világot, elfogta őket a morbis consularis: a hazavágyódásnak s az idegenben való örökös vándorlás folyamán támadt undornak a vegyülete.

S most egy 29 éves ember egyszerre közibük és pedig fölējük kerül főconsulnak. Képzeltető, miként nyilatkoztak az irodákban. Azt, hogy erre a pályára rátermett, hogy e pályára öntudatosan és alaposan készült, Andrassyn s barátain kívül nagyon kevesen tudták. Nem is sejtették, hogy az új főconsul ugyancsak ismerte már annak az országnak a viszonyait, a történetét, beszélt és írt a nyelvén, s volt ezenfölül még benne olyasvalami, a mit nem lehet megtanulni: politikai érzék. De megvolt a kellő önbizalma is.

Midőn 1868 április 20-án Obrenovics Mihály herceg-

nél, Szerbia nagyreményű fejedelménél, mint újonnan ki-nevezett consul bemutatkozott. a herceg — a mint az már ily alkalomnál szokás — örült az új választásnak; az audientia után Kállay sikerének teljes reményében kijelentette: «Azt hiszem, hogy elmenetelemkor még inkább fog-nak dicsérni».

Ez a tehetséges, kifejezéseiben eredeti és plasztikus, nem is annyira ravasz, mint ravasznak látszani akaró, politikai fölfogásában majd az idegességig túlzó, majd meg lethargikus nyugalma szerb társadalom vágyaival, fölfogásaival nem volt ujság előtte. Tudta nagyon jól, hogy rendszeren a görbe utat tartják az egyenesnek, hogy bizalmatlanok, éles szemmel veszik észre s csúfondáros nyelvvel illetik az idegenek gyöngéit. De tudta azt is, hogy a kiről megérik, hogy ismeri őket s belé lát a lelkükbe, az előtt megnyilatkoznak a magok ősi egyszerűségében. Ebből a tudatából fejlődött ki az ő keleti lélektani vezérelve, hogy mindenkit meg kell hallgatni, de adni csak arra lehet, a mit az ember maga jónak tart.

Ehhez járult — a mint mondani szokás — az a bizonyos hatodik ösztön, a mely a fejlődés tüneteiből a jövőre tud következtetni. Így képződött benne az a politikai éleslátás, a mely a kelet világában lefolyt és lefolyandó tüneteekre nézve mintegy «látóvá» avatta őt. Kállay Béni mindamelllett, hogy a részletek alapos ismeretére fektette a súlyt, tanulmányai folyamában arra törekedett, hogy a részletek kritikai megrostálása után kidomborítsa a nagy, általános szempontokat. Ez a harmonia már akkor jellemzi őt; később az alkotó államférfiúnál s történetírónál a maga teljességében állott elő. Midőn a hegy magaslatára jutott és onnan áttekintése nyílt a messze szemhatáron, bátran elmondhatta magáról, hogy nem vezetők vonszolták őt fel, hanem ő maga küzdött meg az út fáradalmaival. Ez a kemény tanulás utján elsajátított nagy tudás biztos garantiája volt a sikernek. Ekként érthető, hogy Kállay Béni, mint belgrádi főconsul, ezen, monarchiánkra nézve oly fontos ország történetének nemcsak szemlélője, politikánknek erélyes, de jóakarató képviselője, a belgrádi társadalomnak nemcsak egyik európai vezéralakja, de egyúttal összes viszonyainak alapos ismerője és megítélője lett. Működése folyamán a sajátos szerb

viszonyok bírálatában sohasem alkalmazott főnhéjazó módon nyugati mértéket: mindig a nép jelleméből és történetének, valamint társadalmi szerkezetének alapjából igyekezett azokat reconstruálni. Tudta, hogy Szerbia Magyarországnak és a monarchiának legközvetlenebb szomszédjaként állott, de e földrajzi szoros kapcsolatból eredő kérdéseket nem elszigetelten bírálta, hanem Szerbiában a balkáni problémának azt a mediumát látta, mely minket érdekel első sorban.

Idegzüllesztő, verejtékes munkát végzett, míg tapasztalatokhoz jutott. A kezdő főconsul, alig hogy bemutatkozott Obrenovics Mihálynál, ennél az érdekes, becsületes lelkű, melancholiára hajló embernél, alig, hogy megnyerte rokonszenvét, még két hónap sem telik belé (jun. 10.), a herceget bérgyilkosok lesből megölik, s mint a vadállatok, nem érik be halálával, hanem össze-vissza marczangolják az arcját. A főconsul majdnem szemtanuja e jelenetnek, az elsők közt látja a tetemet s vinni segíti a koporsót, a temetés alkalmával. Szemtanuja a gyilkosok tömeges kivégeztetésének, előtte játszódnak le azok a cselszövények, melyek a törvényes örökös, a 14 éves Obrenovics Milán trónrajutását akarták mindenkép megakadályozni. A gyilkosok, a hóhérok s a börtönörök alltak az előtérben, széthúzó, konkolyt hintő államférfiak a háttérben.

De nem akarjuk Szerbia azonkori viszonyait tárgyalni. Csak utalunk rá, hogy Kállay mindjárt nagy actiók megfigyelésével kezdte pályáját.

Valóságos kortörténeti kinematographot kellene ideállítanom, hogy bemutassam Szerbiának mindazon személyiségeit s a kormányzat azon vonatkozásait, a kikkel Kállay érintkezett s a melyekben része volt. Szólnom kellene az Obrenovics Milán kiskorúsága alatt kormányzó régensség két főemberéről: az őseredeti, erélyes, de primitív vonásokban bővelkedő Blaznaváczról, jellemeznem kellene Riszticset, s ki kellene terjeszkednem az orosz befolyás szövevényeire, melyekkel Kállaynak küzöldnie kellett. Részleteznem kellene azt a megeröltető munkásságot, melyet Miletics és az omladina izgatásaival, a határörvidéknek bekebelezését megelőző s az azt követő évben támadt zavaros helyzetben, s a horvát kiegyezés ügyében kifejtett. De mindez meg van írva az ő történeti forrásszámba menő, cikornyamentes

jelentéseiben; földolgozásuknak feladata majdan a történet-íróra vár.

A «hivatásos» consul talán a könnyebb végét fogta volna a dolognak, beérte volna a tények közlésével. Kállay azonban, akár csak a vegyész, vizsgálta ezt a féllábbal még a kelet világnézetében álló társadalmat, megismerni iparkodott az egyes elemeket. S ez a munkásság annál nehezebb volt, mert a régi patriarchalis rendszer szünőben, a maga teljességében tiszta agrárius nép életmódja átalakulófélben s ezek mellett egy akkor még nem nyugdíjképes, csak félig művelt, az általában elfogadott morál nézete szerint nem mindig igazmondó hivatalnoki kaszt kezdett elhatalmasodni. Folytonos nézetváltozások, összeesküvésektől való félelem jellemezték a helyzetet.

Nem érte be azzal, hogy Belgrádból tekintse a szerb viszonyokat, hanem az izgalmak lecsendesülése után (1868 szeptember 14-től szeptember 27-ig) beutazta Bulgária érdemes ismertetője, Kanitz társaságában Szerbia keleti részeit.

Egy évvel utóbb ugyancsak ily módon Szerbiának nyugoti részeit utazta be. Ez útjai fejlesztették ki benne a közvetlen vonatkozások iránt való érzéket, melylyel az illető nép lelki világához férközött.

Épen oly méltóan képviselte azonban a monarchiát, mint hivatalnok.

Úrként viselkedett, — hiszen másként nem tudott viselkedni, — az alája rendelt hivatalnokokkal s külföldi hivatal társaival, de a szerb társasággal szemben is. A hivatalos formásokat csakhamar elsajátította, s rövid idő múlva ebben is irányt adott hivatalnokainak. Sikerült megértetni velök, hogy miként kelljen politikailag viselkedniök. Szorgalmával munkára serkentette őket, tapintatával megoktatta, hogy az idegen elemeket aggregálni, megnyerni kell. Jellemző, hogy ez a németekből, csehекből, horvátokból álló belgrádi consuli gárda haláláig fanatikusan ragaszkodott főnökéhez.

Ebbeli működése folyamán alkalmá nyílt megízlelni a népszerűség gyümölcsét, de egyúttal tapasztalni az ellen-szenvnek is különféle nyilvánulását — egészen a macskazenéig. Nem örült a népszerűségnek, de nem félt a népszerűtlenségtől sem. Míg a Karagyorgyevics-pör véget nem

ért, a szerb régensség a legnyájasabban viselkedett vele szemben s honorálta abbeli kijelentését, hogy «mi egy önálló, minden külső befolyástól mentes, független szerb kormányt óhajtunk»; tették ezt Karagyorgyevics Sándor herceg elítéltetésének reményében. Noha még azt is fájlalták a régensek, s nem igen akarták megérteni, hogy a magyar bíróságok Karagyorgyevics Sándort miért tekintik politikai menekültnek, mégis remélték, hogy a legfőbb magyar bírósági fórum végérvényesen el fogja majd itélni. De midőn Karagyorgyevics váratlan fölmentése bekövetkezett, vége szakadt a monarchia iránt mutatott nagy bizalomnak. Hiába vitte ki Kállay nagy munkával a capitulációk megszüntetését, a szerb politika már csak a Karagyorgyevicsektől való alapos félelmében is az «orosz vasat» tette a tűzébe. Risztics, a ki különben sem jó szemmel nézte Kállay népszerűségét a szerb családoknál, mert folyton árulástól félt s még azon is fennakadt, hogy Kállay olykor pörge kalapot viselt, — újból felvette a magyarországi szerb omladinával tartott összeköttetés meglazult fonalát s az ifjú Milán fejedelmet elküldte Krimiába. (1871.)

Azonközben Kállayt folyton hazahívták barátai. A parlamenti pályára készült, oda vágyott mindig a nagy viták harczerére, észszel, erővel dönteni.

Sokat epekedett magában, hogy míg barátai a parlamentben működnek, neki ebben a hiszterikus légkörben kell marakodnia. Érthető, hogy olykor torkig volt e szávamenti apró ügyekkel, mikor még meg sem várták a másik napot, hanem már délután letagadták azt, a mit délelőtt ígértek. Vágyott Athénbe, sőt vállalta volna Japánt is. Azonban épen Belgrádban oly gyorsan kivívott tekintélye volt az oka, hogy pártfogó barátja, gróf Andrássy Gyula, már mint külügyminiszter, megmarasztalta állomásán.

Némileg megváltozott a helyzet Milán herceg nagykorúsítása után (1872 augusztus 22.), noha ekkor vagy hat-ezeren jöttek a túlpartról szerbek mindenféle ürügy alatt «behódolni» a hercegnek, Kállay kemény föllépését csak dicséri, hogy Miletics Szvetozár ezért interpellációt intézett ellene a magyar képviselőházban (október 4.). Pedig ha volt Kállayban bizonyos előszeretet valaki iránt: Obrenovics Milánt igazán szerette. Az okos, Párisban nevedett élénk

gyermek Belgrádba jötte után azonnal megnyerte rokon-szenvét. Ez az ifjú csakhamar átlátott a gyámkodó régen-seken. Telve életörömmel Belgrádba jön Párisból s legelső benyomása, hogy tettetnie kell magát, színlelni, csakhogy megmaradhasson. Páratlan emberismeretével, éles eszével csakhamar kifogott rajtuk s a gyermek imponált a vén cselszövőknek. Kállayt nagyon megszerette, vele szemben őszinte volt, mert érezte, hogy jóakarója. S a 19 éves her-czeg alig egy évvel azután, hogy a kormány gyeplőjét kezébe vette, (1873 augusztus 4.) ezt mondja Kállaynak:

«Mint gyermek jött ide, de ha ismerte volna a viszonyokat, nem is jött volna, mert minden trónnak legalább egy erős pártra kell támaszkodnia, ilyen azonban Szerbiában nincs. Mihály herczeg igyekezett mindenkit kibékíteni és senkit sem nyert meg. Dinastikus párt Szerbiában nincs, nem azok az úgynevezett liberálisok, sem az öregek, sem Garasanin, a kik csak személyes érdekeiket követik. A pártok egyesítését, egy erős dinastikus párt alakítását talán nagy tettekkel elérhetné a fejedelem, ha mint nemzeti fejedelem áll a mozgalom élére, ennek azonban két nagyhatalom állja útját, tehát nagy kérdés, vajon Bosznia birtoka nem volna-e inkább szerencsétlenség Szerbiára. A nagyhatalmakkal jó barátságban akar lenni. A mig ő uralkodni fog, loyális lesz a monarchia iránt.»

S ez a szerb Petronius, ez a Párisból Belgrádba ültetett rácz Epikur, a ki mikor azzal fenyegették, hogy Szerbiában köztársaság lesz, azt felelte, hogy ő nem bánja, ha kiáljtják, csak azután őt küldjék Párisba követnek (1874 augusztus), haláláig úgy gondolkozott s állta szavát olykor megrázóan tragikus, majd groteszk fordulatokban gazdag élet folyamán.

Kállay megkönnyezte halálát, s élte minden szakában jó barátként helytállott érte, mert ő ismerte legjobban.

Ily körülmények között Kállay, ki időközben méltó élettársat választott magának (1873 április 2.), apránként annyira eltelt a szerb állapotokkal, hogy hazavágyódását gróf Andrassy Gyula is megértette. A magyar politikai viszonyokban beállott fordulat közelről érdekelte őt, régi szándéka ekkor elhatározássá vált.

Sennyey Pál politikai pártjához csatlakozott. Régi ba-

ratai, ízlése s a szabadabb parlamenti érvényesülés lehetősége, a mit az ellenzék inkább nyújt, oda vonzották, gróf Andrassy ezt az elhatározását nem ellenezte, sőt midőn állásáról lemondását (1875 május 4.) benyújtotta, ezt abban a formában fogadta el, hogy disponibilitásba helyezte, vagyis a pályájára való újra visszatérhetést biztosította. Mint fentkölt gondolkozású, tapasztalt ember szívesen látta, hogy a parlamentben helyet foglal oly erő, a ki a kelet viszonyait ismeri, az ő politikáját érti; az a körülmény pedig, hogy nem a kormány pártján foglal helyet, már csak azért sem bántotta, mert gróf Andrassy báró Sennyeynek csak ellenfele volt, de nem ellensége.

A saját akaratából, önerejéből vált meg Kállay ezen első pályájától. S ha most mérlegeljük, hogy mit ért s mily súlya volt ezen a téren, épen nem túlozunk, ha az azon korbéli keleti diplomaták között a legelőkelőbb helyek egyikét az ő részére foglaljuk le. Hogy fényesen megfelelt a hozzáfűzött várakozásoknak, hogy kitüntették, hogy a főconsulása körébe tartozó alattvalók, magyarok és osztrákok egyaránt, a szó szoros értelmében megbecsülték s távoztakor megsiratták, az csak életrajzi vonás; a főeredmény, hogy Belgrádban a szomszéd nagyhatalom értelmi és erkölcsi fölényét azért érezték, mert Kállay képviselte azt.

* * *

A diplomatából tehát országgyűlési képviselő lett, s ezzel régi ábrándja teljesült. Egyik vezérszónoka a Sennyey-pártnak, e nem nagy számú, de fényes tehetségekben bővelkedő csoportnak. Kicsiny lévén az ellenzék, egyes szónokaik a viták folyamán annál inkább érvényesültek, minthogy a kormánypárt szónokai nem éltek oly bőven a felszólalás jogával. Kállay gyakran fölszólt s az országgyűlési tárgyalások folyamán élénk részt vett a költségvetési vitában, a közigazgatási és tanügyi, valamint közgazdasági és pénzügyi téren felmerülő egyes kérdések tárgyalásában.

Beszédeire mindig lelkiismeretesen elkészült, a meny nyiben a szóban forgó tárgyat összes vonatkozásaiban tanulmányozta. Előadása logikus, a részletek és általánosítás kellő arányban állanak egymáshoz. Beszédei folyamatosak, kerüli a phrasist, óvakodik minden lelkesítő zománcztól.

Érezte, hogy a színezés és a hallgatóságnak magával ragadása nincs hatalmában, ezért inkább fölvilágosítólag akart hatni. Néha föl villan benne a humor, kivált ha túlzásokkal áll szemben. Közbeszólások nem zavarják, hidegvérrel vág vissza. Érveit nem alkalmazza élesen, de csoportosításaiban oly meggyőzően, hogy mindig komoly gondolkozásra készítet. Nem kenyerere a minden áron való ellenzékieskedés, inkább úgy fogja föl az oppositio szerepét, hogy annak ügyelni, bírálni kell a kormány cselekedeteit, de a javítás munkájában is részt kell vennie annyiban, a mennyiben a kormány javaslatait, alkotásait a lehetőség szerint a maga eszméivel megtölteni törekszik.

Történelmi ismereteinek, tapasztalatainak nagy hasznát veszi. Felszólal a bürokratia nehézkessége ellen, a közigazgatási reform kérdésében szépen fejtegeti a megye-rendszer szerepét. Elve: a helyi érdekű autonomia kinevezési rendszerrel. Szabad fejlődést kell engedni az individualitásnak, de az állami fenség érdekének kellő összeegyeztetésével, hogy ez ne veszítse el magyar jellegét. Nagy szerencsétlenségnek tartja, hogy szeretünk idegen formáknak, melyek csak másutt bírnak jelentőséggel, az átplántálásához ragaszkodni a nélkül, hogy azokat komolyan igyekezzenek egyszerűsmind megfelelő összhangba hozni a mi nemzeti sajátosságainkkal.

Fölszólalásaiban ugyan szem előtt tartotta pártjának irányát, de alapjában véve mindig az ő egyéni nézete, az ő saját gondolkozásának eredménye tetszik föl, még ezen belpolitikai tárgyú beszédeiből is.

Noha sorsa egyéni izlésének jobban megfelelő úgynevezett conservatív egyéniségekkel hozta politikai kapcsolatba, s bár frondeur mindenkor átalott volna lenni, nem volt a szó megfelelő értelmében pártember. Vállalta a képviselőiséget, vállalta a párt orgánumának: a *Kelet Népe*nek vezetését, tehát teljesítette kötelességét, de a maga egyénisége s nézetei föntartásával. Az ő conservatismusa abban állott, hogy a szó szoros értelmében veendő fokozatos s nem eruptív fejlődést tartotta egyedül egészségesnek. E nézeteit gyakran pártja vezéreitől eltérőleg, különösen a külügyi politika terén érvényesítette, s a mit hangsúlyoznunk illik, gróf Andrássy Gyulával fentartotta viszonyát.

Keleti politikáját vállalta, nem elméletből, nem devotióból, hanem mert szükségesnek tartotta. Magyar parlamenti szereplésének ezért kimagasló része 1877 június 26-án mondott beszéde. Az ország közvéleménye lelkesen nyilatkozott a török birodalom föntartása mellett, a közügyek iránti apathiát és indifferentismust nagy tűz váltotta föl. Az orosz birodalom terjeszkedésétől való félelem, s az a körülmény, hogy a gyöngye Törökország szomszédsága előnyösebb, volt e rokonszenvnek az igazi alapja. A magyar parlament, mondhatni túlnyomó többségében, szinte türelmetlenül fogta a töröknek pártját.

Abban a villamos török rokonszenvvvel telített házban fölszólal, szenttelen hanggal, de bátran, s miután kifejtette a pánszlávizmus és pánrusszizmus lényegét, hidegen constatálja, hogy az a kétségtelen rokonszenv «nem elegendő egy nagyobb szabású határozott politika megállapítására». Türelmetlenkedtek mindenfelé, éles megjegyzések hallatszottak. Egy öblös hang fölkiálta: Halljuk a muszkát! . . . De folytatta: «Nem állítom legtávolabbról sem, hogy a török faj maga bizonyos körülmények közt nem lenne képes a művelődésre és haladásra», de nem akarja «önmagát ámitani vagy talán épen másokat, hogy Törökország, mint állam a hanyatlás útján halad, még pedig föltartóztathatlanul». Világos okfejtéssel nyilvánítja meggyőződését, hogy a török alkotmányosságról nincs nagy nézete, győzhetnek a kitünő török csapatok, mindez azonban nem tartóztatja föl a hanyatlást — s zúgástól kísérvé erős jelzővel még megtoldja — a nagymérvű benső rothadást. Nem óhajtja a török birodalom fölbomlását siettetni, mégsem tekinti dogmának integritását minden eshetőségre nézve.

A beszédet végighallgatták, akadtak bizonyára olyanok is, a kik igazat adtak neki, de rokonszenvet nem keltett vele még pártfeleinél sem. Pedig neki lett igaza, jobban látott, hűvösebben ítélt.

Hiába hangzik el a legokosabb beszéd ily egyetemes nemzeti nyilvánulással szemben, minő a turkophilismus volt. Minden ettől eltérő, bármennyire indokolt fölszólalás turkophobia számba ment. Kállaynak e nézetei nemcsak hivatalos pályája alkalmával, nemcsak a gróf Andrássy Gyulával való solidaritás nyomán fakadtak, hanem már

1875 óta ezeket hangoztatta a sajtóban, erre az eredményre jutott Belgrádban megkezdett szerb történelmi tanulmányai-
ban, melyeket fejezetenként kezdett közreadni a *Budapesti Szemlében*.

Hosszú téli estéken napi kötelességének elvégzése után az akkor különben sem sok vígassággal kínálkozó belgrádi társasélet őt csak annyiban érdekelvén, a mennyiben fönn-
tartotta összeköttetéseit a számot tevő elemekkel, rendkívüli kitartással, módszeresen, egymásután elővette a szerb törté-
netet forrásait. Legelőbb átvizsgálta a consulates levél-
tárát, melyből az 1850-től kezdődő korszakra nézve tel-
jes képet nyert a szerb viszonyok alakulásáról. Azután végigtanulmányozta a szerb tudós társaság kiadványait,
melyek az 1848-ban megindult Glasznikban bő anyagot nyújtottak; irodalmi összeköttetésben állván az újvidéki szerb Maticzával és a pesti Tököliánummal, a régi Magyar-
ország szerb irodalmi termékeit is átbúvárolta. Figyelmét nem kerülte el a szerb politikai fejlődésre vonatkozó leg-
csekélyebb dolog sem, megjegyezte magának az egyes, már feledésbe merült hírlapok és folyóiratok idevágó közlemé-
nyeit. Ez a tanulmányozás egyelőre csakis az újabb szerb politikai fejlődés megismerésére irányult, de csakhamar föl-
költötte érdeklődését annak kiindulási pontja, a mai Szerbia alakulása. Bölcselkedni szerető elméje, az elvont tudomá-
nyok iránt érzett szeretete, megerősítették abbéli fölfogá-
sában, hogy a történelmi kutatásban nem szabad egyes tüneteket általános szabályok szerint megítélni, és hogy bizonyos következtetéseket csakis az egyes tények kritikai elemzése után lehet megállapítani. Midőn tanulmányai folya-
mán a szerb forradalomra vonatkozó szerb forrásokat viz-
sgálta, csakhamar a török világ beható ismeretére törekedett, apránkint visszafelé menvén a szerb história kezdetéig: a szerbek balkáni betelepedéséig jutott el. Ily módon a szer-
bek egyetemes története megnyilatkozott előtte, de a törté-
neti kritika akkori gyenge állapota és a források elégtelen-
sége mellett is belátta, hogy a szerbek régi történetét csakis
hosszas levéltári és kútfő-tanulmányok után lehet alaposan megírni.

Ezért a szerb történetnek — temperamentumának meg-
felelő — actualis jellegű része: a nagy szerb felkelés érde-

kelte őt elsősorban. Belgrádi működése és irodalmi tanulmányai, a politikai vonatkozások iránt való fogékonysága mind közrejátszottak, hogy abbéli tanulmányai önkéntelen is kifejlészszék benne a hivatásos történetíró érzékét. Hoszszabb ideig foglalkozott a munka eszméjével és tervezgette a mű beosztását. 1874 januártól márcziusig tényleg nekifogott a munka megírásának, a melynek a szerb felkelés története lett a tárgya. Tagadhatatlan, hogy Ranke Lipót híres munkája nagy hatást tett ő rá is. Nála jobban azonban senki sem érezte, hogy a nagyhirű német történetíró kizárólag közvetett hallomások útján írt és nem első kézből merített. Remekül megcomponálva, szépen megírva adta elő mindazt, a mit hallott s írva talált, de a szerbeket nem ismerte s nem dolgozhatott még kritikailag megrostált adatok segítségével. Talán ezért is támadt kedve Kállaynak megírni a munkát, ott a helyszínén, a rendelkezésre álló források alapján.

E munka, melynek I. kötete *A szerbek 1780—1815-ig terjedő története* czímmel jelent meg, ugyan elismerésben részesült, de szerzője első jelöltetése alkalmával az Akadémiában — megbukott. Csak annak a bizonyosságára említem föl ezt a körülményt, hogy Kállayt az Akadémiában sem értették meg akkor, s némelyek még itt is szlavo- és russzophil irányzatokat tulajdonítottak neki.

Azonban nem riadt vissza. Közzétette külön munkálat gyanánt Oroszország keleti törekvéseiről megírott tanulmányát, melyben szigorú tárgyilagossággal, gondos forrástanulmányok alapján vázolta az orosz balkáni törekvéseket 1804-ig.

Kállay Bényt parlamenti szereplése, melyet pedig kora ifjúságától kezdve önczélnek tartott, nem elégitette ki. Itthon elismerték tudását, tekintélye megnövekedett, de oly magaslaton állott, a hová untak utána menni, mert meredek volt a feljárás. Hírlapi működésében elismerték szorgalmát, csak hogy — mint egyik hű munkatársa helyesen mondta — «keservesen tapasztalta, hogy a sajtó igenis nagy tényező a politikában, de nem a pártközlöny vezérletének alakjában.» Dicsérték könyveinek, cikkeinek magvas voltát, de úgy voltak vele, mint annak idejében a Kemény Zsigmond regényeivel: magasztalták, de nem olvasták.

Az ő sorsa fordulásában az orosz-török háborút megelőző bonyodalmak, s a berlini szerződés eredményeivel kapcsolatos változások játszották a főszerepet. Szerencse volt-e ez rá nézve? Hívságos kérdés. A gondviselés kedvezett neki, mikor megnyílt előtte az érvényesülésnek az a tere, mely tehetségeinek s készségének legjobban megfelelt. Ismét gr. Andrássy Gyula nyitotta meg előtte a sorompót. A távol ködében derengett előtte Bosznianak és Herzegovinának, ennek a két tartománynak a képe, melynek sorsa az ő kezére jutott s melyre ráhált. Ő volt az egyetlen az akkori illetékes tényezők között, a ki Boszniát és Herzegovinát a maga szemével látta, viszonyait tanulmányozta s a kérdésnek csak olyatén megoldását ítélte célravezetőnek, hogy ezek a tartományok a monarchia birtokába jussanak.

Első útját gr. Andrássy Gyula megbízásából tette meg Boszniában (1871 jul. 12—aug. 12), a melyet szekéren, lóháton, gyalog járt meg.

Szinte csábító az alkalom, hogy történetbölcseleti eszme-futtatással tetézzem Kállaynak, Bosznia ez első lelki conquistadorjának ez útját. De csak annyit említek meg, hogy az Adria és Fekete-tenger közti vízválasztó hegységen: a Menyilen elmerengve, vált igévé benne, hogy e földterület csak akkor térhet a nyugodt fejlődés útjára, ha a nyugat-hoz csatlakozik. Ez időtől fogva a két tartomány sorsa szakadatlan foglalkoztatta. Már 1877 április 10-én azt a meggyőződést vallotta, hogy a két tartományt egyelőre a monarchia egyik államához sem kell csatolni, hanem legyen az ideiglenesen különálló kormányzati rész. Egyelőre nem kívánt alkotmányt, csak jó administratiót. Alapelve, hogy az ottani hitfelekezetek közt egyenlő igaz osztályt kell tenni. A mi pedig a tartományi kormányzat kereteit illeti, azt ajánlotta, a mit később ő valósított meg. Az occupatio előtt azonban nem akart semmiféle küldetést vállalni, pedig komoly lépés történt, hogy már ekkor ő intézze a szervezést.

Nézetét nyíltan hirdette s határozottan gr. Andrássy politikájának parlamenti és irodalmi előharczosai közé állott. Így történt, hogy gr. Andrássy Gyula őt szemelte ki ama kelet-ruméliai nemzetközi bizottságba a monarchia kép-

viselőjének, mely a berlini szerződés XVIII. és XIX. cikkéi értelmében ez új tartomány szervezése ügyében javaslat-tételre volt hivatva (1878 szept. 4.). Ezen az álláson nálánál alkalmasabb férfiú alig képviselhetne volna a monarchiát. Nincs miért tömjénezni az államférfiak előrelátásának, a miért egyszer vagy másszor helyesen következtek a jövőre. Hanem ez esetben lehetetlen meg nem emlékeznünk Kállaynak arról a teljesen magánúton nyilvánított nézetéről, melyet öt évvel Bulgária fölszabadulása előtt vallott.

Ugyanis midőn 1873-ban a bolgár exarchatus, mint önálló egyház, orosz segedelemmel, kiválni készült a konstantinápolyi patriarcha fennhatósága alól, ez a mozgalom rendkívül nagy megdöbbenést keltett a balkáni kérdésekkel foglalkozó körökben, főképen Szerbiában, a hol a bolgárokra csak addig reméltek számíthatni, a míg a patriarchátus egyházi kötelékében állanak. E részben Kállaynak ez volt a nézete:

«Ha a bolgárok az exarchátus kérdésében Oroszország segedelmével fognak is győzni és Oroszország irányában különös rokonszenvvel viseltetnek is s ekkép országukban az orosz befolyásnak tág tere fog nyílani, mindazonáltal az egyház függetlensége folytán a nemzeti élet minden terén bizonyos önállóság fog jelentkezni, minek következtében a bolgárok politikai tekintetben is még ma nem is sejtett jelentőségre fognak emelkedni. Abban a mértékben pedig, a melyben a bolgárok nemzeti öntudata emelkedni, politikai jogaik tágulni fognak, nemcsak hogy eltávolodnak a szerbektől, hanem oly igényeik támadnak, a melyek a szerb törekvésekkel ellentétben állanak. A bolgárok nagyszámú, szorgalmas, törekvő és már most is viszonylag gazdag nép, mely az önálló fejlődésnek szükséges elemeit kedvező időkben magában foglalja.»

Nincs azért rajta mit csodálkozni, hogy a filippopoliszi nemzetközi bizottságban a döntő szerepet voltaképp ő játszotta. Kitűnt ez már az első ülésen. Fölötte tanulságos volt e működése rá nézve, mert a török birodalomnak úgyszólván a keresztmetszetét látta maga előtt. Mint a bonczoló teremben, apróra szétszedhette az akkor elvált testrészeket; tudta, hogy Bulgária és Keletrumélia egyesülése csak idő kérdése, de köteletségét teljesítette.

Nem tartozik ide, hogy mérlegeljük e kiküldetés politikai fontosságát, avagy azon szabályzatot, a melyet Kelet-Rumélia részére ez az európai bizottság megállapított és a melynek első fejezetét, Kállay Béni saját munkálatát a politikai igazgatásról, maguk az ellenséges bolgár fejedelemségbeliek is kiváló műnek ismerték el, sőt a későbbi egyesítés után is alkalmazták.

Ebbeli érdemeit elismerték már kortársai. Csak a biographia mesgyéjére térnénk, ha azon személyzet bátorságát és tapintatát részleteznők, melynek e commisió alkalmával akkori tisztikarával együtt tanujelét adta.

De leginkább gr. Andrássy Gyula becsülte meg, midőn távozása alkalmával őt ajánlotta külügyminiszteri osztályfőnöknek.

Külügyminiszteri hivataloskodását, az áltata intézett ügyek halmazát nincs miért részletesebben tárgyalnom. Első osztályfőnöki állásában kifejtett működése, minisztere halála után helyettes minőségében viselt dolgairól elég annyit megjegyeznünk, hogy ő volt a fejsze, melylyel vágtak, de egyéniségét ott sem tagadta meg. Teljes kifejtésére azonban Bosznia kormányzata átvitelekor nyílt meg a tere.

* * *

1882 június 5-én neveztetett ki közös pénzügyminiszterré. Nem akarok ez alkalommal történelmi szempontok mérlegelésébe bocsátkozni s megrajzolni Bosznia állapotát 1878-ban, midőn hadaink bevonultak azon tartományokba. Túlzás nélkül megállapíthatjuk azonban, hogy a török uralom nem tudta felszántani azt az ugart, melyet Boszniában és Herczegovinában a szegénység, a teljes anarchia és a magánjogok különféle sérelmeinek sűrű dudvája vert föl. A török reform-korszak egyfelől a konstantinápolyi központ távolságánál, másfelől a még középkori gondolkozásban leledző társadalmi néprétegek: a mohamedán birtokos- és keresztyén jobbágyosztályoknak egyaránt kifejtett ellenállásánál fogva nem tudott eredményt fölmutatni. Az európai beavatkozás bizonyára siettetete ezt a politikai csődöt, de bekövetkezett volna az utóbb magától is, abban az arányban, a mint a központi hatalom meggyöngült.

Nem kívánok az occupatióval sem részletesebben foglalkozni s a bekövetkezett kísérletezések fogyatékoságát behatóbban taglalni. Csak utalok arra a körülményre, hogy az 1882-hen Montenegrotól szított hercegovinai lázadás, ha általán leveretett is, de még egyes helyeken veszélyeztette a közbiztonságot. Mohamedán és orthodox hercegovinaiak nagy számmal (2400) menekültek a szomszédba, a lakosság elégedetlen volt. A monarchia két államában a közhangulat gunyoros fásultsággal constatálta, hogy a költséges occupatió s az első négy év munkája ilyen gyümölcsöket termett. Az alkotmányos testületek únni látszottak a felkelés elnyomására megszavazott hiteleket, s már-már tartani lehetett attól, hogy a két tartomány feladásának eszméje gyökeret ver majd a monarchiában is. Ha Boszniában nem áll helyre a nyugalom s a monarchia részéről életbe léptetett közigazgatási szervezet nem tud gyökeret verni, s ha ennek következtében az igazgatás költségeinek esetleges hiányát a két államnak kell fedezni, okvetlenül oly ellenhatás következik, melyből messzevágó conflictusok keletkeztek volna.

Ily körülmények közt csak erős akarat, a helyzetet ismerő, öntudatos, de tapintatos és gyors kéz érhetett el sikert.

Az uralkodó bizalmával kellő időben az oda illő embert ruházta fel. S Kállay megfelelt a várakozásnak. Nem hatalmi kedvből: az alkotás és tett ösztönének sugallatából vállalta el hivatását. Czelt tűzött maga elé.

Tevékenységét oly irányban akarta intézni, hogy Bosznia és Hercegovina birtoka többé ne szerepeljen a megoldatlan kérdések közt; ott vagyunk, ott maradunk, volt az elve. Ezért első sorban erős csendőrséget kívánt szervezni, a határt kívánta oly hálózattal övezni, hogy meglepetéstől ne kelljen tartani, s helyreállítani az élet- és vagyonbiztonságot. Röviden megemlítjük programmjának főpontjait.

«Az okkupációnak annexióvá leendő átváltoztatása biztosítja alapjában az ország rendezett állapotát. Az annexió proklamálása következtében megszűnnék a bosnyák és hercegovinai lakosságnak az ország határain túl terjedő gravitálása s a jog-

viszonyok továbbfejlesztésének biztos alap adatnék. A monarchiában viszont egy ily fait accompli teremtésével visszaszoríthatnák e két tartomány feladásának az eszméje. Az annexió ne legyen csupán elméleti célja a politikának, hanem mennél előbb tényleg meg kell azt valósítani.

A jövőben is azon elvhez kell ragaszkodni, hogy a mohamedán földbirtokosokat nem szabad egyszerűen kisajátítani. A birtokmegváltást azonban nem lehet államilag eszközölni, minthogy a képviselő testületek az arra szükséges összeget nem szavaznák meg. Ez a mód nem is volna célszerű, minthogy a mohamedán bégek összes földbirtoka a keresztyén bérlők kezén van. E kérdés megoldásának elfogadható módozata talán csak az állami és vakuf jószágok segédelmével jöhetne szóba. Már csak ezen oknál fogva is szükséges az annexiót mentül előbb érvényre juttatni.

Bosznia és Hercegovina igazgatásának főmomentuma, — megjegyezvén, hogy e tartományokban rendezett és határozottan tagolt közigazgatás sohasem létezett, — a tisztviselők megválasztásán fordul meg és hogy azok miként veszik az igazgatást. Nem a törvények és intézmények jósága biztosítja e téren a sikert, hanem a hivatalnok belátása, tapintata és erélye, legyen az akár magas, akár alacsony rangú. Ezen oknál fogva nem is lehet előzetesen általános szabályokat felállítani, hanem főleg a következő alapelvekhez kell ragaszkodni:

A közigazgatást egyszerűsíteni és a lakosság előtt érthetetlen formalitásoktól meg kell szabadítani. Különös súlyt kell fektetni arra, hogy a hivatalnokok a lakossággal személyesen érintkezzenek. Hallgassák meg közvetlenül a felek panaszait és kéréseit és intézzék el azokat lehető gyorsasággal. E részben természetesen általános szabályokat nem lehet felállítani és a közigazgatási tisztviselőknak e tekintetben szabad tért kell engedni, hogy a helyi sajátosságokhoz alkalmazkodhassanak. E végből valószínűleg szükség lesz némely, a mint látszik, nagyon is complicált rendeletet egyszerűsíteni. Hogy azonban zavar ne támadjon, e változtatások csak apránként és a helyi sajátosságoknak megfelelően léptetendők életbe.

A bosnyák és hercegovinai közigazgatás egyik főnehézsége a megfelelő hivatalnoki kar megteremtése. Hogy az e téren mutatkozó bajokon segítsünk, szükséges, hogy a Bosznia-Hercegovinában szolgálatba lépő hivatalnokok ott nagyobb előnyöket

élvezzenek és hogy előbbi állásukba leendő visszatérésük, valamint rangjuk és előmenetelük biztosítva legyen. Ennélfogva úgy a közös miniszteriumok, mint a monarchia két állama kormánya, mindazokat a hivatalnokokat és functionáriusokat, kik a hivatalos keretbe tartoznak és a kiket a bosnyák közigazgatás át akar venni, azokat rendelkezésére bocsátani tartozzanak.

Rendkívülien szükséges továbbá, hogy a bosnyákok az eddiginél nagyobb mértékben alkalmaztassanak, legalább alsóbbrendű állásokban addig is, a míg megfelelőleg iskolázott nemzedék magasabb állásokat is elfoglalhat.

Ezen elfogadott programja folyományakép a keleten megismert kiváló diplomatai és consuli erőket szemelte ki munkatársainak. Gyorsan cselekedett s már augusztus havában leutazott az országba, a hol ünnepélyesen, a szokott hivatalos és megszabott pompával fogadták, melyre vonatkozólag hivatalos jelentésében szárazan megjegyzi, hogy az «rendezve volt, mert a nép jelleme nem oly expansiv, hogy ily tüntetésekre a maga akaratóból szánná rá magát.» Már ez a megjegyzése bizonyítja, hogy mennyire ismerte a keleti ember szövevényes érzelmi életét. Tudta, hogy mikor és hogyan kell kegyelmet gyakorolni a keleti emberrel szemben. A gőg és idegesség, még kevésbé a durvaság nem imponál e szabad embereknek. Kállay, kinek minden nemzetsége úr volt, tudta ezt s megértette; azért sarkallta hivatalnokait, hogy törődjenek az egyszerű emberekkel, hatoljanak be lelki világukba. S az az eleinte ugyancsak tarkán összeállított hivatalnoki kar, melyet vaskézrel tisztított meg a bojtortjántól, épp oly érdemű munkatársának, b. Appel kormányzónak, mint választott főhivatalnokainak ösztönzésére apródonként belétanult, hogy «ő van a népért.» Lelkesen, néha tán túlzott lelkesedéssel érdeklődtek mindenért, a mivel hitték, hogy használhatnak. A tabula rasan valóságos missió-munka indult meg s nem egy hivatalnokot áld még ma is ez a különben nem érzélgős nép. Ez a lelki occupatio jellemzi Kállay rendszerét. S az a meleg érdeklődés, ez a bosnyákophilismus okozta, hogy a hivatalnokok szerettek lenn dolgozni, egy-egy kellő időben jött elismerés feledteté velök az élet kényelmeit, melyektől ezen evolutio kezdetén ugyancsak módjukban volt elszokni. Fáradságot

nem ismert. Utazott folyton s nem volt ez országoknak oly helye, hol meg nem fordult, melynek irányadó elemeit ne ismerte volna. Nem kímélte magát, inkább embereinek engedett pihenőt. Neki nem adatott meg, hogy boldogan pihenjen a lobogó tűz körül. Hanem ismerték az országban, lassanként a nép is megszokta, hogy törődnek vele. Az elért eredményekről ítéljen a história pártatlanul. Itt csak jelezni akartam, hogy Kállay, a miniszter, miként dolgozott.

Elérte azt, hogy Hercegovina megbékélése bekövetkezett, az ú. n. mozgó csendőri osztályokkal biztosította a határt s az életbiztonságot. Már 1882 szeptember 29-én bátran mondhatta Nikita fejedelemnek, hogy «nem volna loyális, ha ő ma az annexió esetére — melyről akkor szó sem volt — a reménynek csak leghalaványabb sugarát tükröztetné eléje bizonyos területek átengedését illetőleg, mert meggyőződése, hogy a politikában ép úgy, mint a magánéletben akkor áll elő a legjobb kölesönös viszony, ha csak azt ígérjük, a mit megtarthatunk.»

S csönd lett a Hercegovinában. Kállay «boldogult a népeivel», mert ezzel az élczcel kísérték útjában.

1883-tól kezdve megindult a kormányzat munkája Boszniában az állami élet minden terén, egyfelől bizonyos passivitástól gátoltatva, másfelől a monarchia két államának viszonylagos közönye mellett. Erre én hímet varrni nem akarok. Nem itt kell arról beszámolni; a dicséret izléstelen, e nagy emlék nem szorul rá, a kritika pedig nem az én tisztem.

Néhány megjegyzést azonban nem fojthatok el magamban. Fölvetették sokan, kivált a sentimentalis érzésű politikusok, hogy ime mennyit tett Kállay e két tartományért s a nép hálája nemcsak, hogy nem nyilatkozott meg iránta, hanem ellenkezőleg, kivált az újabb időkben, nem egy jelét adta ellenszenszenvének. Ez igaz. A felelet nehéz erre a megjegyzésre.

Kállay nagyon szerette a bosnyák népet. Megvallotta ezt a nyilvánosság előtt Budapesten, kifejezte rokonszenvét az osztrák delegáció előtt, mondván:

«Büszke vagyok, hogy Boszniát kormányozhatom, érzem, hogy összenőttem ezzel az országgal, s nincs más és ma-

gasztosabb feladatomban, mint hogy ez országot és népet előbbre vigyem a haladás terén, az ország és a nép javára, de az osztrák-magyar monarchia nagy előnyére is, ha ugyan e monarchiában valósággal meg is értik ez országok fontosságát és értékét.» (1896 jun. 18.)

Hálára sohasem számított, sőt nagyon is jól tudta, hogy nem számíthat. Hiszen a népek tudvalevőleg a saját fajtájokbeli próféták iránt sem szoktak háladatosak lenni. Hát a másfajtabéliek, a kik ugyan az ő javokra sajátágaiknak tekintetbe vételével, de mégis csak rákényszerítik őket arra, a mire a saját erejükből sohasem lettek volna képesek, a hála érzetét keltsék bennök? Az az új eszmeáramlat, mely e népben elmaradottságához képest új relatiót teremtett, csak bizonyos nyomás útján ölthetett megfelelő testet. Az ilyenfajta alkotó államférfiaknak, népreformereknek az a természetes jutalmok, hogy vagy félreismerik őket, vagy megörlődnek a néprétegekben olykor észre sem vehető passzivitás által. Pedig Kállay, noha nem volt a Tolstoj tanainak föltétlen bámulója, nem vallotta elméletét, hogy csakis a «büszke ész, az elbizakodott tudomány» felsőbb-sége boldogítja a népeket. Nagyon is értette, hogy mihelyt szárnyára kel ez új nép, röptét nem lehet a régi eszközökkel irányítani. Nem lévén plebejus természet, magatartását, irányát következetesen a szerint intézte, a mint maga elé kitűzte. Számot vetett a körülményekkel, s így nagyon jól tudta, hogy hálára nem számíthat sehol, legföljebb a halála után való elismerés jut majd osztályrészeül.

Azonban éppen ebben a halál után való megdicsőülésben rejlik Kállay tevékenységének igazolása. Tudja azt minden gondolkozó, hogy az egyén élete az egyetemes fejlődésnek csak egyik gyenge szálacska. De még ennek a mozgalmas emberi életnek különféle szövevényei is mily piczi parányok. Az ember nemcsak a létért küzd, hanem önmagával is. Azok, a kik a köztevékenység csúcsára jutottak, nagyon jól tudják, hogy működésük csak egy-egy apróbb körnek a központja, s hogy ezek a körök mind össze-szövődnek egymással, úgy, hogy a kortárs alig látja, hogy az egyes tényezőknek mekkora hatásuk van az összetevékenység alakulásában.

Kállay tisztában volt vele, hogy az, a mit ő tesz, nem az, a mit ő akarna tenni. Mint közös ministernek, két politikai centrum között a monarchia két államának összes áramlataival számot kellett vetnie s emellett Bosznia és Hercegovina kormányzatát úgy vinnie, hogy azzal a monarchia is megelégedjék s hogy a kormányzat legalább a helyzet szükségleteihez mértén megfeleljen annak, a mit Kállay lehetőnek tartott.

Hazánkban Kállayt — noha azok, a kik ismerték, tudták e részben fennkölt érzéseit — részint nem ismerték, részint félreismerték, részint — a mint ő mondani szokta — «turáni közönnyel szemlélték úgynevezett sikereit». Az osztrák közvélemény nemzetiségre való különbség nélkül elismerte benne a kormányzati tehetséget, de nem tekinthette osztrák államférfiúnak, mert nem volt az. Sőt hosszú kormányzata alatt olykor bizonyos éllel fordult ellene. Nincs rajta csodálkozni való tehát, hogyha az inkább negatív, mint affirmatív bosnyák közvélemény, fejlődésének legutóbbi phasisaiban, éppen az ő kormányzatának hatása alatt bizonyos erjedési folyamatot tüntet fel. Az átnyugotiasodás ezen tünetei azonban nem mennek ujdonság számba a történetvizsgáló szemében. Hiszen egy-egy nemzet egy század folyamán többször is változtatja céljait s nézeteit. Ma agresszív, holnap elyengült, ma engedelmes, azután ellenáll, majd megint behódol. Ha nem jól megy a dolga, akkor a kormányzót és közegeit okolja elsősorban, ha jól megy a dolga, akkor azon panaszkodik, hogy az csak relativ haladás és hogy jobban kellene menni a dolgoknak. A huszadik században ugyan már gyöngé talaja van a herosok legendájának, mégis el fog következni az az idő, a midőn a bosnyákok, visszatekintve fejlődésükre, maguktól meg fogják adni Kállaynak historiájukban azt a helyet, a melyet fejlődésükben ő mint protagónista betöltött.

De hadd szólaljon meg maga Kállay, miként vélekedett elért sikereiről (1892):

«Ha meggondoljuk, hogy amaz országokban csak 14 év óta kormányzunk és ha tekintetbe vesszük, hogy 1881. és 1882-ben egy meglehetősen kiterjedt lázadás szarította el az első két esztendő ültetvényeit s így tulajdonképpen csak tíz esztendő óta működhetünk; s ha másrésről latra vet-

jük azt, hogy az igazságszolgáltatás kitünő, a közoktatás legalább is nem rossz, a közlekedés, utak és vasutak igen jók s a közbiztonság nem csekélyebb, mint a monarchiában: azt hiszem, hogy nemcsak a kormányzat, hanem mindenki, a ki az occupatiót végrehajtotta volna, megelégedhetik ezzel az eredménnyel.

Oly országban, a mely tudvalevőleg századokon át szomorú viszonyok közt élt, oly országban, a hol az occupatio előtt, 1875-től kezdve, majdnem általános fölkelés uralkodott, s a honnan százezrével vándoroltak ki az emberek, tíz év alatt ilyen eredményt elérni, azt hiszem, nem beszél a kormányzat ellen.

Európai intézményeket kell behozni elővigyázattal és a főnnálló viszonyokhoz való alkalmazkodással. De megjegyzendő, hogy az ország nem leledzik oly középkori állapotban, mint a hogy azt Európában hiszik. Az ország jobbára keleti volt. A Kelet természete — és ezt a jelleget a legrégibb időktől fogva máig megtaláljuk — a legszélsőbb határokig vitt individualizmus, a melyből azután a kicsinyes particularismus folyik, valamint az a képtelenség is megmagyarázható, hogy nagyobb, erősebbet, egységesebbet nem tud alkotni. A Nyugat szelleme — vagy ha azt akarjuk, a régi Rómáé — mintája az állam fogalmának, a maga teljességében, tekintet nélkül a nemzetiségekre, a nézetek különbözőségére, ez jellemzi a souverain hatalmat.

Ezt a különbséget a bosnyák igazgatás figyelmére méltatta és midőn én léptem ez országok kormányának az élére, tudtam, hogy mit kelljen e tekintetben tennem, ha állandót akarok alkotni. A Nyugatnak ezt a szellemét, tudniillik az államiság erős érzetét kellett fölébreszteni, természetesen az egyes sajtóságok sérelme nélkül, de nem volt szabad a kicsinyes, pusztító és bontó hatású particularismust uralomra engedni. Hova vezet ez a particularismus, arról megoktat minket egy tekintet Bosznia délkeleti határaitra.

Addig, míg én leszek ez országok élén, mindig ügyelettel leszek arra, hogy a bosnyákokban is fölébredjen az államiság érzete és pedig egy nagy, hatalmas államiságé. S ha így cselekszem, helyes úton járok, mert nemcsak Bosznia érdekében akarok jót alkotni, hanem a monarchia

érdekében és ama jogok és kötelességek érdekében is, a melyeknél fogva magunkra vállaltuk ez országokat.»

Nem hangsúlyozom különösen, hogy a külföld Kállayt elismerte kitűnő administratornak, hogy szó volt róla, mint Kréta kormányzójáról, hogy Amerikában gondoltak rá a Phillippinek kormányzósága kérdésénél, hogy az Ujvilágban (Roosevelt) s Angliában különösen méltatták. Ez a biographus dolga.

Gyakran idézik azt a szállóigét, hogy a világtörténelem a világ ítélőszéke. Csakhogy a kortársak is bírák, lehet hogy elfogultak, érzésektől vezetettek, de bizonyos személyi mozzanatokat jobban ítélnék meg. Így kétségtelen, hogy Kállay azt a programját beváltotta, a mit maga elé tűzött. Biztosította a rendet s úgy megalapozta ennek a két országnak a berendezését, hogy azok az imént szerencsésen lezajlott annexio alatt, melyre ő mindig törekedett, nyugton maradtak. Nem mozdultak, pedig, noha kivált 1898 óta erős társadalmi küzdelmek s egy gyakran kiélesedett belső evolúció támadt, kapcsolatban a kultur munkával, vagy tán éppen annak következtében, s külső befolyások próbáltak zavarokat rendezni. De elszámították magokat.

Ennek későbbi megítélésénél az elismerésből Kállay munkájának is kijut majd a maga része, de már csak: post funera munus.

* * *

S ha igaz osztást teszünk e kísérletkép tételesen föl-sorolt élet értéke s a nemzet összértéke között, melyből eredett, azt találjuk, hogy Kállaynak egy különleges tétel jut. A magyar nagyok fenyvesében szélről álló sudar ő, az erdőnek azon a szegélyén, mely védetlen. Nagyjainknak voltaképp kettős hivatásuk van: a belső működés, a nemzeti munka s a nemzetközi érvényesülés, mely a nemzet fajsúlyát növeli. Mentől többször látja meg a világ egyes kiválóbbjaink tetteiben azt a pontot, melyet a magyarság az emberiség történetében elfoglal, annál igazoltabb a mi létünk.

Modern államférfiaink között gróf Andrássy Gyula az, a ki a magyarság háromegységének: Széchenyinek, Kosuthnak és Deáknak az összeredményét magába felvette, s

úgy befelé, mint kifelé érvényesült a világ szemében. Kállay Bélinek, mint az ő egyik emanatiójának, csak a kifelé való érvényesülés jutott osztályrészeül, viszont befelé irodalmi munkásságával alapozta meg emlékezetét. Künn dolgozott, de befelé tanított. Ezért nem lehet és nem is kell őt valamely osztályba soroznunk. Míg Andrássy az őseredeti genialitással hat, Kállay nem szárnyaló színpompás elme, hanem, mint az édes anyja, ha paradoxnak látszik is, legjobban jellemezte, megvolt benne a *raison genieje*. Az ő változatos s öntudatosan szerzett ismeretei s azoknak gyakorlati alkalmazása, céltudatossága mellett, az ő sajátlagos idealismusa alkotják lényének főelemeit.

Nincs miért elődöket keresnünk, a kik irányában megelőzték. Felhozhatnók a nagy gräfenbergi «polgári halottat», Wesselényi Miklóst, a ki szózatával a magyar és szláv nemzetiség ügyében — kár, hogy meg nem értett — komoly reflexiókat tárt a nemzet elé. De ez csak a magyar politikai irodalom becses terméke. Kállay magában álló, nagy jelenség, kinek nyoma, szelleme kifelé vágta a barázdát. Az ilyeneknek, a míg élnek, van ugyan iskolájok, de utódjuk nincs, mert annak ugyanazt a fejlődést kellene átélni, mint nekik.

Magyar volt a lénye, magyar a gondolkozásmódja. Fajaszerető, királyhű, a szó nemes értelmében. Akadémiánkban hangzott fel a szava eszmékben legváltozatosabb tanulmányában Magyarország hivatásáról a kelet s nyugat közt, szebb hymnust a nemzeti dynastiának vajjon ki mondott nálánál? «Okosan számító magyar, mint egy *primae occupationis* genus ivadékához illett» mondotta róla találóan Hermann Ottó. Annak maradt meg mindvégig. Nem gyűlölt egy nemzetet sem, de a magáét legjobban szerette s meg akarta szerettetni a többivel.

* * *

S most álljon elő immár a belső s külső ember, a mint az én emlékemben él.

Kállay Béni mély érzésű, erős lelki válságokban meg-edzett idealista volt, a ki ezt az érzését, részben öntudatlanul, erős külső kéreggel takargatta. Ez a kéreg, felében fejlődése folyamatában természetes módon állott elő, felé-

ben mesterséges önalkotás. Ő nem tartozott azok közé, a kik akkor hajszolnak fel ideálokat, mikor elvesztették, s nem vesztette el azokat, mikor részben csalódott bennök.

Hova-tovább kifejlődött benne a magánosság érzete. Megszokta a járatlan utakon való egyedülletet. Úgyszólván szervvé vált benne ez a maga feje szerint való alkotási ösztön. A kiben ez az ösztön nincs meg, az társakat keres, ha nem talál ilyenekre, hosszú leveleket ír, vagy szórakozás után néz. Levágyakozott ő is olykor a hegyről, de nem vegyült soha a tömeg közé.

A magányban — mert magánosan érezte magát gyakran a társaságban — gondolkozott, elemezte tudását. Ismételjük: gondolkozott s nem contemplált, legjobban ezt a szót utálta a politikai szótárban. A praktikus embernek megvan az ő védőpajzsa, az ő ügynevezett szilárd, vagy erős, vagy mély, vagy szent meggyőződése, ragaszkodik hozzá, de nem gondolkozik felette. A gondolkozó államférfi, mielőtt tettere váltja fel a nézetét, megforgatja minden oldaláról eszményeit s csak ha legyőzte kételyeit, akkor állja azt. Nem fogta el a Nirvana, rá nem illett a hamletkedés thesis, hogy «kétkedés által sok nagyszerű fontos merény kifordul medréből s elveszti «tett» nevét», mert ő átvitte eszméit a gyakorlati megvalósítás terére. Hitt, még pedig erősen hitt a maga eszményeinek igazában, ez benne a hívő tulajdonsága, de a tudás és tapasztalat megtanította a végeesség, a relativitás szomorúságára. Ő valódi sikereket akart elérni, ezért törekedett a hatalom után. S mikor belefektette a lelkét egyik tervébe, s kezdte az eredményt elemezni a realitás — vagyis ez esetben — a vélt ideál szempontjából, nem talált benne kielégítést. Alig ért odább egy lépéssel, már nyomában volt az új küzdelem. Az idő, ez a sehogysem érzékelhető nagy ellenség, elhervaszt minden sikert, mely bármily nagy legyen is, csak véges dolog. Ez a folytonos küzdelem, ez az előretörtetés apránként szétfoszlóvá teszi az egyéni nagyralátást, törekvést a maga frissességében.

S az ily magános természetű államférfi, ki az elméleti philosophia elvont tanulságait önmagán érzi meg, annál melancholikusabbá lesz, mennél tágabb az ő ismereteinek szintje. Másként gondolkodott ő, mint a többi; átérezte,

hogy a regés Pygmalion szenvedésének: az ideál elérhetetlenségének mi a nyitja.

Nem érzelt. Távol állott tőle ez az érzés, noha ifjabb korában Goethe Wertherje és Heine őt is érdekelték. A magyar ember ritkán érzélgős, még ritkább esetben philosophus. De van olyan, a ki önelemző és gondolkozó. Nem egyszer ismételte Aristoteles mondását: «Honnan van az, hogy azon férfiak, kik kitűntek akár a philosophiában, akár a költészetben, vagy a művészetben, mind melancholicusok?» (Problemata XXX. 1.). Ez az általánosítás ugyan nem felel meg a valóságnak, mert a jókedv temperamentum dolga, de nála ez hitté fejlődött. Azonban nem annyira a szomorúság érzete fogta el, mint inkább az unalom kínozta. «Kétféle unalom van — úgy mondá — belső és külső. A külső unalom nem bánt, mert van dolgunk, de a belső emészt.» S ez az érzés, a nem teljesen elérhető eszmény fölötti panasz, melyet magába fojtott, kísérte őt pályáján végig a haláltusáig, midőn azt mondotta: «Nincs nekem semmi fájdalom, csak nagyon unom magamat.»

S mégsem kételkedett önmagában. Kedvencz költője Madách volt, kinek végszavait nemcsak idézte, de magára vonatkoztatta: küzdött és bizott. Hogy nem lett sem délibábok hőségévé, sem karthauzivá, hanem hűvös észszel gondolkozó és alkotó államférfiúvá, azt tanulmányainak, még pedig történelmi munkálkodásának köszönhette. A végesség fölött érzett unalmat ellensúlyozta nála a folytonosság tudata.

Ebből merítette tettejének szükségszerű indokolását. Kifejlődött benne az a tehetség, mely egyaránt képesítette őt a mult objectiv méltatására, s az activ szereplésre. Államférfi, a ki tudta a históriát és történetíró, a ki «csinálta a históriát.» Ez a történetcsinálás, magyarán politika és kormányzat, nála individualis jellegű. Azért, mert ismerte az előzményeket, még sem vált eklektikussá, a ki az ellentéteket mesterségesen próbálja kiegyenlítőzni. Ragaszkodott a hagyományhoz, ha kellett, de újat alkotott, ha szükségét látta. Alkotásaiban mindig feltaláljuk a múlt-hoz fűző kapcsolatot, de a mi új van benne, az az ő eszméje. Éppenséggel nem állítjuk, hogy minden kormányzati ténykedés, alkotás új, de a hogy beállította, az ő egyéni-

ségének volt az érdeme s ha nem vált be, az ő hibája. Mindent a maga szemével látott. Embereit maga válogatta, jutalmazta, ha érdemesnek tartotta rá. Ha kérték, rideg lett, s nem tette meg. Jutalmazott kéretlenül s váratlanul. S ezt nem számításból cselekedte, hanem gyöngédségből. Érezte, «hogy mily nehezen esik alázatos arczzal kimondani e szót, hogy kérem.»

Túrta az ellenmondást, határozott nézetet követelt, de a mit határozott, következetesen s gyorsan vitte végbe. Mindig csak a maga szemüvegén át nézte a dolgokat s ritkán csalódott. Ha tévedett, megvallotta. Ezzel oly bizalmat keltett s annyi fölényt biztosított magának, hogy közégeire bizton számíthatott. A legtöbben szerették, sokan tartottak tőle, közönyös egy sem maradt iránta.

De itt már a panegyris következnek, hagyjuk azt . . .

Kétségtelen, hogy az egyén fejlődéséből s ebből kifolyólag cselekedeteiből, vezérlő eszméiből kell megalkotnunk lelki képét. Mindamellett meg kell construálni az egyének külalakját is, a mint az a kortársak emlékezetében él. Anélkül, hogy a somatikus és frenologiai körülményeknek valami túlságos fontosságot tulajdonítanánk, ügyet kell vetnünk a külső megjelenésre, annál inkább ez esetben, mert Kállaynak egyik következetes apróbb különcsége volt, hogy míg azelőtt tréfára vette a fényképezést és a hatvanas években sokszor ült a gép elé, 1878 óta minden festő és szobrász elől szinte idegesen kitért.

Külalakja a nyolczvanas évek óta él a köztudatban. Termete magas, széles vállú, edzett testű, erős csontú. Karja izmos, keze arányos. Legérdekesebb, inkább dolichocephál nagy, de arányos feje. Az arcznak hosszúkás, egyenes, csak a hegyén kissé szélesedő orra és zöldes-barnás, erős tűzű szeme adta meg a jellegét. Rövidlátó volt, de azért szeme egészséges, sok munkát bíró. Rendkívül figyelmesen tudott másokat meghallgatni, bizonyos fürkésző elem jelentkezett a nézésében, mikor valakinek a lelkébe akart pillantani, mintha át akarta volna vinni az akaratát abba, a kit megnyerni vagy megismerni óhajtott. Ezek voltak a concentratio pillanatai, majd ha elgondolkozott s el-elrévedezett, az a melancholikus unottság vett rajta erőt, mely ily pillanatokban elfogta. Ilyenkor hosszabb ideig azt hitte a

szemlélő, hogy vele foglalkozik s azt a gúnyoros, öntudatlan tekintetet tévesen magára vonatkoztatta. Haragjában, felindulásában színlelte a nyugodtságot, lecsapott, akár a kaplan oda, a hol a gyengét meglátta, de nem volt kegyetlen. Mindent megbocsátott, de okult a tapasztalatain.

Arczának kiváló jellegzetessége volt erős, inkább széles, de különben nem alacsony homloka, mely majdnem hosszukás négyzetet formált, homlokcsontja az orr tövénél, valamint a szemöldök felett erősen kidomborodott, ugyanígy halántékcsonthajai is, szemöldöke sűrű, mindig hátrafésült haja dús, valamint bajusza is, melyet sohasem pödrött s kajlán viselt. Hajszíne szeg, de inkább szőkésbe hajló, arcszínje fakó. Az ábrázatot erős szögletes magyar áll határozta.

Erős akaratot eláruló, első tekintetre inkább komor és hideg, mondhatnók fegyelmezett arc ez, mely azonban a derű óráiban, mikor a szíve fellázadt a kényszer ellen, családi és baráti körben önfeledten nyájas; és majdnem gyermekiesen tükröztette vissza az örömet. Ezért szerették őt a gyermekek, kiket ő is szívébe foglalt.

Öltözékében nem sokat adott a divatoskodásra, beérte a pedans tisztasággal. Kortársai komolyságáért gyakran német professzornak nevezték enyelgés közben. Pedig nem tekintve azt, hogy a maga módja szerint, — ezt külön kell hangsúlyoznom, — tudott tanítani, nem sok volt benne a katedrális bölcsekből. Parancsolni, vezetni, s dolgozni tudó természetet árult el a külseje életében, s a halálban megmerevedett vonásai is visszatükröztették a főembert.

Hangja nem volt erős, sőt még kellemes sem. Hiányzott az érce s nem tudta modulálni. A tömegekre, sőt még szűkebb körű testületekre sem hatott azzal, a hogyan mondta, hanem azzal, a mit mondott. De ha elragadta a tárgy, öntudatlanul megtalálta a formát, s meggyőzte azokat, a kiket meg akart igazáról győzni. Csak egyet nem győzhetett le törhetetlen akarata: a végességet. Hiába parancsolta meg szeretteinek, midőn a halálos sötétségét érezte, hogy csináljanak neki hajnalt. Ellenvetésökre azzal felelt, hogy «mindent lehet, ha az ember akarja.» Ezt nem lehetett, hiába akarta.

S midőn mindazoknak öröme, a kiknek ő mindenök volt, alkonyra szállt s a nemzet és a külföld részvéte innen, e palota csarnokából kísérte utolsó útjára, ugyanazon időben imára kondultak a szerajevoi harangok is. A harangzúgásba beledörögtek a szerajevoi Trebevics hegyen a keleti vasútnak utattörő taraczkjai, a munka szava kísérte örök eltávozását tettei színhelyén.

THALLÓCZY LAJOS.

FAUST AZ Ó-KORBAN.

Faust német alak és a Faust-monda a német szellem alkotása. De a monda alapjául szolgáló gondolat régibb, mint a történeti Faust és régibb, mint a német nép. Ez a gondolat oly régi, mint az emberiség, hiszen csekély túlzással mondhatni, hogy a Faust-gondolat megvillant már az első ember agyában. Nincs korszak, nincs nép, melytől ez a gondolat idegen volna, ha az egyes népeknek eltérő nemzeti szelleme és vallásos hite szerint egyes korokban és egyes népeknél más meg más alakban vagy változatban tűnik is föl. Alapjában e gondolat gyökere az emberi természet gyarlósága, melyet az emberi szellem le akar győzni. Tudásunk korlátolt, hatalmunk korlátolt, de vágyaink korlátlanok és akaratumk erélyesen nekiront e korlátoknak. Mily keveset tudunk mi emberek, pedig mindent szeretnénk tudni! Honnan jöttünk? hová megyünk? miért vagyunk e földön? mi a célja végtelen küzdelmeinknek? Ki felel e kérdésekre? és ki nem óhajtana e kérdésekre feleletet? Mi az igazság és hogyan jutunk ez igazság birtokába? Honnan a világ? és mi a rendje? Az élet telve talányokkal: ki fejti meg? A világ telve ellenmondásokkal: ki magyarázza meg? És mily gyarló az ember hatalma! A természet törvényei minden lépten-nyomon legyőzhetetlen akadályokat gördítenek utunkba. A kit szeretünk, sokszor nem viszonozza érzelmeinket és a kit gyűlölünk, rendszerint nem törődik ellenszenvünkkel, és mind a két esetben tehetetlenül sopánkodunk vagy toporzékolunk. Mily boldog kor az ifjúság és mily botorul élünk vele! Miért kell megvénülnünk és meghalnunk, mikor sauyarú élmények és tapasztalatok árán végre rájöttünk arra, hogyan kellene élveznünk az életet? Mennyi forró kívánság, mennyi gyötrő vágy,

mennyi balga remény -- és ezekkel szemben mily óriási és féktelen akaratumk és mily tehetetlen és gyerekes erőnk!

Gyarló emberek vagyunk, — hátha emberfölötti erőre, hatalomra, szellemre tudnánk szert tenni? Vannak istenek, félistenek, vannak dæmonok, jók és gonoszak, telve a világ ily csodás erejű lényekkel. E hit oly régi, mint az emberiség és nincs tudomány, mely ezt a hitet megdönteni képes volna. Hátha ez emberfölötti hatalmakat sikerülhetne hatalmunkba ejteni, vágyaink engedelmes eszközeivé tenni! hátha magunk is emberfölötti hatalmakká magosulhatnánk! Mit nem adnánk ezért; lelkünket, boldogságunkat, üdvözülésünket! Ime a Faust-gondolat köre: föllázadni az emberi természet korlátai ellen, ledönteni a természetnek törvényes rendjében vágyaink számára gyökerező és nyilvánuló akadályokat, dæmonok segítségével dæmoni erő és hatalom birtokába jutni és azután: mindent tu lhatni, mindent tehetni, minden vágyunkat teljesíthetni, minden célunkat elérhetni. Megszünni embernek lenni, átváltozni istenné, minden áron!

A pogány világnézet istenekkel népesítette be az eget és dæmonokkal, jókkal és gonoszokkal, a természetet. Ez emberfölötti hatalmak hozzáférhetők a gyarló és gyenge embernek is, a ki ezzel a természeti erők birtokosává lesz: az ember máguszsza magasodik. A mágusz ura a térnek és az időnek, tudja a multat és a jövőt, okozhat és megszüntethet minden testi és lelki bajt, élet és halál ura, ölhet és föltámaszthat: próféta, orvos, mindentudó és mindenható, a természeti erők, a szellemek, a daemonok mestere. De hogyan nyerhetni meg ezt a hatalmat? A keleti népek azt hitték, hogy a papok ezen hatalom birtokosai, mert mindennapi érintkezésben vannak az istenekkel, kiknek áldozatokkal és a cultus egyéb eszközeivel kedveskednek. Ők a Faust-gondolat megtestesítői: természetfölötti erők birtokosai, mindenhatók, mindentudók. Innen az a mély és félelmes tisztelet, melyben a papi rend emberei, főleg régi időkben, a keleten részesültek és sok helyütt még ma is részesülnek. Az egy Istent imádó népek világnézetével ez a keleti hit össze nem egyeztethető. Mózes szigorúan tiltja a dæmonok tiszteletét és a velök való érintkezést, mert a zsidó vallás nem ismert gonosz szellemeket, melyek Isten-

től függetlenek, melyek vele szemben állanak; csak a «veszedelem angyalairól» tud, a kik ép úgy alá vannak vetve Istennek, mint maga a Sátán is: csak az Isten parancsolatából vagy engedélyével cselekedhetnek. De később, a parzismus elterjedése után, a zsidó népnél is rendkívül elterjedt a daemonokban való hit: most az Istentől elpártolt, ellene föllázadt és büntetésből bukott angyalok ivadékai a rossz szellemek, kiknek országa a sötétség, működése minden gonoszság. De a monotheismus ezeket is átalakítja, legalább részben: a daemonok sokszor jóakaró, segítő szolgálói az embereknek, kikkel értékes titkokat közölnek. Az emberből így mágusz lesz és az eredeti keleti mágusz átalakul, módosul: próféta, jós, tudós lesz, de mindig a Faust-gondolat hordozója marad.

Ez a Faust-gondolat oly régi, mint az emberiség maga. Innen a sok Faust az igazi Faust előtt. De nincs igazi Faust a történeti Faust előtt. Csak a Faust-gondolat van meg és az nyer különböző korokban és különböző népeknél igen különböző alakot. Ez alakok mindegyikében van valami az igazi Faustból, de csak a XVI. századi német Faustban kapjuk a Faust-gondolatnak teljes megtestesítését, a német Faustét is leghatalmasabban a Goethe remekében.

Innen van, hogy a Faust-gondolatot képviselő Faustszerű alakokat találunk az ókorban is, keleten is, nyugaton is, és könnyű belátni, hogy az ókori alakok és képzetek is lehettek többé-kevésbé, főleg egyes mellékes részletekben vagy vonásokban, befolyással a német Faust hatalmas alakjának megalkotására. Lássuk legalább a legfőbbeket. *)

Már az emberiségnek egyik legrégebbi szent könyvében, az *Ó-testamentumban*, fölhangzik a Faust-gondolat, még pedig kiválóan három helyen. Az első emberpár bűnbe esik, mert fölébred benne a tudás vágya és ezen vágyuk annyira elhatalmasodik, hogy ellenszegülnek Isten szavának. Hiába parancsol az Ur, hiába fenyegeti teremtményeit iszonyú büntetésekkel: az ember tudni akar; tudni akarja, hogy mi a jó és mi a rossz, azaz mindent akar tudni és e hő vágyának kielégítésére kockáztatja és elveszti a paradicsom bol-

*) V. ö. K. Kemmer kitünő értekezését *Der Faustgedanke im Alterthum* (Lyon-féle *Zeitschrift für den deutschen Unterricht* XV 1901. 500. l.), mely szintén a tárgyaltam anyagnak jó részét ismerteti

dogságát, melynek helyébe verejtékes munka és a szenvedések szakadatlan láncolata lép. És még közelebb áll a későbbi Fausthoz a héber bibliának egyik legkiválóbb alakja, Salamon, a hatalmas és bölcs király, kinek állítólagos varázskönyvét (*Clavicula Salomonis*) a középkor oly nagyra becsülte és a Goethe Faustja is idézi. Salamon, kinek bölcsességét Sába királynéja. Balqís, is hirdette, daemonokat hajtott hatalma alá, a kik őt szolgálták és minden kívánságát teljesítették: hisz a későbbi hagyomány megtette őt a férfidaemonok királyává (Asmodai helyébe), míg a nődaemonok feje Lilith, Ádámnak első, hűtlenné lett neje volt. Salamon, kit egyúttal Gábor angyal is hűségesen szolgált, hatalmas volt és gazdag, fényes és bölcs, mégis élete végén kénytelen hajótörötten bevallani, hogy minden hiábavalóság és a leghiábavalóbb dolog: tudás és bölcsesség után törni. Embert nem tudás és bölcsesség boldogít, hanem ha Istent féli és parancsolatait megtartja; azaz: ha szerényen és lemondással megmarad emberi természetének korlátai közt. Kétely és tudásvágy megmérgezik az életet és megölik minden örömét, úgy hogy végre undorral fordulunk el az élettől és többre becsüljük a halál perczeit, mint születésünk óráját. A kétségbeesésnek és fájdalmas lemondásnak ez érzése ismételve nyer kifejezést a Faust-monda régibb és újabb feldolgoásaiban.

Bölcs Salamon a zsidó vallásban gyökerezik, mely csak egy Istent ismer el. Ez mindenható, tehát tehet csodákat is, de ezek a csodák más természetűek, mint a bálványok, a hamis istenek csodái. Az egy Isten szolgálói is tehetnek Istenük segedelmével csodákat és ezek a csodák hatalmasabbak, mint a hamis istenek szolgálóinak csodái. Így győzi le Mózes az egyiptomi papokat és Illés a Baal papjait; így végeznek később a keresztyén egyház szentjei is csodákat, melyekkel a bálványimádók csodatettei fölött diadalmaskodnak: Assisi szent Ferencz pl. megtéríti az agobiai farkast, a daemontól szabadítja meg a barátot, a belpoklosból kiűzi a kórt stb., a vértanúk pedig halálukkal és halálukban is csodákkal hirdetik az igaz Istent.*) Salamon király

*) Azért könnyen érthető, hogy a középkori Faust-szerű alakok történetei nagyrészt a legenda körébe is tartoznak.

is ily csodatevő mágusz és csodái nagyszerűek, míg az igaz Isten szolgálatában végzi.

És újból fölhangzik a Faust-gondolat Jób könyvében, melyből Goethe is meritett. Mephistopheles fogad az Istennel, hogy elcsábítja és megrontja Faustot, mint Sátán az Úrral, hogy elszakítja tőle leghívebb szolgáját, Jóbot. A Gonosz, a ki tehát Isten felhatalmazásából cselekszik, elrabolja mindenét, nejét, gyermekeit, összes birtokát, betegséget és fájdalmat küld reá, csak életéhez nem szabad nyulnia. Ekkor föllázad szenvedései tengerében az Úr engedelmes híve Istene ellen, mert úgy érzi, hogy igazságtalanul szenved. Hiába iparkodik három jó barátja hét nappal és hét éjjel folytatott vitatkozásokban a zúgolódót lecsöndesíteni és az Úrhoz visszavezetni: Jób annyira át van hatva saját ártatlanságától, hogy nem képes szerencsétlenségét összehangba hozni Isten irgalmasságával és jóságával és igazságosságával. Végre megtéríti Isten szava: kicsoda az, a ki meghomályosítja az Isten tanácsát tudatlan beszedekkel? és mely halandó képes az Úr útjait fölfogni és céljait megérteni? Ekkor orczára esik a sokat szenvedett Jób: «Utá-lom, a miket mondtam és bánom a porban és hamuban»; Sátán elvesztette fogadását. Kétely és kétségbeesés szakítja el Jóbot istenétől. Ő jobban akarja tudni, hogy mire tarthat igényt, mint Isten, a kitől sorsunk származik, és mivel sorsa nem vág össze önérzetében és lelkiismeretében gyökerező belátásával, föllázad az Úr ellen és daczol vele. Ime a Faust-gondolat, de oly fölfogással és megalakításban, mely a zsidó vallás keretében és talaján lehetséges volt: csak az Istenbe vetett hit boldogít.

Egészen más az indus világnézet. Főistene, Brahma, nyugszik, tétlen, szemlélődő és a ki hozzá hasonló akar lenni, annak is nem nagyokat cselekedni, hanem nagyokat szenvedni kell. Visvamitra király, a Ramajana egyik főalakja (a ki a Mahabharatában is szerepel), e sajátos fölfogás legjellemzőbb megszemélyesítője. A nagy és hatalmas király, a ki évezredek át uralkodott fényben és dicsőségben, meglátogatja Vasishtha brahmánt, kinek szent tehene (Sabalah, a Mahabharatában: Nandini) urának minden kívánságát teljesíti. Visvamitra hihetetlen értékű kincseket ajánl föl a csodás tehénért, de birtokosa nem adja oda a

páratlan állatot. Ekkor Visvamitra ellopja Sabalaht, hogy segítségével ő is teljes hatalmú legyen és minden vágyát betölthesse. Vasishta nem akadályozza meg a gonosz rablást, de a szent állat iszonyú bajokat okoz a rablónak és végül visszafut jogos urához. Most a király évezredek át folytatott vezeklésekkel iparkodik mind nagyobb hatalom birtokába jutni, hogy Vasishtán bosszút állhasson. Féktelen képzelettel kigondolt vezeklései célhoz vezetnek: mind óriásibb méreteken fokozódó hatalma már veszélyezteti az istenek létét és a világ rendjét. A megrémült istenek a legszebb nymphát (Menaka) adják neki, hogy világrendítő törekvéseitől elvonja, de siker nélkül, mint Mephistopheles Helenát vezeti Faust karjaiba, hogy megtérését meggátolja. Végre Brahma az istenek kétségbeesett könyörgésére megadja a királynak a brahmán jelleget és hatalmat. Most végrehajthatja Visvamitra bosszúját, de minden bosszúvágy kihalt szívében, lelke megtisztult; a megdicsőült szellem csak a jóra képes. Visvamitra kibékül Vasishtával, kivel most egyenlő rangban, fényben, dicsőségben. Mint később a Faust-monda hőse, Visvamitra is isteni hatalmat kívánt, hogy minden vágyát teljesíthesse, minden célját elérhesse. Hogy e célhoz nem daemonok segítségével, hanem vezekléssel és önsanyargatással közeledik, míg végre évezredek át folytatott hihetetlen szenvedések útján eléri: e sajátos fölfogás az indus világnézet terméke, mely azonban nem tünteti el a legendában lappangó Faust-gondolatot: hogy a hős egyenlő akart lenni bölcsességben és hatalomban az istenekkel.

Még feltűnőbbben nyilvánul e gondolat Dsemsid perzsa király történetében, melyet a fönséges Firdausi (a X. században) oly szépen szőtt bele nagy eposzába (Sáhnáme).*) Dsemsid hét századon át uralkodott e földön és boldogította az emberiséget, mely ekkor élte paradicsomi arany korszakát. A király, kit a gonosz szellemek (diw) is uraltak, bámulatos fölfedezésekkel és találmányokkal a műveltség és boldogság magas fokára emelte az embereket, a kik hódoló tisztelettel tekintettek föl jóltevőjükhöz. De a szerencse önhitté tette: istennek akart tekintetni és isteni

*) Lefordította Londesz Elek, *Pesti Napló* 1909. május 9.

tiszteletet követelt magának. Ezért bűnhődik ő is és az emberiség is: az édeni világ eltűnik, a bajok és fájdalomkaja betódul a földre, az emberek elhagyják az igaz istent és Zohák, a gonosz szellem, szolgálivá és híveivé szegődnek, a ki most a föld urává lesz és az önhitt királyt is üldözőbe veszi és a chinai tengernél élve kettéfűrészeli. Érdekes, hogy ezen mondában az első emberpár bűnbeesése belső kapcsolatba van hozva a Faust-gondolattal, melyet az ó-szövetségben maga az első emberpár, itt az első emberek királya, Dsemsid, képvisel. Az ő végsorsa elevenen emlékeztet a Faust-monda eredeti alakjára, melyben a hős szintén iszonyúan lakol azért, hogy mindentudó és mindenható, hogy isten akart lenni.

Távolabb áll a Faust-gondolattól, de tárgyánál fogva nagyon emlékeztet a Faust-mondára egy arab legenda, mely csak a XI. század óta ismeretes, de bizonyára jóval régebb és még ma is igen népszerű a törököknél is. *) A legenda hőse Barsisa barát, a ki a mágiát is tanulta, de ennek ellenére istenfélő, szent remete, a kinek imáját az Úr meghallgatja, úgy hogy a betegek őt sűrűn fölkeresik és a remete meggyógyítja őket imájával. Ez nem tetszik a pokolnak és Iblis, a gonosz szellemek főnöke, összehívja ördögeit, hogy a szent férfiút megrontsák. Sátán vállalkozik erre és örületbe ejti a király szép leányát, a kit azután, ugyancsak Sátán tanácsára, Barsisához küldenek, a ki a beteget imájával meggyógyítja. De rövid idő múlva a leány visszaesik bajába, mire a Gonosz tanácsára hosszabb időre küldik a remetéhez, a ki kezdetben nem akarja őt lakótársul befogadni czellájába, de végre a király sürgető kérésére megteszi. A leány, kit most Sátán újabb örületbe ejt, önkivületi állapotában ledobja magáról minden ruháját és gyönyörű testével annyira fölizzgatja a barátot, hogy ez nem bír fölkorbácsolt vérével és megejti a leányt. Midőn gattétének tudatára ébred, megijed, mert fél a király haragjától, mire, ismét Sátán tanácsára, megöli a leányt és elte-

*) Ign. Goldziher und Graf C. von Landberg-Lallberger, *Die Legende vom Mönch Barsisa*, 1896. — A történet megvan a Negyven Vezir meséi közt is. John Dunlop is említi, *Geschichte der Prosadichtungen, deutsch von Felix Liebrecht*, Berlin, 1851. 413. l.

meti: betegségének esett áldozatul, izeni a királynak. De ez megtudja Sától a valót és keresztre feszítetteti a bűnöst. Most Sától fölvilágosítja a szerencsétlent, hogy a mi történt, minden az ő műve volt; egyúttal igéri, hogy megmenti Barsisát, ha ez neki mint urának hódol. A remete ezt megteszi, mire a diadalmas ördög gúnyosan kineveti áldozatát. Egy másik változat szerint leveszi a keresztről, de csak azért, hogy széttépje. E legendában a Faust-gondolat sajátzerű módosításban lappang. Barsisa mágusz ugyan, de csak Isten segélyével tesz csodákat és így lényegesen elüt a többi Faust-szerű alaktól, a kik gonosz daemonok szövetségesei. De emberfölötti hatalma visszatetszik a pokolnak és Sától bebizonyítja Barsisának, hogy mégis csak gyarló ember, a ki érzékiségének nem képes ellentállani. A hős bűnbe esik és iszonyúan meglakol bűnéért: voltaképen pedig azért, mert mágusz volt, mert isteni hatalommal rendelkezett, mert a daemonok ellenében is sokszor győzedelmeskedett. Mert ezzel hívta ki maga ellen a pokol urait, a kik megértetik vele, hogy csak gyarló ember. A legenda tárgya maga, az ördögök tanácskozásától egészen áldozatuknak pokoli kigúnyolásáig, még részleteiben is nagyon emlékeztet a Faust-mondára, főleg azon alakjára, melyet a XVII. századi népdramából és a későbbi bábjátékokból ismerünk.

A leghatalmasabb kifejezést nyerte a Faust-gondolat az ó-korban a görögöknél a mély értelmű Prometheus-mythosban. Prometheus föllázad Zeus hatalma ellen; önálló, független, a maga ura kíván lenni; saját erejéből alkotja meg az embereket, kiket az Olympusról ellopott isteni tűzzel megelevenít. De Zeus hatalmasabb, mint ő, a titán: a Kaukázushoz lánczolja a megfékezhetetlen lázadót, a ki itt iszonyú kínokat kénytelen szenvedni, de meg nem adja magát és meg nem hódol, míg végre Herakles őt megmenti és Zeussal kibékíti. Még a Faust-monda előtt foglalkoztatta e nagyszerű mythos a fiatal Goethét, a ki 1772-ben és 1773-ban egy Prometheus-tragédián dolgozott. Hőse föllázad az istenek ellen: nem akar vazallusok vazallusa lenni, hisz az istenek is szolgák, a végzet szolgálai. Teljesen önálló, független úr akar lenni: saját kezével megalkotott emberei fölött ne uralkodjék senki; önállóak,

függetlenek, az istenekkel és a végzettel merészen daczolók legyenek, mint ő maga. Hiába küldi Zeus Mercuriust és Minervát a lázadóhoz, hogy engedelmességre bírják: Prometheus állhatatos marad a kedveskedéssel és megfélemlítéssel szemben. Nem tudjuk, hogy Goethe hogyan fejezte volna be hatalmas művét, mely töredék maradt. A Prometheus titáni lázadásában és féktelen követeléseiben nyilvánuló Faust-gondolat Goethe töredékében, főleg a hősnek nagyszerű monologjában, páratlan, fölül nem múlt kifejezést nyert.

Aeschylos (+ 456. Kr. e.) hatalmas trilogiájából az első rész, mely nem maradt reánk, felelt meg a Goethe darabjának: Prometheus föllázad az istenek és a világrend ellen és ezzel bűnbe esik. A görög trilogia második része, mely reánk maradt, tárgyalja a bűnös titán büntetését; a harmadik rész, melynek csak kis töredékét birjuk latin fordításban, előadja kiengesztelődését. Aeschylos reánk maradt tragédiája hatalmas erővel rajzolja Prometheus fékezhetetlen daczát: sem ígéreték, sem fenyegetések nem hajtják meg és nem mérséklék feneketlen gyűlöletét, melylyel az Olympos zsarnok ura iránt viseltetik, a kit, tudjuk, helytelenül fog föl és igazságtalanul ítél meg. Nem is békül meg előbb és nem olcsóbb áron (a trilogia harmadik részében), mint hogy maga is isten lesz és egyenjogú helyet nyer Zeus mellett, kinek nagyságát az elvakultságából kijózanodott titán most már készségesen elismeri. A mythosnak ugyanezen kifejlését akarta Goethe, egy negyedszázaddal első Prometheus-drámája után (1795—97), önálló színműben földolgozni. De ezen műve sem készült el és belőle csak oly csekély, mindössze huszonhárom sornyi töredék maradt reánk,*) hogy a költőnek intencióiról nem nyerhetünk világos fogalmat, noha Goethe világnézetéből ítélve valószínű, hogy a hatalmas titán az ő művében is belátta gyűlöletes daczának helytelenségét és meghódolt a nagy isteneknek.

Prometheus a görög ó-kor Faustja, de nagy a különbség a két alak közt: amaz isten, ez ember. Innen van,

*) Először megjelent *Goethe-Jahrbuch* IX. 1888. 3. lap: *Goethes Befreiung des Prometheus*. — V. ö. Heinr. Düntzer, *Zur Goetheforschung*, 1891. 1—25. l.

hogy Prometheus első sorban nem magáért daczol az istenekkel és küzd a végzet ellen, hanem az emberiség javát akarja kierőszakolni és biztosítani; Faust ellenben, mint az indus Vismavitra is, saját egyénisége, helyzete és sorsa ügyében támad a természet örök törvényei ellen és szövetkezik a Gonoszszal, hogy gyarló embersége korlátait ledöntesse. Prometheus üdvözülése ezért elűt a Faustról szóló népmonda befejezésétől: Prometheus nem jön ellenkezésbe önmagával és folyton magasztos czélja felé tör, azért üdvözült, noha czélját el nem érheti; Faust, a középkor fölfogása szerint, szakít istennel és az ördögnek karjaiba veti magát; ezért iszonyú sorssal kell bűnhődnie. Csak a Goethe Faustja kerül vissza a helyes útra és fáradoz az emberiség javára, mint a görög titán; ezért megnyílik megdicsőült lelke előtt a mennyek országa. Ez a Goethe-féle Faust a görög Prometheus méltó társa.

Prometheus igen népszerű alak volt a rómaiaknál is, a kik maguk, gyakorlati irányú józan eszükjárásával, távol álltak a Faust-gondolattól és azért nem testesítették meg ezt a gondolatot egy tipikus alakban. A mit a hagyomány Vergiliusról, a nagyrabecsült, bámult és szeretett költőről mesélt, — hogy csodatevő és varázsló volt, a ki hihetetlen tetteit az ördög segítségével vitte véghez, — az középkori észjárás műve, mely csupán a XII. század óta ismeretes, befejezett alakot pedig épen csak a középkor végén nyert. A Vergilius-monda legrégebb forrásai Joannes de Salisbury, *Policraticus* 459, Querfurti Conrad császári kancellár *Epistola de statu Apuliae et de operibus Virgilii* (közli Arnoldus, *Chronica Slavorum* lib. V. cap. 19. *Monumenta Germaniae Historica* XXI. 192) és Gervasius de Tilbury, *Otia imperialia* 1211 körül, — tehát a XII. század előtt ismeretlen.*) Olaszország költői azután a XV. század óta mesélnek a mágusz Vergiliusról, a XVI. század terméke pedig egy francia népkönyv (*Faictz merveilloux de Virgile*) mely csodálatos tetteit és az ördöggel kötött szövetségét bővebben tárgyalja. Ez a népkönyv kerül még a XVI. szá-

*) Domenico Comparetti: *Vergilio vel medio evo*. Livorno 1872, 2 köt. — A mondának utolsó tudományos tárgyalása Karl Schambach, *Vergil, ein Faust des Mittelalters*, Nordhausen 1904—06.

zadban Angliába és Németországba, ide ily czímmel: *Eine schöne Historia von dem Zauberer Vergilius seinem Leben und Tod und den wunderbaren Dingen, die er durch Nekromantie und mit Hilfe des Teufels vollbrachte. Sehr lustig und vergnüglich zu lesen.*¹⁾ Ez a népkönyv régibb, mint a Faust-könyv, talán volt is erre némi hatással; de Faust-szerű nincsen benne semmi, valamint nincs benne római sem semmi.

A népkönyv szerint Virgilius Remus római császárnak (Romulus testvére hasonló nevű unokájának) uralkodása alatt született.²⁾ Nevét onnan nyerte, mert gyermekkorában, a birodalomnak nyugtalan állapota közepett, nagyon kellett őt őrizni (*vigilare*) vagy mert anyja születése előtt azt álmodta, hogy méhében csodatevő ágat (*virga*) hord. Midőn felnő (ekkor már Perseus császár uralkodott, kitől sokat kellett szenvednie, de a ki utóbb nagyon megszerette és nagyrabecsülte), Toledóba küldik tanulni. Itt egy ízben az erdőben sétálva egy mély barlangba téved, melynek egyik szük nyílásában egy ördögöt talál elzárva, a ki egy zsidónak testéből került ide. Ez megígéri neki, hogy megtanítja negromantiára,³⁾ melynek segélyével mindent tehet és mindent tudhat, a mit tenni és tudni akar, ha őt börtönéből kiszabadítja. Virgilius ezt megteszi, mire az ördög őt a magiára tanítja és a szükséges varázskönyvekkel ellátja. Bűvészeroje birtokában most Virgilius az ördögöt ravasz csellel visszazárja a barlang nyílásába és mint a «fekete művészet» mestere tér haza, hol nyomban csodadolgokat művel a jóknak megjutalmazására és a gonoszok megbüntetésére. Ő alapítja a szultán leánya számára, kit kedveseül a levegőn keresztül Babylonból magával hozott, Nápoly városát, mely a tenger fenekén tojásokon nyugszik. (A «Castel del ovo» nevének mesés magyarázata.) Iskolát is alapít itt, melyen ő maga tanítja a negromantiát. A városnak

¹⁾ Karl Simrock, *Die deutschen Volksbücher*, VI. köt.

²⁾ A mesének e kapcsolata Róma alapításával mégis arra látszik utalni, hogy a Virgilius-monda alapjában tudós körök terméke, a mit Comparetti, a ki a népies eredet híve, erősen tagad.

³⁾ A «fekete» bűvészetre, népiesen elrontva «nekromantiából», a földözött halottak segélyével véghezvitt jóslás művészetéből, melyben a legrégebb időktől hittek az emberek.

valóságos jóltevője, kit a lakosok még halála után is szentnek tartanak és a legnagyobb tiszteletben részesítenek. Halála pedig így történt: a Medea-mondából származó motivummal meg akarja magát ifjítani és e célra darabokra vagdaltatja testét és egy sós hordóba téteti, honnan részletes utasítása szerint, inasa fogná őt kiszabadítani. De a császár, értesülve e csodadologról, melyben nem hisz, a nagy mester halála fölötti dühében megöli az inast, a kit a páratlan férfiú gyilkosának tart, és Virgilius nem támadt föl többé.

A népkönyv mint tanúra Konrád császári kancellárra hivatkozik és ennek már említett Epistolája csakugyan a monda főforrása. Konrád pentosan sorolja föl, hogy Virgilius mily csodadolgokat művelt Nápolyban: egy bronzlovat állított, mely, a míg állt, megóvta az összes lovakat attól, hogy derekukat eltörjék; egy bronzlegyet, mely a legyeket távol tartotta a várostól; csodatevő fürdőket Baiae mellett; a Posilippo hegyen keresztül egy alagutat; a Porta Ferrea alatt elzárta az összes kigyókat, melyek előbb Nápolyban sok kárt okoztak; egy hústartót, melyben a hús hét napig friss maradt; egy bronzijast, mely a Vezuv tűzbányót fekezte, hogy ki ne törjön stb. Nápolyban van eltemetve és egyszer majd elvitték csontjait. Ezt Gervasius meséli: II. Roger király uralkodása (1130—54) alatt jött egy angol tudós Nápolyba és elkérte a királytól Virgilius csontjait. A király odaigérte, ha megtalálja. A tudós hosszas kutatás után csakugyan ráakadt egy hegy mélyében a nagy varázslónak ép holttestére és megtalálta feje alatt híres varázskönyvét (*Ars notoria*) is. De a nápolyiak nem engedték meg, hogy legnagyobb jóltevőjük földi maradványait magával vigye és így a tudós csak a varázskönyvet hozta felszínre.*)

A nagy költőből, a ki bámult eposzában hatalmas képzelettel festette az alvilág rémséges tájait és megjósolta Róma nagyságát, negyedik eklogájában pedig a Megváltó születését és a Szüz hatalmát, — mint profétát már a III. és IV. század is dicsőítette. — idővel jós, varázsló, a fekete

*) A hagyomány utóbb más mondákkal is hozta kapcsolatba a dicsőült mestert. Így már a népkönyv szerint is Merlin, a kelta népek leghíresebb jósa, az ő tanítványa; Wolfram von Eschenbach *Parzival*-jában pedig Klinschor, a nagy bűvész, Virgilius vérbeli utódja.

művészet mestere, az ördög czimborája lett,*) — de már oly időben, mikor a római birodalom már csak névleg volt meg, a római nép pedig mindjobban átalakult a modern olasz nemzetté. Dante még egészen másnak látta Vergiliust, a kit kísérelőjéül és kalauzául választott, midőn a pokol és tisztító tűz szörnyűségeinek megtekintésére indult: neki a nagy és nemes római költő a legnagyobb mester, a legtisztább szív, a legmélyebb bölcs volt, a ki a keresztből áradó üdvösséget és megváltást megsejtette és fenkölt szellemmel megjósolta. De még a népies hagyományban sem lett a magasztalt költő a pokol czinkosává: az ördögtől kapta csodás tudását és hatalmát, de nem mint Sátán szövetségese; és ezt a máguszi erejét soha rosszra nem fordította, ellenkezőleg: embertársainak jóltevője volt, kihez az utókor mindig tisztelettel és áhitattal tekintett föl.

Ime az ókor főbb termékei és alakjai, melyekben a Faust-gondolat több-kevesebb határozottsággal fölismerhető. E gondolat képviselőinek száma, főleg a nagy és mély eszmék népénél, a görögöknél, könnyen volna még szaporítható: Pythagoras, Empedokles, Apollonius és más több-kevesebb homályos bölcselők vagy reformátorok egyéniségöknek egyik-másik vonásában és az alakjukhoz fűződő hagyományok egyes elemeiben elevenen emlékeztetnek Faustra, kinek főleg az emberi természet korlátain túltörekedő szellemökkel, természetesen a hellén világnézet talaján és az ó-kor fölfogása szerint, vérrokonai. Pythagoras, a ki a számok viszonyaiban kereste a világ törvényeit és a lélek vándorlásában értette meg az ember problémáját, főleg talán Indiából vett ösztönzés alapján szervezett iskolájával, mely alapítóját tudatosan mythikus és mystikus félistenné alakította át, hatott a kortársakra és az utókorra, mely a mély gondolkodót csodás mesék hordozójává tette, emberfölötti hatalommal ruházta föl és közvetlenül az istenek mellé helyezte. Tanítványa pedig, Empedokles, a ki politikus és orvos, bölcselő és költő volt, halottakat

*) Ilyenül ismeri Hans Sachs is (ed. Eduard Götze, Halle), II. 264: *Der Filius (= Vergilius) im korb*; u. o. 329. l. a *Phocas, der Schmied zu Rom* cz. elbeszélésében: *Nun war ein Schwarzkünstler zu Rom, Der hiess Vergilius mit Nom* (Namen). Egy másik elbeszélésében (III. 182.) Artus királyllyal hozza össze Vergiliust.

támasztott föl és élete végén egyenesen az istenek közé szállt, már kortársai szemében félig csodatevő, félig széldelgő színében tünt föl és főleg rejtélyes halálával (állítólag az Aetnába vetette magát) izgatta az utókor képzeletét, mely egészen a jelenkorig tudományos kutatásokban és költői alkotásokban sokszor foglalkozott érdekes alakjával. Mind a ketten homályos, sok tekintetben rejtélyes alakok, a kik nagy céljaik érdekében valószínűen maguk is gondoskodtak róla, hogy mythosok hőseivé legyenek. Így könnyen érthető, hogy későbbi hagyományokban istenek és daemonok szövetségeseivé lesznek, hogy csodákat tulajdonítottak nekik és a néphit a természet törvényei fölött uralkodó hatalmas máguszoknak tekintette őket.

A legvonzóbb, mert talán a legrejtélyesebb e görög bölcselők és reformátorok közül Apollonius,* a cappadociai Tyanából, Krisztus kor- és vetélytársa, a ki, Philostratos nevű tanítványának adatai szerint, Kr. e. 3-ban született, tehát körülbelül egykorú volt a Megváltóval, és Nerva császár (+ 98. Kr. u.) alatt hunyt el. Homályos az alakja, homályosak jelleme és iránya és eltérő szempontokból igen eltérő világítást nyer ez a csodatevő mágusz és próféta. Apollonius bejárta az egész ókori világot: volt a máguszoknál Babylonban, a gymnosophistáknál (meztelen bölcselők-nél) Indiában, járt Nero és Domitianus idejében Itáliában, Hispaniában és Aethiopiában, mindenütt a szenvedélyesen szeretett mágia tanulmányozása végett. Úgy látszik, tudatosan versenyzett Krisztussal (mint Simon Magus versenyzett Simon Petrussal, az alapostol az Úrnak hivatott tanítványával), a kit bizonyára szintén csak mágusznak nézett és a kinek mind jobban terjedő tanai őt aggodalommal töltötték el: ő is megjósolta a jövőt, ő is kiüzte a gonosz daemonokat, ő is támasztott föl halottakat; ő is váratlanul és csodás módon tünt el, pl. tömlöczökből, és váratlanul, csodás módon jelent meg távol eső helyeken, hol jelenlétét óhajtották. A kortársak a legnagyobb, sok helyütt isteni tiszteletben részesítették és képét templomokban helyezték el az istenek szobrai mellé. Korán állították, talán saját

* A bomladozó ókori világnak e rendkívül érdekes alakját egy szellemes regény hőségévé tette Wieland: *Agathadaemon*, 1799.

kezdeményezésére, Krisztussal szembe és voltak, a kik őt a Messiás fölé helyezték.* Apollonius, úgy látszik, féltette a görög műveltséget, a philosophiát és művészetet, Krisztus tanaitól, melyek a világ szépségétől és örömeitől elforduló és elfordító irányukkal a derült hellén világfelfogással összeférhetetleneknek tetszettek. Apollonius is meg volt győződve arról, hogy a vészes züllésnek indult antik világot meg kell menteni a fenyegető enyészettől; de ő ezt a célját nem a keresztyénység eszméivel, melyek a nagyműveltségű hellének ellenszenvesei voltak, vélte elérhetni, hanem csakis a régi görög vallás és világnézet megtisztításával. Hogy kortársainak legszélesebb rétegeit is megnyerhesse e nemes törekvéseinek, kénytelen volt, bizonyára jobb meggyőződése ellenére, a varázslót, a bűvészt, a daemonok urát játszani és ezzel egész működésének egyébként is kétséges és a keresztyénységgel szemben kilátástalan sikere már eleve megsemmisült.

A keleti és nyugati ó-kornak összes érintett alakjai, melyeknek száma könnyen volna még szaporítható, kétségtelenül emlékeztetnek, az egyik lényegesebb vonásokban, a másik mellékesebb pontokban, a német Faust-monda hőséire, de egy sem azonos vele. És nem azonosak a német Fausttal a közép-kornak nagyszámú rokon alakjai sem, melyeket vele rendszeren és első pillanatra nem minden alap nélkül kapcsolatba hozni szokás: sem Simon magus, sem a bűvész Cyprianus, sem Theophilus vagy Militarius vagy Proterius. Középkori Faustoknak nevezik őket, de csak annyi joggal, a mennyivel a tárgyaltam alakokat ó-kori Faustoknak nevezhetjük: többé-kevésbé hordozói vagy megszemélyesítői amaz ósrégi Faust-gondolatnak, mely az emberi nemnek a világ teremtése óta egyik legjellemzőbb és legbecsesebb sajátja és mely legteljesebb megtestesítését mégis csak a mély értelmű német monda hőséiben találta.

HEINRICH GUSZTÁV.

*) Hogy ezt Wieland is megtette volna idézett regényében, csak olyanok állíthatják, a kik ezt a regényt sohasem olvasták.

A KOMÁROMI DALIÁK A XVI. SZÁZADBAN.

Első közlemény.

Komárom mindéig kis város volt, s ma is az. E városnak csak a fiai voltak nagyok, csak a multja nagy. Sokat, mondhatatlanul sokat szenvedett e város népe, de talán épen a létért való folytonos küzdelme és a szakadatlan szenvedése aczélozta meg a sziveket és a lelkeket. Talán épen ezeknek köszönhetjük, hogy a gondviselés Komáromnak annyi nagy fiat adott. Valóban, nincs és nem is volt ez országban olyan nemzeti, politikai és irodalmi mozgalom, a melyből e város fiai a maguk részét ki nem vették. Ezeréves múltunk nagy küzdelmeiben Komárom népe mindég előljárt, s nem ritkán vezető szerepet játszott. Innét van, hogy a ki Komárom múltját végiglapozza, ez országnak minden küzdelmét, szenvedését és dicsőségét megismerheti.

A daliás idők örökszép hagyományai, a török-magyar vitézi élet emlékei között Komárom népével nem igen találkozunk. Történeti műveinkben a komáromi vitézekről csak szórva-hintve lappang egy-egy adatocska. Pedig lehetetlennek lászik, hogy nemzeti életünk legeredetibb és legmagyarabb korában e város törzsökös magyar őrsége tétlenül és veszteg ült volna. Hisz harcz és zsákmány nélkül a magyar katona meg sem élhetett, s a nagy fizetlenség úgyszólván kényszerítette, hogy a kenyerét a szablyájával keresse. Aztán azt is tudjuk, hogy a török vitézek sem üldögéltek összetett kézzel otthon! Ha az idő szenvedte, ökgyelmök bizony ki-kijártak. S hogy az útjokban Komáromot sem kerülték el, bizonyosra vehetjük. Hisz Komáromot mondták akkor a legfontosabb dunai végháznak s Komárom állott a töröknek leginkább útjában. Mi sem természetesebb

tehát, mint hogy a törökök e vár hadi népét tőlük telhetőleg veszedelemre vinni igyekeztek. A basák leveleiből azt látjuk, hogy a törökök e nemű törekvését a komáromiak nagyon is jól ismerték. A hadhoz tehát nemcsak készen tartották magukat, hanem azon voltak, hogy a törökök támadásait lehetőleg megelőzzék. Ily módon a komáromiak és a törökök között a XVI. században — bár majd mindég békesség volt — szünet nélkül harcz folyt. A törökök csupán Pálffy Miklós komáromi főkapitánysága idején, vagyis három év alatt, harminczszor támadták meg Komáromot! A komáromi vitézek meg legalább ugyanannyiszor jártak Budán. S bizony addig haza nem jöttek onnét, míg török rabokat nem fogtak és elegendő zsákmányt nem ejtettek.

A komáromiak ezen harczait a történetírásunk még nem ismeri. Pedig nagyon tanulságosak e küzdelmek, mivel belőlük a végbeli élet minden törekvését, lelkesedését és szokását megismerhetjük.

A régi idők mulasztását akarjuk helyrehozni, mikor Komárom derék népének ez ismeretlen harczait felföldjük.

A magyar lovagiasság virágszakasza, a vitézi erények aranykora a XVI. század. Ha e korszak írott emlékeit lapozgatjuk, a szemünk előtt mesés idők elevenednek meg. Jó Magyarország végházainak a szemefényeit: a fő vitézlő embereket, a daliás ifjakat látjuk, a mint ráró-szárnyakon járó főlovaikon a virággal beborult mezőkre indulnak. A zöld mező volt akkor a vitézi erények veteményes kertje. Ide jönnek a nagyhírű török daliák, ide törekesznek a magyar vitézek, hogy szablyájukkal és kópjájukkal megmutassák, melyik a külömb legény közöttük. A rózsavirágzáskor itt esnek meg a vitézi próbák, itt törik a kópjákat, itt vívják a halálos bajt, itt hányják egymásnak a leseket. Egyik csata (csapat) népe a török várak alját száguldja, s ott harczol. A másik az ellenséges vár sorompója elé bocsát vitézeket, a kik ott üvöltik a leghíresebb török daliák neveit, ott hívják őket viadalra. Egyik magyar csata lesre csalja a törököt, a másik meg a török vitézek lesét hártogatja. Harcz foly mindenfelé, s a halál dandárral jár a jó vitézek között. De ki törődött akkor a halállal? Hiszen ismerjük a szolgáló rendnek a mívoltát, tudjuk, hogy az igazi vitéz meghalni a harczok mezején akart. Azt óhajtotta mindegyikük, hogy a

virágos mező legyen a szemfedelük. Ott töltötték legszebb óráikat, ott szereztek nevet, tehát meghalni is ott akartak.

Ó szép, dicső korszak! mennyi lelkesedést, mennyi nemes érzést és mérhetetlen vitézséget rejtegetnek megsárgult lapjaid! Ki tudná megbeszélni, hány ragyogó csillagot adott a magyar ének? Egymás után hullanak a csillagok a csatamezőkön, de a számuk mégsem fogy. A lelkesedés folyton újakat és újakat támaszt. Mindenki a harcmezőre vágyik, mindenki nevet, maradandó nevet akar szerezni; mert a vitézi névnél akkor nagyobb kincset nem ismertek. És az ilyen névért mindent feláldoznak. A vagyon, a jólét senkit vissza nem tart. A feleség, a gyermekek kezüket tördelve könyörögnek a családapának, hogy ne hagyja el őket.*) De a férfi ingadozás nélkül indul, hogy halálos bajt vívjon a törökkel. Semmi, de semmi vissza nem tartja ettől, mert azon kor nézete szerint az ember csak addig élt, a míg vitézi tisztessége volt.

A jó névért, a szép dicsőségért küzdöttek a komáromi daliák is. És szép nevet, nagy tisztességet szereztek maguknak. A kortársaik becsülték, nagyra tartották őket, a vitézek mint jeles példákat a szíveikben hordották a neveiket. Ki gondolta volna akkor, hogy az annyi küzdelem és áldozat árán szerzett név is hamar feledésbe megy? Ki hitte volna közülök, hogy jön idő, mikor a hirnév, a dicsőség csak olyan álom lesz, a mit az emberek másnapra elfelednek?

A komáromi vitézek szépen megrótt koporsója is elporladt. A sírjuk fölé helyezett lobogós kópja is elrongyolódott. A nevüket egy ideig még Komárom utczái őrizték. A Maróthi Nagy István, Maróthi Nagy Mihály, Csapó Pál vajda, Huszár Mátyás, Olasz György, Izdenczy István, Bognár Márton vajda, Fillerös János, Buday Lázár stb. utczái hosszú ideig hirdették a vitézek neveit. Aztán lassan-lassan az utcanevek is eltűntek. A hamuvá lett várost újra és újra kellett építeni, s mivel a késő utódok a hősök tetteit elfeledték, a régi utcanevekkel sem törődtek többé. Ma már csak a levéltárak megsárgult levelei és följegyzései beszélnek, hogy a daliás időkben Komáromnak is megvoltak

*) Gabelmann mint szemtanú meghatóan írja le az ilyen jeleket (Lásd *Monomachia* című művét).

a maga csillagai. A történetíró kötelessége, hogy ezek emlékeit megújítsa.

A magyar nemzeti királyság utolsó komáromi várkapitánya Endrédi Somogyi Ferencz volt. A mohácsi veszedelem idején az ő kezén volt Komárom és Tata vára. Az egykorú iratok derék katonának és vitéz férfiúnak mondják őt. Somogyi Ferencz Szapolyai János királynak volt a híve, s mikor II. Lajos özvegye: a Habsburg Mária Varjasi Nagy Imre ¹⁾ viczenádort Komáromba küldé, hogy a várat átvegye, Somogyi Ferencz várkapitány elfogatta, s Komárom és Tata várával együtt átadta őt János király megbízottjának, Ráskay Gáspárnak. Mária királyné erre Somogyi Ferencz minden jószágát Révay Ferencznek adományozta. Ezt az adománylevelet később I. Ferdinánd is megerősítette.²⁾

Az 1527. évben Komárom Ferdinánd kezére jutván, a különben jelentéktelen várba német, olasz és spanyol katonákat vetett. A kapitány jó ideig Gortschacher András volt. A várban lévő 300 német gyalogoson kívül Komáromban akkor más őrség nem volt. Magyar katonát egyetlenegy sem tartottak. A német őrség nyugodtan üldögélt a várban, s gondtalanul élvezte a vártartomány jövedelmét. A vár és a város sorsával nem sokat törődött. A mikor 1529-ben a nagy török hadsereg Komáromhoz közeledett, a törökök Komárom város meghódolt bíráját küldték Gortschacher kapitányhoz, fölszólítván őt a vár átadására. Gortschacher e fölhívásra azzal felelt, hogy a bírót a vár tornyába vetette. Aztán a katonáival teljesen egyetértvén, elhatározta, hogy megszökik. A kanócokat az ágyúk mellé állíttatá, a kapukat fölvonatta, s az éj sötétében a katonáival együtt a Csallóköz felé elsétált. Másnap a török sereg nagy hévvel lövetni kezdé a várat, s mikor elegendő rést nyitott, a várba rontott. A törökök nagy meglepetésükre egy árva lelket sem találtak ott, a bezárt és halálra ijedt komáromi birón kívül.³⁾

¹⁾ Ez a Nagy Imre a legkiválóbb huszárok egyike volt. Később mint huszárfőkapitány még nagy szerepet játszik.

²⁾ Országos levélt. Liber regius 1526. és a nova donatio 1527. nov. 4. (Donationis pacificatio Francisco de Reva per notam infidelitatis Francisci Somogyi de Endred.)

³⁾ Az 1529. évi ostromot és a megszökést maga Gortschacher mondja el Bécsbe küldött jelentésében (Csász. és kir házi, udvari és állami levélt. Hung. 1529.).

A szultán hada pusztán hagyván Komáromot, Gortschacher a seregével megint visszajött.

Az 1532. évben szakasztottan így történt. A török hadsereg megjelenésekor Gortschacher elsétált, s mikor a törökök elvonultak Komáromból, megint visszasétált. A későbbi években aztán, mintha mi sem történt volna, egymásután küldi Bécsbe a hadi jelentéseket nem a maga, hanem a magyar naszádosok küzdelmeiről. Bokros érdemei fejében aztán magasabb tisztséggel jutalmazták.

Az 1543. évben — a mint, tudjuk — a török elfoglalta Esztergomot. A város népe még az ostrom előtt mindeztül Komáromba menekült, s itt letelepedett. Komáromban azontúl két község és két bíró volt. Az esztergomiak ugyanis a maguk bírójának a szaván és tanácsán jártak, s a maguk törvényével éltek. Esztergom bukása után Komárom jelentősége egyszerre nagyot emelkedett. A Duna mentén immár Komárom lett az első végházzá. Siettek is megépíteni! Aztán idehelyezték a naszádosokat és a naszádosokhoz tartozó huszárságot. Így hát végre Komárom is kapott magyar katonaságot. Az idehelyezett magyar sereg az utolsó emberig a városban lakott, nagy része a városi polgárjogot is fölvette, s idővel a magyar katonaságot a város népéből toborozták. A város őrizetét kizárólag magyar katonaság végezte. Az 1550. évi rendtartás*) szerint, a mit Salm Miklós fővezér dolgozott ki, Komáromnak három kapuját éjjelnappal a naszádosok őrzik. A naszádos kapitány vagy a hadnagya az őrseget napjában kétszer-háromszor megvizsgálja. A Dunán és a Vágon egy-egy naszád örökösök. A vásár a városnak «új kapuja» és a «belső kapuja» közt lévő utcában legyen Pozsgay Zsigmond naszádos hadnagy háza előtt. A városnak két bírója van; egyik a komáromiaké, a másik az esztergomiaké. Minden tizenkét háztulajdonos együtt egy nagy csákyát és három létrát tartozik a bíró keze alá adni, hogy tűz esetén legyen mit kézhez adniok. A naszádos kapitány és a két városi bíró minden tizennegyedik napon megvizsgálja a tűzoltásra szánt eszközöket. A hódoltságok közül senkinek sem szabad a városba jönnie. A Vág partján

*) Csász. és kir. házi, udvari és állami levélt. Hung. 1550. Verzeichnuss ainer Ordnung zu Komorn.

kell nekik helyet kijelölni, s ott árulhatják a jószágaikat. A törökök ellen portyázni és csatázni tilos. A ki mégis a török ellen indul, annak fejét veszik. A ki keresztyén embert kifoszt, akasztófa a jutalma. A ki embert öl, azt kerékbe törik.

A későbbi ¹⁾ rendtartás még meghagyja, hogy a várba a főkapitány engedélye nélkül magyar katonát bebocsátani nem szabad, ott csak német katonáknak van helyük. Mivel a német katonák között — mondja a rendtartás — igen sok tisztességtelen asszony van, ezeknek a számát lehetőleg apasztani, ²⁾ s a fölösleget el kell távolítani. A komáromi chirurgusoknak vagyis a borbélyoknak megsebesült katonát bekötözniök a várgróf tudta nélkül nem szabad. Ez az utóbbi intézkedés arra való volt, hogy a törökkel való harcztot el ne titkolhassák.

Bár a komáromi magyar seregnek halálbüntetés alatt tiltva volt a törökkel való harc, bár a bajviadalokat is szigorúan büntették, azért bizony nap nap után kimentek. A török basák leveleiből látjuk, hogy örökké Buda körül ólálkodtak és Szekesfehérvár vidékén leskelődtek. S hol zsákmányoltak, hol meg a harczon forgatták a szablyájukat. A büntetéssel mitsem törődtek. Pedig úgy kezdetben nem vették tréfára a tilalmat. 1548. évben például maga Ferdinánd király írja Kazun basának, hogy Salm Miklós generális a törökök ellen portyázók közül Komáromban többnek a fejét vétette s másokat keményen megbüntetett. ³⁾ Azt is tudjuk, hogy a törökök, ha a portyázókat elfogták, vendégségben bizony nem tartották. Musztafa basa például a császári követ jelenlétében két ily elfogott magyarnak a lábszárait zúzatta össze. «Soha bizony — írja a basa — ha tulajdon atyám-fiai lennének is, tovább nem mennek vele . . . Mi is oly igen szépön tudunk azféle uratlanokkal banni.» ⁴⁾

¹⁾ Van 1551-ből is rendtartás (Stadt und Schloss Komorn etlich Verordnung) és 1552-ből is. Közös pénz. levéltár. Hung. Denkbuch 1551.

²⁾ U. o. «dieweil vill uenehrliche weiber under den dienstleuten daselbst befunden wurden . . . so ist unser bevelch, darinnen so vill muglich einsehung und wendung fuernehmest und thuest, damit der ueberfluss aus dem schloss verschafft wurde.»

³⁾ Csász. és kir. házi, udvari és állami levéltár: Turcica, 1548 nov. 3. Ferdinánd Kazun basához.

⁴⁾ U. o. 1572 ápril 25.

Az egykorú levelek akárhányszor számszerint megemlítik, hogy ez vagy amaz török végház falain hány magyar-nak szalmával kitömött fejbőre éktelenkedik.

Az is akárhányszor megesett, hogy a törökök a fosztogatáson kapott magyar katonákat iszonyú kínzás között ölték meg. A karóba vonás is napirenden volt. Rettenetes halál volt ez! De azon kemény idők vasidegzetű emberei zokszó nélkül túrték a legiszonyúbb fájdalmat is. Daloltak, káromkodtak és a kínzóikat csúfolták. Tudjuk, hogy a karóba vont hajdúk nem egyszer csöndesen pipáztak. És szították a dohányt, a míg a haláluk el nem közeledett. A nálunk járt külföldiek az ilyen dolgot nem győzték csodálni. Másutt — írják — az ilyen embereket hősöknek mondják; Magyarországon az ilyesmi köznap dolog!

Még a legenyhébb büntetés, vagyis a rabság is, — ha mai szemmel nézzük — bizony rettenetes dolog volt. A szegény rabok igen sokszor sohasem látták többé az övéiket! Aztán az értékesebb rabokat néha kegyetlenül kínozták, hogy nagyobb váltságot ígérjenek. Szinán basa említi, hogy bizonyos Tamáskó nevű magyar vitézt a gazdája: Ahmat bég kibocsátotta. A szegény magyar azonban nem bírta összekoldulni a váltságdíjat, s így visszatért a rabságba. Ahmát bég erre haragra gerjedvén, iszonyúan megfenyegette a rabját. És a szegény Tamáskó «ezön való feltében éjjel megette magát». A magyarok — viszonzásul — bizonyos Rézmán nevű török rabot ölték meg érte.*)

A közrabokra még rosszabb sors várt. Ezeket ugyanis a törökök a tengeri gályáikra vasaltatták, s ott halálra evezhették magukat, mert ha minden erejükből nem dolgoztak, véresre verték őket.

Szóval itthon is, a törökök között is ezer veszélylyel járt a harc és a viadal. De azért nap-nap után kijártak, zsákmányoltak, ragadoztak mindenfelé, s ha módját ejthették, párbajokat is vívtak. Minden vitézünk nevet akart szerezni, s jó névre csak a harcban tehetett szert. Minden vitézünk élni akart, s abban az időben, mikor a magyar katona 6—7

*) U. o. 1591 május 12. Szinán basa magyar levele Mátyás főherceghez.

éven át egy fillérnyi zsoldot sem kapott, csak úgy élhetett meg, ha kijárt és portyázott.

A komáromiak az ilyen dolgot a XVI. században a tatai vitézekkel együtt művelték. Tata őrsége a XVI. században magyar volt. Az ottani vitézek nemcsak komárom-megyeiek, hanem a szó szoros értelmében komáromiak voltak. Tata jó ideig Komáromhoz tartozott, Komáromból élmeztek s Komáromból küldtek oda hadinépet. Az 1554. évben is 27 komáromi száraz vajdaságalja népet rendeltek oda.*) A huszárokat is innét küldték. Maróthi Nagy István, a komáromi naszádosoknak hős kapitánya is ott szolgált egy ideig, mint a tatai várnak kapitánya. Egy szóval Tata és Komárom hadinépét rokonság és ismeretség fűzte egymáshoz. Nem csoda hát, ha a harcra is mindég együtt indultak.

Úgy Komárom, mint Tata vitézei a XVI. században annyira kedvelt kópjatorést és a bajviadalt nagy kedvteléssel űzték. A királyi tilalommal nem kellett sokat törődniök, mivel a viadalokban jó példával maguk a kapitányaik jártak elől.

A páros viaskodásnak enyhébb formája az úgynevezett kópjatorés volt. A két fél lóháton, kifeszített kópjával, egymásnak rontott. A vágató lovasok néha oly erővel ütköztek egymásnak, hogy mind a kettőnek a lóva fölborult. Az összeütközéskor a kópják darabokra törtek. A kinek sikerült a kópjával a másikat a nyeregből a földre taszítani, az volt a győztes. Az ilyen viadalhoz sasszem, aczélskar és gyakorlottság kellett. Egyebekben a kópjatorés ritkán végződött halállal. Rendesen csak a kópja vasa törött a küzdők oldalába vagy mellébe. Az ilyesmit meg abban az időben föl sem vették. A régi összeírásokban olvassuk, hogy a vitézek a testükbe tört kópjavesakát a diadaljelek között, mint vitézi emléket őrizték.

Súlyosabb és veszedelmesebb volt a karddal vagy a hegyestőrrel való viadal. Ezt dolmányban, vagy övig meztelenül vívták, hol gyalog, hol meg a lovuk hátán. Az ilyen viadal az egyiknek a halálával végződött. A győztes fél a másíknak a fejét vette, s azt győzelmi jelül magával vitte.

*) Közös pénzügyi levélt. Hung. 1554. Verzaihung etlicher trucken weyda etc.

A kópjatörésekre és a halálos viadalokra a helyet mindig közös megegyezéssel tűzték ki. Egyik fél a másiknak hitlevelet adott, hogy semmi bántódása nem esik. Aztán egyenlő számú, válogatott s jól öltözött sereggel megjelentek a kijelölt mezőn. Mind a két fél azon volt, hogy minél szemrevalóbb sereget hozzon magával. A török és a magyar lovasok egymással szemben fölállottak, aztán megválasztották az igazlátókat, a kik a viadalt vezették. A párbaj föltételeit előre pontosan megszabták és kihirdették. A lovat megsérteni nem volt szabad. Ha ilyesmi történt, az igazlátók azonnal közbeléptek, s a sértő fél nagy szégyenére a viadalt azonnal megszüntették.

Tudjuk, hogy a magyar és a török egyaránt nagy tisztességnek tartotta, ha imígyen a két szép sereg szemeláttára megvívhatott. Hisz ha valahol, úgy itt alapíthatta meg mindenki a vitézi nevét. A győztesnek a neve ugyanis szájról fültre járt, s rövid időn az egész országban emlegették azt.

Mivel békesség idején a személyes viadalokat mindkét részről erősen tiltogatták, már maga a kihívás is sok bajjal járt. A kihívások rendszeren éjjel történtek. A kihívó fél éjjel árkon-bokron keresztül, ezer veszély között, az ellenség várához száguldott, s a kapuba vágta a kópjáját, melyre kihívó levelet kötött. A ki az otlévők közül a kópját fölvette, annak ki kellett mennie a viadalra. Ha nem jött ki, a vitézi hírnevének örökre vége lett.*) Ilyenkor ugyanis a törökök a mieinknek rokkát, szoknyát s más eféle ajándékot küldtek, hogy az illetőt az egész országban nevetségessé tegyék. Avagy igen sokszor csúfságos levelet írtak, a miben az illetőt nem vitéznek, hanem ökörlopónak, kecske-lopónak, vénasszonynak, zsidónak, kereskedőnek stb. nevezték. Nagy sértés volt ez abban az időben, mert mint Zkender aga írta Túry Farkasnak: «A zsidónak is sok pénze nagyon

*) Majthényi László a pápai vitézek nevében (1586) kéri a bajviadal megengedését: «Jól érti nagyságod eféle bajviadal dolgát! Ha meg nem engedi ő fölsége nékie, az török azt nem hiszi, hanem azt gondolja, hogy meg nem mert vívnia vele, és oly kisebbséget teszön rajta, hogy jobb volna megholta, hogy sem mint élte!» (Csász. és kir. állami levélt. Turcica 1586 márcz. 19.)

és mégsem lovag, s vitéznek senki sem tartja». ¹⁾ Hát bizony a ki ilyen sértést nem akart, annak nem volt szabad az orczáját a török előtt eltakarnia, hanem szablyájával kellett megmutatnia, hogy vitéz ember. ²⁾

Egyébként a sértegetést a mieink is jól értették. Ha a török vitézek a bajra ki nem jöttek, a magyar végbeliek disznófarkat, róka farkat kötöttek a kópják végire és éjjel az illető török végház kapujába vágták. Mivel az ilyennél nagyobb szégyen a török vitézt nem érhetette, ha száz halál várt is reá, kiment a viadalra.

A kihívásnál a kópján kívül az akkor divatos fegyvereket: a csákányt, a buzogányt (botot), a furkót, a szekerczét stb. is használták. A ki a fegyverét sajnálta, sastollat, darutollat stb. vitt az ellenséges vár elé, s a kihívás jeléül azt marasztotta. Szóval kinek mije volt, azt vitte az ellensége portája elé.

Ha a kihívót itt vagy amott megcsípték, ingyen sem kérdezték, mi járatban légyen, hanem tömlőczre hányták vagy levágták. ³⁾ Tehát már maga a kihívás is nagy veszedelemmel járt. De minél nagyobb volt a veszedelem, a vitézek annál jobban kaptak rajta. Éjjeleken át erdőből-erdőbe, nádról-nádba jártak, óriási távolságra száguldottak, hogy a kiszemelt végház közelébe orozkodhassanak, s ezt vagy amazt a jónevű vitézt kihívhassák.

Mivel a vitézeket az elmétől alig megfogható hiúság és

¹⁾ Zkender aga kihívó levele a bécsi csász. és kir. állami levélt. Turcica gyűjteményében van.

²⁾ U. o. Csikvári Deli Hasszán írja Csegley Ferencznek a kihívó levelében: «Azt kívánom, el ne röjtsed orczádat előttem, s ne csavarogj, hanem hadd lássuk egymás orczáját. Immár esztendőül fogva elég az írásban. Ha akaratod nem léssen hozzá, azt is add tudtomra. Vagy te nem lakol Pápán, vagy én Fejérvárott, s úgy meg is ajándékozlak, hogy kin egész Magyarország csudálkozik. Isten hozzánk! Költ Fejérvárott 1586 febr. 29.» (Az utóbbi sorok a csúfságos ajándékot helyezik kilátásba, a mik miatt a vitéznek többé nem lehet maradása.)

³⁾ U. o. Turcica, 1582. juni 2. Ali basa írja Ernő főherczegnek, hogy a palotai magyar vitézeket, a kik róka farkat, disznófarkat csináltak a kópjaikra, s úgy vitték Fehérvár alá, Isten akaratjából elfogta. Kiket — írja a basa — róka farkastul, disznófarkastul akartunk a mi kegyelmes fejedelmünk portájára küldeni.

dicsőségvágy űzte, a kihívások és a viadalok mindkét részen napirenden voltak. Egy-egy párviadal olyan köznapi dolog volt, hogy még följegyezni sem tartották érdemesnek. Innét van, hogy sokkal kevesebről tudunk, mint a mennyi megtörtént. Ez a dolgok természetes sora. A viadalokat a királyi rendeletek és a végházbeli fegyvervonásról szóló törvények szigorúan tiltották. Tehát az ilyes viadalokat nem verték hangos dobra, hanem hallgattak velük.

Komáromot minden oldalról széles víz folyta körül. A Dunán és a Vágon éjjel-nappal naszádok őrködtek; tehát a megközelítés mondhatatlanul nehéz volt. De azért mégis akadt elég török vitéz, a ki sötét éjjel a komáromi partig jutott, s a kópóját ott leszúrta.

Az 1558. évben például Kobáts aga fia, a híres Kalauz Pál vajdának a fiát: Kalauz Demetert hívta ki viadalra. Kalauz Demeter azon időben a legismertebb komáromi vitéz volt. Esztergom 1551. és 1556. évi fölgyújtásában és kifosztásában nagy része volt és sok törököt átküldött a másvilágra. Az esztergomi törökök tehát folyton a vesztére törtek, folyton viadalra hívták. Kalauz Demeter a jóra való vitézeknek mindég szívesen kiállt, s így Kobáts aga fiának a kihívását is elfogadta. Az esztergomi török és a komáromi magyar sereg a város mellett lévő mezőn állott föl. Az igazlátók kihirdetvén a viadal módját, a harcz megkezdődött. Kalauz Demeter mesteri módon vívott és a törökön több sebet ejtett. Úgy látszott, hogy ő lesz a győztes, mikor egyszerre a homlokán megsebesült. A vér elönté a szemeit, s többé nem látott. De azért tovább küzdött, míg le nem rogyott. Három súlyos sebből vérezve hozták őt a társai Komáromba.*)

Az 1560. év október 18-án Paksy János főkapitány a királynak a következő jelentést küldé: október hó 17-én éjjel egy török vitéz lobogós kópját szúrta a komáromi révbe. A kópja vasán törökül írott levél lógott, a mit im fölségednek küldünk. Deli Tódor komáromi naszádos vajda**)

*) Országos levéltár, Nádasdy iratok, Paksy János levele a nádorispánhoz 1558 szept. 5. és külön jelentése Bécsbe.

**) Ezt a kiváló vajdát hol Deli Tódornak, hol csak Tódor vajdának írják, de előfordul Jelyth, Jeles és Illés vajda néven is. (Rá vonatkozó adatok vannak a zay-ugrócezi és a közös-pénzügyi levéltárban.)

azon éjjel vízi strázsát állván, hajnalhasadtakor a Duna partján meglátta a török kópját. Ő maga akarván a törökkel megvívni, a kópját felvette. Mi komáromiak — írja Paksy — mindnyájan kérjük fölségedet, engedje meg a bajviadalt, mert ha a viadal meg nem esik, az a török vitéz a keresztényenség nagy gyalázatára az övéi között még dicsőségre tesz szert.*)

A kópja vasára kötött török levél magyarul így hangzik: «Isten veletek jó komáromi vitézek. Köszönetünk után magunk szolgálatát ajánljuk. Minket Nagy Alyának hívnak és Budán lakozunk. Im mi szúrtuk a kópját a komáromi partba. A ki az ott lévő vitézek közül a kópját fölveszi, egy hónap alatt tudunkra adja. A nevét is írja meg a tatai várba, hogy tudjuk, ki vette légyön föl a bajt. Egyebekben mi Nagy Alya mind az ott lévő uraknak, mind a vitézeknek fejenkint jó egészséget kívánván, szolgálatunkat ajánljuk. Isten veletek komáromi vitézek.» Hogyan folyt le ez a párbaj, nem tudjuk. De mivel Deli Tódor a legelső komáromi vitézek egyike volt, föl kell tennünk, hogy ő volt a győztes. Ezt annál inkább elhithetjük, mivel Deli Tódor még sokáig jó egészségben harczolt a törökök ellen.

Gersei Petheő János komáromi főkapitánysága idején is történtek ilyen párbajok. Petheő jó szemmel nézte az ilyen viadalokat. Hisz 1564-ben maga is bajt vívott. Ő maga jelentette ez ügyben, hogy Boldogasszony napján fog az ő halálos ellenségével megvívni. És erre a nagy napra, az ő tisztességének a napjára, jó barátait is meghívta.

Hogy maguk a komáromi vitézek is sűrűn vitták a bajt a törökökkel, az a Konstantinápolyba küldött követi utasításokból is kitűnik. Ezek az utasítások ugyanis panaszképen emlegetik, hogy a török vitézek a komáromiakat untalan viadalra hívják. Az 1567. évben előterjesztett sérelmek is azt mondják, hogy az esztergomi törökök szüntelenül bajviadalra hívják a komáromiakat, s azt hangoztatják, hogy a budai basa megengedte nekik a bajviadalt.*) Ez az állítás valószínűnek

*) Csász. és kir. házi, udvari és állami levélt. Turcica: «ne Thurca iste in ignominiam nominis christiani, se extollens inter ceteros summam gloriam adipiscatur».

***) Csász. és kir. házi, udvari és állami levéltár, Turcica, 1567: Strigonienses incessanter provocant Comaromienses ad duellum» etc.

látszik, mivel a török kihívólevelek folyton hangoztatják, hogy a párviadatok nem tekinthetők frigy törésnek. Az ilyeneket ugyanis a békeség idején is mindenkor megengedték. Iszah bég például 1586 február 24-én Majthényi László főkapitánynak a többi között ilyen választ tett: «Kegyelmed írja, hogy most nem illendő (t. i. bajviadal), mivel erős kötés alatt frigy vagyon. Ettől az frigy meg nem bomol, sem várak nem vitatnak, sem városok meg nem dulatnak... Mert egyébkor is volt frigy a két fejedelem közt, de ezféle kevés dologért nem vöttek sem mentségöt magoknak, hanem ugyan kiszolgáltatták az bajviadalt közöttük, az mely vitéz embernek azféle dolga esett. Ez okaért kérem kegyelmedöt, mint jó szomszédunkat, hogy kegyelmed készítse reá az vitéz Csegley Ferenczet, hogy az Deli Hasszán bajviadatok menjen véghöz egymás között.*)

Ha néha egyik-másik török vagy magyar kapitány meg tiltotta is a viadalt, ez csak olyan szemfényvesztés volt, a mivel a bécsi udvart igyekeztek tévútra vezetni.

Az 1578. évben Gimesi Forgách István kerülván a komáromi magyar sereg élére, azontúl a viadatok és a portyázások még gyakoriabbakká lőnek. Forgách István ugyanis a legveszettebb vívók közé tartozott s az embereivel együtt örökké a harczon törte a fejét. Nagy kár, hogy az alatta esett párviadalookról semmit sem jegyeztek föl. Pedig soknak kellett végbemenni, mivel Ernő főherczeg két rendeletben is szigorúan meghagyta Forgáchnak, hogy tartózkodjék a viadaloctól, s hogy a vitézeit ne ösztökélje, ne buzdítsa a harcra.**)

Úgy látszik, hogy Forgách nem sokat adott az ilyes rendeletekre, hisz épen akkor adott egyik vitézének engedélyt, hogy a híres Együb agát párviadalra hívja. A kihívás meg is történt, de Forgáchnak Esztergomba küldött hitlevele

*) u. o. Turcica: «Mi Iszah bég az hatalmas török császár szandsák-bégje etc. Minden tisztelőtre és böcsültre méltó vitéz úr és minékünk jó szomszéd barátunk, sok köszönetünknek utánna minden hozzánk illendő tisztességes jó dologból való barátságunkat és jó szomszédágunkat ajánljuk kegyelmednek.»

***) Nemzeti Múzeum: Forgách levéltár 1579 május 20. Maradj békeségben — írja Ernő főherczeg — s tartsd magadat előbbi rendeletünkhöz.

elveszett. E miatt az esztergomi szandsák bég a következő magyar levelet írta Forgáchnak:

«Isten velünk! Adatott Esztergomban, kedden, 1579-ben. Én nagyságos Szinán bég köszönetem írom kegyelmednek, mint jó szomszéd barátomnak. Ezt akarom kegyelmednek tudtára adnom, hogy onnan Komáromból írt Együb (Ehgüib) agának levelet valami rossz legény, hogy ő véle bajt víjjon, kirül minékünk semmi hírünk nem volt. Együb agának az tatai kapitánynyal. Rojzonbergvel (Rozenberg) volt akarátja, hogy megvívjon. Az ő levelét is mai nap, ki keddek mondatik, adták énnekem. Ezt sem hozta paraszt ember, hanem a vitézek... Ez levélben azt mondja, hogy az kegyelmed hitlevelét is küldeté ide Együb agának, de biz azt nem hozták ide. Lássa kegyelmed, ha illendő dolog-e ez, az kit cselekesznek: igen orozva levelet küldenek, senkinek semmi híre sincsen benne. Nem tudjuk, ha valakinek tanításából cselekszik ezt, vagy mint vagyon. Az bajviadal még eddig orozva nem lett sehol, hanem mind ti köztetek, mind miköztünk, sok jámbor vitézeknek volt tudtára. Kegyelmed küldjön tehát hitlevelet, s mi Együb agát oda bocsátjuk, mibent az kegyelmed hitlevelét látjuk. Hadd víjjanak meg egymással. Mert Együb aga olyan vitézember, hogy itt Esztergomban talán mása nincsen. Ő tőle (t. i. a komáromi legénytől) is meg nem fordítja az orcáját!» *)

Nagy kár, hogy sem az esztergomi bég, sem Forgách nem árulja el annak a komáromi vitéznek a nevét, a ki Együb agát kihívta.

1584 ben a hős Pálffy Miklós neveztetvén ki komáromi kapitánynyá és Túry Márton vice-főkapitánynyá, a komáromi vitézek ismét szép napokat éltek. A budai basák leveleiből ugyanis azt olvassuk, hogy Pálffy gyakran adott engedélyt a bajviadalra s a törököknek hitleveleket is küldözgetett, hogy bátran jöhetnek, semmi bántódásuk nem esik.***) Az azon időbeli Komáromi bajvivók közül csak egynek a neve maradt ránk. *Olasz Györgynek* hívták ő kigyelmét. Naszádos vajda volt Komáromban s vitézsége

*) Forgách levéltár, a Nemzeti Múzeumban.

**) Csász. és kir. házi, udvari és állami levéltár, Turcica: Szinán budai basa levele Ernő főherceghez 1585 április 5-én.

miatt több királyi kitüntetésben volt része. A viadal 1587-ben Komáromban ment végbe. Maga Olasz György jelentette a királynak, hogy a párviadalban a törököt Isten kegyelméből legyőzte és megsemmisítette.*)

Bár a viadalokat úgy magyar, mint török részről mindig erősebben tiltogatták, azért a kihívások nem szüneteltek. A török kártételekről írt 1591. évi jegyzék is ezt mondja: «Ez elmúlt napokban néminemű vakmerő budai törökök az basa (Szinán) engedelmeiből az komáromi parthoz avagy révhez jöttek, holott kopjáikat feltámasztották és ott hagyták. S nemcsak szóval, hanem egy holdult embertől is izentek az komáromi vitézeknek, hogy ugyan írva is irtanak, s őket bajviadalra és kopjatörésre kihítták.»**)

Mivel ugyanezen évben az esztergomi törökök is kopjáikat csentek a komáromi partra, s levélben is kihívták a vitézeket, Ernő főherczeg a kihívó levelet elküldte Szinán budai basának. Hát bizony nem sokat ért el vele, mert hisz mindenki tudta, hogy a magyar vitézek is szakasztottan úgy cselekesznek, mint a törökök.

Szinán basa 1591 július 29-én meg is felelt Ernő főherczegnek. «Az levél sem mozdul meg — írja — míg szél nem jó. Az odavaló végbeliek mind szüntelen Esztergom alá, hol Fülek alá, hol Zsámbok alá, hol Vál alá, hol Fehérvár alá száguldanak. Talán fölséged azt kívánná, hogy ezek még ellenök se álljanak? Ilyen szokások is vagon az odavalóknak, hogy éjjel eljönnek és a kópját az vár kapujába öklelik és ott hagyják. Ekképpen okot adnak minden gonoszságra, mint Ormándy Pétör akarattjából Szilády János az Fejérvár kapujában, kit szultán Szulejman fegyverrel vött meg, négyszer hozott kópját. Ismég mostan meg azonképpen Tompay István az Fejérvár kapujában öklelt és kópját ott hagyta. . . . Mi azért annak az oka, hogy fölségöd az eféléket meg nem bünteti? Avagy ha abban áll az vitézség, találunk mi is olyan vitézőket, és mi is innét

*) Közös pénzügyi levélt. Hung. 14392. fasc. 1588. «in singulari certamine Comaromii cum turca habito, eundem gratia et auxilio dei vici et prostravi». (Olasz György vajda folyamodása.)

***) Csász. és kir. házi, udvari és állami levélt. Turcica: «Jegyzése azon kártételnek, melyet ez mostani 1591. esztendőben Szent Mihály havának utolsó napjái az törökök cselekedtenek »

szabadságot adunk, próbáljanak szerencsét és azkinek Isten adja, (t. i. a viadalban a győzelmet) azé legyen! . . . Avagy talán fölségöd azt kívánja, hogy mikor ezképpen ide az végek alá jönnek, az mi alattunk való vitézők öszvetegyék kezöket és úgy hagyják magukat levágni! Hiszön ezek is szablyát hordanak!»*)

A tataiak közelébb levén a törökhöz, többször volt szerencséjük a kihívásokhoz. Forgách Istvánnal egyidőben Tatának a kapitánya bizonyos *Rosenberg Kristóf György* nevű német volt. Ez a derék vitéz a tatai magyar katonák között teljesen megmagyarosodott. Még a német nevét is el-elhagyogatta s magát csak Kristóf Györgynek hívta és írta. Szerette a harczot s lelkesedett a bajviadalokért. A basák levelei tömve vannak az ő és a viczekapitányának *Horváth Miklósnak* a harczaival. Rosenberg t tokban még akkor is megengedte a bajviadalokat, mikor már főbenjáró vétségnek vették azt. Mikor aztán a bécsi udvar a viadalok miatt panaszt tett a budai basánál, gondolhatjuk, hogy minő felelet jött onnét. Ernő főherczeg mint Rudolf király helyettese, 1579-ben is azon panaszkodott, hogy a törökök a békességet meg nem tartják. Veysz budai basa erre nov. 4-én megírta neki, hogy bizonyos Makszi nevű német Cyp agát bajra hívta. «Mi — úgymond — nem adtunk néki szabadságot. Az orczátalan erre rokkát küldött volt Cyp agának, mely után kimönt, de Makszi némöt elrejtőzött előtte.»**)

Ugyanezen hó 27-én Veysz basa ismét erősen állítgatta, hogy a törökök csöndben vannak, de a magyarok nem tudnak vesztég ülni s minduntalan a törököket kényszerítik kopjatörésre és bajviadalra. «Ha ki nem mönnek — írja — rüt hírt s nevet adnak reájuk, kit az vitézők micsoda szívvel türhessenek el, fölségöd meggondolhatja. De az tieitek semmiképpen vesztég nem ülhetnek . . . Im ma hozák ismég az tatai kapitány levelét, kit írt az sámboki vitézőknek valami bajviadal felől. Irja, hogy az római császárnak nem volna arra parancsolatja, hogy az frigyben viaskodnának,

*) Csász. és kir. házi, udv. és állami levélt. Turcica, Szinán basa levele Ernő főherczeghez 1591. július 29. Budáról és szept. 21-én ugyanonnét.

**) Csász. és kir. házi, udvari és állami levélt. Turcica, Veysz basa levele 1579 nov. 4. Budáról.

de ő mégis alattomban megvívhatja őket, mely levélt im felküldünk fölségödnök. Láthassa fölségöd, mint ír.»¹⁾

Rosenberg Kristófnak ezen magyar levele imígyen hangzik:

«Vitézlő uraimnak, barátaimnak: sámboki vajdának, agának, odabasáknak és fejenkint az vitézöknek, énnékem szomszéd barátaimnak Kristóf György Rosenberg tatai főkapitány.»²⁾

Értem, az Deli Haszon felől mit ír kegyelmetek, hogy kész gyalog megvívni csak egy szablyával, egy imegben és nadrágban. Ez is (t. i. a tatai magyar) azt mondja, kész arra is, és ha csak mezejtelen kell is, megvív vele. Azféle dolog az mi fejedelmünkötől erősképpen vágyon tiltva. Azért az ti idejövésteket sehova sem akarom hurré adni. És idegen embör itt nem leszen. Azért én is kérem kegyelmeteket fejenkint, hogy sámbokiak az mennyien vagytok, kik ott laktok, annál többen ne jöjjetek. Én is fogadom az én hitömre, tisztességömre és embörségömre, hogy kegyelme-töknek sem az alattamvalóktól, sem másutl bántástok nem lészen, hanem békével embörséggel elbocsátlak; és tisztös-séggel fogadlak benneteket. Ha penig hamisságot gondolok, azt az igaz Isten adja az én fejemre. Azért kegyelmed jöjjön el az jövő csütörtökön oly igazán. Ha pedig kegyel-med nem akarja, hát ezután hagyjon kegyelmetek eféle dologgal békét.»

Hire menvén Bécsben, hogy a tatai kapitány vitézei mennyire üzik a bajviadalokat, Rosenberg kemény parancsot kapott az ügyeket intéző Ernő főhercegtől a párbajok be-szüntetése ügyében. De ez a rendelet Rosenberget nem tartotta vissza attól, hogy a budai basával egyakarattal nagyobb-szerű viadalokat rendezzen a tatai fűvön. Aztán 1581-ben a bécsi udvarnak is megírta, hogy merő lehetet-lenség a bajviadalok megszüntetése.³⁾

„A mi a bajviadalokat és a kopjatöréseket illeti — írja — azok kényszerűségből történnek. A törökök ugyanis

¹⁾ U. o. 1579 nov. 27. Buda, Ernő főherceghez.

²⁾ U. o. melléklet Veysz basa leveléhez:
1579 nov. 23. Tata.

³⁾ Csász. és kir. házi, udvari és állami levélt. Turcica: Rosen-berg levele. (németül) Ernő főherceghez.

egész éven át az éj sötétében kopjákat, buzogányokat, bal-tákat, csákányokat, tollakat s más e féleket hoznak ide, a miket az idevaló vitézeknek föl kell venniök, mert ha nem veszik föl s visszaküldik, vagy más végházakba továbbítják, nekem és a vitézeimnek ez mondhatatlan szégyenünkre és gyalázatunkra válnék s régi jó vitézi hírnevünk, becsületünk és dicsőségünk teljesen tönkre menne. Én minden igyekezettel azon vagyok, hogy a bajviadalokat beszüntessem, de ez tisztán lehetetlenség. Hiszen maga a budai basa is a viadalok mellett van s két levelet is küldött a minap nekem ez ügyben. Aztán alig hogy a legutóbbi viadalok megestek, az esztergomi vitézek már ismét fegyvereket és tollakat csempésztek ide. Ime felküldöm a levelüket is, mit ez ügyben írtak.'

A kérdéses levél így hangzik: «Ez levél adassék Kristóf Györgynek, tatai kapitánynak, minekünk jó szomszédunknak és barátunknak.*)

Ali Hadauerdy odabasa, Deli Hasszán és Czukela Deli Hasszán, Nauerta Huszein, Kurt Ali, Deli Ferhát, Sefer odabasa köszönetünket írjuk te kegyelmednek, mint jó szomszédunknak és barátunknak. Im értjük, hogy kegyelmed az mi fegyverünket, az kit ott hagytunk, az vitézek közt elosztotta, kit kegyelmedtől jó néven vettünk és köszönjük kegyelmednek. Azért, hogy kegyelmed tudja, az fegyvert kik hagyták ott, im megírjuk, hogy Hadauerdy odabasa patkószegecs furkót hagyott, Deli Hasszán szegetlen furkót, Czukela Deli Hasszán pávatollakat, Nauerta Huszein a nagy furkót, Kurt Ali szekerczét, Deli Ferhát csákánt, Sefer odabasa pedig sastollat marasztott. Im, mi magunkat kegyelmednek megjelentjük, és ki micsodaféle fegyvert marasztott, tudtára adjuk. Kérjük azért kegyelmedet, hogy kegyelmed is megírja minekünk, az vitézek közül melyik melyiknek fegyverét vette föl, hogy mi is tudjuk. Isten tartsa meg kegyelmedet. Adatott Esztergomban, juniusnak 3. napján.»

Kétség sem fér hozzá, hogy Rosenberg ezeket a bajviadalokat is megtartotta. Pedig ép ez évben halt meg a tatai viczekapitány, Horváth Miklós, a kiben Rosenberg a

*) U. o. Turcica, 1581 junius 3.

legjobb vívóját vesztette el. Horváth uram Ali budai basa tudósítása szerint a tabajdi mezőn legyőzött egy török vitézt s fejét vette neki. Másnap megint kijött viadalra, de a haragvó törökök lest vetettek neki és összevagdalták.*)

A budai basák szép magyar levelei még később is többször megemlékeznek a tatai bajviadalokról. Tehát bizonyos, hogy a szigorú büntetések és rendeletek nem tartották vissza a vitézeket a régi jó szokás szerint való kihívásoktól. Színán budai basa például 1585 április 5-én jelenti Bécsbe, hogy Rosenberg az elmúlt napokban hitlevelet adott az esztergomi török vitézeknek, hogy a tatai mezőre jöjjenek. Azok oda menvén, tisztesség szerint kópját törtek. Mikor onnan szép békességgel hazafelé tartottak, a komáromiak meglesvén őket, ötöt bennök elfogtak, akik most is a komáromi tömlöczben ülnek.*)

Ismeretes dolog, hogy a XVI. század harcainak a java személyes viadalokból állott. Ha tehát bajviadalokról szólnunk, akkor a csatázásokról és portyázásokról nem szabad megfeledkeznünk, mert hisz ezekben egyik párbaj a másikat érte. Ha két sereg találkozott egymással, az volt az első, hogy szép tisztességgel fölszólították egymást, ha már ennyire jutottunk, próbáljunk szerencsét, törjünk kópját és kísértsük meg szabályainkat! A mikor a válogatott főlovasok az ellenség várai alá száguldottak, akkor is csak ez történt. A künt lévő száguldók a legjobb vitézek neveit üvöltötték, s tele torokkal kiabálták: ha van szivetek, jertek ki!

A komáromi és tatai vitézek az ilyenekben is mesterek voltak. A budai basák levelei tömve vannak a komáromiak kalandozásaival. Egyik nap a másik után jelentik Bécsbe a komáromiak *mezei dolgait*, a hogy akkor a csatázásokat hívták. Mivel a történetírásunk ezeket a küzdelmeket még nem ismeri, elmondunk közülök egynéhányat.

A mint Esztergom eleste után a naszádosokat és a huszárokat Komáromba helyezték, bár majd mindig fegyverszünet és békesség volt a török és a magyar között, a mi vitézeinket nem otthon, hanem Buda, Fehérvár és Esztergom környékén kell keresnünk. Ott leselkedtek, mint az

*) U. o. Ali budai basa levele Ernő főherceghez 1581 okt. 6.

**) U. o. 1585 ápril 5. Budáról.

éhes farkasok, s rá-rácsaptak nemcsak a törökökre, de a nyájaira is. Az 1551. évben a komáromi naszádosok kapitánya Telekessy Imre, I. Ferdinándnak későbbi jeles fővezére volt. A nevezett év őszén, mikor a törökök a nyájukat már a városba teregették, Telekessy Imre tizenhét naszádon 629 komáromi naszádosal Esztergom ellen indult. November 23-án sötét éjjelen meglepte a várost. Bakay Miklós vajda naszádosai fejszékkel átvágták a palánkot, s iszonyú lármával a városba rontottak. Legelőször is az istállóban lévő 3000 birkát hajtották ki, aztán fölgyújtották a kazalokat és Veli bég istállóit. Egyszerre nappali világosság támadt, s a mieink a birkákkal kifelé igyekeztek. Veli bég az esztergomi lovassággal a naszádosok után indult, s a birkákat sikerült is tőlük elragadni. De a naszádosok nem hagyták magukat (*«die sich aber ritterlich gehalten»*), Telekessy újabb száz embert küldött a segítségükre, s ő maga a Dunáról erősen lövette a török lovasságot. Ily módon a naszádosaink a 3000 birkát újra visszavették, s folytonos küzdelem között haza is hozták.¹⁾

Ferdinánd király nagy örömmel vette, a komáromiak győzelmét. Telekessy Imre — írja a király — olyan ügyes, lovagias és bátor volt, a milyennek eddig mindég mutatta magát. Biztosítjuk öt kegyelmünkről.²⁾

Nádasdy Tamás biztatására a naszádosok és a huszárok 1552-ben megismételték a támadást. Úgy látszik akkor is siker koronázta a fáradozásukat, mivel a zsákmányból a királynak is küldöttek.³⁾ Az ajándékot Nádasdy Kristóf vitte föl Bécsbe.

A törökök természetesen mindezt nem nézték összetett kezekkel. Igyekeztek a kölcsönt visszaadni. Az egykorú jelentések szerint folyton Komárom körül ólálkodtak. Tarnóczy András a komáromi naszádosok főkapitánya például 1551-ben írja Nádasdynak, hogy sem éjjel, sem nappal

¹⁾ Hadi levéltár, Feldakten 1551 nov. 25.

²⁾ U. o. Kriegs-raths-Registratur: *«dermassen schicklich, ritterlich und wohl gehalten»* etc.

³⁾ Csász. és kir. házi, udvari és állami levélt. 1552 nov. 2. *«capitanei equitum, caeterique equites levis armaturae ac supremus nazadistorum capitaneus, caeterique capitanei, vojvodae ac nasadistae, qui in proxima expeditione sub Strigonio fuerunt».*

egy pillanatig sincsen nyugtok. A törökök ma este megszállották Tatát és Geszttest, s kora reggel ide jöttek Komárom elé. Azonban még az éjjel a leshelyekre elhelyezett naszádosaim pompásan pufogatták őket.¹⁾

Így ment ez Paksy János főkapitánysága idején is. Aly basa 1552-ben Komáromot is ostrom alá akarta fogni,²⁾ mivel itt tartották fogva a híres Hamza béget és Piry agát. A tervezett támadás azonban csak holmi portyázásokra olvadt le, a mikben nem a mieink húzták a rövidebbet.

Az 1555. év nyarán a török lovasság lopva a komáromi rétekre jött és száguldóival a komáromiakat lesre akarta csalni. Paksy nem ijedt meg tőlük, s a népét támadásra vitte. Mire a törökök zsákmány nélkül elvonultak.³⁾ Ime — írja Paksy — a törökök így tartják meg a békeséget.

Szó a mi szó, de biz a mieink sem sokat törődtek a békességgel. Az 1556. évben Paksy János a kémdeákjaitól megtudván, hogy Esztergomban csak 300 török vitéz van (a többi Ali basával Szigetvárat ostromolta), Gall Ádám győri kapitánynyal elhatározták, hogy Esztergomot megtámadják. Paksy azonban megbetegedvén, nem mehetett le, de 500 vitézét leküldte. A győri és a komáromi hadinép hajókon ment le. A huszárok lovak nélkül szintén a hajókon voltak. A támadás éjjel a Duna felől történt. A mieink a várost elfoglalták, teljesen kirabolták s porrá égették.⁴⁾ Magát a várat nem foglalhatták el, mivel ágyúkat nem hoztak magukkal. Paksy János 1556. szept. 26-án kelt levelében Esztergom éjjeli támadását a legszerencsésebb győzelemnek írja (felicissima victoria). A támadás szept. 26-án éjjel történt.⁵⁾ A zsákmány értékét 5000 frtra tették. A katonák a

¹⁾ Országos levélt. Nádasdy iratok, Tarnóczy levele 1551. augusztus 11. Komáromból: «tamen nunc die et nocte sum ita occupatus, ut uno momento quietem non habeam».

²⁾ U. o. Paksy János levele Nádasdy Tamáshoz 1552. augusztus 8.

³⁾ U. o. 1555. július 24. Komáromból.

⁴⁾ Csász. és kir. házi, udv. és állami levélt. Hung.: Gall Ádám jelentése: «alle hussarische, teutsche und heydogische hauptleut sambt denselben undergebenen volk, warhaftig bei mir wohl und ehrlich gehalten».

⁵⁾ U. o. Paksy levele Komáromból.

királynak egy török lovat, egy rabot és egy zászlót küldtek ajándékba.

A jelentések mit sem szólnak arról, hogy az éjjeli támadásban hány emberünk esett el. Pedig bizonyos, hogy többen ott veszttek. Ilyen volt a többi között a derék Izdenczy István komáromi vajda, a ki két ízben Konstantinápolyban is volt, mint a király küldöttje. Paksy csak egy évvel az esztergomi támadás után jelenti, hogy a vitéz Izdenczy István feje kópjára szúrva most is az esztergomi parton van. A testét kivetették, s a madarak már fölfalták. Özvegye és fiacskája nagy szegénységben tengetik az életüket Komáromban. Jó lenne — írja Paksy — ha fölséged gondoskodnék a szegényekről.¹⁾

Az esztergomi bég, Velicsán, a komáromiak kalandja után egy hónapra érkezett haza. Bejárta a hamuvá tett várost, s a romokon megesküdött, hogy vagy meghal, vagy megboszulja Esztergom elégetését.²⁾ Palinai Pál diák jelentése szerint Ali budai basa is azon törte a fejét, miként állhatna boszút.

A törökök még azon év telén csakugyan megkísérelték Komárom meglepését, de — mint Paksy János írta — az Isten ezuttal is megmentette a várost és a lakosságot. Még a hajuknak sem lett egy szál bántásuk sem.³⁾

A komáromi magyar sereg sikere a városi polgárságra is nagy hatással volt. A város kicsinye-nagyja lelkesedve nézte, mint vetik ki magukat a jó lovon való vitézek és a gyalognépek a mezőre; mint üzik meg a támadó törököket. És örömük, lelkesedésük csak növekedett, mikor «az uraink» nyakon kötött török rabokkal, bő zsákmánnyal, megeresztett

1) Közös pénzügyi levélt. Hung. 1557 január 7. «Stephanus Izdenczy in combustione civitatis Strigoniensis sit interfectus, cuius caput nunceque in palo Strigoniens. est affixus, corpus vero eiectum et a volatilibus consumptum. Superest relicta sua cum filiolo suo, quae est oppressa et misera, dignetur majest. vestra mortem illius cogitare, qui duobus vicibus officio tabellari ad portam imperatoris turcarum fuit expeditus etc.

2) Csász. és kir. házi, udvari és állami levéltár, Hung. 1556 okt. 27. Palinai Pál diák komáromi vajda jelentése ő fölségéhez: «et pleno spiritu dixit, se vel moriturum, vel illam injuriam tunc sibi illatam duplo vindicaturum».

3) Országos levélt. Nádasdy level. 1557 julius 1. Paksy levele.

zászlókkal haza szálltak. A szolgáló rendnek ezen sikerén ifjúk és vének «szívet vőnek», s részt kértek a vitézek munkájából. Az 1556. évben a komáromi bírák uraimék az eskütekkel együtt megjelentek Paksy János főkapitány előtt, s a polgárság nevében arra kérték őt, írta szép szóval ő fölségének, hogy a polgárság strázsát állhatna, s minden tisztas hadi dologban szolgálhatna.¹⁾

E nem mindennapi jelenség is azt hirdeti, hogy Komáromnak kemény fiai voltak, a kik a városukért nem csak szóval, de karddal is örömet szolgáltak. A várbán tétlenül ülő német katonaság bezzeg nem kérte, hogy a török ellen vezessék! Örült, ha ellenséget nem látott!

A komáromi hadinép viselkedése a polgárságba is lelket adván, a kalandozás azontúl még nagyobb erővel folyt. Mindjárt az 1557. évben nagyobb szabású kalandra adták a fejüket. Tavaszra járt az idő, mikor a győri naszádosok²⁾ és gyalogok Komárom népével Tóth Bálint vezetése alatt kiindultak, hogy a sámboki törökök lovait és csordáit elhozzák, s ha lehet, az ottani vitézeket lesre csalják. A dolog pompásan sikerült. Április 23-án óriási szélvihar támadván, a mieink fölgyújtották Sámbock szép palánkját. A nagy viharban az egész vár és a község porrá égett. Egy árva lélek sem menekülhetett onnan. A mieink nagy zsákmánnyal tértek vissza. A győri püspök, a ki e kalandban szintén résztvett, boldogan írta a nádorispánnak, hogy immár ő is vitéz emberré lett.³⁾

Mondanunk sem kell, hogy a törökök csak úgy kalandoztak a békesség idején, mint a mieink. Gersei Petheő János komáromi főkapitány (Paksy János utóda) maga írja 1564 május 8-án, hogy a törökök naponként portyáznak, gyalog, lóháton és vizen. Ezelőtt tíz nappal is derék csatánk volt velük. A zászlójukat elvettük, s többet közülök levágtunk. Ezelőtt négy nappal is itt jártak az esztergomiak

¹⁾ Közös pénz. levélt. Hung. Paksy János ő fölségéhez 1557 április 7. «circumspecti iudex, et jurati civis Comaromienses in mei presentiam venientes etc.

²⁾ Ezek is komáromiak voltak, s Komáromból rendelték őket Győrre.

³⁾ Orsz. levélt. Nádasdy levelezések. A győri püspök Nádasdy Tamáshoz 1557 április 27-én «fui factus quasi militaris».

és egy német gyalogost a feleségével és a gyermekeivel meg két magyar naszádoszt elfogtak. Én a foglyokat visszaköveteltem, de az esztergomi bég ravaszul azt felelte, hogy sohasem látta őket. Tegnap megint jelentették nekem, hogy a törökök szárazon és vizen közelednek. Néhány naszáddal azonnal lementem, s egy dunai szigeten, az ő kedves helyükön a fákat kivágattam. Mikor itt javában dolgozunk, lóhalálába jelentik, hogy a török naszádosok most ereszkednek alá a Nyitra vizén, s hogy két komáromi vitézt megint elfogtak. Hadnagyomat, Maróthi Nagy Istvánt küldém reájuk. Nagy István uram kiszabadítá a rabokat, elfogta a törökök kalauzát és két zászlóját. A kalauz pribék volt s előbb Komáromban szolgált. A mint szokás, halálra akartam őt kínoztatni, de meggondolván a dolgot, a két zászlóval együtt felségednek küldöm ajándékba.*)

Ugyanez évben a komáromiak az esztergomi alajbégnek és Musztafa agának a juhait elhajtották és szerencsésen hazahozták. Hasszán bég, a török császár osztrogonyi (esztergomi) szandsák bégje, ez ügyben a következő levelet írta Giczgy György újvári kapitánynak:

«Az egy Istennek akaratjából, én ki vagyok Hasszán (Hazan) bég, esztergomi úr, az hatalmas császár hív szolgálja. Ismét kegyelmed ir nékem, hogy Sarlóban valami dolog esett volna. Abba nékem semmi hírem, sem tanácsom, mert Budáról valamennyi embert fogtak el és valamennyi ökröt is hajtottak el, annak az embernek az rokonsági mentek volt oda Sarlóba. A napokban Szobnál két szegényt fogtanak el, kik semmi csatára, sem egyébre nem mentek volt. Ismét ez elmúlt pénteken az alajbég juhait és az Musztafa aga juhait az komáromiak elhajták. Ez is mind a frigy alatt vagyon. Mely juhok ha vissza nem térítenek, hiszem az egy Istent, hogy mindenik juh fiazik két-két magyar gyermeket. Azért az frigy felől így írhatok kegyelmednek, hogy ha az ihot vissza nem térítik, sok anya siratja azt meg, kit hamar való napon meglátnak».**)

Azt ugyan sokáig várhatta a jó Hasszán bég, míg a

*) Csász. és kir. házi, udvari és állami levélt. Turcica. Petheő János jelentése.

***) Csász. és kir. házi, udvari és állami levéltár: Turcica.

komáromiaktól a birkákat visszakapja. Mintha bizony azért ragadták volna el, hogy visszaadják. A törökök a következő (1565.) évben megjelentek ugyan a szőnyi mezőkön, de a komáromiak azonnal észrevették őket. Szeptember 28-án Maróthi Nagy István komáromi kapitány már Salm győri generálisnak jelentette, hogy itt leskelődnek a törökök, «de nem tudhatjuk semmiképen, ha oda Győr felé mennek-e, vagy itt az Duna mellett csavarognak. Berhán ő maga is velek vagyok!»¹⁾

Valamivel nagyobb sikerrel járt a törököknek 1567. évi lesvetése. A nevezettek ekkor magyar süvegben és magyar ruhában Győr és Komárom között a Dunán lest vetettek. Sikerült is egy gabnás hajót elfogniok és kirabolniok.²⁾ Kielman András komáromi főkapitány erre engedélyt kért a királytól, hogy ő is bocsáthasson ki csatákat (csapatokat), s annyi törököt foghasson el, hogy a magyar rabokat kiválthassa.³⁾

A kért engedély ugyan nem jött meg, de a komáromi vitézek azért kimentek. Musztafa budai basa maga jelenti 1567 szept. 9-én Trautson János főudvarmesternek, hogy a komáromiak Budán jártak. «Akarok nagyságodnak — írja a basa — néminemű dolgokat jelenteni, kik az elvégezett dolognak (t. i. a békességnek) nagy romlására vannak . . . Is még ottan hamar Keviből egy néminemű árus zsidót kiloptanak. Az önönmagam öszvéreimet a vele bánóval egyetemben az komáromi kapitány elvitette, mely dolgok, mióta az hatalmas császár fegyverével ez országot megvette, Keviben és ott az Szigetségben soha nem történtenek. Mind ezt az frigy között kezdik mívelni.»⁴⁾

Musztafa basa panasza nem sokat használt. A komáromiak és a tataiak meg-meglátogatták Buda vidékét. Az 1568. évben is hivatalosan jelentik, hogy Mezith nevű budai török, Durák csausz⁵⁾ testvére az óbudai szép mezőkön legeltette a nyáját. Egyszerre ott teremnek a tataiak és 1200

1) U. o. 1565 szept. 28. Komáromból.

2) U. o. alii turcae adepti naviculam, sumptis pileis hungaricis, insidias posuerunt».

3) U. o. 1567 aug. 27.: «wellen mir gnedigst erlauben, dass ich auch haimbliche tshetta auf ir dition schicke» etc.

4) U. o. Musztafa basa levele Trautson Jánoshoz Budáról 1567 szept. 9.

5) Ez a Durák csausz a komáromiak rabja volt.

juhot kiszakítanak a nyájból. Mire a szegény Mezyt segítséget hozott, a tataiak már hegyen-völgyön túl voltak.¹⁾ Ugyanez év márczius 8-án Musztafa budai basa keservesen panaszkodott, hogy 4000 birkáját elhajtották Budáról. Pedig ezek közül 2800-at ő maga vett, darabját egy forintjával, hogy a fogoly Mahmut béget kiválthassa.²⁾

Ez évben történt, hogy a komáromi születésű tatai kapitányt, a testestül-lelkestül magyar Zamaria Ferrando Specie de Casa-t³⁾ a feleségével együtt Tatára várták. Megtudván ezt a törökök, kétszáz emberrel lest vetettek, hogy a mérhetetlenül gyűlölt Zamaria Ferrandót elfogják. Véletlenül épp akkor jött arra Ráczy György huszárfőlegény 25 válogatott győri huszárral, s Zamaria Ferrando helyett ő esett a török lesbe. Ráczy György iszonyú küzdelem után megszalasztotta a törököket, s a fejeken kívül tizennégy eleven törökkel tért vissza Győrre. Így menekült meg a tatai kapitány és a felesége, a kik már csak a törökök szétverése után érkeztek a les helyére.⁴⁾

A következő években a komáromiak és a tataiak a birkának nagy szükségében lehettek, mivel rendre hajtják el a budai és az esztergomi törökök juhait.

Musztafa budai basa például 1569 nov. 15-én a többi között ezeket írta Miksa királynak: «Az tataiak az elmúlt napokban Hamza bég párkányából (azaz Érd nevű kastélyból) 700 ökröt, ismét az győriek Adony párkányából 2000 juhot vittenek el. Az ujváriak Esztergomnál az Dunán átmennek s az esztergomi juhot elragadják. Az egriek Hatvan kapujára ökleltenek, 150 lóval voltak, az hatvaniakban négyet levágnak» ... «Ezt felséged akaratjából nem mívelik, hanem az végbeli urak akaratjából.»⁵⁾

TAKÁTS SÁNDOR.

1) Csász. és kir. házi udvari és állami levéltár, Turcica. követi jelentés Konstantinápolyból.

2) U. o. Musztafa basa levele 1568 márcz. 8. Budáról.

3) Ihan Maria Specie de Casa volt az édes apja, a ki Komárom várát építette. Itt Komáromban született Ferrando fia, a ki magyar-nak nevedett, s mint tanyai földbirtokos halt meg.

4) U. o. 1568. Annotatio deprædationum, rapinarum, captivatum per turcas.

5) Csász. és kir. házi udvari és állami levéltár, Turcica, Musztafa budai basa levele Miksához. A *párkány* szón a várkastélyt értették.

BEATRIX KIRÁLYNÉ. *)

Beatrix királynénak rossz híre van a magyar történetben. Történetíróink rendszeren a «ravasz» királynőnek czímezik. Nem adott örököszt Hunyadi Mátyásnak, sőt veszedelmes ellensége volt a király utolsó nagy tervének, Corvin János megválasztása biztosításának. E tekintetben körülbelül olyan szerepe volt, mint később Brandenburgi Katalinnak Bethlen Gábor mellett az erdélyi történetben. De nemcsak a nemzeti uralom folytatásának meghiúsítása tette gyűlöltté Beatrix nevét, más okokból is gyűlölték. Az idegen királyné a magyar trónon nem látszott igazi magyar királynénak; úgy gondolták, hogy befolyását nem a magyar érdekért veti latba, hogy hatalmának gyarapítása és rokonnainak boldogítása mindennél drágább előtte. Mintha a merániai Gertrud emlékét keltette volna életre.

Ne csodáljuk tehát, hogy történetíróink csak mellékesen foglalkoztak Beatrix pályájával. Nem igen tárgyalták Magyarországon kívül töltött életét és nem állapították meg határozottan, hogy mi volt a hatása a magyar közélet alakulására.

Berzeviczy Albert tehát régen érzett hiány pótlására vállalkozott. Elfogultság nélkül látott nehéz munkájához. Nem akarta az erkölcsi felsőbbség érzetével bírálni Beatrix életét s nem szegődött védőügyvédjének. Higgadtan s részrehajlás nélkül kereste az igazságot. Előadását az igazi történetírói tárgyilagosság szelleme lengi át.

De a tárgyilagossághoz nem elég a méltányosság érzése, ismernünk is kell a tárgyat minél alaposabban. Berzeviczy lelkiismeretesen átkutatta az egykorú és későbbi nyomtatott irodal-

*) *Berzeviczy Albert: Beatrix királyné (1457—1508). Történelmi élet- és korrajz.* Budapest. Athenaeum R. T. könyvnyomdája (*Magyar Történelmi Eletrajzok* XXIV. évf.) 1908.

mat, s számos, különösen olasz levéltárban gazdag anyagot fedezett fel. Könyvében csak magának Beatrixnak 164 kiadatlan levelét vagy okiratát használta. Természetes, hogy nem csupán Beatrix sorsára terjedt ki figyelme. Valódi korrajzot írt, Beatrix egyéniségét korának és környezetének viszonyaiból magyarázza.

Nem elég Berzeviczy munkájának érdemét általánosságban méltatnunk, könyve tartalmát részletesebben kell ismertetnünk, hogy rámutathassunk tárgyának változatosságára és eredményeinek jelentőségére.

Beatrix unokája volt I. Alfonsónak, a kit Symonds «a tizenötödik század egyik legkáprázatosabb és legregényesebb alakjának» nevez. Beatrix még csecsemő volt, midőn a «Nagyleikű Alfonso» meghalt 1458 június 27-én. Alfonsónak nem voltak törvényes utódjai, spanyol és olasz tartományainak nagy részét testvére örökölte, Nápoly azonban törvénytelen fiára, Ferrante (Ferdinánd) calabriai herczegre szállott. Ferrante anyjának kiléte nincs földelítve, Berzeviczy szerint Gilardona Carlino valenciai nemes hölgy volt Ferrante anyja.

Ferrante nejét, Isabella di Chiaramonté-t, Beatrix anyját, az udvari költők az akkori szokás szerint áradozóan dicsőítették. Egy költemény hünek, szűziesnek és bölcsnek nevezi. Szerzőnk úgy látja, hogy Izabella megérdemelte a dicséretnek nagy részét, «komoly gondolkodású, nagy elhatározásokra képes, szinte férfias lelkű nőnek» tarja.

Ferrante uralkodása zivataros volt, külső és belső ellenséggel kellett küzdenie. Kegyetlen harcokat vívott fegyverrel vagy mindenféle furfanggal. Erőnek erőt, cselnek cselt szegezett ellenebe. Küzdelmeinek természetét eléggé jellemzi 1460 május 30-iki találkozása sógorával, Marzanóval, Sessa és Rossano herczegével Torricellánál. Ferrante itt tárgyalni akart régi ellenségével. Mindaketten elhagyták seregüket és csekély kísérettel együtt lovagoltak. Azután barátságosan búcsúztak egymástól. Ekkor a herczeg egyik kísérője, Diofebo, közel férközött a királyhoz a búcsúvétel ürügye alatt és tört rántott ellene. Ferrante megmenekült a maga bátorsága és kísérőinek közbelépése miatt. De nem mutatott haragot a herczeg ellen, hanem úgy tüntette fel a jelenetet, hogy Diofebo személyes bosszúból akarta őt megölni. A torricellai találkozót Ferrante képben és domborművekben ábrázoltatta. Beatrix gyermekkori képzelete sokat foglalkozhatott

e jelenettel; bizonyára egyaránt bámulta atyjának bátorságát és okos színlelését.

Marzano még elég bajt okozott Ferrantenak a torricellai jelenet után is. 1463-ban a két jó sógor békét kötött és a béke zálogául a 6 éves Beatrix eljegyeztetett Marzano fiának, a négy éves Giovan-Battistának. A formai házasságkötés után a kis Beatrix Sessa várába költözött, hogy ott nagynénjének s egyzersmind vőlegénye anyjának házában neveltessek.

A következő esztendőben, midőn Ferrante versenytársa, Anjou János, elhagyta az országot, a király elérkezettnek látta az időt arra, hogy megfékezze a lázadó bárókat. Marzanot Nápolyba csalta, elzáratta a Castel Nuovoba, hol haláláig raboskodott. Nemsokára a bosszúban telhetetlen Ferrante Giovan-Battistát, Beatrix vőlegényét is elzáratta. Giovan-Battista Marzano csak akkor szabadult ki börtönéből, mikor már Beatrix elég régen Mátyás özvegye volt. Beatrix abban a palotában élt, melynek földalatti börtönében sinylődött egykori vőlegénye, a korán elöregedett ifjú sessanói hercege.

Beatrix alig nyolcz éves korában vesztette el anyját; Izabella királyné 1465 tavaszán halt meg, emlékéet Beatrix kegyelettel őrizte. Berzeviczy szerint «A gyermekeleány lelki fejlődésére anyjának befolyása két irányban látszott tartósan érvényesülni: a buzgó vallásosságban és a szenvedélyes erélyben s makacs kitartásban», melyet később kifejtett.

E lélektani megfigyelés általában helyesnek látszik, de meg kell jegyeznünk, hogy Beatrix vallásossága, bármennyire szertartásos volt, nem igen különbözött attól a renaissance-kori vallásos érzéstől, melynek típusát Burekhardt e mesteri szavakban jellemezte: «A renaissance vezetői élesen különböztették a jót a rossztól, de nem ismerték a bűnt; a belső összhangnak minden zavarát lelkök alakító erejével helyre merészlik állítani s így nem ismerik a bűnbánatot; a megváltás szükségének érzete is elhalaványul bennök, nagyravágásuk s szellemi erőfeszítésük a túlvilág gondolatát teljesen kioltja lelkükből, vagy képzeletök a dogmatikus forma helyett költői formába öltözteti e gondolatot.»

Ferrante, a szenvedélyes vadász és lóidomító, nem sokat foglalkozhatott leánya nevelésével. Pokoli kegyetlenségének, alattomosságának és kapzsiságának példája nem lehetett jó hatással Beatrix lelkére. I. Alfonsónak, Beatrix bátyjának példája sem

volt a legüdvösebb. Comines Alfonsót a világ legkegyetlenebb, legrosszabb, legvétkesebb s legaljasabb emberének nevezi. Ez inkább kifakadásnak látszik, mint jellemrajznak, de kétségtelen, hogy Alfonso megérdemelte a kortársak gyűlöletét és megvetését.

Berzeviczy valószínűnek gondolja, hogy a királyi család tagjai közt Beatrix néneje Eleonora, a későbbi nagyrabecsült ferrarai hercegnő, kit az ifjú Ariosto annyira dicsőített, volt a legnagyobb befolyással a gyermekleány lelkének fejlődésére.

Beatrix már nyolcz éves korában kezdett nyelvtant tanulni, jó tanuló lehetett, dícsérték is később jártasságát a római irodalomban és latin beszédének elegantiáját.

Beatrix tizenhat éves volt, midőn néniének, Eleonorának egybekelését Ercole d'Esté-vel világhírű pompa kifejtésével ünnepték. Ekkor egészen önálló udvartartást kapott. Kiházásítására is gondoltak. A savoyai herceg s a francia trónörökös, a későbbi VIII. Károly, voltak a kijelölt férjek. De különböző, leginkább politikai okokból, a két házassági terv meghiusult. Különösen érdekes a francia házasság terve. Beatrix neje lett volna VIII. Károlynak, a kinek hadjárata Olaszország és az ő családja történetében oly végzetes nyomokat hagyott.

1473 nyarán rendezték Nápolyban Beatrix udvartartását. Ez udvartartás számadásaiból Berzeviczy kiderítette, hogy «Beatrix nem tudott bánni a pénzzel s igen korán szokott hozzá a könnyű költekezéshez, sőt adósságcsináláshoz». Az akkori olasz udvari élet fényűzését s kedvteléseit szerzőnk igen érdekes culturtörténeti rajzokban állítja elénk. A vadászat, a játék, a különböző multságok mellett az irodalom s a művészet is lekötötték az udvari körök figyelmét. De jellemző, hogy a sikamlós novelák kedvelt olvasmányai voltak az előkelő köröknek. Nápoly akkori botránykrónikájában Beatrix neve is szerepel. Berzeviczy rágalomnak mondja a reá vonatkozó híresztelést, de elismeri, hogy Beatrix, ki a romlott udvar körében «túlkorán szerzett önállóságát tékozló és élvhajhászó életre használta föl, leányerényét nem bírta megmenteni a kortársak minden gyanújától».

Megjegyezzük még, hogy Beatrixnak is, mint általában az akkori előkelő olasz nőnek, nem a naiv nőiség volt az ideálja, hanem, a mint Burckhardt mondja, «az erély, a szépség, és a veszélyes, végzetes egyéniség öntudata»

Ferrante nem sokkal Podiebrád Katalin halála után már

felajánlotta Mátyásnak leánya kezét. Úgy látszik, hogy ekkor az idősebb Eleonorára gondolt, a kit Mátyás állítólag azért mellőzött, mert nem találta elég szépnek. Úgy hisszük azonban, hogy más, politikai tekintetben reá nézve hasznosabb házassági összeköttetésre gondolt a magyar király s mikor tervei megghiúsultak, 1474-ben formálisan megkérte Beatrix kezét. Mátyás, noha előbb nagyobb házasságra gondolt, örült az igenlő válasznak, mert az elég hatalmas noha törvénytelen származású nápolyi házzal való összeköttetés némi politikai erőgyarapítást is jelentett, mert a nagy emlékü Alfonso unokájától udvara fényének emelését várhatta s mert Beatrix szépsége, mint Laurana szobrain láthatjuk, elég nagy volt arra, hogy Mátyásnak könnyen lobbanó szenvedélyét izgathassa.

És így újabb kapocscsal növekedett az érintkezések azon láncolata, mely V. István idejétől Nápoly és Magyarország történetét összekötötte. A nápolyi udvarnak régi óhaját teljesítette a házasság. Ferrante és Beatrix nagyon kívánatosnak tartották az összeköttetést azzal a királylyal, ki oly kiváló volt Európa uralkodói közt hatalom, gazdagság s személyes tulajdonok tekintetében. 1476 szeptemberében fényes lakomák zajától hangzottak a nápolyi Castello Nuovo termei. Itt ünnepelték Mátyás király követeit, a kik a házasság megkötésére küldettek Nápolyba s az ünnepi lármát talán Marzano és fia, Beatrix egykori vőlegénye is hallották a Castello börtöneiben.

Beatrix harmadfél hónapi utazás után találkozott Mátyással Székesfehérvár közelében. Az egri püspök a Boldogasszony templomában december 22-én eskette össze a 36 éves Mátyást a 19 éves nápolyi királynénnyal.

A menyegzői vígságok után — mint Berzeviczy írja — a nemzeti és birodalmi politika, a keleti és a nyugati érdekek régi vitakérdése csakhamar ismét ütközőpontra jutott. Mátyás a birodalmi politika mellett döntött, kénytelen volt erre, mint Berzeviczy röviden és találóan kifejti. Beatrix elkísérte Mátyást az 1477-iki hadjáratra, sőt az ifjú asszony anyósa, Szilágyi Erzsébet is részt vett a táborozásban. Berzeviczy, a kinek jártassága az olasz renaissance történetében nálunk párját ritkítja, párhuzamos példát említ a hölgyek táborozására Beatrix családjának történetéből. Beatrix bátyja is elvitte nejét 1468-ban a toskánai háborúba. Úgy látszik, hogy a tábori út közös óhajtása volt az ifjú házaspárnak. Mátyás szenvedélyesen szerette nejét és talán szabad azt hinnünk, hogy ekkor még Szilágyi Erzsébet

is meg volt elégedve fia házasesetének boldogságával. Igen valószínű, hogy Beatrix nem pártolta a háborúnak végletes folytatását. A béke megkötésében az ő befolyásának is része lehetett, családja érdekében kívánta a békét a császárral s így óhajtása találkozott az igazi nemzeti politika érdekével.

Beatrix viseletét az 1479-iki olmützi találkozón egykorú és későbbi történétírók, sokszor félremagyarázták. Ekkor látta Beatrix legelőször Ulászlót, az akkori fiatal, Beatrixnál csak egy évvel idősebb cseh királyt. Azt hiszik sokan, hogy Beatrixnak heves vonzalma Ulászló iránt az olmützi találkozás idején keletkezett. Berzeviczy új adatokkal s a régieknek kritikai vizsgálatával alaposan megczáfolja ezt a felfogást. Jól mondja, hogy «Mátyás föladataul tűzte ki ekkor Ulászlót megnyerni és magához lánczolni» és hogy «nyilvánvaló igyekezettel felesége megnyerő tulajdonait is ütőkártyául használta föl vendégével szemben játszmája megnyerésére». Beatrix mélyebb szerelmi érzésének keletkezéséről már csak azért sem lehet szó, mert benne ily érzés sohasem vert gyökeret, ellenben a diplomatai célból való vidám kaczerkodás az ifjú s szép termetű Ulászlóval szemben nagyon is ínyére volt.

Ennél sokkal jelentékenyebb szerepköre nem igen volt Beatrixnak Mátyás külügyi politikájában. Mátyás engedett neki, ha Beatrix kívánsága nem ellenkezett lényeges politikai céljaival, de az ő családi érdekei kedvéért nem ejtette el a maga terveinek fonalát. Nem is hisszük, hogy a külügyek terén Beatrix makacsul ellenkezett volna Mátyással, hisz Mátyás hatalmi törekvései egyszersmind Beatrix hatalmát is fejleszteni voltak hivatva. Innen magyarázható az, hogy Mátyás nem avatkozott Ferrara háborújába Velence ellen, bármennyire óhajtotta e beavatkozást Beatrix családja. Ferrara kénytelen volt 1484-ben Velenczével nem épen kedvező békét kötni, mert ekkor Mátyásnak több szüksége volt Velence, mint az Esték és az Aragoniaiak támogatására.

Így magyarázhatjuk azt is, hogy a Frigyessel megújuló háborúban Beatrix bizonyos hévvel kívánta Mátyás megbékülését a császárral. Az ő különböző személyes vagy családi érdekei miatt ez a béke olykor kedvezőbb volt reá nézve, mint a háború, de azért annyira nem ment, hogy Mátyás hatalmi ambícióinak szárnyát szegje.

Sőt bizonyos, hogy Beatrix nagyravágyása is megerősítette Mátyást a birodalmi politika folytatásában, noha e politikát

csakis Mátyás személyes kezdeményének kell tekintenünk. Berzeviczy, midőn az eseményeket Mátyás bécsi bevonulásáig elbeszélte (1485 június 1.), mintegy szemlét tart a Mátyás és Beatrix viszonyára vonatkozó különböző nézetek felett. Ez a szemle igen érdekes s eredményeiben általában véve megnyugodhatunk.

Beatrix jellemrajzának körvonalait határozottabban látjuk Berzeviczy fejtegetéseiben, miut az eddigi történeti előadásokban. Kétségtelen, hogy nem Beatrix térítette el Mátyást a török háborúktól, mint némelyek hitték. Ujra ki kell emelnünk, hogy bármennyit engedett Mátyás Beatrixnak, politikája alapvető irányait a kedvéért meg nem változtatta.

A kik Beatrixnak ily döntő befolyást tulajdonítanak, abból a gondolatból indulnak ki, hogy az ifjú nő bájai szinte megbűvölték Mátyás akaraterejét. Berzeviczy ezzel szemben helyesen jegyzi meg, hogy Beatrix nem csupán «személyének vonzó tulajdonaival» hatott Mátyásra. Szerzőnk szavai szerint Beatrix «a renaissancenak és az akkori olasz nemzeti génusznak belőle áramló delejes hatásával is bűvölte meg a király szívét és esztét».

Mi e gondolatot szárazabban szeretnők kifejezni. Mátyás Beatrix olasz nevelését, fejedelmi származását igen nagyra becsülte. Szenvedélyét ez a nagyrebecsülés is fokozta. De azért az ifjú nőnek és a renaissance geniusának egyesült varázsa sem takarta el Mátyás szeme előtt bizonyos idő múlva Beatrix hibáit. E hibák nem tűntek fel előtte házas élete kezdetén, midőn szerelmi mámorában el volt fogulva s valamivel később sem, midőn Beatrix kívánságai — bármily nagyok voltak is — nem ütköztek össze hevesen Mátyás akaratával s terveivel. De midőn ez a válság elérkezett, Mátyás erősen ki volt ábrándulva és sokat látott, a mi rosszul esett lelkének, noha segíteni már ekkor nem birt a bajon. Látta ugyanis — röviden szólva — Beatrix erkölcsi korlátoltságát.

Berzeviczy nem akarja elfogadni Fraknóinak azt a jellemzését, hogy Beatrix korlátolt volt és ebben hajlandók vagyunk hozzá csatlakozni, mert Beatrixt szellemileg korlátoltnak alig nevezhetjük. De a szó találó, ha erkölcsi szempontból vesszük. Beatrix nem ismert kiméletet, vagy kötelezettséget, ha nagyra-vágyó önérdékének védelméről volt szó. Hogy családja egyes tagjait is kívánta boldogítani ily úton-módon, az csak igen kevésbé enyhíti önzésének érdességét, mert ez a családi érzése

gyakran igen nagy általános érdekeket sértett. Önmegtagadást különben ez irányban sem fedezhettünk fel ténne. Erkölcsi korlátoltságának nagy része volt bukásában, bizonyára jobban járt volna, ha Mátyás jóindulatú vezetésére bízta magát, de igazi belátáshoz némi erkölcsi emelkedettség nélkül bajosan juthatunk. Nem is szükséges egészen a renaissance korának vonásaiból megalkotnunk azt az erkölcsi típust, melyhez tartozott.

Ez a típus megvolt a világ teremtése óta mind e mai napig lényegében változatlanul, csak éppen a társadalmi rétegek, vagy a korok szokásai szerint változnak nyilvánulása formái.

Hitvesi hűségében is kételkedtek, noha úgy látjuk, hogy a hatalom és fény szenvedélye erősebb volt benne, mint az érzékiség. E tekintetben alig mondhatunk jobbat és többet, mint Berzeviczy mondott e találó szavakban: «Beatrix is oly világban nőtt fel, melyben az udvaroncok hizelgése és a stílisták versengése minden magas állású nőt, a legelvetemültebbet is, nyilvánosan földicsért, többek között hitvesi erényeiért is, de a melyben alattomban mindenkinek — talán még a legtisztábbnak is — kételkedtek erényében s a mennyiben ahhoz valóban nem fért kétely, ezt igazi, megkülönböztető érdemül sohasem tudták be.» Bizonyos, hogy Beatrix viselete közbotrányt nem okozott.

A mellett nem szabad felednünk, hogy Mátyás korának nagy dicsősége, a renaissance kifejlődése a magyar földön, némi részben Beatrixnak is tulajdonítható.

Nem ő az úttörő e téren, de feltűnően fokozódik a magyar-olasz érintkezés sűrűsége és hatása Mátyás második házassága óta. Beatrix méltó társa volt Mátyásnak a tudomány és művészet pártfogásában. Valószínű, hogy Mátyás király palotájának szobrászati díszítése Beatrix idejében keletkezett. Forrásaink az építészet föllendülését említik azóta, hogy Beatrix magyar királyné lett.

Valószínű a feltevés, hogy Francesco Laurana némely szobrot Magyarországon készített.

Mátyás könyvgyűjtő szenvedélye második házassága idején fejlődött ki teljesen. Beatrix koronként külön is foglalkoztatta Attavantet, a nagy miniatura-festőt. A királyné hívta a királyi udvarba az olasz színészeket, kik mysterium-féle drámákat, vagy bohózatokat adtak elő. Olasz hárfásokat és hegedűsöket is szerződtetett s a királyné pártfogása alatt csepelszigeti uradalmán kobzos cigányzenészek tartózkodtak. És így — Berzeviczy szerint — «a történetileg körülbelül legrégebb nyoma a cigány-

zenének az olasz származású magyar királynéval hozható kapcsolatba».

Midőn Berzeviczy kikutatja Beatrix viszonyát a Mátyás korabeli irodalmi, tudományos, művészeti s műipari mozgalmakhoz, becses culturtörténeti tanulmányban kritikailag rendezett nagy anyagot foglal össze.

Kutatásának eredményéül kimondja, «míg tehát a zene tere az, melyen a királynét leginkább látjuk kimutatható személyes tényekkel szerepelni, bizonyára nem csalódunk, ha benne keressük fő mozgató erejét annak az egész művészeti életnek, mely Mátyás uralkodása idejében a magyar királyi udvarnál az olasz renaissance hatása alatt rövid időre kifejlődött».

Bécs elfoglalása után Beatrix leginkább e városban lakott Mátyás haláláig. A mai osztrák főváros már a XV. század közepén «a leggazdagabb, a legnépesebb és legszebb volt a Duna partján fekvő városok közt», mint Aeneas Sylvius írja. Beatrix itt, a már akkor is könnyű vérű vidámságáról nevezetes városban, jobban érezte magát, mint Budán.

A magyarok közt ekkor már népszerűtlen volt a meddő királyné; Szilágyi Erzsébet kedvetlenül visszavonult az udvartól, melyben az idegen szokásoknak hódoló, fényűző és hideglelkű asszony uralkodott. A nagy hősnék özvegye inkább a kis Corvin Jánossal foglalkozott, a kinek jövőjét bizonyára féltette Beatrixtól. Körülbelül Bécs elfoglalása idején kezdődik a harc Mátyás és Beatrix közt a trónöröklés kérdésében. Tudjuk, hogy Mátyás a magyar trónt törvénytelen fiának akarta biztosítani és hogy e törekvésében Beatrix, a hol csak lehetett, útját állotta. Pedig Beatrix sokat tehetett, mert noha Mátyás ekkor már gyanakodva nézte hitvesének viselkedését, befolyása alól családi és némely személyes ügyekben szabadulni nem bírt. E befolyásnak nyilvánvaló jele volt az, hogy midőn Aragoniai János, Beatrix bátyja, kit 23 éves korában neveztek ki esztergomi érseknek, 1485-ben meghalt, Mátyás neje unokaöccsének, a hatéves Estei Ippolitonak adományozta az ország legnagyobb egyházi javadalmát. A kis érsek különböző akadályok miatt csak 1487 nyarán érkezett Mátyás németújhelyi táborába. Részt vett a Németújhelybe való diadalmas bevonulásban. «Épületes látvány lehetett» — írja Berzeviczy — «egy esztergomi érsek, kinek kíséretében főszerepet visznek a nevelő és egy dajkaszerű ápolónő, s kinek mállhájában tekintélyes helyet foglalnak el a játékszerek.»

Ariosto, Ippolito későbbi udvari költője, Orlandójának utolsó énekében három strophában örökítette meg a gyermeknek a nagy magyar méltósággal való kitüntetését. Elmondja, mint jött Corvinnak hosszú hajú és ruhájú új népe Ferrarába a gyöngéd gyermek átvételére, mint emelte őt a magyarok bölcs fejedelme minden bárójának fölébe s hogy Ippolito Mátyástól mint tanult hősi tetteket és derekasságot.

Ippolito későbbi pályáját nézve, Mátyásra nézve kétes értékűnek kell tekintenünk Ariosto bókját.

«Ippolito eljövetele» — írja Berzeviczy — «tetőpontjára juttatta az olaszság térfoglalását ebben a hazában, teljessé tette a képét annak az olasz világnak Magyarországon, melynek elvárásolását várták Beatrixtól honfitársai s a melynek előidézéseért gyűlöltek őt magyar alattvalói.» E bevezetés után részletesen rajzolja Berzeviczy, hogy minő hatással volt a Beatrix korabeli olasz beözönlés a magyar udvari szertartásra, az előkelő magyarok viseletére, a magyar gazdasági életre. Leírja, hogy minő ellentét választotta el az olaszt a magyartól, erkölcsi felfogás és életmód tekintetében és hogy ez ellentétnek minő hatása volt a Beatrix ellen érzett gyűlöletre. Ez a műveltségtörténeti rajz alaposság, változatosság s értékes eredmények tekintetében méltó párja annak a már említett fejezetnek, melyben Berzeviczy a magyarországi renaissance képét állította elénk. A mi pedig a Beatrix ellen fokozódó gyűlöletet illeti, Berzeviczynek erre nézve igen érdekes megjegyzése van: «Ha azt látjuk» — úgymond — «hogy Beatrixnak mindvégig hatalmas pártja van, hogy a nemzet és a közbecsület elleni — nagyrészt költött — bűneit csak akkor szegzik határozott vádakként ellene, mikor már mindenkitől elhagyatva látják: úgy itt is csak a közéleti igazságszolgáltatás ama megszokott jelenségével találkozunk, a mely azt mutatja, hogy a míg valakinek hatalma van, addig pártja is van, s a mint a hatalom kisiklik kezéből, gyakran nemcsak a párt tűnik el, hanem maguk a hízelgők és magasztalók lesznek vádlókká s az egykori érdemek változnak át bűnökké.» Melancholikus ítélet, mely a magyar közélet bizonyos vonásainak folytonosságát bizonyítja.

De a közéleti igazságszolgáltatásnak ez a sajátsága nem lehet mentsége Beatrix viseletének. Mátyás Ippolito kinevezésére azért hajlott oly nagyon is könnyen, mert azt várta, hogy Beatrix megnyugszik János trónöröklésében s a Sforza Bianca Máriával

kötendő házasságában. De Beatrix tovább is áskálódott Mátyás tervei ellen, Corvint úgy akarta házasítani, hogy vagyonával az Aragoniai-ház hatalma gyarapodjék s a trónt önmagának akarta biztosítani. Ez utóbbi szándéka nagyon elkeserítette Mátyás utolsó éveit.

De legjobb a történetnek ezt a részét Mátyás szavaival elbeszélni. Mátyás ugyanis, mikor látta, hogy feleségével nem bír, 1484 májusában Sánkfalvi, pozsonyi prépostot Nápolyba küldötte sógorához, Alfonso trónörököshöz és apósához, Ferrante királyhoz azzal a megbizással, hogy térítsék jobb útra makacs feleségét.

A Sánkfalvinak adott nevezetes megbízó levélben Mátyás így panaszodik: «A királyné, ha nem is nyiltan, de leplezetten oly valamire törekszik, a mit mi semmikép meg nem tehetünk. A királyné tudniillik azt kívánja elérni, hogy a Mi halálunk után — amennyiben az megelőzné az övét — ő legyen az uralkodásban utódunk s vegye kezébe a kormányzás gyeplőit, a mit, ha még úgy akarnánk is, kieszközölni nem tudnánk, sőt még csak szóba sem hozhatunk alattvalóink előtt . . . A magyar nép ugyanis készebb magát egy szálíg mind levágtatni, mintsem asszony uralmát eltűrni . . . Ehhez járul, hogy a királynét — őszintén és bizalmasan szólva — alattvalóink nem igen szeretik, a mit mi sajnálattal látunk, de szeretetet beléjük utóvégre sem önthetünk, a királyné pedig hajlamukra és jóindulatukra rászolgálni nem igyekszik. Ez a körülmény és sok más okozza, hogy az ő kívánságát nem teljesíthetjük; ő azonban mindig e miatt nyugtalanodik s nemcsak kérésével, hanem folytonos sopánkodással, majd perpatvarkodással, könyekkel zaklat bennünket éjjel-nappal. Hogy helyzete iránt megnyugtassuk, szándékunk volt nemrégiben oly módon rendezni az ügyeket, hogy ha nőnk-től gyermekünk nem születik is, halálunk esetére illő, tisztességes ellátása biztosítva legyen. Ő azonban ezt visszautasította, . . . Mintán láttuk, hogy mindezzel semmire sem megyünk, hogy minden józan érvelés csak inkább fölizgatja, mintsem megnyugtatta a királynét, úgy véltük végre, hogy legjobb, ha mindenről hallgatunk, aminthogy azóta többé szóba sem hoztuk jövőendő sorsát a Mi halálunk esetére, mert nyilvánvaló, hogy a legjobb tanács is, mely nézetével, akaratóval ellenkezik, csak nézete és akarata mellett még makacsabb kitartásra ösztönzi s jó tanácsainkkal csak elégedetlenségét szítjuk.»

Minő jellemző sorok! Beatrix nem hitt Mátyásnak, legjobb indulatú és legbölcsebb tanácsadójának. Az erkölcsi korlátoltságban szenvedőknek egyik legfeltűnőbb jellemvonása ez a hitetlenség. Mindenkit maguk után ítélnék meg; nem hisznek azok jóindulatában, a kik a legcsekélyebb önmehtagadást kívánják tőlük. És ha e typus nagyravágyó nőben testesül meg, mennyi logikátlan makacsságot és túrhetetlen szeszélyt mutat. Hiába minden józan érv, minden szép szó és jóság. Mátyás hiába magyarázta, hogy el akarja ismertetni királylyá választandó fiával és az ország rendjeivel Beatrixot, mint özvegyet, idősebb királynéjuknak és urnőjüknek. Mi volt Beatrixnak férje leghőbb vágya? Mi volt neki a nagy király aggodalma országa jövőendő sorsa iránt?

Örökös nem és nem volt a válasza Mátyás minden kérésére. Nem akarta túrni Corvin János megválasztatását és e miatt, mint Mátyás írja: Gondunk és aggodalmunk nőttön nő. Ki ne olvasná részvéttel Mátyás panaszait?

Eszünkbe jut a régi szép vers:

Néhai való jó Mátyás királ!
Sok országokat te bírál,
Ellenségednek ellene állál

és kedvünk volna hozzátenni:

Asszonyodnak nem parancsolál.

Mátyás már nem vehette fel a nyílt küzdelmet János megválasztása érdekében Beatrixszal, 1489 eleje óta súlyos betegség gyötörte. 1490 virágvasárnapján — április 4. — szélhűdés érte; többé nem birt beszélni. A halállal vívott tusája közben szemét hol nejjére, hol fiára függesztette, mintha még utóljára kérne valamit tőlük. Nagyhét keddjén, reggel 7 és 8 óra közt Mátyás király meghalt. A 17 éves Corvin János zokogva borult ekkor Beatrix lábához és kérte a halott emlékére, hogy ne hagyja el őt az árvát, fogadja fiául, mint a hogy ő anyjául tekinti. Beatrix is mélyen meg volt hatva, megígérte, hogy fiának tekinti Corvin Jánost. A fiatal, ekkor harminczhárom éves özvegy, sírt férjének holtteste fölött, haját tépte és körmeivel arcát karczolta.

A fájdalom, melynek oly tünető volt a kitörése, hamar és nyomtalanul mult el. Alig temették el Mátyást, Beatrix Corvin János ellen fordult, a saját megválasztását tervezte s mihelyt

ennek lehetetlenségéről meggyőzte környezete, a választandó királylyal való házasságára gondolt. A királyné és Ippolito bándériumi is harcoltak Báthori és Kinizsi alatt Corvin János ellen. A Csontmezőn vívott csatában, mely Corvin királyi reményeit örökre eltemette, a királyné lovasságának beavatkozása döntő hatású volt.

Beatrix tehát alaposan elfelejtette a bécsi halottas házban tett ünnepi fogadást. Corvin legyőzetése után azt hitte, hogy most az ő napja virradt fel. Tudta, hogy a rendek őt, kinek hatalmától még volt okuk félni, egyszerűen nem mellőzhetik. Valóban a rendek nem mellőzték nyiltan, hanem mint mondották, olasz cselled éltek az olasz asszony ellen. Megválasztották Ulászlót azzal a kikötéssel, hogy nőül veszi a fiatal özvegyet. De titkon úgy egyeztek Ulászlóval, hogy ez a házasság meg ne történjék. Beatrix boldog volt, midőn a választást és föltételét meghallotta. Pénzt szórt az ablakai alá tóduló nép közé. De Ulászló budai bevonulása után csak öt nap mulva látogatta meg a türelmetlen özvegyet és kijelentette előtte, hogy nővérének tekinti. Beatrix nem birta fékezni dühét; a királyi hatalom, a második férj kisiklottak kezéből. De könnyen engedni nem tartozott szokásai közé. Azzal fenyegetődzött, hogy várait átadja Miksának; ki kellett tehát valahogy békíteni a királynét. Ulászló és tanácsosai nem voltak válogatósak az eszközökben. Ulászló megizente a királynénak, hogy megköti vele a házasságot, de ennek fontos okból titokban kell maradnia. Az olasz asszony mintha elvesztette volna eszének olasz finomságát, úgy látszik nem is kérdezte, hogy miért szükséges a titoktartás.

Az új házasság vágya elhomályosította minden képességét a megfontolásra. És október 4-én boldog örömmel várta Ulászlót budai házába. Ép fél éve mult el akkor annak, hogy Beatrix a bécsi halottas házban Mátyást siratta — Hamlettel szólva: — «Niobe módra könnyé válva s ím . . . ő . . . egybekél — még tettetett könnyének kisírt szeméből el se tűnt sava, oh gonosz hamarság!» Beatrix ekkor már letette a mély gyászt, hajfűrtjeit arcza körül lebecsátotta, kifestette arczát és mint Berzeviczy írja, «lakását már házasok módjára rendeztette be». Ez a berendezés fölöslegesnek bizonyult. A király, Beatrix és meghitt kíséretük a királyné termének egyik szögletébe vonultak vissza, hol Bakócz egri püspök csöndben összeeskette Ulászlót az özvegy királynéval. Este volt, Ulászló elhagyta törvényes nejét, «komoly arczczal,

mint idegen az idegent». A következő évben, midőn Beatrix és rokonai látták, hogy Ulászló nem akarja végrehajtani a házasságot, megkezdődött a harcz a házasság nyilvános elismerése körül. Hiában volt a pápa, az aragoniai-ház, a Sforzák és Miksa közbelépése, Ulászló nem volt rábirható házasságának nyilvános elismerésére s a magyar rendek sem akarták királynéul fogadni a meddő asszonyt, kit már Mátyás életében is gyűlöltek.

Örömtelen volt ekkor a királyné élete, könnyelmű gazdálkodása is zavarta helyzetét, eszébe juthatott volna, hogy Mátyás bölcsen megjósolta makacsságának ezt a következményét. Egyedüli örömét unokaöccsében találta, Estei Ippolitoban, a kit 1493 ban, tizeunégyszáz éves korában, Sándor pápa bibornokká nevezett ki. Beatrix úgy kényeztette Ippolitot, mintha gyermeke lett volna. Ippolito későbbi életéből ismeretes az a jelenet, mely Meyer Konrád egyik novellájának is tárgya lett. Ippolito kiszuratta testvérének, Giulionak mind a két szemét, mert Borgia Angela dicsérte a versenytárs szemének szépségét.

«Ippolito kineveztetése» — mondja Berzeviczy — az utolsó tiszta és teljes öröm volt, melyet a sors Beatrixnak szánt; azon túl kegyetlen folytonosságban zúdultak rá a csalódások, vesztések és csapások.»

Hiában akarta magát föltolni Ulászló valódi nejének, a király ridegen visszautasította, 1494 óta még jövedelmét is csorbította. Nemsokára Ulászló arra készíti Ippolitot, hogy maradjon Olaszországban, adja át az esztergomi érsekséget Bakócznak és elégedjék meg az egri püspökséggel. A cserét a pápa is jóváhagyta, 1498 tavaszán Bakócz foglalta el az esztergomi érseki széket s azóta Beatrix meg lévén fosztva az esztergomi jövedelmektől, száználmas életet élt. 1500 április 3-án VI. Sándor megsemmisítette Ulászló és Beatrix házasságát, Beatrix ekkor elszökött Magyarországból és 1501 márcziusában újra Nápolyba érkezett, a honnan huszonegy évvel azelőtt oly büszke reményekkel indult Mátyás udvarába.

Elhagyta királynéi hatalmának színhelyét, hogy szülőföldjén családjá körében királyi othont találjon, de akkor jutott haza, mikor Ferrante családjának nápolyi uralma katastrófhához közeledett. Aragoniai Ferdinand, a spanyol király, megegyezett XII. Lajossal a nápolyi királyság felosztására nézve. Mint Berzeviczy írja, Beatrix «nem jött már hatalomban, dicsőségben osztolni, csak résztvenni a nagy temetkezésben».

Alig töltött néhány vidám hónapot Nápolyban és már menekülnie kellett Ischia szigetére. Federigo, Beatrix bátyja, elvesztette trónját és Franciaországba költözött. Harmadfél évig tartózkodott Beatrix Ischia szigetén, az Aragoniaiak meg nem közelíthető várában sógornője, Isabella del Balzo, az elűzött király neje és unokahuga, a másik Isabella, a milanoi herceg özvegye és családjának néhány híve társaságában. E társaságban találjuk Pescara marchesét és az akkor még gyermek Victoria Colonnát. Ekkortájt emlékszik meg Beatrixról Benedetto Gareth két költeményében. Két ország díszének, a magyarok győzhetetlen és bátor királynéjának, az Aragoniai-ház dicsősége nagy gyarapítójának nevezi.

Beatrix hasztalanul kérte a magyar udvartól hozománya visszatérítését. Szorult anyagi kelyzetén némikép segített a gazdag Ippolito, ki neki annyit köszönhetett, a capuai érsekség nem igen nagy jövedelmének átengedésével. Ischiai magányában halotta Beatrix, hogy II. Ulászló nőül vette 1502-ben Candalei Annát, XII. Lajos unokahugát.

Ippolito, mint magyar püspök, kénytelen volt az új királynénak nászajándékkal udvarolni.

E korban a spanyol és francia barátság meglazult, a spanyolok kiűzték Nápolyból a francziákat. Ez szerencsés fordulat volt Beatrixra nézve. Gonsalvo a spanyol helytartó a trónvesztett uralkodóház tagjaival együtt őt is pártfogásába vette. Beatrix átköltözött Nápolyba. a Castello Capuanoba, hol ekkor a két Giovanna is lakott, az egyik Beatrix apjának második neje, a másik unokaöccsének, II. Ferrantének özvegye volt. Három férjet és trónt vesztett királyné lakott tehát a Castellóban, a «szomorú királynék udvarának» nevezték akkor költeményekben a három özvegy környezetét.

Különben az udvari élet nem is volt oly szomorú, mint a költők mondogatták. Beatrix kirándult olykor Pozzuoliba fürdőzni, fogadta az alkirály s a főurak látogatását. Bőkezű volt egész életében, most is csekély jövedelmének rovására sokszor adakozott és sok alamizsnát osztogatott. Mikor 1506-ban azt hallotta, hogy Ippolito Magyarországba készül, Beatrix szeretett volna vele utazni. Azt hisszük, hogy e vágya inkább Ippolito, mint a magyar föld iránt érzett vonzalmát fejezi ki.

1506-ban Katholikus Ferdinánd és neje meglátogatták Nápolyt, mely 1505 óta elvitázhatatlan birtoka volt a spanyol

koronának. A spanyol királyi pár igen kegyesen bánt Beatricsszal. De Ferdinand sem bírta kieszközölni Mátyás özvegye hozományának visszatérítését.

Beatrice végrendeletében bőkezűen osztogatta a reménybeli hozományt, melyért mind haláláig pörösködött, kedveltebb rokonnainak. 1508 szeptember 13-án halt meg, másnap felállították ravatalát a Sancto Pietro Martiro monostorában és anyja mellé temették. Ippolito nem mutatkozott Nápolyban nagynénje holta előtt, vagy temetése után, ellenben végrendelete s a capuai érsek-séggel kapcsolatos anyagi ügyek iránt annál élénkebben érdek-lődött.

Beatrice sírfelirata azt mondja, hogy

Religione et Munificentia se ipsam vicit.

Nem ez az első sírfelirat, mely nagyítja a halott érdemét. Beatrice önmagán sohasem aratott győzelmet, vétsége és bukásának oka ép az volt, hogy végzetes uralkodói nagyravágását korlátozni nem bírta.

De annyit el kell ismernünk, hogy életének utolsó, szerencsétlenebb éveiben egyénisége vonzóbbá lett, mint szerencséje idején volt. Bár őt illeti az erkölcsi felelősség bukásáért, felébred iránta részvétünk, mert áldozata lett erősebb és kiméletlenebb eselszövknek. Szerencséjének végső hanyatlása kapcsolatos lévén az olasz föld függetlenségének romlásával, világtörténeti jelentőségében leköti érdeklődésünket. És örömmel látjuk, hogy fejedelmi és vallásos neveltetésének eredményei, a bőkezűség és a könyörület a szegények iránt megnemesítik élete alkonyát.

Sovány kivonatát adtuk a fentiekben Berzeviczy könyvének. Csak néhány életrajzi és korrajzi részletét jegyezhetjük fel. Különösen sajnáljuk, hogy mellőznünk kellett Beatrice családi történetét, melynek világtörténeti jelentősége van. Ez érdekes családtörténetet a szerző nagy utánjárással s nem csekélyebb művészettel használja fel Beatrice sorsának s életfelfogásának megvilágítására.

Több év kitartó munkájának, s nagy kritikai gondnak eredménye ez a könyv, melynek szerkezetén, stílusán eléggé meglátszik, hogy a szerző a renaissance beható tanulmányával nemesítette ízlését és fejlesztette formaérzékét.

Szerzőnk felfogását, fordulatait is követtük. Méltányoljuk azt a szinte lovagias kíméletet, melyvel Berzeviczy Beatrice jel-

lemét rajzolja. Ez a kímélet távol esik minden elfogultságtól és azon a böles megfontoláson alapszik, hogy vigyázattal kell fogadnunk a rosszat, melyet történeti források nőről, s kivált a közéletben gyűlöletessé vált nőről mondanak.

Mégsem fojthattunk el néhány megjegyzést, mely ha eltér is kissé a szerző felfogásától, az ő nagy gonddal kikutatott és tisztázott adatain alapszik.

A könyv bőven és ízlésesen van illusztrálva. A képek jól vannak válogatva, igazán emelik a szöveg érdekességét. Úgy képzeljük, hogy a művelt magyar olvasóközönség kedvelt könyvei közé fogja sorolni Berzeviczy minden tekintetben szép munkáját.

ANGYAL DÁVID.

A FŐBÍRÓ.

Regény.

Hatodik közlemény.*)

TIZENNEGYEDIK FEJEZET.

Küzdelem a végzettel.

A főbíróra nézve Ewan feleségének ez az elhalálózása a vég kezdetét jelentette. Avagy nem az új Ballamona fődele alatt halt-e meg vajjon a fiatal asszony? Vajon nem a legkülönösebb véletlen volt-e, hogy ott halt meg és nem a saját otthonában? Vajon nem gyermekágyban halt-e meg? Vajon halálának minden körülménye nem valamely elkerülhetetlen végzet erejére utalt-e? Több mint húsz esztendeje az a néember, az a Kerruishné, Kerruish Mallynek az anyja, megátkozta ezt a házat és megmondta, hogy nem száll élet ebbe a házba a nélkül, hogy halál is ne járjon együtt vele.

És a főbíró több mint húsz esztendőn keresztül megtett minden tőle telhetőt, hogy kaczagjon ezen a jövendőlésen, hogy elfelejtse. Hát olyan ember ő, hogy megijed egy vénasszony prüszkölésétől? Hát olyan ember ő, hogy ne tudjon ura lenni saját végzetének? De íme, mi történt?

Több mint húsz esztendő óta rabja volt egy nyugtalanító, határozott gondolatnak. Midőn ébren volt, az keserítette, sőt még álmában is ránehezedett agyára, mint valami tompa félelem. A bírói széken, a nyeregben, az asztalnál télen a magános kandalló mellett, nyáron a

*) Az előbbi közleményeket lásd a *Budapesti Szemle* 1909. évi 385., 386., 387., 388. és 389. számaiban.

magános sétákon, mindig üldözte ez a makacs gondolat. Már-már úgy tetszett, hogy csak a halál szabadíthatja meg tőle.

Gyakran kinevette, hosszú, vontatott, ideges nevetésével; de a gondolat, mint valami láncz, egyre szorosabban körülfogta. Minden beteljesedett. Először meghalt a felesége, mikor Mona született, s most, húsz esztendővel később, meghalt fiának a felesége, mikor kis gyermeke született. Ez idő alatt a főbíró — legalább a maga hite szerint — gyermektelenné vált: egyedül fiára építette reményeit és e reményeiben csalódott; a ház, a melyet épített, visszhangzó üres boltozat volt csak; a vagyon, a melyet gyűjtött, csak üres buborék. Az átok fogott rajta; Isten meghallgatta annak a néembernek a szavát; a főbíró sokkal tisztábban látta a tényeket, semhogy félreérthette volna őket, hiába nevettek rajta a hitetlen bolondok.

Midőn a főbíró húsz esztendővel ezelőtt tudatára ébredt annak, hogy egy zsarnok gondolatnak a rabszolgája, megpróbált szembeszállni a végzettel, a mely ránehezedett. Megvásárolta azt a kunyhót a domboldalon és kitette azt a némbert, Kerruisht az országútra. Azután keményen eltiporta a babonás hit minden jelét, a mely biráskodása közben útjába került.

De a hitetlenségnek efféle bátor fitogtatásával nem tudta legyőzni azt az egy nyugtalanító gondolatát. Sohasem volt barátságos természetű, de most makacs gyűlölet szállta meg az egész világ ellen. Ez akkoriban volt, midőn gyermekei, Ewan és Mona, a püspöki udvar nyájas fészékében éldegéltek. Ha az időtájt valaki szóba hozta a két Kerruisht a főbíró füle hallatára, a főbíró ideges lett, de azért hegyezte a fülét, hogy meghalljon minden betűt, a mit a két nőről mondtak. Ismerte egész történetöket; tudta, mikor Mally, a lány, megszökött a szigetről Ewan keresztelőjének a napján; tudta, melyik hajón vitorlázott el; tudta, hol húzódott meg Angliában; tudta, mikor született a gyermeke és tudta, mikor attól való rémületében, hogy nem teljesítette az egyházi büntetést, a melyet fejére szabtak, s amely elválasztotta őt itt az életben az istenfélő emberek minden közösségétől, a halálban pedig a megváltás minden reményétől, visszatért a szigetre, vissza-

terelte őt, keblén gyermekével, az a leküzdhetetlen vágy, hogy levezekelje bűnét gyalázatának a színhelyén.

Ettől fogva a főbíró szemmel tartotta Mallyt állandóan és tudott az életéről. Visszafogadták dolgozni Kinvignek, a peeltowni hálóverőnek a szövőműhelyébe, s együtt lakott anyjával a kunyhóban a hegy fölött és nagy szegénységben ott nevelte a gyermekét, fiát, Kerruish Jarvist, a mint nevezte. Ha valaki újjal rámutatott Mallyra és kegyetlenül nevetett rajta; ha valaki részvétet színlelve kajánul így szólt: «Az első tévedést mindig elfelejtik, Mally leányasszony»; ha valaki magát a főbíróat emlegette és hunyoritva így szólt: «Mégis csak szörnyű furcsa, Mally, hogy nem is kerülsz arrafelé soha, hogy vagy egy pillantást vetnél rá legalább»; ha valaki odaszólt neki, mikor új ruhát vett a szükös keresetéből, szoknyát vagy kendőt vagy egy darabka színes pántlikát, a minőt régen szeretett hordani: «Ejnye no! Azt hittem, nem nyugszol addig, a míg föl nem mégy és meg nem látogatod a vén zsugorit» — a főbíró mindezt tudta. Láta a pozsgás arcú, hetyke húsz éves lányt összetöpörödni harmincz éves fakó némberré, a kit csupán egyetlen vékony szál kötött hozzá a reménytelen, örömtelen élethez.

És a főbíró azt tapasztalta, hogy napról-napra jobban elhatalmasodott rajta régi gonosz indulata. Ámde legalább a külső viselkedésében fordulat következett be az nap, a mikor együtt találta az országúton egymással verekedve a két fiút, Mylrea Dant és Kerruish Jarvist. Ekkor látta először életében a Jarvis gyereket.

— Kicsoda ez a fiú? — kérdezte a főbíró és a vén Kerruish anyó így felelt neki:

— Nem ismered a fiút, főbíró? Sohse láttál még olyan arcot, mint az övé? Akkor se, ha a tükörbe nézel?

A fiú arcza olyan tükör volt, a melybe kétszer sem kellett belenézni, hogy kitalálja a főbíró, kinek a fiát látja.

Hazament Ballamonába és elgondolkozott a kegyetlen találkozáson. Nem bírta tovább elviselni azt az eleven szemrehányást, a melyet saját házatól alig néhány kilométernyire ennek a fiúnak a jelenléte tett neki folytonosan, s a megalázott gög nem éppen nemes ösztönének engedve, visszament Kerruishék kunyhójába még aznap este, egye-

dül és gyalogszerrel. A kunyhó elhagyatott fészek volt egy kopár fensik tetején; előtte a sötét tenger, mögötte a bitorodó dombok és döcögő szekérnyom vezetett föl hozzá. Negyven évvel ezelőtt ólombánya volt azon a tájon, a melyet Kereszt-érnek neveztek. Az akna nyitva volt még és most tele volt csaknem sziniltig sötét, piszkos vízzel. Tetőtlen fal mutatta, hol volt valaha a hajtókerék, s ennek a falnak tövében lapult meg egy alacsony, zsupfödeles szerzős pajta, a melynek egy ajtaja és egyetlen szűk ablaka volt. Ez volt a kunyhó; s a míg a vén Kerruishné oda nem cipelte pár darab rozszant holmiját, mikor a főbíró parancsára kihajigálták az országútra, addig soha senki sem használta lakásnak a pajtát.

Az ajtó nyitva volt és a főbíró belépett. Az egyik asszony, a vén Kerruishné, széken ült a tűz mellett (mogoró-galyak szikrázó tüze volt) és zöldséget aprított egy leveses fazékba, a mely a kémény vashorgán lógott. A másik asszony, Mally, egy hálókamra-féle sötét kuczkóban babrált valamivel, a melyet deszkafal választott el a lakószobától, mint holmi istálló-rekesztéket. A fiú aludt már; nyugodt lélekzése kihallatszott a sötét kuczkóból.

— Kerruishné — szólt a főbíró — hajlandó vagyok magamra vállalni a gyereket és neveltetni és ha itt lesz az ideje, bejuttatom majd üzletbe valahová és megadom neki az életben az első taszítást.

Kerruishné feszesen fölállt a székeről és az arcza megkeményedett.

— Gondold meg a dolgot, asszony, gondold meg és ne hamarkodd el a feleletet — szólt a főbíró.

— Nagy bajban kéne lennünk egy falat étel meg egy kanál leves miatt is, hogy kegyelmedtől elfogadjunk valamit, főbíró — szólt a vén asszony.

A főbíró szeme, bozontos, szürke szemöldöke alól, gyors pillantással körüljárt a szobában. Úgyszólván piszokba fúló szegénység volt a szobában. Padlója keményre taposott, csupasz föld volt, a tető a csupasz szalma, a melyet itt-ott a faragatlan gerendák közé tolt léczdarab támogatott, néhol meg lelógó szénacsomó tákolt össze.

— Átkozott nagy bajban vagytok, asszony — szólt a főbíró, s ekkorra előbújt már Mally is a hálókuczkóból.

A képe sovány és sápadt volt, zavaros szemének egykori ragyogása megszűnt; arczán a remény egyetlen sugarát sem lehetett fölfedezni.

— Megállj, anyám — szólt Mally — hallgassuk meg, mi a főbíró ajánlata.

— Ajánlata? Ajánlata? — fakadt ki a vén asszony. Azt hiszem, éppen elég részed volt a főbíró ajánlataiban.

— Maradj békén, anyám — szólt Mally; azután oda fordult a főbíróhoz és így szólt:

— Nos, uram, miről van szó?

— Ejnye, milyen kedves vagy, milyen bámulatosan udvarias vagy ezzel az ördög czimborájával; — rajta leány-asszony, csak rajta — szólt a vén asszony, fejét és kezét haragosan Mally felé taszítva.

— Anyám, azt hiszem, ez az én dolgom — miről van szó, uram?

Ámde a vén asszony dühét lányának a türelme nem bírta megfékezni.

— No lám! — rikácsolta — tulajdon lányom nem restelli a szememre hányni idegenek előtt, hogy nincs egy fityingem se, meg hogy semmiféle munkára nem vagyok már való, csak hogy ide-oda biczegjek a mankómmal, meg hogy talán rendbe' tartsam a házat, de beleszólásom nincs már semmibe — rajta, oh, csak rajta, leányasszony!

A főbíró elmagyarázta javaslatát. Azt akarta, hogy a Jarvis gyereket bizzák rá teljesen, hogy ne ismerje, talán ne is lássa a fiút soha többé sem az anyja, sem a nagyanyja, ne legyen hozzá többé semmi közük, ne is tudjanak róla. Ezzel a föltétellel gondoskodik majd róla a főbíró és megadja neki majd az életben az első lökést.

Kerruishné dühe határtalanná lett.

— Nagy Isten! — rikácsolta — nagy Isten, nagy Isten!

De Mally figyelmesen végig hallgatta a főbíró ajánlatát és fontolóra vette. A lelke meg volt törve és számba vette a szegénységét. Az anyja, kit a köszvény munkaképtelenné tett, nem tudott semmit sem keresni, ő maga pedig darabszámra dolgozott a hálóverőben, egy száz yard hosszú és kétszáz szem mély hálódarabért ennyit meg ennyit kapott — s ha gépiesen dolgozott reggel nyolcztól

este nyolczig, akkor hetenként négy, öt vagy hat shillinget keresett. És ha munkahiány volt, a fia megérezte. Mally nem felelt azonnal, s a főbíró kisvártatva az ajtó felé fordult.

— Gondold meg a dolgot — mondta — gondold meg jól.

— Hurrá! hurrá! — kiáltott a vén asszony gúnyosan a székéről, fékezhetetlen lelkének lángoló fölháborodásában.

— Maradj békén, anyám — szólt Mally és a reménytelenség, a mely eddig tekintetéből kiáltott ki, most mintha átplántálódott volna a hangjába is.

A dolognak az lett a vége, hogy Kerruish Jarvist elküldte főbíró iskolába Liverpaba s a fiú ott maradt három esztendeig. Azután gyakornok lett a Benas testvérek irodájában a Goree Piazzán. A Benas testvérek állítólag afrikai kalmárok voltak, valójában azonban angol pénzüzérek. Jarvis nem búsult azon, hogy anyját elveszítette és természetesen írni sem írt neki soha; ellenben évenként kétszer gondosan megfogalmazott levelet írt a főbírónak, a mely így kezdődött: «Mélyen tisztelt Uram!» és így végződött «Maradok mély tisztelettel, legalázatosabb szolgája.»

Mally elszámította magát, mikor azt hitte, hogy uralkodni fog magán. Mikor a szegénységére gondolt, azért tette csak, mert épp úgy gondolt a fiára is, mint saját magára. Azt hitte, hogy véget ér mindkettőjük nyomora, ha el tudja száni magát arra, hogy elváljak a fiától. Erőt vett hát az érzelmein és meghozta ezt az áldozatot. Odaadta a fiát és úgy maradt otthon, mint megtört lelkű, gyermektelen asszony. Csak ekkor látta be tisztán, mily nagy árat kellett fizetnie. Igaz, hogy a fiú volt gyalázatának oka, de oka volt épp annyira büszkeségének is. Ha azelőtt csak kétségbeesett asszony volt, most már szívtelen anya is lett, lassan-lassan munkakerülővé és iszákossá vált. Jarvis úrfi mellfodros ingében ott sem ült még székén a Goree Piazzán, sovány képe pelyhesedni sem kezdett még, mikor anyjából züllött, elhagyatott néember lett már.

De a főbíró még mindig nem bírta le a végzetét. Mikor Ewan nem váltotta be hozzá fűzött reményeit, hanem papnak ment és megházasodott apjának tudta és beleegyezése nélkül, a főbíró úgy érezte, hogy a láncz lassan-lassan

és mind szorosabban reácsavarodik. Elment hát másodszer is a Kereszt-ér melletti kunyhóba, egyedül, késő este.

— Kerruishné — mondotta — hajlandó vagyok magának évi hat font nyugdíjat adni, még pedig három fontot Gyümölesoltó Boldogasszony napján, hármát pedig Márton napján fogok kifizetni.

Így szólt, s miután az első részletet letette az asztalra, megfordult és távozott, mielőtt a köszvényes vén asszony megfordulhatott volna a székén.

A főbíró éppen harmadszor látogatott el a Kereszt-ér mellett lévő vityillóba és lerotta a nyugdíj második részletét, midőn Ewan fiatal feleségének halála lesújtott rá, mint a mennykőcsapás és lelke mélyéig megrendítette. Napokon és éjszakákon keresztül úgy ödöngött ezután ide-oda, mint a megostorozott ló, remegve minden izében. Húsz esztendőn keresztül ellentállt az igazságnak; nevetett rajta hosszú, vontatott nevetésével este, mikor lefeküdt és reggel, mikor fölkel; kicsúfolta másokban a babonát és megbüntette, a hol módjában volt; ő bírása volt a szigetnek, az pedig, a kinek száján keresztül rászakadt a végzete, az élet országútján félrelökött nyomorúságos roncs volt csak; de az igazsággal mégsem lehetett tovább szembehelyezkedni: a ház a feje fölött átkozott volt, átkozott reás gyermekeire, átkozott unokáira nézve.

A főbíró gondolata egyre jobban elhatalmasodó ijedelemmé nőtt benne. Hát nem volt valóban semmiféle mód rá, hogy elhárítsa a fenyegető végzetet? Semmiféle? A főbíró éjjel-nappal ezt a problémát hánytorgatta, s közben úgy élt, mint az elkárhozott. Végül kitalált valamit, s ettől fogva mintha békeség szállt volna rá, nyomorúságos, didergő albékesség és a főbíró nem ödöngött tovább már úgy, mint a megostorozott, megrokkant paripa.

A terve furesa terv volt; az ész utoljára javasolhatta volna csak ezt a tervet, de sorsának gonosz szelleme első sorban ezt remélhette. A terv az volt, hogy hazahozatja Liverpoolból Kerruish Jarvist és fiának fogadja Ballamonába.

Végzetének keze súlyosan reánehezedett ebben a tervben; nem tudott ellenállni neki; átengedte magát hatalmának, önkéntes áldozatul vetette oda magát neki; úgy volt,

mint Saul, mikor az Úr lelke elfordult tőle és a gonosz szellem látogatta meg: elhivatta Jesszének fölkezt fiát, hogy játszszék előtte a hárfán és taszítsa le őt a trónusról.

TIZENÖTÖDIK FEJEZET.

A hazugság, a melyet Ewan mondott.

Dan nem sokáig viselte a töredelmesség jeleit. Mihelyt enyhült a komor gyász Ewan sápadt arczán, Dan fürtös feje nem fájt többé. Dan az egész évad alatt hajszolta a heringeket, megbarnult a napon és a sós levegőn és utánnoztta dévaj hangján a tenger kaczagását. Több oly rossz szokásba sodródott bele, melyektől addig mentve volt. Minden reggel, midőn a bárkák besuhantak a kikötőbe, s Teare, a másodkapitány, és Crennel, a szakács, hátramaradtak, hogy eladják a halat, Dan meg a vén Quilleash Billy elbaktattak együtt a «Háromláb»-ba. Ott nagy szelet csaptak Dannel, s a fiú lelke nem volt vértézve a nyomorú hizelkedés ellen. Dan úrfi itt, Dan úrfi ott, és hol van Dan úrfi? meg mit szól hozzá Dan úrfi? és volt nagy kiabálás, ricsaj és dáridó; s a bajuszos vén boszorka, a csapszék gazdája, az egész idő alatt vigan írta föl Dan terhére a költséget a pohárszék ajtajának félfájára.

Tudott erről a püspök? Tudott vajjon? Hát ugyan tett-e rossz lát a tűzre valaha fiatal legény a nélkül, hogy nem akadt volna rögtön valami vén pletykás, akár nő, akár férfi, a ki megtalálta az utat éppen ahhoz az egy fülhöz, a melyet nem lett volna szabad meggyötörni a Jób hirrel? A ki meg nem jelent volna sugdolódzni ilyenformán: «Ah, istenem! Ah, istenem!» meg «Haj, haj!» vagy pedig így: «Isten ments, hogy rossz híreket hordjak, mint a hogy rebesgetik!» vagy pedig: «Oh, igazán kár azért a finom, derék ficzkóért!» vagy pedig: «A viláért el nem mondanám más élő teremtett léleknek!»

A püspök nem igen beszélt és rajta volt, hogy hallani is mennél kevesebbet halljon. De mikor Dan be akarta kötni a szemét, keresztüllátott a csalafintaságon, mint a nap az üvegen. Dan sohasem távozott atyjától a nélkül, hogy mélységesen ne szégyenkezett volna, s ezt a szégyen-

érzést kinosabb volt elviselnie, mint bármi szigorú szemrehányást. Mintha valami megható türelem és bizalom, erős reménység és még erősebb szeretet áradt volna a püspök hallgatagságából a szótlan Dan felé. Dan mindig úgy oldalgott el a püspök színe előtt, mint a kivert kutya, talán átkozódott is halkán magában, s mindig szilárdan föltette magában, hogy saját magát vagy a czimboráit egyenesen a tengerbe fojtja. Ez a tragikus elhatározás azonban rendszerint elpárolgott belőle azon a másfél angol mérföldnyi út alatt, a mely a püspöki udvart elválasztotta a «Háromláb»-tól, s a legrosszabb esetben egyéb gondokkal együtt belefulladt egy teli pint manx palinkába.

Az, a ki legkétségesebben sietett a püspökhöz, hogy besúgja Dan szomorú csinyeit, nem volt senki más, mint a főbíró. Ewan feleségének halála óta a főbíró érzelmei Dan-nal szemben gyökeresen megváltoztak. Az időtől fogva oly bizalmatlansággal tekintett Danra, a mely már-már a gyűlölettel volt határos. Eltiltotta őt a házától, bár Dan nevette a tilalmat és nem vette tudomásul. Tíz esztendő óta mostanában ment át először a püspök udvarába és beleöntötte a püspök fülébe minden gonosz kópéságnak a mérgét, a melybe Dan belekeveredett. Dan pedig nem fukarkodott az alkalmyszerzéssel, úgy hogy a főbíró gyakori vendége lett a püspöki udvarnak.

Ha a püspökre, mint az egyház atyjára nézve megalázó volt, hogy fia összeszűri a levét a sziget minden söpredékével, az ország szemetjével és a tenger legszennyesebb tajtékával: ennek a megaláztatásnak a keserűségét fenéig kellett ürítenie. Lehorgasztott fejvel hallgatta végig a híreket s valahányszor a főbíró átcsapott a figyelmeztetésből a szemrehányásba és fölszólította őt, hogy addig ne menjen föl a szószékre prédikálni, a míg rendbe nem szedte először a saját házatáját, a püspök fölemelte rá fáradt, nagy szemét és esengő, kétségbeesett tekintettel, csaknem zokogva így felelt:

— Légy türelmes, Thorkell, légy türelmes a fiú iránt; hiszen a fiam, egyetlen fiam.

A heringhalászat évadjának vége felé történt, hogy meghalt a Mihály-paróchiának kapitánya, Callow William, egy nyolczvan esztendőös aggastyán. A kapitányság félig pol-

gári, félig katonai hivatal volt s magában foglalta a község főbékebírói teendőit is. Callow rendkívül tisztességes ember volt és élete útján soha félre nem lépett.

— Nincs teremtetett ember, a ki méltón betölthetné a helyét — mondogatták az emberek, mikor eltemették; de mikor Castletownból leérkezett az aggastyán utódjának a neve, ki lehetett volna más az új kapitány, mint Mylrea Dániel? Az emberek elképedtek, a főbíró nevetett magában és maga Dan is meghökkent.

Alig egy hónap mulva ez után az eset után teljesen megromlott a viszony Dan és a főbíró, valamint Dan és a püspök között.

A püspök már hónapok óta azzal a tervvel foglalkozott, hogy megosztja a püspöki földeket, a melyeknek nagy kiterjedése régóta igen súlyos terhet mért öregedő korának csökkenő energiájára. Elhatározta, hogy a fia, minekutána nem lett az egyház szolgája, legyen a bérelője és művelje a földeket. Kikerekített hát az ősi jószágból nyolczvan hold lecsapolt és jól művelt, finom földet, s úgy tervezte, hogy állandó, tisztességes megélhetést biztosítson vele Dannak, mire véget ér a heringhalászat mulatsága. A nyolczvan holdon nem volt majorság, de pajtákát és istállókat akart a püspök építtetni, lakni pedig a régi Ballamonában lakott volna Dan Ewannal együtt.

Dan látta az előkészületeket, de nagyon mérsékelt lelkesedéssel fogadta. Lagymatagságának az volt az oka, hogy nagyon sok olyan adóssága volt, a melyről atyja nem tudott. Mikor a halászat évadja véget ért és következett a leszámolás, kiderült, hogy a bárka jövedelme nem rúgott többre 240 fontnál. Ebből a vén Quilleash Billyt négy rész illette, a többieket fejenként két rész, egy részt félre kellett tenni Davynek, a hajósinasnak a számára, s a tulajdonosnak nyolcz részre volt joga a maga számára, a hálókért és bárkáért. Eddig minden rendben lett volna. A baj és zavar ott támadt, mikor Dan számba vette a vagyoni állapotot. Kitént ugyanis, hogy annyi készpénz sem volt, a mennyi a vén Billynek, a legénységnek és az inasnak kellett, ha Dan nyolcz része számításon kívül maradt is.

Dan megvakarta a fejét és töprenkedni kezdett. Nem volt ugyan kitűnő számoló, de azért másodszor is ugyan-

erre az eredményre jutott számolás közben. Azután számba vette az élelmezést, a teát, a minek fontja négy shilling volt, a friss húst hetenkint négyszer, és a finom lisztkétszersültet. Súlyos tétel volt, de nem végzetes, és a halászévad gyöngé volt ugyan, de azért nem volt rossz, és bármennyi volt a tiszta eredmény, nem lett volna szabad hiánnyal zárulnia, mikor a gazda és a legénység közös munkájának elve a részes osztozkodás volt.

Dan kezdte megérteni a nagy titkot. Kínos világosságot vetett rá az a számsor, a melyet időről időre fölirt a «Háromláb» csaplárosa a pohárszék ajtajának hátára. Ámde könnyebb volt megállapítani, hová lett a pénz, mint újra előteremteni, s a vén Billy meg a pajtásai morogni és dörögni kezdtek.

— Ez még soh'se esett meg velünk, — mondta az egyik.

— Ezért bizony nem volt érdemes kinlódni — mondta egy másik.

Dan hallotta a morgást és fölment a püspöki udvarba. Végre is a hiány csak negyven font volt, és az atyja bizonyára kölcsönöz majd neki ennyit. De alig ült le Dan a reggelihez, a püspök, a ki szemlátomást rosszabb kedvű volt, mint rendesen, keseregni kezdett, hogy jótékonyágát a szegények rovására korlátoznia kellett a pajták és istállók költsége miatt, a melyeket a fia bérletére szánt.

— Remélem, Dan, hogy a halászat jó eredménnyel fog zárulni, — mondta a püspök, — mert alig van egy font készpénzem arra, hogy berendezzelek.

Igy aztán Dan nem is említette az adósságát, s visszament a halászkhoz olyan hosszúra nyúlt arczczal, mint a tőkehalé.

— Annyit mondok csak, emberek, hogy vihar van készülöben, — mondta nekik.

A vén Billy olyan komor arczot vágott, mint a mennykő, és türelmetlen mozdulattal így felelt:

— Akkor hát jó lesz, ha résen állsz, a mondó vagyok.

Dan tetőtől talpig végignézte a vén halászt, és gyapjüdolmányába akasztotta a kezét.

— Nem mernél így beszélni velem, Quilleash Billy, ha nem jártam volna a bolondját veled. Jól mondják, hogy a ki beavatja titkaiba a szolgáját, szolgálja lesz neki.

A vén Billy vigyorgott és az emberei hahotáztak. Billy azt kérdezte, hogy mért hagyta hát ott Kinvignek a bárkáját, a hol megvolt évenként a biztos harmincz fontja; Teare Ned pedig arra volt kíváncsi, vajjon mit fog mondani a felesége, ha öt font hét shillinggel állít be hozzá; és Crennel, a lucskos, azt tudakolta, vajjon miféle halászatnak nevezi hát az úrfi ezt az ideit egyáltalában.

Együküknek sem jutott eszébe az, hogy mennyi esik rá abból a hosszú számsorból, a mely a pohárszék ajtajának a hátára volt fölírva.

— Szegény öreg apám, — gondolta magában Dan, — mégis csak neki kell előteremteni a pénzt, ez az egyetlen megoldás, — és még egyszer elindult a püspöki udvar felé.

Quilleash Billy látta, mikor fölkerekedett és nyomon követte Dant.

— Én nekem van ám itt valami szörnyű finom gondolatom, — szólt Billy, titokzatosan a homlokához tapintva.

— Micsoda? — kérdezte Dan.

— Tyhű, borzasztó szép egy terv ez! Ki fog rántani a pocsolójából mindenesetre, — szólt Billy.

Kiderült, hogy a «borzasztó szép» terv a régi nóta volt: kölcsönt kell szerezni valami pénzüzértől. A vén Billy ismerte is azt az embert, a kitől meg lehet szerezni a pénzt. Kisseck volt a neve, a «Vig heringekhez» címzett kocsmatulajdonosa volt Peeltownban, annak a görbe kis utczának a sarkán, a mely kanyarogva a rakodópartnak ahhoz a részéhez vezet le, a honnan át lehetett látni a vársziklára.

— Nem, nem; ez nem megoldás, — mondta Dan.

— Nem-é? Aztán miért nem?

— Miért nem? Miért nem? Azért, mert tisztára rablás volna kölcsönvenni olyasmit, a mit az ember nem tud visszafizetni.

— Rablás? Hogy' jut eszedbe ilyesmit még csak mondani is? Óh, milyen borzasztó gondolat! Hm, hm, hát igazán azt hiszed, hogy másnak nincs becsületérzése? Rablás? No hát jól van, jól van, no!

És a vén Billy sértődötten baktatott tovább.

A vége azonban az volt a dolognak, hogy Dan aznap megint nem szólt semmit a püspöknek, és aznap este ott

volt a «Víg heringek»-ben. A korcsmárosnak nem volt kölcsönadni való pénze, nem egy fityingje sem, de ismert embereket, a kik szívesen adnának pénzt kellő biztosíték vagy valakinek a jótállása ellenében, a mint mondani szokás. Nem tudna Dan úrfi valami jó aláírást szerezni egy darab papirosra? De hogyan tudna, mi sem könnyebb ennél olyan úrnak, mint Dan úrfi. Hogy kik azok az emberek? Liverpoolba valók, a Goree Piazzára — Benas a nevük.

Három nap mulva megérkezett Kisseckhez, a korcsmárosához, a negyven font, ötvenre kikerekítve, és a pénzzel együtt megérkezett az a bizonyos darab papiros is. Dan átvette a papirost és megindult vele a régi Ballamonába. Ewan bizonyára szívesen jótáll érte, s a püspöknek fölösleges tudni az egész históriáról. De mikor Dan eljutott új otthonába, Ewan nem volt otthon. Egy szegény öreg quäcker, valami Keresztély nevű, a ki koldusbotra jutott, mert nem tartotta meg Salamonnak a kezességre szabott tilalmát, haldoklott és elhivatta a lelkészt.

Dan sietett; a halászok morogtak és az asszony népesség ott lógott szakadatlanul a nyakukon. A pénzt haladéktalanul elő kellett teremteni és Ewan bizonyára szó nélkül aláírná a papirost, ha otthon lenne. Egy gondolat nyilallott Dan agyába, úgy hogy verejtékes lett belé a homloka. Letette a papirost az asztalra és fölkapott egy tollat, mikor Ewan hangját hallotta odakint. Gyorsan ledobta a tollat és szíve megkönnyebbülten földobogott.

Ewan belépett és elkezdett csevegni a vén Keresztélyről, a quäkerről. Egy hete sincs hátra a szegény léleknek, és nem marad utána, ha meghal, egy shilling sem. Valaha száz hold földjét művelte, de kezességet vállalt majd az egyik, majd a másik emberért és fizetnie kellett mind a kettőért, s most, míg azok a kényelem kenyerét eszik, az öreg quäker úgy hal meg, mint hajléktalan koldus.

— Bizony, rossz erényben gyakorolta magát, — mondta Ewan. — Én nem vállalnék kezességet a saját öcsémért sem — nem, még az öcsémért sem, ha lenne öcsém. Csak ahhoz segíteném vele, hogy megegye ma azt a kenyeret, a melyet csak holnap fog megkeresni.

Dan elment, a nélkül, hogy szóba hozta volna a liver-

pooli papirdarabot. A halászok találkoztak vele, s mikor meghallották a mondanivalóját, újra morogni kezdtek.

— Hm, én elmegyek a püspökhöz, tisztelettel legyen mondva, — szólt a vén Billy.

De nem ment el. A papirdarabra rákerült az aláírás, de nem Ewan írta alá. A pénzt kifizették; a hálás tengeri kutyákat fültövön vagdalta Dan és hazaküldte zsebükben a bérükkel.

Eltelt egy-két hónap. és Dan csendes, gondolkozó ember lett, sőt néha valósággal komoran járt-kelt. Az emberek kezdtek így beszélni: «No lám, a fiatal úrfi bizony nem olyan vad már, mint azelőtt volt, nem bizony», vagy ilyenformán: «Bámulatosan megállapodott», vagy pláne így: «Még majd azt is megérjük, hogy mégis csak pap lesz belőle».

Egy novemberi nap átment Dan az új Ballamonába, Monát kereste, és összeült vele nagyon komoly beszélgetésre. Beszélt neki valami fenyegető balvégzetről, és Mona sápadtan hallgatta.

E naptól fogva Monát mintha kieserélték volna. Mintha valami terhes, nagy félelmet osztott volna meg Dannal, s ez a teher súlyosan ránehezedett s nagyon hosszúvá és tétlenné tette ennek az édes, hallgatag teremtésnek az élete útját.

Deczember eleje táján több levél érkezett soron kívül a Benas testvérek fiatal gyakornokától, Kerruish Jarvistól. A főbíró pedig több ízben átment a püspöki udvarba és komoly megbeszéléseket folytatott a püspökkel.

— Ha be tudod bizonyítani azt, a mit mondasz, Thor-kell, örökre elfordulok tőle — igen, mindörökre, — mondta a püspök és a hangja rekedt volt, és szomorú arczát kínos gyötrellem barázdái szántották föl:

Eltelt néhány nap, s egy idegen jelent meg Ballamonában. Mikor az idegen eltávozott, a főbíró így szólt Monához:

— Készülj, hogy holnap reggel velem jöhess a püspök udvarába.

Monának hirtelen elakadt a lélekzete.

— Ewan is ott lesz? — kérdezte.

— Ott; nem holnap van a napja heti istentiszteletének a kápolnában? Nem holnap — szerdán?

— És Dan? — kérdezte Mona.

— Dan? Miért Dan? Hm, leányzó, talán Dan is ott lesz — ki tudhatná?

A püspök átüzent a régi Ballamonába, hogy másnap reggel látni kívánja fiát a könyvtárban az istentisztelet után.

Másnap déli tizenkét órakor Dan, a ki délelőtt szántott, befordult a püspök udvarába, hosszú csizmájában és durva piros ingben, s a könyvtárban ott találta már ülvé Monát és a főbíró. Mona nem felelt, mikor Dan szólt hozzá. Mintha torkán akadt volna a szó. De a főbíró válaszolt egy-két tréfás szóval. Csakhamar bejött a könyvtárba nagyon elgondolkozva a püspök is Ewannel, a kinek ragyogóbb volt a szeme, mint jó idő óta szokott lenni, és nyomukban belépett az idegen is, a kit Mona előtte való nap Ballamonában látott.

— Ejnye, hát itt mi történik? — kérdezte Ewan, mikor látta, hogy ilyen sokan gyűltek egybe a könyvtárban.

A püspök bezárta az ajtót, s azután eltorzult arczzal így felelt:

— Kínos megbeszélni valónk van, Ewan — ülj le.

Komor nap volt; a felhők terhesen csüggték alá s a tenger tompa morajlása keresztülhangzott a mozdulatlan levegőn. Tőzeg és hasábfá égett a kályhában, s a főbíró fölkelt és kezét hátrakulesolva háttal a kályha elé állt. A püspök az asztal mellett ült sárgaréz veretű székében, és sápadt arcát kezére támasztotta. Szünet támadt, majd a nélkül, hogy tekintetét fölemelné, megszólalt a püspök:

— Ewan, tudod-e, hogy az egyház szabályai tiltják, hogy szolgálai adósságért kezességet vállaljanak?

Ewan az asztal mellett állt és egy könyvnek a táblájával babrált, a melyet a kezébe vett.

— Tudom, — szólt nyugodtan.

— Tudod-e, hogy azt a lelkészt, a ki megszegi ezt a szabályt, a püspöknek joga van felfüggeszteni?

Ewan meghökkenve körülnézett, de aztán megint nyugodtan azt felelte: — Tudom.

Egy pillanatig újabb szünet támadt, azután a főbíró, torkát hangosan köszörülve, odafordult, a hol Dan lábbal tiport egy pokróczot, a mely Bunyan oszlopon álló mellszobra alatt terült el.

— És tudod-e uracskám, — szolt a főbíró rikácsoló hangján, — mi a büntetése az okmányhamisításnak?

Dan arcza egyre-másra változtatta színét az utolsó pár perc alatt, de mikor a főbíróra emelte, olyan kemény volt, mint a szikla.

— Talán akasztás, — felelt komoran; — talán deportálás. Miről van szó? Elő vele, gyorsan!

Dan szeme szikrázott. A főbíró hallhatóan vihogott. A püspök fölnézett fiára pápaszemének a karikája alól és mély lélekzetet vett. Mona eltakarta kezével az arcját, a mint ott ült némán a kályha mellett, Ewan pedig, a kinek ideges ujjai még mindig a könyvvel babráltak, riadt csodálkozással tekintett hol Danra, hol a főbíróra, hol meg a püspökre.

A főbíró intett az idegennek, a ki erre beljebb került az ajtó mellől, a hol eddigelé álldogált és Ewan elé lépett.

— Szabad megkérdenem, vajjon az ön beleegyezésével lett-e ez az okirat kiállítva? — szolt az idegen, s e közben Ewan felé nyujtott egy iratot, a melyet Ewan remegő ujjakkal átvett tőle.

Egy pillanatig csend volt. Ewan végigfutott az iraton, a mely arról szolt, hogy a Benas testvérek a liverpooli Goree Piazzán, ötven fontot adtak kölcsön Mylrea Danielnak, s az okmány alján rajta volt Ewan névaláírása, mint kezesé.

— Az ön aláírása ez? — kérdezte az idegen.

Ewan Danra pillantott. Dan mellére horgasztotta a fejét és az ajaka remegett. A püspök is láthatóan reszkedett s fejét mélyen aláhúzta tönkrement és elborult reményiségének a szomorúsága.

Az idegen Ewanról Danra és Danról a püspökre tekintett. A főbíró merően maga elé nézett és arcán kisérteties mosoly ült.

— Az ön aláírása? — ismételte az idegen és szavai úgy hangzottak a csendben, mint a lánczcsörgés.

Ewan mindent megértett. Rápillantott újra az okiraatra, de a szeme könnybe borult, úgy hogy egy betűt sem tudott elolvasni. Azután fölemelte az arcját, a melynek vergődő vonásai szörnyű lelki harcáról beszéltek.

— Igen, — felelt Ewan, — az *én* aláírásom. És aztán? A püspök és Mona e szavakra egyszerre feltekintett. Az idegen hitetlenül nézett Ewanra.

— Minden rendben van, ha ön elismeri az aláírást — felelt az idegen hidegen mosolyogva.

Ewan minden ízében remegett.

— Elismerem, — mondta.

Újjai összegyűrték az okiratot, mialatt beszélt; de emelt fővel állt, mintha ajkai az igazságot mondták volna. Dan leroskadt egy székre és kezeibe temette az arcját.

Az idegen újra mosolygott, épen oly hidegen, mint az előbb.

— A hitelezők le akarják járatni a kölcsönt, — szólt az idegen.

— Megkaphatják a pénzt egy hónap múlva, — mondta Ewan.

— Rendben van.

A főbíró arcza vonaglott; Mona arcza könnyben úszott; a püspök felállt, az ablakhoz lépett és könnybe lábadt szemmel nézett ki a szakadó esőre, a mely oda-oda csapódott az ablaküveghez.

— Kegyetlenség volna tovább nyújtani ezt a kínos beszélgetést, — mondta az idegen; s azután Dan felé pillantva, a ki görcsösen vonaglott a helyén és kétségbeesését nem is igyekezett palástolni, kemény hangon hozzátette még:

— A hitelezőknek volt okuk attól félni, hogy az okiratot az ön tudta nélkül állították ki.

Ewan remegő kézzel visszaadta az iratot. Könnyben úszó szemét az idegenre emelte és halkán, de rettenetes belső erőfeszítéssel így szólt:

— Uram, hallotta már a válaszomat — tudtam az iratról.

Az idegen meghajolt és eltávozott. Dan felugrott és átkarolta Ewan nyakát, de nem mert Ewan szomorú arczába tekinteni. Mona eltakarta a szemét és zokogott.

A főbíró felkapta a kalapját és indult. Kifelé menőben megállt Ewan előtt és keserűen ezt súgta oda neki:

— Bolond! bolond! Vesztedre fogtad pártját ennek az embernek.

Mikor az ajtó becsukódott a főbíró mögött, a püspök visszafordult az ablakból.

— Ewan, — szólt és hangja csaknem esengő kiáltásnak hangzott — az Élet könyvét vezető angyal javadra írta odafönt az égben azt a hazugságot, a melyet ma mondtál.

Azután elhallgatott a püspök, Dan pedig fölemelte fejét Ewan nyakáról.

— Veled pedig, úrfi, — szólt a püspök fiához fordulva, — veled végeztem mindörökre; eredj innen és ne is kerülj többé a szemem elé.

Dan, lehorgasztva fejét, kiment a szobából.

HALL CAINE után angolból

BALLA MIHÁLY.

SWINBURNE KÖLTEMÉNYEIBŐL.

Ez év husvét ünnepe gyászszal borította be a putney-i Fenyőházat, melynek évtizedeken át remete lakosa volt a Watts Dunton elválhatatlan barátja, Swinburne. A rendkívüli tehetséggel megáldott, kivételes egyéniség, Algernon Charles Swinburne, 72 éves korában elhunyt. Ő rég elszakadt a nyilvánosságtól. Ritkán hatoltak el hozzá a közélet hullámcsapásai és ritkán hangolták egy-egy magasröptű költemény írására. Egyébként a maga útját járta. Mint a hogy órákig elsétált egymaga a tenger partján, «a szent természettel társalgot» csupán: ép oly magányos mesgyét tört magának az angol költészet Helikonján. A szabadság volt a lelke eszményképe: nem engedte, hogy akár a költői hagyományok, akár a kialakult æsthetikai irányok korlátozzák féktelen egyéniségét. Érzésben és gondolkodásban a legszélsőbb szabadságot követelte magának. Az ő Oczeán-dalai lelkének szabad megnyilatkozásai voltak. Midőn 1852-ben Európaszerte a reactio győzött, írt egy költeményt, mely három kívándorlót énekel meg, kik ott hagyják a szárazföldet, tengerre szállnak. E költemény refrainje:

Ha három összetart, zászlót emel,
Király hatalma kisebb ennyivel.

A forradalmak harsonájába fú. Hadat izen a trónnak, az oltárnak. Inkább belenyugszik a pogányvilág rejtélyes végzetébe, mintsem feláldozza az élők jogát, megalázza a szív lázadó szenvedélyeit az élet asketa felfogása előtt. Nem germán lélek. Olaszországban újjá született. Mazzini barátja lett. A francia költészet ihlette meg: annak merész, bölcselmi szelleme hatja át a positiv bölcsészet eszméjét: az emberiséget a maga apotheosisában imádtá. Minél meg-

hatóbban siratja el lyrája legszebb dalaiban a szerelem tünékeny boldogságát, a földi örömök álomszerű csalódását, minél sűrűbben látja az életet egy úszó ember képében jelképezve, ki egy napfénytől ragyogó hullámról egy sötétbe, mélybe merülő hullámra sodortatik és maga előtt látja a partot, melyet el nem ér, de a nagy létezésbe, a nagy mindenségbe olvad bele és érzi az istentől áthatott természet ihletét, érzi ölelő karjait, melyek közt örök nyugalomra szenderül: annál büszkébb az emberi szellem haladására.

Előkelő családból, származott. Ép az nap született: 1837 április 5-én, mikor Victoria királynő megkezdé dicsőséges uralkodását. Gyermekkorát Northumberlandban és Wight szigetén tölté. A tenger iránti rajongó szeretete már ekkor keletkezett, mely egész életén át kísérté. Egy nagyszabású költeménye: *Thalassius* görög mythikus formában örökíti meg a tengernek a szeretetét. *Thalassius* ő maga: a Tenger és a Napisten gyermeke. Apollo mondja:

Hő fényem és a Tenger gyermeke
A kit a föld csak bujdokolni lát:
A lelke mint a szél, a láng, a hab;
Örökké ébren istenülni vágy.

Ezért adta Apollo neki

A lantot, melyen észak, dél szele
Süvöltve zúgj' az ég zengő dalát
S az ocean rejtélyes moraját.

Ő lett a híres *Armada* költője és e ponton egyetemes szelleme az ő angol lélekből lelkedzett voltát árulja el. Jól mondja George Edward Woodberry Swinburne-ről írt gyönyörű tanulmányában (megjelent Londonban 1905-ben): «A tengernek még egy más jelentősége is volt előtte. Anglia természeti symboluma, Angliának mint tengeri hatalomnak gondolata természetes volt az Armada és az Erzsébet kori költők után, mely később Angliának minden irányban kiterjedő császári hatalmában lelte betetőzését.»

Iskoláit Etonban és Oxfordban végezte, de egyetemi fokra nem aspirált, holott mélységes tanulmányairól kétségtelen bizonyosságot tesznek rendkívül gazdag ismeretei. Századok lelkét élte át. Bámulatos hajlékonysággal fogta föl és

bírta magában földézni letűnt korszakok szellemét. Balladáinak, drámáinak tárgyát hol az antik classikus, hol a középkori mondákból, hol Anglia-, Francia- és Oroszország történetéből merítette. Mindig fölül emelkedett a lelkiismeretes buváron; ha construalta meséjét, vissza akarta adni az eredeti kor hangját, színét, szellemét. Woodberry találó megjegyzése szerint: nem tette modernné a multat, de a jelen szenvedélyét a megfelelő korhoz viszonyítva archaizálta. Így a *Mária királynő* trilogiája az Erzsébet-kor képét eleveníti meg. Belevitte a Végzetről a maga világnézetében gyökeret vert görög fölfogást, de nem bírta a Végzet hatalmát a cselekvény fejlődésében éreztetni, csak a Végzetről alkotott elméleti felfogását önté belé az alakok beszédébe. Első nagyobb szabású műve: *Az anyakirálynő* (Medici Katalin) a hugenotta-küzdelemnek történeti tanulmányon nyugvó képét tárja elénk. Bámulatos képességgel bírt a különböző korok szellemébe behatolni.

Legkedvesebb olaszföldi tartózkodási helyén, Sienában, a prerafaélita művészek: Rossetti, Burne-Jones, Morris körében a közép-kor önsanyargatásainak lelkét, szellemét, aspiratióit, elragadtatásait megértvén, a Raphael által is bámult Gratiák élnek lelkében. A belső harcz kitör a két világnézet közt. Csak olvasni kell a *Dolores* című költeményét és egybevetni a *Laus Veneris* (Venus dicséretével); olvasni kell az *Atalanta Kalydonban* című antik szellemű tragédiájába szőtt zengzetes kardalokat és utánok nyomban a *Persephone kertje* című lyrai költeményét, hogy érezzük, mennyire beleélte magát a különböző korok lelkébe. Lyrai meghatottság vesz rajta erőt, ha a letűnt korok gondolatvilágába merül. A bölcselmi tanulmányok útján átértett gondolat lyrai érzelemmé olvad föl és mint egy távol világ ide tévedt fuvalma hozza magával annak illatát.

A *Laus Veneris* a Tanhäuser-monda francia forrására viheto vissza. Maga idézi e forrást: *Livre des grandes merveilles d'amour, escript en latin et en françoys par Maistre Antoine Gogel 1530*, mint a hogy a *Bélpoklos* című költemény forrása is francia krönika.

Merészen pogány hangba csap e költemény utolsó fordulata. Azt mondja:

Míg az ítélet trombitája zendül,
Lélek a testtől egyszer elszakad,
De nem mi ketten, téged tartalak
S intésed várom édes, szép szemedből.

De hová vezet e hitetlen hang? A hit, remény és szeretet trifoliumából kitepte a hitet, megtartá a szeretetet és elveszté a reményt.

Mert mily reménytelenség, a halálnak mily sorvasztó lehe lengi át a *Persephone kertje* című költeményét.

A lét szerelmét végkép el-levetve,
Reménytől, félelemtől szabadon,
Megérkezünk egy rövid üdvözletre,
Hogy mely' istennek, azt nem is tudom,
Azt megköszönni, hogy rövid a lét,
Hogy minden forrás végre célhoz ért,
A tenger mélyén ha megnyughatott.

Nem kelt föl itt már téged semmi csillag
Se fénynek semmi változása sem,
Víz csobbanása itt e helyre nem hat,
Hang és sohaj itt elhal nesztelen;
Se zuzmarás, se tavaszi levél,
A nappal semmi gondja itt nem él:
Az örök álom néma helye ez,
Az éjnek vége itten so'se lesz.

Magunk előtt látjuk Persephone álmatag alakját, a mint várja a fű növését, várja az emberek egymást fölváltó nemzedékeit, hogy lekaszálja.

Pedig mennyi szenvedély, mennyi élet tombolt Swinburne lelkében! Forradalmi lélek, a végletes szenvedélyek játéklabdája. Gyűlöl, mint senki sem. Midőn *Poems and Ballads* című köteteit a kritika megtámadta: gyűlölete egész szélviharát zúditotta ellenfeleire. Rá igazán illettek Tennyson szavai: a költő a szeretet szeretetével szeret és a gyűlölet gyűlöletével gyűlöl. Egy Hugo Victor, egy Beaudelaire, egy Gautier Teofil, egy Landor, egy Wats Dunton, egy Mazzini érezték, mily szenvedélylyel, mily gyermeteg bizalommal bírja szeretni azt, kit szeret. Lantjának egyik legtisztább hangja: a valódi nagyság iránti lelkesedésének csengő magasztalása.

Woodberry hét húrt sorol föl az ő lantján, hét hang-

nemet, melyben bizonyos monoton ismétlődéssel zengi dalait. E hét húr: Szabadság, melodia, szenvedély, végzet, természet, szeretet és dicsőség. E hét húr közt közelismerés szerint a melodia a legcsodásabb; mely nem egyéb, mint az angol nyelv összes zenei elemeinek bámulatos összhangba olvasztása. Ő az angol nyelv zenéjének elsőrangú mestere.

Már Shelley kezdte a nyelv zenei szépségeinek kizsákmányolását. Moore költészete is melodikus; de a melodiának, mint a természeti hangoknak a nyelv csengő visszahangjában való életteljes visszaadása: a Swinburne kiváltsága, az ő saját birodalma. Ugy hogy a hangok világába csábít, majdnem a zene hatáskörébe csal. Nyelve ép azért nehéz. Egy választékos körnek ír: gondolatai mélysége, nyelvének csodás fordulatai, képeinek inkább hangfestése, mint plastikus világossága teszik az ő költészetét azok számára kimeríthetetlen gyönyörűség forrásává, kik abba behatolni birnak.

A mi Vajda Jánosunk kivételes egyéniségében van hozzá rokon vonás a gondolatok merészségében. de hol marad a verselés bűbajos zenéje. Tennyson plastikus tisztasága, homálytalan, élesen kidomborított nyelve és a Swinburne nyelve között az ellentét szembeszökő. Nem is értették egymást. A laureate poet halála után a közvélemény Swinburnet jelölte, hogy elégtételt adjon e nagyszabású író mellőzéséért, de nem ő kapta meg e kitüntetést. Érdekes, hogy a Nobel-díjat kapta meg, mint Sully Prudhomme is, holott a béke-díjra költészete nem szolgált rá, mert ő nem a békét, hanem a harcot hirdette.

Leon Kellner a *Neue Freue Presse* folyó évi április 25-iki számában írt szép tárczájában jól jellemzi Swinburne harcias hangját. Természetesen nem mulasztja el megjegyezni, hogy a világszabadság nagy riadóját fuvó harsona mi más hangon szólt, midőn hazáját félti. Az ir-kérdésben a tory-politika híve lett a Hugo Victor barátja, ki Hugóról æsthetikai tanulmányt is írt, tőle verseket fordított, valamint Villontól, kinek modorában finom szövésű francia verseket írt. Egyáltalán több nyelven írt verset és mondhatni, egyenlő ügyességgel aknázza ki minden nyelv költői szépségét. Csak el kell olvasni a Gautier Theofil halálára

irt francia és latin elegiát, hogy erről meggyőződjünk. Azért mégis a legerősebb húr lantján: a szabadságszeretet húrja. Páratlan ékesszólással szólaltatja meg, harsogón hirdetve az ég négy tájéka felé a szabadságot: Olasz-, Francia-, Orosz- és Spanyolországban.

Leveszem ajkamról a harsonát,
És zengő ajkam riadót kiált.

És mit kiált e riadóban? Fölhívja a végtelen életet; a közeli szerelmet, a természet mindenhatóságát, hogy újítsák meg az emberiséget. Tehát mint Shelley *Fölszabadított Prometheusában*.

E hang csengése mellett még édesen tudott susogni. Szerelmi vallomásánál egy álmodó gerle bugása sem lehetett gyöngédebb. Négy költeményét mutatom be, melyekben érezhető szabadságszeretete, szerelmi gyöngédsége és gondolkodásának mélysége. De álljanak itt a költemények:

A BÉLPOKLOS.*)

Én azt hiszem, nincs semmi sem
Oly édes, mint a szerelem,
Hűs forrás sem bércz rejtekén,
Ezt látta ő, ezt láttam én.

*) E költemény tárgyát Swinburne a *Grandes Chroniques de France*-ből 1505 meríti. A verse alá irt jegyzet szerint Fülöp francia király idejében történt a különös eset. Egy előkelő hölgy, Yollande a Sallières, esett e szörnyű betegségbe. Barátai, rokonai ebben az Isten sújtó kezét látván, mint fertőző ragálytól menekültek előle. Magára hagyák. Pedig e nő nagyon szép volt, de bűnös életet folytatott. És számos kedvese közül egy sem akart többet vele maradni. Csak egy íródiák, ki neki több ízben szerelmi póstája volt, nem hagyta el. Szerelmes volt bele, de csak mellőzést érezhetett. Elvitte útlan utakon a beteget és egy kunyhóba rejté, hol hat hónapig át ápolta, maga mosdatta meg, öltöztette, táplálta. Nagy szépsége úgy elbódította, hogy még e szépség romjait is imádta. Gyönyörködött benne. Csókolta a bélpoklos ajkait. Forró vágygyal ölelte. Maga is beleesett ez undok betegségbe. Ez Fontainebleauban történt. Midőn Fülöp király e történetet meghallotta, nagyon csodálkozott.

Fényes lakába, mint cseléd
Hozám borát és ételét,
Hogy csókoljam csak homlokán,
Epedtem nappal, éjszakán!

Jó isten tudja, engemet
Szegény diákját megvetett,
Hogy lopva lestem lány haját
És ajka fésző bimbáját.

E gond emészte szüntelen,
De átok ült a fejemen,
Az ül ma is, hogy szép szemit
Csókolhatom s lány fürtjeit

Gyöngéden félre vonhatom
S halottan is őt birhatom
Rozzant kunyhóban én szegény,
És csünghetek haján, szemén.

Jobb nincsen, mint a szerelem,
Sem ambrafüst zord tengeren,
Sem eper, szedve hó alul:
Éreztük ezt mondhatlanul.

Elfoglalt három gondolat:
Elöttem állt a szép lovag,
Elöttem dús arany haja
És csókra szomjas ajaka.

Elöttem állt a csöndes est
S a ház, a melyből egyenest
Elhoztam zordon ösvenyen
S az édes hang, min szólt nekem.

(Két lábát szúrta vad tövis,
Pihenteté kezemben is,
Csoda, hogy piczi lábai
Ily testet birtak hordani.)

«Barátom, áldjon meg az ég
 Eldobtam éltém szégyenét:
 Az édes bűn volt szégyenem,
 Arczomba vágták ezt nekem.»

És szóról-szóra így beszélt,
 A mint az ágyán üldögélt
 Guggolva, a legédesebb
 Szó mégis ajkamon esett.

Szétrontja, a mit alkota
 Isten s nem változik maga:
 E bájos testet törte szét,
 A szerelem tündérmezét.

Oh édesebb a szerelem,
 Mint gerlebűgás éjjelen.
 Mindannyian őt eldobák
 És szégyenében elhagyák.

Az isten átka verte meg
 Mondák, hogy látták, mily beteg.
 Bolondok ők, nem érzék,
 Mily édes ő, mily drága, szép.

És az, ki tarthatá fejét,
 És az, ki csokolá szemét,
 És az, ki keblét ölelé,
 Gyors szívverését érezé;

És az, ki érezhette még
 Hő láztul ziháló lehét
 S érzé, mint hullat könyeket,
 Mely csókot oltó permeteg;

Ki karjai közt tarthatá
 A lázban égőt: elhagyá,
 Látván a csókok lángjegyét,
 A bélpokolnak bélyegét.

Én e viskónak rejtekén
Táplálgatám, melengetém,
Hogy homlokát csókolhatám,
Gyönyörtül majd meghaltam ám.

Hogy elfogyott már a kenyér
S csak tiszta víz, bogyó, gyökér
Maradtak, csókja volt nekem
Az álmom és a kenyerem.

Oly boldogan szolgáltam őt!
Szemembe mindig könny szökött
S az átkozottra rá pereg,
Kit isten üld s e szív szeret.

«Oh menj el kérlek, hagyd nekem
E helyt meghalnom csöndesen!»
Rebegte s hörgött s a szavak
Sikolyba, jajba fultanak.

S szólék: «Szerelmünk, mint szavad
Széttépve itt ketté szakad.
Oh hogy az Isten tiltja még
Föltárni keblem rejtekét!

De bár az égnek átka nyom,
Ha már kikelt, azt jól tudom,
Isten nem hagyja veszni, nem,
Megéri majd a szerelem.»

Már hat hava, hogy meghala,
Növekszik lelkem zavara:
Jót szóltam-e? jót tettem-e?
Szót, tettet nem feledtem-e?

A mint izenként szétszakad,
Mily édes volt minden darab;
Ha ajka még szól, még lehel:
Megtudnám, mit feledtem el.

Már hat hava, itt ülve két
Lábát tartom kezembe még,
Fakul aranyló fürtje, hő
Csókomra lánggal éget ő.

Átjárnak poklok kínjai,
Öt látva összeomlani!
Megörjít hamvadó szeme,
Mely egykor lánggal volt tele.

Ő mondta volt: «Oh irgalom!
A szégyen tilt bevallanom,
Végem, ha nem szólsz mitse te.»
Meg is halt s megszűnt szégyene.

Bizonyyal az gyötörte őt,
Hogy megvetett még az előtt.
M'ért csokolám meg? Azt hiszem,
Az isten elvevé eszem.

Merész valék, tán megszeret,
Szerénynek látva engemet.
Kelő szemérem lángra kelt,
Ő nem hivé, a mi betelt.

Mit érte tettem, semmi sem
S nagy árt vevék, most érzem:
Szépsége, bája az enyém,
Büvös varázsát élvezém.

Pedig tudom, mig ápolám,
Csak ő rá gondolt, nem reám
És megvetése egyre nőtt
S csodálkozék, mint azelőtt.

Szerelmem kontár mű vala
Mít iródiák másola,
Csodás dal kúszált szövege,
Dallamtalan firkálva le.

De mégis, mégis hiszem én,
 Mit megtehettem, megtevém.
 Az én hibám, az úgy lehet,
 Ha mégis ő mást szeretett.

Eszem zavart és vak vagyok,
 De ő tán jobban lát ma *ott* ;
 A régi kérdés mindig az :
 Lel-é jutalmat az igaz ?

EGY PÁR.

Ha rózsaszál a szerelem
 S levélke volnék rajta én,
 Két élet lenne összenőve
 Napfényben és bús-zord időbe'
 Hímes mezőn, tar ligeten,
 Rózsás kedv s ősz bú idején,
 Ha rózsaszál a szerelem
 S levélke volnék rajta én.

Ha volnék én a puszta szó
 És volna hang a szerelem,
 A kettő kéjjel forna egybe,
 Két csóknak hangja össze csengne,
 Vigan, miként madárka szól
 A nyári lágy permetegen,
 Ha volnék én a puszta szó
 És volna hang a szerelem.

Ha élet volnál, kedvesem,
 És én, szerelmed, a halál,
 Hó hullna még s már nap ragyogna,
 Midőn még márczius se volna,
 A rügyfakasztó melegen
 Liljom, százszorszép nyilna már,
 Ha élet volnál, kedvesem,
 És én, szerelmed, a halál.

Ha volnál a bú rabja te
 És az öröm lovagja én,
 Úsznánk mi ketten édes kéjnek
 Árján minden szakán az évnek,
 Nap, éj sok könnyet ejtene
 S kacagnánk mint lány és legény,
 Ha volnál a bú rabja te
 És az öröm lovagja én.

Volnál Ápril úrnője te
 S én volnék a Május ura,
 Óránkint új levél fakadna
 És nyilnék új virág naponta,
 Nappalra hullna éj köde
 S fénytől az éj sugárzana,
 Volnál Ápril úrnője te
 S én volnék a Május ura.

Te Kedv-királynő hogyha vagy
 És én vagyok a Bú-király,
 Mi a Szerelmet foglyul ejtjük
 És szárnya tollát is kiszedjük,
 Befogjuk hámba, hogy a rab
 Hová akarjuk, arra jár,
 Te Kedv-királynő hogyha vagy
 És én vagyok a Bú-király.

KOSSUTH LAJOSNAK. *)

Lángként lobogtál atyáink előtt,
 Nekünk vagy bibor alkony csillaga,
 Neved húsz éve égőn lángola,
 S Európa mennyboltján tündökölt,
 Megrázkódott volt itt az ég s a föld,
 Villám cikázott, zúgott szélvihar . . .

*) Kossuthnak a muszkák ellen indított angolországi agitációjának hatását írja le e költeményben.

Neved ma is dicsfény sugárival
Ép úgy ragyog s más alakot sem ölt.
Oh nemcsak multadért magasztalunk.
Kossuth, miként magasztalt Landorunk,
Dicsérjük hangod', ezt a harsonát,
A mely harsogja isten igazát
S jobbod', mely sujtja vasvessző gyanánt,
Ki muszka bérért adta el magát.

BÚCSÚ.

Egy éjet, egy napot játszott el mivelünk
S fény- s árnytól elfedett minket a szerelem.
Zenével megtelé szivünket csak nekünk,
Ajkunk', lelkünket is ihlette csak nekünk,
Röptéből hogy leszállt egy perczre hirtelen
Egy nap s egy éjjelen.

Rút ellenségítől a szárnya eltakart,
Irigy szemek elől elrejtve nesztelen,
Idegen láb nyoma, rossz nyelve nem zavart,
Nyugton pihenheténk a myrtuslomb alatt.
Valónk' kéj járta át, lelkünkbe szállt a meny
Egy nap s egy éjjelen.

De szárnya nem pihen, nem állhat meg nekünk,
Az éjnek üdvire nap süt föl fényesen.
Egy éjet, egy napot édessé tett nekünk,
Hagyjuk repülni őt, hisz ő már messze tünt,
Nem adhat több gyönyört a röpke szerelem
Egy nap s egy éjjelen.

HEGEDŰS ISTVÁN.

BECK KÁROLY ÉS A NÉMET POLITIKAI KÖLTÉSZET.

Második közlemény.*)

III. A magyar puszták költészete.

A magyar népről és földről a külföldnek a XIX. századig igen halvány fogalmak voltak. A romanticizmus kebeléből indult ki az a természethez visszatérő irány, amely hivatva volt, hogy Magyarországot közvetlenebbül, de mind a mellett romantikus színes üvegen át mutassa be a külföld előtt. A mint a XVIII. század elején az angol költők nyomán terjedt el a természetfestő irány, ezúttal is Angliában kezdődött a természetérzéknek az a továbbfejlődése, amely beleunva a skót bércekbe, a regényes várromokba, új szépségeket keres a természetben. Bizonyos vágyódás mutatkozik a költőknél, de ez már nem időbeli sóvárgás a középkor után, a költő nem keresztes vitéz vagy troubadour szeretne már lenni: az új irány földrajzi vágyódás exotikus vidékek, különösen a kelet után. S ez érthető a körülményekből, hiszen ebben az időben kezd a kelet mélyebb ismerete elterjedni. Már Napoleon egyiptomi hadjáratával s Anglia Indiának meghódításával új korszakot nyitottak a tudományok, különösen a philológia számára. Ekkor válnak az expedíciókon résztvevő tudósok által jobban ismertté az *Ezeregy éj*, *Ezeregy nap* s egyéb arab és perzsa mesegyűjtemények; a szanszkrit irodalom megismertetésével pedig egészen új világ tárul fel. India csodái és philosophiája a költőket is megihletti s az irodalom kelet felé fordul. Goethe

*) Az előbbi közleményt lásd a *Budapesti Szemle* 1909. évi 389. számában.

*Westöstlicher Divan*ja, Rückert brahmán bölcsességei és Keleti rózsái, Platen ghazeljei Indiába, Perzsiába vezettek.

Másrészt Afrika is megnyílik a kíváncsi Európa előtt. 1830-ban Franciaország elfoglalta Algirt s egy darab egészen új világot nyitott meg. A gyarmatosítás láza, a fokozott behozatal is nagy változásokat idézett elő s különösen Angliában volt mélyreható. A kikötőkben indiánok, négerek, hinduk, a hajókon az exotikus vidékek csodái voltak láthatók. Az idegen művészeti termékek, a török, ind, perzsa különlegességek is nagy feltűnést keltettek. Mindezek hatása alatt a költők is az exotikus tájak iránt érdeklődnek. Beleútvá Európába, nagy utazásokat tesznek: Byron bejárja a Földközi-tengert, Törökországot és az ottani népet s vidékeket írja le, Lamartine Kis-Ázsiában kalandozik, Chamisso körülhajózza a világot, Geibel Görögországban s Kis-Ázsiában jár s Lenau a Niagara zúgását hallgatja.

A költészetnek ez az iránya, az úgynevezett exotikus romanticismus, a mely Southey arabiai képeivel, karavándalaival, Byron kozák és török hőseivel indul meg. Mazeppa, Lara, Kaled, Thalaba alakjai egész Európában visszhangra találnak. Ez az irány nem reflexiós bölcsekedés többé a nirvana fölött s nem a didaktikus költészetre vezetett már; a keletieskedők új iránya leíró költészet volt, mely a képzeletet és szenvedélyt izgatta

A német irodalom is előszeretettel fordul kelet felé melyet Hugo Victor *Orientalés*jai, Oehlenschläger *Aly* és *Gulhyndi*-ja leírtak. Az amsterdami forgalmas kikötőben egy költő-kereskedősegéd nézte az idegen hajókat, rajtuk a kelet csodáit, ez Freiligrath volt. Odavágyott ő is a forró égöv alá, elképzelte annak sajátos varázsát s tüzes költeményeket írt, melyeknek hősei az afrikai pusztákon száguldanak. Az ő versei csodálatos színpompával rajzolják az arabiai sivatagot a maga beduinjaival, oroszlánjaival, perzselő napjával s üdítő oázisaival. Geibel cserkesz fejedelme, néger asszonya, török rabszolgája, spanyol cigányfúja és cigánytábora a Byron mutatta új világba vezetnek.*) A regényirodalom is exotikus vidékeken keres

*) A cigányok életének regényessége, eredetüknek homályossága már az első romantikusokat is megihlette. Eichendorff mellett

talajt Sealsfieldnél, Gerstäckernél. Valósággal ethnographiai költészet ez.

Ilyen környezetben lépett fel Lenau. Ő ismerte Byron költészetét, a mely a maga komorságával és mesterkélt fájdalomával is mélyen hatott sötét, kétségbeeséssel határos melancholiájára. Mindenekfölött azonban a keleties romanticismus tett rá erős hatást. A divatos vad kozákok, a szárguldó beduinok, az afrikai pusztaság rajza felköltötték figyelmét s látta, ő látta először igazán, micsoda kincseket tár föl hazájának földje a költészet előtt. A lelkében élő, a látott huszár, csikós, cigány érdekesebb, mint az elképzelt kozák, arab vagy néger; a magyar puszta, melynek délibábjait saját szemével csodálta, elevenebb volt, mint a távoli homoksivatag. S megszülettek a *Pusztaképek* vándor felhőkkel, betyáraikkal, a csárdával, jöttek a *Nádi dalok*, majd az *Erdei dalok* végtelen melancholiájukkal és lágy zenéjükkel, melyben Lenau egész lelke rezgett. Rajzainak közvetlensége, másrészt a subiectivismus tökéletes uralma, melylyel a költő a maga énjét, beteges lelkét bele viszi a természetbe, messze túlszárnyalja a szobaköltészet képzelt, mesterkélt tájképeit s ebben rejlik Lenau költészetének hatása.

Lenau barátja és tanítványa volt Württembergi Sándor gróf. Barátja lelkes elbeszéléseiből s megindító dalaiból úgy megszerette a magyar földet, hogy szinte maga is megmagyarosodott és nagy szeretettel rajzolta *Balatoni képeiben* a magyarságot.

Igy Vogl Nepomuk János is a magyar anyától származó osztrák költő, a ki hat éves korától fogva ifjúságát Dunántúl tölti, egész gyűjteményt tett közzé *Klänge und Bilder aus Ungarn* czímmel.

Sokhangú versenybe szólt már Beck, a mikor Magyar-

különösen Achim von Arnim szerette őket s érzett mély részvétet soruk iránt. *Isabelle von Aegypten* című regénye egészen a cigányokról szól (a cigányokat akkor egyiptomi származásúaknak gondolták), a híres népköltési gyűjtemény *Des Knaben Wunderhorn* utószavában is szeretettel emlékszik meg róluk, elmondja, hogy mennyit köszönhetünk nekik, nevezetesen az orvosságok terén; azt kívánja, hogy ne üldözzük őket, mert megérdemlik szeretetünket. V. ö. róla Heine: *Die Romantische Schule* III. könyv, 2. fej.

országról kezdett írni. 1838-ban a *Fahrender Poet* első részével nyitja meg ez irányú működését, a mely már jelzi, hogy az ethnographikus költők sorába áll. A Byrontól tanult részletesség, a megfigyelés pontossága, melylyel a magyar szokásokat, viselkedést leírja, még ezek közt is túlzónak tünteti fel. Ő már több, mint ethnographikus, ő már folklorista költő. A *Stille Lieder*ből való három magyar tárgyú balladája pedig azt mutatja, hogy költészetének ezt az ágát is a politikai irányzat szolgálatába állította.

Szorosan véve, nem lehet őt Lenau tanítványának tekinteni, mert bár bizonyos, hogy Lenau *Pusztai csárdója* biztathatta magyar tárgyak földolgozására, ha mást nem, a cigányok romantikáját, melyet annyira szeretett, magától is megénekelte volna. Mindenesetre tanult Lenautól, de természetérzéke, felfogása nagyon különbözik az övétől.

Lenau egész egyénisége a lemondás, a skepsis, az egyéni világnézet, Beck a realis, kitűzött cél felé törő, határozott ember. Lenau magába vonul vissza s a társadalomtól elzárkózva figyeli meg magát, lelke phasisait, Beck belemerül a társadalmi életbe, pártot foglal, küzd, támad, vitatkozik. Lenau még romantikus, Én-ember, a ki a maga mikrokosmosából nem mozdul ki s hagyja, hadd forogjon a világ körülötte, Beck mint az ifjú németiség, az újabb kor embere beleveti magát a forgatagba s azon van, hogy annak árját még sebesebbé tegye. Lenau költészete a képzelet, az érzés, a hangulat legmagasabb foka, Becké a retorika, a megfigyelés, a reflexio.

A mikor Lenau divatba hozza a magyar táj szépségeit s a korról haladva már nemcsak a hegyi tájban látja az úgynevezett «természetet», mint még egykor Haller és Rousseau; a mikor divatos madárrá lesz a síkságok pacsirtája (pl. Droste-Hülshoff, Hebbel: *Die Lerche*), akkor lép fel Beck a maga szertelenségével s a Lenauénál hevesebb hazaszeretetével. Ifjúi hévvel kiált fel:

Bei Gott ich bin ein echt Magyarenkind,
Mein Sinn ist trotz'ig ist nicht deutsch, noch still.

Lenau mellett egyedül Beck költészete ismerteti méltóképen a magyarságot a németek előtt. A pusztai ihletett rajza, a csikós és betyárélet dicsőítése: a magyar férfi dél-

czeg alakja, vitézsége, lovagiassága és deréksége, a magyar nő szépsége Becknél minden magyart idealissá tesz. Az ő magyarjai oly hibátlan szépek, túlságos szépek, akár Canova szobrai. Ő is közvetlenül ismerte a magyar népet, mint Lenau s Petőfi és Arany előfutárja volt a magyar népnek és földnek a költészet számára való meghódításában. Műveinek elterjedtsége elragadó hevűkkel nagyban emelte hazánk népszerűségét, melyet már Lenau romantikus dalai annyira megkedveltettek.

1841-ben jelent meg Beck remeke: «*Jankó*, a magyar csikós. Verses regény.»*) «Báró Eötvös Józsefnek a jog és szabadság harcosságának, a tisztelt költőnek és honfitársnak» ajánlotta könyvét a szerző, természetesen a zsidóemancipatio érdekében kifejtett működéséért. De Eötvös csak négy évvel utóbb szólalt fel hangjának egész erejével az elnyomott néposztályok, majd különösen a jobbágység érdekében Tengelyi, Viola, majd Dózsa alakjaival, tehát azon czél szolgálatában, melyet itt Beck tüzött maga elé s a *Jankó* kétségkívül hatott rá Viola alakjának megalkotásánál.

Merészen odavetett romantikus képek sorozata ez a *Jankó*, mozaikszerűen összerakva, úgy, hogy csak akkor tűnik ki összetartozásuk, mikor már az egész kép együtt van s e mozaikban nem egy gyöngyszem ragyog. A cselekvény valóságos romantikus tragédia, igazi Bernauer Ágnes történet, a francia romantikus dráma fogásaival, Hugo Victor tragédiáinak intrikáival, rablókkal, levélfeltöréssel, elaltatással, hallgatózással, leskelődéssel. Beck e drámai tárgyat nem is tudta végig elbeszélő hangon előadni s az élénkebb fordulatoknál drámai formával segített magán.

A csikóstanya rajzával kezdődik a költői regény. A csikósok kutyáikkal együtt letelepedve őrzik a ménest s dalolnak szerelemről, Zrinyi és Szolimán harczeitől. Ez idyllikus képbe népdalszerű szakaszokat sző a költő, melyek kiválóan mutatják érzékét a magyar népdal iránt. Pompásan rajzolja a csikósok szilaj viselkedését, mozgalmas

*) *Jankó der ungarische Rosshirt*. Roman in Versen von Karl Beck. Leipzig. L. H. Bösenberg. 1841. Magyarra egy részét lefordította Tóth Benő. A miskolczi ev. ref. főgymnasium értesítője az 1899/900. évről.

életét, bár némi színészi pathosztól sem tud szabadulni. Örökös hajrá, száguldás, ostorpattogás és káromkodás hangzik s heves indulatos mozdulatokkal lépnek föl ezek az eléggé színpadi csikósok.

Vágtatva jön meg *Jankó* a tanyára s levágja magát társai mellé, bort kér s felkiált: Ez ám a ló! S mintha most kezdődnék operettáriája, dalt mond kedvese szépségeiről, fekete szeméről, aranyhajáról, rózszaarczáról, darázs derekáról. Lakodalmára hívja társait: a német csárdás német leányát veszi feleségül a csikósok virága, *Jankó*.

A hold kéjes pillantásokat vet a pusztára, a mely ott nyújtózik meztelen testével, lobogó fűhajával a szüzi kék ég alatt.

A csárdás szívesen lát minden vendéget lánya lakodalmán s a vőlegény igaz magyarosan nem olvassa a cigányoknak szórt pénzt. A német menyasszony tiszteletére német nótával kezdődik a mulatság, de rögtön utána tüzes magyar dalt húznak a barna legények. A két czimbalomverő, mint könnyű két legényke ugrál a húrokon, a vén tanító, a duda is felébred, ásít, nyög, int és szid. Cseng a sarkantyú, csattog a tenyér s Beck mesteri módján, melyet már a *Vándor költő* első részében csodáltak olvasói, elragadóan festi a csárdást. Mindenki szilajon mulat, iszik, dalol és tánczol. A bortól felhevült legényekben harczias kedv gyűl. Farkassal vagy bikával szeretnének megküzdeni, de mivel nincs más élő lény közelükben, az izzadó cigányt kezdik öklözni s a szegény emberek testükkel védik drága hangszerüket.

A lakománál, az általános örömben, duhajkodásban csupán a menyasszony szomorú, Multja elvonul szeme előtt: Három éve, hogy a koresmáros Bajorországból beköltözött a szőlő és kalász hazájába. Szegényt sokat üldözte a sors, míg korán elhalt felesége és fia friss sirjánál egy kis árva leányt talált. Magához vette, felnevelte s elhozta magával Magyarországra. A pusztán csárdát nyitott, melyet gyakran látogattak a csikósok. Itt éldegéltek elégedetten, mikor egy éjjel három rabló megtámadta a koresmárost. Már-már megölik, mikor egyiküknek szive megesik a szép leányon s magára vállalja a gyilkosság kivitelét, míg a másik kettő a pénzt keresi. A nagylelkű rabló — csak romantikus rabló lehet ilyen önfeláldozó — saját vérével megfestve

baltáját biztosítja czimboráit, hogy megölje a lakókat. Véletlenül éppen arra vágtat Jankó, a kimenekült leány kérésére segítséget hív a faluból s megmenti a szorongatottakat. A korcsmáros hálából neki adja leányát, bár Jankó nem igen kap rajta; nem hisz ő német ember hűségében. Ez Jankó és Mária szerelmének romantikus története s itt kezdődik a tragédia.

Jankó már előbb szerette Juliskát, a szép cigánylányt, a ki épen oly hűséggel tűrte szeszélyeit, akár a kutyája s most is ott ódalog a korcsma ablakai alatt a délczeg vőlegényt bámulva. Mária nem szereti vőlegényét, sőt undorodik a nyers, derék csikóstól, mert a falu kegyura, a Bécsből hazatérő szép ifjú gróf már régen megvette szívét. A gyötrődő lány csak most vallja meg nevelőatyjának szerelmét s ez rosszat sejtve figyelmezteti őt Bernauer Ágnes történetére. Mária azonban nem tud, nem akar lemondani, s egyre várja, hogy valami még meg fogja akadályozni a paptól már megáldott frigy igazi létrejöttét. Csakugyan betoppan a mulatozók közé az ifjú gróf s megszólítja Máriát, a kinek örömkönyvek szöknek a szemébe. Jankó nem értve német beszédjüket, csak a könyeket látja és oly bátran szemébe mondja urának, ne sértse nejét, hogy csak a menyasszony esedezése menti meg a derestől. A gróf igen bőkezű s az elosztott pénzből, Jankóval élén, kártyázik, koczkázik, iszik a vendégsereg, míg a másik szobában a gróf német tánczot huzatva mind szorosabban öleli magához a menyasszonyt. Végre éjfél üt az óra, itt van a percz, mikor Jankó egyedül lehet nejével, de ekkora már a gróf szerelme nem tűrheti, hogy a nő másé legyen s különféle czímen sikerül neki Jankót leitatnia, úgy hogy Mária érintetlen marad.

Másnap a gróf azzal a veszedelmes parancscsal távoztatja el a férjet, hogy fogja el neki a pusztán a legvadabb csikót, egyúttal levelet küld Máriának, hogy estefelé nála lesz. Éppen Juliskának, Jankó szeretőjének adja át a levelet, de az előbb felnyitatta egy írástudó cigánynyal. Jankó nem hisz régi szeretője figyelmeztetésének, sem az irigy parasztlányok suttogásainak s elmegy, hogy megfogja a csikót. Míg ő életét koczkáztatva száguld a pusztán, a gróf és Mária édes órákat töltenek. Egyszerre betoppan a vissza-

térő Jankó. Némán elsápadva látja, hogyan rabolják el becsületét. Térde megroskad, karja remeg, de a krízis elmúltával felkaczag, majd fokosával halálra ijeszti a remegő párt és meggondolva magát, szégyenszemre kiutasítja a grófot házából. Azután lovára kap s kimenekül a pusztára messze elhagyva maga mögött az üldöző pandurokat. A gróf most titokban kastélyába viteti Máriát, a ki a tóparton ravaszul elszórta ruháit, hogy azt higgyék, vízbe ölte magát. Jankó azonban ismét megtudja a cigányoktól a történeteket és kilesi, mikor egy estén a gróf lakomát csap, s a pandurok a korcsmában mulatnak. Egy megölt cigánylányért bosszúvágytól lihegő barna legénnyel felgyújtja a kastélyt, megöli a grófot s rablóvá lesz csikósai-val együtt. Hü szeretője, Juliska, mindenüvé híven követi, vele bujkál az erdőkben, nádasokban. Ő lopja le aztán Jankó hollóette testét az akasztófáról s addig tartja átölelve, míg a szíve meghasad. Mária pedig elvesztette eszét s apjával visszavándorolt hazájába; mikor azonban a gróftól gyermeke született, visszanyerte értelmét s híven ápolta nevelőatyját élete végéig. A magyar faluban pedig nagy a Jankó emlékének tisztelete s a lányok a fonóban ma is énekelnek a német lány hűtlenségéről.

Nyugodt elbeszélő hangról szó sem lehet az ideges, dithyrambikus hajlamú Becknél. Lobogó tüsszel, mámorosan vágtat végig a történeten. A versmérték folyton változik, rövid trochaikus sorok, könnyed jambusok, hullámzó makámák váltakoznak elbeszélő, lírikus és drámai formákba szorítva, a mint a romantikusok divatba hozták.

A hangulat szerint változó formáknak mozaikja a virtuóz kezelés mellett is ki-ki ragadja az olvasót az összefüggésből, a hangulatból, mikor azonban végigrohant a költővel az eseményeken, gyönyörűen olvadnak egy képpé a dallamos románczok. A dogmatikus bírálók nem is késtek, hogy megrójják a nagy változatosságot, azzal érvelve, hogy nem simul a tárgyhoz. De hasonlítsuk csak a *Jankót* a másfél évtized mulva írt *Jadwigához*, melynek tárgya szintén megragadó s a formája tökéletes gonddal csiszolt egységes öntetű, mennyire elmarad ez utóbbi költői hatás tekintetében a *Jankó* mögött. Nem a formában van itt a hiba, hanem az elbeszélés belső egységének hiányában.

Beck állítólag, bár sokáig hordozta a tárgyat magában, három hét alatt írta meg az egészet, sőt az ötödik könyvet egyetlen éjjel. Így érthető a költemény beosztása. Az eleje széles mederben indul meg; azután szétdarabolódik a cselekvény a vendéglős eredetének, a rablótámadásnak, Jankó és Juliska, a gróf és Mária szerelmének történetére, melyet a lakodalom lefolyása alatt ismerünk meg. A vége rohanva siet a czél felé. Az olvasó szinte hallja a költő lihegését, a mint ir, a mint nincs már türelme végig elbeszéli a történetet s két balladaszerű dalba szorítja a véget, több év történetét.

A *Jankó* cselekvénye maga roppant érdekfeszítő s az alakok oly élethűek, mintha mind ismernők őket. Csupa típus, mégis oly egyéni vonásokkal ellátva, mintha élének. A derék, önérzetes csikós, a gögös, mulatnivágyó, de jószívű és bőkezű gróf mellett a német korcsmáros jóra való sága és leányának tartózkodó finnyássága külön-külön alkot ellentéteket, a jellemzés főfeltételét. Festői csoportban domborodnak ki a hűséges csikósok, az alázatos, türelmes zenélő és a vad, összetartó, hű kőborzigányok. Mindezen képekből erősen, de nem kirívóan lép előtérbe Beck czélzata a jogegyenlőség érdekében, a születési jogok s itt különösen a kegyúr jus primæ noctis-a ellen.

Mindig ki kell emelnünk a *Jankónál* Beck azon érdemét, hogy ebben a munkájában adta a magyarság legmelegebb, a magyar nép legszenvedélyesebb szeretettel írt költői rajzát, melyet Németország s a külföld rólunk egyáltalában kapott: s ez volt hatásának főoka. Hatása pedig nagy volt. Néhány hónappal a *Jankó* megjelenése után írta Lenau *Miska a Marosnál* című elbeszélő költeményét, mely kétségtelenül a *Jankó* hatása alatt készült. Lenau élénken érdeklődött barátjává lett honfitársának költői fejlődése iránt s a *Miska* romantikus cselekvénye is, de különösen tendenciája határozottan a *Jankóra* utal. A gróf, a ki a szegény Miska lányát elcsábítja, nyilvánvalóan a *Jankó* grófja; Miska, a maga módján bosszúálló apa pedig a becsületében sértett csikós. De főképen az a körülmény, hogy az elcsábítás itt is lakodalom alkalmával történik, valamint az egész hangulat, melylyel a költő a nemesség előjogaival szembe helyezkedik, *Jankóra* vallanak.

A *Jankóban* oly élénken leírt magyar tájak honvágyat keltettek a költőben, a ki már négy éve nem látta Magyarországot. Abban a reményben ringatózva, hogy örömmel látják otthon, engedett szülei hívásának s hosszabb időre Pestre jött. Csalódott. — Németországban ugyan szerteszét hangzott híre, otthon azonban érthetőleg nem bocsátották meg neki, hogy jelentékeny tehetségét idegenben, idegen nyelven érvényesítte. A föllendülő irodalomnak szüksége volt minden meglevő erőre s a politikai feszültség következtében még kevésbbé rokonszenveztek a német költővel.

Pesten részt vesz Klein *Der Ungar* *) czimű szépirodalmi lapjának szerkesztésében. Sokat érintkezik Farkass Ernestine nevű szellemes asszonnyal s ugyanekkor lép át a református vallásra.***) Már Kühne biztatta, sürgette, hogy ne mutassa zsidó voltát, hanem keresztelkedjék ki, testvérei is áttértek, Siegfried a katolikus, Willi az evangélikus vallásra. Beck tüntetőleg az ú. n. magyar vallást választotta s erre, úgy látszik, még különös oka is volt, még pedig szívügy. Beck ugyanis egyszer elmondta Lenaunak, hogy beleszeretett egy előkelő lutheranus magyar nőbe, a kit feleségül akart venni. E korán árvaságra jutott nő egy világi neje volt, a kinek féltékenykedésétől és kínzásaitól csak úgy tudott megszabadulni, hogy vagyonának felét átengedve neki, rábirta a különlakásra. Teljes válás lehetetlen volt, mert a házasságot a kath. szertartás szerint kötötték meg. Beck megkérte az asszony kezét s a nő el is fogadta, sőt az ismételt folyamodásra állítólag már a pápa is hajlandó lett volna felbontani a házasságot, ekkor az asszony hirtelen meggondolta magát s lemondott. Költőnk állítása szerint észrevette, hogy ő benne tulajdonképen nem az embert, hanem a költőt szerette, ezt pedig annyira, hogy nem akarta betegápolóvá tenni, (erősen neuraszthenikus volt), nem akarta visszatartani a külföldtől s megállítani terjedésében hírnevét. Minden jel arra mutat, hogy ez a nő a Beck leveleiben sokat emlegetett Farkass Ernestine volt.

*) *Der Ungar*. Herausgegeben von Herm. Klein. Hauptmitarbeiter Karl Beck I—VIII. 1842—48. Egy ideig bécsi barátja, Heller töltötte be helyét.

***) 1843 május hó 27-én. A keresztségben Károly, József, János neveket kapta.

A mérsékeltbb szellemű irodalmi férfiak marasztalták, szép jövővel kecsegtették Pesten Becket, az általános vélemény azonban mégis hazája iránt hűtlennek tekintette a németté lett költőt, a kit a kényelmetlen helyzet arra készítetett, hogy odább álljon.

1843-ban Bécsben találjuk. Itt találkozik nagy költő és honfitársával, Lenauval. Hartmann Móricz a lelkes magyarbarát költő, ajánkozott az ismerkedés közvetítésére, de Beck maga akart bemutatkozni s visszautasította. Az első alkalommal nem találta otthon, mert Lenau falun volt; néhány hét múlva azonban Beck azt hallja, hogy egy barna úr kereste, a ki a következő levélkét hagyta nála: «Bitte — kedves Uram, kommen Sie Morgen gegen Mittag, ich wohne jetzt im Bürgerspital, ich rechne auf Sie.»

A találkozás leírása stilizált, a két szereplő kellő pózba van állítva, noha Beck kijelentése szerint, még az nap este írta le a lefolyt jelenetet.*)

«Már tizenkettő előtt jelentem meg. A szolga bevivé jegyemet. Lenau élénken jött felém, karjaiba zárt és homlokomra csókot nyomott.

Hozta Isten! szólott kedves, megnyerő hangon. Enyelgő beszéddel, dévaj szemhunyorítással és fölötte jőtevő mosolylyal akará megindulásomat elzavarni. «Hogy nem óriás, az már régen eljutott fülemhez; de hisz egyenesen Liliputból jő! Vigasztalódjunk, magam sem tartozom a hosszszak közé. De ülünk le. Szívől örvendek kegyeddel személyesen megismerkedni — ez nem phrasis! Nem is kelzene kérdezniem, valljon kedvet lel-e a bor- és szivarban, hisz magyar ember! Genialis tokaji és illatos havannával szolgálhatok. Bor és füst mellett könnyű pehelyként fújuk el vétkeinket és nyakra-főre Mohamed hetedik egébe repülünk.»

«A kegyed hetedik menyjében, ha jól tudom, minde nek előtt a fekete kávé foglalja el a tisztelethelyet.»

*) Magyarul: Ország Tükre 1862: «Együttlétem ünnepeelt honfitársakkal. I. Lenau Miklós.» Úgy látszik, hogy ezt nem maga Beck írta magyarul, akkor már nem tudott elég jól, bár Szinyei szerint Beck magyarul írta. Itt a magyar szövegből válogattunk ki részeket.

«Már ez igaz» — mosolygott, — «de azért nem iszom, miként azt a hazug világ félig szájalommal, félig kárörömmel sugdossa, nem iszom naponkint egy akót. Koczintsunk! Isten éltesen, édes magyar hazám! s Lord Byron aranymondátát hozzáfűggesztem: Hazám, minden hibáiddal szeretlek!»

«Oh, kegyed szavai enyhítőleg hatnak rám! Hamis barátok, kik állítólag bizalmasan társalognak Önnel, nem átallják terjeszteni: Lenauban a magyar már rég kihalt.»

«Asszanak el ama vakmerő ajkak, — szólt hevesen. — Egy pillanatra sem tagadtam meg, egy perczre sem árultam el hazámat, bár inkább közönyösen, mint nyájasan bánt velem. Hazát s népet naponta áldottam. Óh bár beszélhetnék már magyar népről! De legalább mostanig csak urat és rabszolgát láttam! Jogok elengedőleg, szabadságok teljében és bőségben, de a jog, de a szabadság! Reméli kegyed ennek egyhamar üdvös változását?»

«Ő mondá: Reméljük, a mit óhajtunk! Amen! Már valóban nagyon epedek a magyar föld után. A hegyeken jámbornak, a tengeren szabadnak érzem magam. (Akár csak Byront hallanók.) Erdők gyönyörködtetnek, susogásuk s zúgásukat értem, a mint alig más ember gyermeke.

De igazán jól csak a pusztán érzem magam. Ezen vigasztalatlan, végtelen magány, elhírhedt harasztjai, kéjelmetlen halastavai, rivalgó nádi rigói és bűvös délibábjai-val leirhatatlanul rokonszenvez. Itt bensőn és háborítatlanul gyászol a természet. Isten a pusztát a megbánás és embergyűlölet egy perczében teremtette, ott évekig tudnék lakozni, az életet elaludni, elálmodozni, elhegedülni és háromszor megvetni. Irtózatossá, betegesnek látszik ez? Nem bánom. Vedd el betegségemet és elvetted költészetemet!»

«Szemei vadul felvillogtak és a nedves mosolyt kísérteties torzulás váltá fel.»

E találkozással kezdődött benső, de sajnós, csak egy évig tartó barátságuk. Gyakran voltak órák hosszat együtt, beszéltek terveikről, bírálgatták egymás munkáit és az irodalmi viszonyokat. Lenau hevesen panaszkodott az irodalom hanyatlásáról, a szűk jövedelemről s Angliát állította mintaképül, a hol a matrózok is olvassák Byront; különösen kemény s elvető ítéletet mondott az osztrák költőkről.

Közös élmények is voltak. Így Lenau egy napon szép tanujeleit adta emberszeretetének, mikor egy családot mentett ki a nyomorból. Ünnepnapok alkalmával sétákat, kirándulásokat tettek a Práterbe, Bécs vidékére. Lenau ígérgette barátjának, hogy beajánlja Cottánál, a nagy kiadófejedelemnél, de Becknek végre költeményeinek gyűjteményes kiadása végett Berlinbe kell mennie.

A búcsúpillanatban Lenau Beck fejére tette kezét: «Költőlelkek áldhatnak, ha szeretnek . . . éljen boldogul, éljen — én már készen vagyok.»

Néhány hónappal búcsújuk után Lenaunak igaza volt; készen volt életével, szelleme elborult. A stuttgarti közvetítésből, Cotta kiadásából így nem lett semmi.

Beck hüen tartotta meg barátja emlékét s a vele töltött napokat élete legboldogabb korszakának nevezte.*)

GRAGGER RÓBERT.

*) Barátságukat legteljesebben írja le a *Neue Freie Presse*-ben. 1875 aug. 20-tól kezdve folytatólag.

VOLTAIRE.

Ötödik közlemény.*)

VI. FEJEZET.

Voltaire, a történetíró.

1751-től 1756-ig jelennek meg Voltaire húsz évi történelmi munkásságának eredményei: tehát itt kell megállanunk, hogy tanulmányozhassuk őt. Ferneyban Voltaire irodalmi vitákkal és történelmi kritikával lesz elfoglalva: nem ér rá többé, hogy történetíró legyen.

A XVII. században voltak nagyszerű történettudósok, a kik összefoglalásokat és kritikai tanulmányokat írtak. Nem volt nagy történetíró, Bossuet-et kivéve, a ki azzal törődött volna, hogy a pontosságot az írói tehetséggel egyesítse. Tillemont, Cordemoy, Fleury, becsületes, derék, de színtelen munkát végeztek. A szépirodalmi emberek adtak ékesszólást, pompás szónoki beszédeket, finom képmásokat, komoly vagy kiváló gondolatokat: csupán a lényegét hanyagolták el. Különösen Franciaország története volt a szolgálalkú retorok áldozata. A Bastilletól való rettegés, a jutalom reménye megfosztotta a történetírókat az igazság szeretetétől. A független szellemek, mint Mézeray, minden pontosabb kutatás nélkül, a satirikus ravaszságokra vetették magukat; ezt szabadságnak nevezték. Vertot és Saint-Réal a történetet a regény felé vitték és ez a határ oly hanyagul volt megjelölve, hogy P. Lelong — Duchesne és Labbe tudósok mellé — a francia történetírók közé, írja Courtilz de Sandras nevét is, a *Memoires d'Artagnan* (d'Artagnan emlékiratai) szerzőjét.

Tudták, hogy a közönség mindenek fölött a kellemest kívánta

*) Az előbbi közleményeket lásd a *Budapesti Szemle* 1909. évi 386., 387., 388. és 389. számában.

meg. Mézeray mondása szerint, a pontosság igen kevés ember szemében használt volna neki, viszont sokaknál ártott volna és semmi esetre sem szerzett volna neki annyi dicsőséget, a mennyi e munkatöbblettel arányban állt volna. Ezért meg is kímélte magát. Láttak egy embert, a ki azzal volt megbízva, hogy írja meg Franciaország történetét. Ez az ember, miután már összeállított mindent a mi a Merovingek nemzetségére vonatkozik, azt kérdezte, mi az Duchesne, még csak nem is hallott beszélni erről az íróról, sem mindazokról, a kiknek műveit Duchesne összefoglalta. Képzelmék el, honnét vehette történetét, nem ismerve az egyetlen írókat, a kiktől megtanulhatná (P. de Villiers.).

A XVII. század vége és a XVIII. század eleje felé kezdnek helyesebb fogalmakat kapni. Megszűnnek a közhelyekhez ragaszkodni, a melyeket Cicerótól és Lucianustól vettek át, a történetíró kötelességeit illetőleg. Bayle, P. Dániel, Fénelon, Lenglet-Dufresnoy kezdik látni és sejtetik a közönséggel is, a történetírás művészetének néhány szükséges feltételét.

A társaság azon része, a mely eddig távol állt a tudósoktól és irodalmi emberektől, az Académie des Inscriptions, a szalonélet és a kávéházak által, közeledik feléjük.

Azonban a gyakorlat messze elmarad az elmélet mögött. Rapin de Thoyras megírja nyílteszű kritikával, a források nyomán, Anglia történetét: becsülik érte. De a nagy, zajos siker Rollin felé fordul, az ókori történetkritika nélküli compilatorja felé fordul. Azok, a kik az elméletet csinálják legkevésbé alkalmazzák. Lenglet-Dufresnoy gyermekes hiszékenységet és különös biztonságot mutat. P. Daniel, a ki oly szép *Előszót* írt, mikor megmutatják neki a «tizenegy- vagy tizenkétszáz eredeti kötetet és kéziratot, melyek a királyi könyvtárban vannak», ő «egy órát tölt ezeknek áttekintésével és nagyon meg van elégedve. Az volt az egyetlen használat, a melyben ezt az óriási gyűjteményt részesítette». Azután bevallja P. Tournemine-nak, «hogy ez mind csupa felesleges lim-lom, melyre neki nem volt szüksége, hogy megírhasa történetét». A társadalmi illem óvatossággal begöngyölgeti a történetírást, mint minden műfajt. A discret Henault elnök, Voltaire egy szabad ítéletére, valamely hercegről, ezt veti ellen: «Ezt el lehet mondani a kandalló mellett, de megírni nem». Az egyházi és világi hatalom mindig kémkedett a történetírók körül: még Hénault is, hogy ne zaklassák, kénytelen könyvének «háromnegyed részét törölni», «vagyis azt,

a mi a legérdekesebb». És hogy ügyesen egyhangba hozza lelki ismeretét nyugalomával, a Szent-Bertalan éjet csak Péréfixe érsek idézésével itéli el.

Tehát Voltaire abban a perczen érkezett, a mikor kezdték megbecsülni az igazságot, a kritikát, a történelmi függetlenséget, de a mikor ezek a tulajdonságok még nem voltak elterjedve. Volt eredetiség megkeresésekben és lehetett általok elismerést remélni a közönség körében is.

XII. Károly története (L'histoire de Charles XII) (173 l.) volt Voltaire első fellépése. A modern történetet, korának emberei számára érdekesebbnek és hasznosabbnak ítélte és a modern korból is a kalandokban és érdekes jellemeiben gazdag tárgyat választotta — miután újra átolvasta Quintus Curtiust — elveti a nagyhangú beszédek és jellemzések classikus módszerét, idézi, vagy fejtegeti a valódi tényeket, a hiteles leveleket, apró adatokkal, pontos körülményekkel festi, az eseményeket és embereket, ellenőrzi az adomákat, átszűrve a legnyersebb és legdurvább részleteket és így ő gyors, szabad, élő, finom és előkelő színezetű elbeszélést nyújtott, a mely a regény érdekességével dicsekedett.

Mindenki érezte ezt, és a kritikusok kiabáltak, hogy ez nem egyéb regénynél. Ma tudjuk, hogy ez volt a helyesebb módszer. A korról bámulatosan értesülve, tanulmányozva minden oklevelet és minden tanút, Voltaire részrehajlatlan szabadelvűséggel az igazságot kereste. Ha XII. Károly életéből philosophiai intést származtatott le, a mely elítéli a királyban a harcz, a hódítás és a dicsőség szeretetét, ez a leczke természetesen következett az események láncolatából: nem volt szükséges ezeket meghamisítani, hogy amaz megtalálja bennök. La Motraye, Nordberg és az exgránátos Popinet részleges helyreigazításai inkább megvilágítják, semmint eltorzítják a mű általános becsületességét. Csakis a XIX. század történetírói, a kiknek számára megnyilt Svédország levéltára, bírtak bizonyos fontosságú javításokat és kibővítéseket eszközölni Voltaire elbeszéléseiben. A választékos és könnyed forma által ez a jó történelmi munka, szépen beilleszkedett a pillanat remekművei, a «Zaire» és a «Manon Lescaut» stylusába. A *XIV. Lajos századának (Le Siècle de Louis XIV.)* nagyobb fontossága van. 1732-ben, sőt talán már 1729-ben tervezve, 1734-ben megkezdve, 1738-ban igen előrehaladva, abbahagyva a kormány ellenségeskedése miatt, 1750-ben újra folytatva, 1751-ben Berlinben befejezve és kiadva, átdolgozva 1756-ban és végleges állapotába csupán

1768-ban jutva — a *XIV. Lajos százada* nagy történelmi mű, a mely még ma is értékes és a melyről még ma is vitatkoznak a történetírók.

Egy francia protestáns, okos ember, de kalandos, kevésbé jellemes, pénzre és hírré szomjúzó, Angliviel de la Beaumelle, 1753-ban megszerzi a művet és újra kiadatja, néhol bíráló és hasznos, de többnyire szatirikus és szidalmazó megjegyzésekkel ellátva. Voltaire dühöng, hogy egyszerre meglopják és rágalmazzák és a «*XIV. Lajos századának függelékével*» válaszol. Ez volt La Beaumelle-lel való vitáinak kezdete, a melyekben, mint mindenütt, túlhaladta a mértéket és alkalmat adott a közönségnek, hogy elfelejtse, hogy az első jogtalanságot az ő ellenfele követte el.

La Beaumelle, a ki okos és tudós volt, csupán árnyalatokat változtatott *XIV. Lajos századán*. Hénault sem tehetett többet. A munka erős volt: senki sem bírta gáncsolni a XVIII. században. Voltaire nagyon jól volt elkészülve, mielőtt megírta. Ifjú korát a nagy uralomból fennmaradtak között élte át. Templeban, Saint Angeban, Sullyben, Sceauxban látta a spanyol örökösödési háború tevékeny résztvevőit, Lord Peterborough, Lord Methuent, Marlborough herceg özvegyét. Bolingbrokeról nem is szólva. Igen könnyen írhatta volna meg, a beszerzett bizalmas közlések nyomán *A mások emlékeit*, XIV. Lajosról; de ő történetet akart írni.

Rendszeresen belefogott ismét a kutatásokba, nyomról-nyomra haladva, bekopogtatva minden kapun, Saint-Pierre hercegnőtől, Torcy nővérétől, Fleury bibornokig. Elolva ott minden történetet és emlékiratot, mely arra a korra vonatkozott, mint maga mondja, 200 kötetet. Vadászott a kiadatlan után, megszerezte Torcy, Dangeau, Villars emlékiratait, Louvois, Colbert és Desmarets okmányait. Még az irattárakba is bejutott, és a Louvre letétében igen érdekes okmányokat talált a spanyol örökösödés ügyéről.

Első kiadása után lesben állott tovább is mindenre, a mi megjelent; megkapta Noailles hercegtől XIV. Lajos kéziratait. Javította és tökéletesítette művét és bármily mélyen sebeztek is a kritikák, tanult belőlük, ha helyeseknek találta őket.

Így elsőrendű munkát végzett, oly erőset és pontosat, mint a melyet csak lehetett akkoriban, oly módszerrel, a mely, ha talán nem felel is meg a mai tudomány követeléseinek, nagy haladást mutat fel elődeivel szemben. Ez körülbelül Sainte-Beuve

Port-Royal-jának és *Lundis*-jének a módszere: fáradhatatlan és kutató kíváncsiság, irodalmi finomság, a történelmi igazságok elemzésére alkalmazva.

Hénault elnök kritikája, a maga egészében a leghelytelenebb: Voltaire, úgymond, csak a dolgok felszínét látja, Voltaire nem beszél a történelem komoly hangján. Voltaire rágalmazza hazáját és haragszik Franciaország nagy férfiaira.

Voltaire igen helyesen világította meg tárgyának nagy kérdéseit: a spanyol örökösödést, a nantesi rendelet visszavonását, a nagy cselekvők, Colbert, Mme de Maintenon, a király jellemeit és szerepeit. Komolyan tanulmányozta őket. A stylus epigrammái ne takarják el előlünk az ítélet komoly mérsékletét. Ha kivesszük a vallási dolgokat, akkor inkább optimismusból, mint gúnyból, vétkezett Voltaire, egyszer életében. Ha nem hitt Turenne önzetlenségében átpártolásakor, vajjon gúny-e ez vagy pedig igazság? Elnézó a király barátnőivel és kedveltjeivel szemben, és, megfontoltan, uralmának fényűzéséből, a királynak inkább a szép részt juttatta. Ő volt az első, a ki látta Mme de Maintenon valódi jellemét és kimutatta Colbert jelentőségét, a ki nem igen állt kegyében kortársainak. A «Visszavonást» illetőleg oly mérsékelt volt, hogy a protestánsokat nem elégtette ki; kimutatta ennek a vallási türelmetlenségnek igazságtalanságát, kegyetlenségét és romboló következményeit, de elítélte a Cévennesek lázadását, a közrend nevében és mert gyűlölte a felvilágosodottakat.

Habár szabadon gondolkodik, könyve még sem más, mint a francia szellem és a XVIII. századbeli francia műveltség dicsőítése és a kiralyé, a ki ennek remek kifejezője volt: a philosophust, a ki gyűlöli a háborút, mégis gyakran elvakítja a katonai nagyság és a művelt Franciaország hódításai.

Gibbon óta egy kritikus sem mulasztotta el, hogy szidja e könyvet, mely szétdarabolja a tárgyat és az események kapcsolatát megszakítja. Előbb olvassák Malplaquet-t és az öreg király utolsó sötét napjait, még mielőtt megszemlélték «az elvarázsolt sziget örömeit». Benn vagyunk a hollandi háború közepében, még mielőtt ismerjük Colbert tarifáit és látjuk a pápát a protestáns nagy hatalmakkal szövetkezve, mielőtt még a regaliákról hallottunk.

De ez a szaggatottság megfelel a voltairei szellem elemző formájának és gondolatmenetének.

Míg 1730-ban a közvélemény nem kedvezett XIV. Lajosnak,

a ki ellen egyesült a hatalomtól megfosztottak haragja és a despotismus ellen fellázadó philosophusok gyűlölete, Voltaire, mint okos ember és mindenekelőtt költő, az ő hosszú uralmában, látta az intelligentia csodás fejlődését, a művészi és irodalmi remekműveket, azt a Franciaországot, a mely ugyan elmulasztotta a viláгурalmat, de egész Európára kiterjesztette nyelvének, modorának, culturájának, nagy íróinak hatalmát. Innen a lelkesedés, a melyből a *XIV. Lajos századának* valóban francia és classikus terve származott. Egy mellékgondolat fűződött hozzá: mily ellentét amaz udvar között, a hol egyszerre voltak Condé, Colbert és Racine és a között, a hol nincs többé se Condé, se Colbert, de a hol Voltaire sincs! Egy leczkének kellett kialakulnia XV. Lajos uralkodása számára, XIV. Lajos uralmának történetéből.

Rendszeres tervvel építette fel: a diadalok, hódítások fenséges kapuja után, a király személye, az udvar szokásai és élete, a nemes udvariasság, azután a belső kormány és hasznos intézmények, azután az egyházi ügyek, azután végre a színpad hátterében a művészet, irodalom és tudomány csodálatos díszlete, a XVII. század francia műveltségének magasabb jellemzése, a mely a nagy király valódi dicsősége. A «Század» tehát az ész felmagasztosulására alakul ki.

1738 és 1742 között a rendeleteket módosították. Az egyházi ügyek az előrehaladást félbeszakították. Elvetették őket végül: a szép uralom ellentétét képezték. Vallási viták és üldözések, babonák és fanatizmus, ez «az örültek története». A XVII század, a mely költészetben és művészetben felülmúlhatatlan, a philosophiában még haladást kíván XV. Lajos és II. Frigyes uralkodásától. Innen magyarázható a vallási ügyek elbeszélésében a sarkastikus hang, és a befejező részben a kínai szertartások leírása, mely már nem lep meg, ha a fanatizmust elűző ész symbolumát látjuk benne.

Felmagasztosulása tehát az emberi észnek, kigúnyolása az esztelenségnek, íme ez a két eszme, mely szerint csoportosulnak a XVII. század eseményei. Lehet belőlük szélesebb, kevésbé részrehajló és történelmibb eszmére következtetni: arra, hogy a század történetét és nem a királyét írják meg. Ez az az eszme, melyet alig sejtett Fénelon elméletben, és gyakorlatban egészen elhanyagolt minden történetíró, Bossuet ép úgy, mint Dániel. Voltaire a művelődés első történetírója. Ez nála nem mellékes

és másodrangú szempont, hanem összekapcsolódik természetének legmélyebb érzéseivel, a boldogság philosophiájával.

...«Csupán a nevek marad fenn azoknak, a kik vezették a századokat és ezredeket, semmit sem nyer az emberiség száz csatából is; de a nagy emberek, a kikről én beszélek, tiszta és tartós örömeiket készítettek elő az embereknek, a kik még nem születtek meg. Egy csatorna, mely két tengert köt össze, Pous-sin-nek egy képe, egy szép tragédia, egy fölfedezett igazság, sokkal értékesebb dolgok, mint az udvar összes évkönyvei és a tartományok kibővítései.

Tudják, hogy nálam a nagy emberek az elsők és a hősök az utolsók.

Nagy embereknek nevezem mindazokat, a kik kiváltak a hasznosban, vagy a kellemesben, — a vidékfosztogatók csak hősök.»

Íme ez a civilisatio mozgalma, az ész terjedése, de a jólétre alkalmazott észé, a melyet Voltaire festeni akart. És íme ezzel végzett ő hite szerint egyszersmind jó polgári és jó kosmopolita munkát.

De lehetetlen az emberiség haladását festeni a nélkül, hogy ítéletet mondanánk az erőről, a mely mozgató okul szolgál: más terv ez, a mely keresztezi az előbbieket, a vonatkozások újabb csoportja, a melyet ki kell fejteni. 1500 év óta a történelem gondviselési elve uralkodik a szellemeken: ragyogó kifejezést nyert ez a *Discours sur l'histoire universelle*-ben. (Értekezés az egyetemes történetről.)

Voltaire kizárja a történetből az isteni gondviselést: az események az egyetemes törvények szükségszerű eredményei. Összeütközések és körülmények találkozásai, melyeket nem lehet előre látni — véletlennek nevezik őket — határozzák meg a nemzetek sorsát. Egy ruhára kiöntött pohár víz okozta Marlborough kegyvesztettségét és Franciaország meg Anglia békéjének helyreállítását. Egy pap és egy tanácsos egyszer Denain felé sétálnak és íme felfedezték az utat Villars dicsősége számára. Szerencsés sikerek szerzik meg némely ország számára, bizonyos korban, a hatalmas mozgató erőket, a melyek óriási munkát végeznek a civilisatio körül: ezek a nagy emberek. És ha a nagy embernek sikerül megőriznie az uralkodó tekintélyt, munkája, — csaknem úgy mondhatni: hajtó ereje — óriási. Ez a legnagyobb szerencse négy-szer ismétlődött a Nyugaton. a történelem kezdete óta: innen a

négy nagy század: Fülöpé és Nagy Sándoré, Cæsaré és Augustusé, a Medicieké és XIV. Lajosé. Így játszanak össze Voltaire szellemében a nagy emberek és a véletlen. hogy létrehozzák azt az mozgató szerepet, a melyet Bossuet a gondviselésnek tulajdonít.

A XIV. Lajos százada színezetét a szempontok sokféleségének köszöni, a mely azért. mert oly változatos napok eseményeit világítja meg, örömmel tölti el a XVIII. század élénk intelligentiáját. Köszöni azonkívül annak a művészetnek, a mely megvalósítja tervezetét.

Voltaire, mint mindig, világos, rövid, szabad akart lenni; egyszerűsített, kibonyolított, megkönnyített. Arra törekedett, hogy elbeszélése oly érdekes legyen, mint egy tragédia: ez sikerült neki, a békekötések és háborúk történetében, a hol a chronologia kapcsolja egymásba az eseményeket. Követhetjük a királyi nap emelkedését. majd hanyatlását, vakító fölkelésétől egészen lenyugtának véres világlátásáig. XIV. Lajos színrelépését előkészíti egy bevezetés, a mely szigorú igazságot oszt XIII. Lajosnak és Richelieunek. Ekkor jelenik meg a fiatal király, a ki feltámasztja Franciaországot és az összes európai államok fölé emeli azt. Azután mindent összpontosulni látunk, a hollandi invasio felé. Egy gyors mozdulat XIV. Lajost Utrechtig viszi. Itt van a tetőpont. Négy lovag bement Muydenbe, a hol a zsilipek vannak és nem maradtak ott: csaknem sikerre segítették, de mégis tönkretették. anélkül. hogy gondolták volna -- a világhatalom tervét. Ezen a kis eseményen fordul meg a dráma. Nymwegenben megáll, Ryswickben megbukik XIV. Lajos nagysága és az utrechti béke csak azért felszabadulás az olvasónak, mert az aggódva várta Franciaország teljes elsüllyedését.

Semmi képmás: az élet mozog és nem áll meg. XIV. Lajos képe a könyv minden lapján másképp van megvilágítva, változó és sokféle. Semmi szónokiasság. Megjegyzések, a melyek a philosophus sajtájai. Az ész visszahat anyaga ellen, mindenféle megjegyzés, kritika és epigramm által. Nem kell gondolni, hogy a megfigyelések folytonos sziporkázása csak azért van, hogy megkínozza a papokat és szidja a nagyokat. Természetesen a voltairei philosophia nagy határozott elvei mindenütt megjelennek: vallástalanság, a béke szeretete, türelmesség, a fényűzés kedvelése, a polgári hiuság, a közjó eszméje, kosmopolitismus az irodalom szenvedélye; de viszont az eszmék mily sokszínűsége, a dolgok, egyének és tömegek gyors tárgyalása, kétel-

kedés a teljes érdektelenségben és a végső gazságban egyaránt, a siker és gyengeség elemeinek világos elemzése, megjegyzések XIV. Lajos baionettejéről és puskájáról stb.: ez szakadatlan gyakorlása az észnek, melynek mindenben világosan kell látnia. Minden eseményt jegyzet kíséri, mely megvilágítja és osztályozza azt.

Augustin Thierry romantikus történetíró, elítéli ezt a módszert. A XVIII. század európai olvasóját — ki mindenekeelőtt érteni akart — elragadja.

Nem mintha Voltairenak nem volnának színei vagy nem szemléltetne. Szereti az egyes részleteket, a pontos számokat, a kis tényt, a mely fest. Créqui — Trevesben — megbomlott hada elöl, mely hódolni akar, «egy templomba» menekül. Marsin, Turin ostrománál, a haditanácsban «zsebéből húzza elő» a király levelét. La Vallière fölcseréli az udvart, — ő nem mondja a kolostorral, — hanem ezekkel «szőrcsuha, mezítláb, böjtölés, chorusban töltött éj, latin éneklés».

Íme a nagy király udvaroncza: «Akkor mentéket hordtak öltönyök fölött, a melyeket szalagok díszítettek és ezen a mentén övet, melyen a kard függött. Volt valami csipkemellény féle és két sor tollal ékitett kalap».

Voltaire érezte az uralom színpadi pompáját, az ünnepekben, a király háztartásában, a németalföldi utazásban. Korának ízlése szerint tükröztette vissza, mint Coypel, nem mint van der Meulen. Azonban igaz, hogy takarékoskodik a színnel. Tudja, hogy Colbert «szemöldei sűrűek és összenőttek» voltak, «arcz kifejezése durva és aljas, beszélgetése jéghideg», de ezzel Voltaire «igen keveset törődik», ép oly kevéssé «mint a móddal, melylyel gallériját vette föl» és «a nyárspolgári modorral, melyet a király mondása szerint az udvarnál is megőrzött». A történet nemessége nem tűri ezeket a részleteket. Minden durvaságot mellőz vagy a jó társaság hangjával palástol.

Különösen kerüli Voltaire a festőit, a melyhez semmi gondolat sem fűződik. A festés — számára — a magyarázás egy módja. A különféle részletek, kényes anekdoták, minden kézzelfogható dolog csakis jelkép. Az érzéssel az eszme felé törekszik, olvasóinak csupán válogatott, egyszerűsített érzéseket akar nyújtani, a melyek könnyen vezetnek el azt a tanulságos részekhez. A XIV. Lajos századának világos és finom színezete egészen értelmi.

A rosszakarókat kivéve, a kiket nem lehetett lefegyverezni, egyhangú volt a vélemény e munkáról, a mely tökéletesen megfelelt a kor szellemi szerkezetének. Mme de Graffigny, Frigyes, d'Argenson marquis, lelkesedéssel bámulták és Chesterfield lord a közönség érzésének adott kifejezést, a mikor ezt mondta:

«Ez az emberi ész története, a melyet egy lángeszű ember megírt, az eszes emberek használatára.»

Hasonló, sőt még erősebb hatást keltett az *Essai sur les mœurs et l'esprit des nations*. (Értekezés a nemzetek erkölceiről és szelleméről.)

1740-ben, a mikor lemondott arról, hogy Franciaországban fejezze be *XIV. Lajos századát*, Voltaire belefogott egy világtörténelmi kivonatnak az írásába, Mme du Châtelet számára, a ki az írók szóbősége és éretlensége és a philosophiai ész hiánya miatt, undorral fordult el a múlt tanulmányozásától.

Nem volt hiány *Annales mundi, Historiae ab origine mundi* vagy *ab ortu imperiorum*ban, sem a *Világ története* vagy *Egyetemes történetek*ben, latinul vagy francziául megírva, in foliókba szétfolyva vagy tizenkettő ívekre összeszorítva, szárazon tárgyalva vagy előkelően, szabadon előadva. Nem volt azonban egy sem, a mely a politikai és hadi eseményeknél többet látott volna. Az egyetlen, a melynek magasabb irodalmi értéke volt, Bossuet műve. De a történet ott annyira alá van vetve a katolikus dogmáknak, hogy ez által elvesztette tekintélyét és hasznosságát a függetlenül gondolkodók szemében. Voltaire nem akarta Bossuetet átdolgozni: az ó-kor története egyáltalán nem érdekelte; de ő folytatni akarta őt, kevésbé közepesen, mint azt La Barre, az Anonymus vagy Massuet tette és folytatva őt, lerombolni és helyettesíteni akarta az ő történelmi philosophiáját. Nagy Károlyból indult ki, hogy *XIV. Lajosig* jusson.

Nála szokásos hévvel vetette magát a munkára.

1745/46-ban a *Mercure* közölt részleteket az új «emberi ész történeté»-ből és 1750/51-ben a «keresztshadjáratok történeté»-ből. 1753-ban Jean Neaulme Hágában kinyomtatta *A világtörténet kivonata* — *Nagy Károlytól V. Károlyig* című munkát: két kötetet, a melyek ellen tiltakozott a szerző, leveleiben, az ujságokban és két jegyző előtt. Ő maga adta ki a harmadik kötetet, hogy hitelesen megállapítsa a mű hangját és szellemét. 1756-ban teljes szöveget ad ki a Cramereknél Genfben, *Értekezés-t a világtörténelemről és a nemzetek erkölceiről és szelle-*

méről, Nagy Károlytól napjainkig. A világtörténethez hozzáforrasztotta az ő XIV. Lajosát és fejezeteket XV. Lajosról. A végleges szöveg 1769-ben ily egyszerűsített cízzel fog megjelenni: *Értekezések a nemzetek erkölcséről és szelleméről*; ezt a világtörténet és kivonatok XIV. Lajosból és XV. Lajosból, a 144-dik fejezettől a 197-ikig töltik be. Ugyanakkor a mű megkapja a beállítást, a mely megfelel neki: «A történelem philosophiája az elhunyt abbé Baxintól». 1765-ben megjelenik a hozzávaló bevezető beszéd; ily módon a műveltség eredetének és az ó-kor nagy nemzeteinek gyors áttekintése fogja bevezetni az olvasót Nagy Károlyhoz és a középkorba. Áttekinthető ezáltal az egész emberiség fejlődése.

Világos, hogy ily mű, a mely az olvasónak nyolcz századot és az összes nemzeteket mutatja be, nem források nyomán készült. Különböző művek összekapcsolása volt. Szeretnék tudni, mily eszközöket használt fel Voltaire, teljes munka hiányában, a mely erről felvilágosítaná, kissé puhatolóztam. A Mahometről szóló két fejezetet csaknem kizárólag Gagniertől és Saletól vette át; ez két biztos tekintély. Chináról du Halde írt. Az egyházi és a keresztes-háborúk történetében vezetője a kitünő Fleury; Anglia és az Orleansi szűz (Jeanne d'Arc) történetében a derék Rapin de Thoyras. Ezek mind biztos kezesek. Igaz, hogy IV. Henrikre nézve nem kutat tovább a jó Mezeraynél. Néha mégis, úgy látszik, visszatért az okiratokhoz, a melyekről ezek a szerzők értesítették őt, hogy ott némely jellemző adatot szerezzon; mint műkedvelő gyűjtötte is a ritka és kevésbé ismert darabokat.

Úgy látszik, alapjában véve mégis jól értett a népszerűsítő mesterségéhez.

Daunou, továbbá az *Art de verifier les dates* szerzői és Robertson, dicsérik pontosságát. Mégis sokat támadták meg. Nonnotte két kötetet írt *Voltaire tévedései: történelmi és dogmatikus tévedések* czímen. Voltaire rosszul felelt neki: jobb lett volna, ha *Essajjé*t hagyja válaszolni maga helyett. Mert Nonnotte nem személyét támadta meg. Tényleg helyreigazított részleteket: a tévedések, a véletlen hibák kikerülhetetlenek voltak ily nagy műben, különösen Voltaire gyors és kissé meg gondolatlan módszere mellett. De Nonnotte igen gyakran téved, bánt, megtámadja a szöveget. Voltaire hibázik-e, a mikor Rodrigue király és Florinde legendáját kissé gyanúsnak tartja? Nonnotte

hazugságnak bélyegez jól megállapított tényeket, melyek a királyt vagy az egyházat megtámadják, történelmi igazságnak mondja mindazt, a mit a vallási gyűlölet ráfog a protestánsokra és az eretnekekre. Folyton «történelmi tévedésnek» nevezi mind azt, a mi ellentmond elveinek és a szenvedélynek, melylyel elveihez ragaszkodik.

Van tanultsága, de semmi kritikai érzéke. Voltaire sokkal közelebb áll a valódi történelemhez, mint ő.

Az *Essai sur les mœurs* philosophiáját három főszme alkotja, melyek közül kettőt már a XIV. Lajos századából ismerünk: először is az, hogy a civilizatio és az emberi ész történetét kell megírni, nem pedig a királyokét, azután, hogy el kell mondani a kereskedelem, az erkölcsök és a művészetek forradalmait is, nemcsak a háborúkat és békekötéseket. A harmadik az, hogy az egész világ történetét kell megírni, nemcsak Európáét. Chevreau és Puffendorf egyetemes történetökben már helyet adtak Afrikának, Amerikának, Indiának, Chinának is: de náluk ez csak tárgyilagos pontosság volt; ők beszéltek minden nemzetről, a melyet a térképen találtak. Voltaire philosophiai eszmének engedelmeskedik. A történelmet nyugati műveltségére és görög-zsidó eredetére vezetni vissza, annyi, mint megcsónkítani azt. Nagyon távol, a történet előtti idők kódében, nem látunk még sem rómaiakat, sem görögöket, sem zsidókat, sőt még egyiptomiakat sem, de igenis chaldeusokat, chinaiakat, hindukat. A világnak van története, vannak történetei, a Szentírás előtt; mily gyönyörűség két csapást mérni egyszerre: igazságot elérni, megsebezve egyszersmind a vallást.

A Renaissance és a nagy tengeri felfedezések óta sem a történetírók, sem a politikusok nem szoríthatják látkörüket Európa határai közé. Minden nemzet összetart, a kereskedelem által összekapcsolva; Arábiai kávé, chinai csészéből szüröcsölve, Voltaire látja tágulni történelmi láthatárát.

Ez a három eszme alkotja az *Essai* keretét és vezeti fejlődését. Voltaire a Keletnél kezdi és a Keletnél végzi. 197 fejezet közül 90-et szentel népek és korok berendezései, művészei és szelleme festésének, még ott is, a hol a háborúk elbeszélése és a politikai történet uralkodik. kiválasztja a civilizatio állapotának legjelentősebb tényezőit.

«Sokkal inkább szeretném fölfedezni», írja valahol, «milyen volt akkor az emberek társadalma, hogyan éltek a családokban,

milyen művészeteket ápoltak, semmint ismételni annyi balsorsot és csatát, a történelem vészes tárgyait és az emberi gonoszság közhelyeit.»

Érdeklődik a középkori öltözködés, világítás, fűtés, a munka, a hús és a kenyér árai iránt; az iránt, mikor találták föl a szélmalmot, a porcellánt, a kandalót; az iránt, hogyan fődték a házakat. Látja a normann tengeri rablók csónakját, a sör, tengeri kétszersült, sajt és füstölthús-készleteket, melyekkel útnak indultak.

Csak a pontos tények adnak világos ismereteket: ő felsorolja a jellemző részleteket, a ritka adomákat. Ime távol vagyunk már a történetíróktól, a kik Clovis frankjait nem különböztetik meg XIV. Lajos udvarától. Voltaire felfogja az elmúlt civilizációk összes különbségeit; több élénkséggel mint derültséggel fogja fel ezeket. Gúnyolódik vagy felháborodik oly sok század fölött, a mely nem hasonlított az ő századához.

LANSON G. után *franciából*

R. J.

É R T E S Í T Ő.

Magyar Shakespeare-Tár, szerkeszti Bayer József. Első kötet, Budapest 1908, 320 l. (Évente 4 füzet. Előfizetési ára 6 kor., egy-egy füzet 2 kor.).

Ezt az új vállalatot a Kisfaludy-Társaságnak új Shakespeare-bizottsága adja ki, a vallás- és közoktatásügyi minister nagylelkű támogatásával. A Kisfaludy-Társaságnak ugyanis volt már egy Shakespeare-bizottsága, mely 1860 szept. 27. alakult meg, a nagy angol író összes munkáinak magyar fordítása céljából, és derekasan oldotta meg föladatát, mert van teljes magyar Shakespeareünk, mely részben kitünő fordításokban tartalmazza a mester drámáit és költeményeit. Első sorban ezen fordítás revisiója céljából alakult 1907 április 24 a Kisfaludy-Társaságnak újabb Shakespeare-bizottsága, mely azonban e közvetlen célján felül még Shakespeare-előadások tartását és egy évnegyedes folyóirat kiadását is fölvette programjába. Shakespeare-matinéekat két-két fölolvasással és egy-egy szavalattal tavaly és az idén hatot-hatot rendezett a bizottság a művelt magyar közönségnek élénk és tartós részvételével, folyóiratából pedig befejezve előttünk fekszik az első évfolyam, melynek gazdag és értékes tartalmára ezennel fölhívjuk az irodalom minden barátjának figyelmét.

A folyóirat célja Shakespeare műveinek beható tárgyalása és a nagy költő hatásának, főleg a magyar Shakespeare-cultusnak alapos és részletes ismertetése. Csak egy futó pillantást kell vetnünk a befejezett kötet tartalomjegyzékébe, hogy a vállalatnak nagy jelentőségét és rendkívüli érdekességét rögtön föl ismerjük. A közölt értekezések három csoportra oszthatók. Az elsőbe tartoznak a Shakespeareről és színpadjáról szóló általánosabb körű czikkek, milyen Alexander Bernáttól: Shakespeare

életéből, Hegedüs Istvántól: Ben Jonson Shakespeare-elegiája, Heinrich Gusztávtól: Shakespeare első megjelenése a continensen, Hevesi Sándortól: Shakespeare drámai művészete. Egy második csoportot alkotnak a nagy költő egyes darabjait fejtegető cikkek, melynek Gyulai Pálé a Szentivánéji álomról vagy Sebestyén Károlyé az Atheni Timonról. Végre a harmadik és legértékesebb csoport: Shakespeare szerepét hazai irodalmunkban és színpadunkon ismertető tanulmányok, melynek Berzeviczy Albert szép megnyitója: A Shakespeare-cultus Magyarországon, Bayer József cikke: A makranczos hölgy első magyar fordítói és előadói, Bodrogi Lajosé: Shakespeare mirőlünk, Gyulai Ágosté: Shakespeare Magyarországon, Katona Lajosé: Két magyar Cymbeline-mese, Radó Antalé: Arany János Shakespeare-fordításai. A kisebb közlemények legnagyobb része is a magyar Shakespeare-cultus körébe esik és túlnyomóan a buzgó szerkesztőtől, az évtizedek óta szenvedélyesen gyűjtő Bayer Józseftől származik; különösen becses e rovatban a budapesti és kolozsvári Shakespeare-előadásoknak 1867-től 1908-ig pontos és részletes, a főszereplőkre is kiterjedő kimutatása. Az értekezéseket és kisebb adalékokat kiegészíti az irodalmi rovat, mely a Shakespeare-irodalom legújabb termékeit elfogulatlanul és részben igen behatóan ismerteti. Hivatalos közlemények és magyar Shakespeare-könyvészet fejezik be a kötetet.

Egy rövid ismertetés keretében lehetetlen azt a sok becses anyagot csak jelezni is, melyet ez a folyóirat közöl. Legnagyobb-részt teljesen ismeretlen anyagot tartalmaznak a hazai Shakespeare-cultusra, régi cikkekre, fordításokra és előadásokra vonatkozó közlemények, melyeket egy jövődő (mert eddig nincs) magyar irodalomtörténet nem fog mellőzhetni. Kiderül e kutatásokból, hogy a németek mellett egyetlen idegen nemzet sem foglalkozott annyit, az irodalomban és a színpadon, a nagy angol mesterrel, mint a magyar, melynek Shakespeare-cultusa nem sokkal az első komolyabb német kezdemények után a XVIII. század hetvenes éveiben megindul és azóta szakadatlanul szolgálja a világirodalom legnagyobb drámaíróját. De ezen cultus tanuságai és bizonyítékai kéziratokban és régi ujságokban lapanganak, melyek teljesen feledésbe mentek. Folyóiratunk minden füzeté (a II. évfolyamból is megjelent már két füzet) meglepően érdekes adalékokat közöl e régibb időkből, nem vetve meg a legszerényebb nyomot sem, mely Shakespeare-re és mű-

veire vonatkozik. Ha e Shakespeare-Tárnak nem volna egyéb érdeme, mint hogy a nagy angol költő szerepét hazánkban föl-deríti és tisztázza, ez is bőven elég volna arra, hogy közönségünk érdeklődéssel és hálával fogadja minden füzetét. De van egyéb érdeme is. Nagyon tanulságos és jól írt czikkekben tárgyalja a költőnek egyes műveit és színpadjának körülményeit, szellemesen fejtegeti munkáinak jellemző vonásait és lehetőleg tájékoztat a külföldi Shakespeare-irodalomról, mely napról-napra ijesztően nő és sok hóbort mellett igen sok értékeset termel. A vállalat méltó párja a német *Shakespeare-Jahrbuch*-nak, mely eddig a Shakespeare-irodalomnak legteljesebb összefoglaló és tájékoztató közlönye volt. A magyar vállalat értékét ismeri már a külföld is: a képzelhető legrészletesebben és a legnagyobb elismeréssel méltatja Kaluza Miksa königsbergi egyetemi tanár a berlini *Zeitschrift für französische und englischen Unterricht* VIII. kötetében (178—186. l.), a ki hangsúlyozza, hogy a már elkészült I. kötet mily gazdag új, eddig teljesen ismeretlen anyagban, valamint önálló és figyelemre méltó nézetekben. Jövőre voltaképp csak két szerény óhajtasunk van, hogy ugyanis a Shakespeare-Tár és lelkes munkásai terjeszszék ki figyelmöket és kutatásaikat Shakespeare egész korára, előzőire és a neki tulajdonított munkákra is és hogy ne csak a magyar, hanem a külföldi Shakespeare-irodalom könyvészetét is közölje, lehetőleg rövid, legalább az új művek tartalmát röviden kiemelő ismertetéssel. Ez ma már nem ütközhetik nálunk nagyobb nehézségbe, mert a Shakespeare-bizottság kezdeményezésére a budapesti egyetemi könyvtárban gróf Apponyi Albert jóakaratóból külön Shakespeare-könyvtár jött létre, mely idővel a rengeteg nemzetközi Shakespeare-irodalomnak minden termékét föl fogja karolni és a kutatónak hozzáférhetővé tenni.

A Kisfaludy-Társaság nagy érdemet szerzett ezen újabb Shakespeare-mozgalom megindításával, melynek remélhetőleg nemsokára a magyar Shakespeare javított és magyarozott kiadását is fogjuk köszönhetni. Ezen Shakespeare-Tárral pedig fontos központi közlönyt teremtett, mely a nagy költőre vonatkozó összes irodalomtörténeti, philologiai és aesthetikai törekvéseknek és kutatásoknak organuma lesz és lényegesen elő fogja segíteni az emberiség egyik legnagyobb lángeszének igaz megismerését és megértését hazánkban is. Hogy ily folyóiratot külön is ajánlunk művelt olvasóink, különösen összes tanintézeteink figyel-

mébe és pártolásába, talán felesleges munka. mert eddig megjelent füzetei minden rábeszélés nélkül mindenkit meggyőzhetnek arról, hogy e vállalat a legszélesebb körű pártfogást a legnagyobb mértékben megérdemli.

S.

Georges Pellissier : Voltaire Philosophe. (Paris, 1908. A. Colin. 304 lap. Ára 3 fr. 50.)

A szerző abban az értelemben veszi itt a philosophia szót, a melyben azt a XVIII. század vette, tehát ideszámítja a physikát, politikát és vallást is; így aztán Voltaire philosophiáját a következő fejezetekben ismerteti: I. metaphysika és physika, II. vallás, III. morál, IV. politika. Ez volt az a négy mező, melyen Voltaire philosophiája nyilatkozott. A mi a Voltaire elméjét illeti, abból szerzőnk szerint hiányzott a képzelet; azért nem volt benne se metaphysikai képesség, se tudományos inventio, se mystikus érzék; de ebből folyt az is, hogy nem alkotott illusorius rendszereket, hogy a tudományt a megfigyelés és kísérlet körére korlátolta, hogy minden természetfölöttit száműzött a vallásból s annak lényegét az erkölcsstanban látta.

Pellissier, műve több helyén polemizál Brunetiere és Faguet felfogásával, illetőleg kimutatja, hogy Voltaire-ről szóló állításai-ban számtalan tévedés (de nombreuses erreurs) van, hogy Voltaireről szóló felfogásukat vagy a rosszakarat (la malveillance), vagy Voltaire műveinek figyelmetlen olvasása és fogyatékos ismerete (une lecture inattentive ou incomplète) idézte elő.

E sorok írójának e mű s benne Faguetnek, a Sorbonne irodalomtanárának ily megrovása nem csekély elégtételül szolgál, mert én már tíz évvel ezelőtt tiltakoztam Faguetnek Voltaire-ről vallott felfogása ellen, a melyet *A XVIII. század* című művében kifejezett,*¹) ítéletét egyoldalunak, elfogúlnak, rosszindulatúnak, pártszempontok befolyása alatt állónak nyilvánítottam. Birálatomban kimutattam, hogy Faguet nem akarja érteni, méltányolni Voltairt, őt a mai nationalista felfogás álláspontjáról itéli meg s ítéletét nem fogadhatjuk el érvényesnek. Pellissier, az új- és legújabbkori francia irodalom egyik legalaposabb ismerője, csaknem pontról-pontra megerősíti állításaimat.

*¹) A cikk ily címmel: *Voltaire a vádlottak padján* Budapesti Szemle, 1899. évi júliusi füzetében jelent meg, 124—140. l.

Eltérés közöttünk csak annyi, hogy Pellissier Voltairenek csupán philosophiai nézeteire terjeszkedik ki s másfelől, hogy műve jelleménél, valamint a kérdés alaposabb ismereténél fogva tételeit behatóbban fejti ki, meggyőzőbben indokolja. Én védelmembe vettem Voltairet Faguet azon vádja ellen, hogy «közömbös hazája iránt, semmi érzéke Franciaország politikája és érdekei iránt», Pellissier kimutatja, hogy «Voltaire a valóságban oly hazafi volt, a milyen a XVIII. században csak lehetett», hogy «magasztalja a francia diadalokat», «egész életét Franciaország dicsőségének emelésére szentelte, történeti művei csupa hazafiságot árasztanak», de mindez persze nem akadályozza meg őt hazája elmaradottságának ostorozásában.

A mi metaphysikai nézeteit illeti, Voltaire hisz Istenben, hisz a gondviselésben; a bűn és rossz eredetére nézve élete első felében inkább optimista, második felében inkább pessimista volt, de valódi gondolkozására nézve inkább meliorista, vagyis bízik a jövő életben és sürgeti, hogy igyekezzünk földi létünket munkával, szorgalommal emelni, javítani, az emberi haladást munkálni. A jövő élet hitével kapcsolatos nála a szabad akarat vallása, mert a jövő életbeli büntetés és jutalmazás megkívánja, hogy az ember rendelkezék bizonyos szabadsággal; élete második felében azonban mindinkább determinista álláspontot foglal el. Általában metaphysikai nézeteiben sok a következetlenség; a rossz problémájára, a lélekre, a szabad akaratra vonatkozólag egymásután eltérő, sőt ellenmondó nézeteket fejezett ki; az egyetlen bizonyos dolog, a mit e nagy kérdésekre nézve állít, a mi tudatlanságunk. Ő maga is elismeri felfogásának változásait. De vajjon ez ellenmondások nem azt mutatják-e, hogy soha nem szünt meg elmélkedni e mély kérdések fölött és hogy nézeteiben nem volt elfogult, hanem szívesen meghajolt az újabb érvek, a helyesebb belátás előtt!

A ki Voltaireről azt állítja, hogy ő vallástalan volt, az összetéveszti a vallást a babonával. Igaz, hogy nem volt mystikus, de azért a vallás nála nem tisztán az értelem dolga, Isten-hite szívéből is cred. A legjobb istenitisztelet előtte az erény gyakorlása. Ha azzal vádolják, hogy «a rombolás szelleme» volt, hogy «a XVIII. század mindent lerombolt a nélkül, hogy valamit újjáépített volna», ne feledjük, hogy a philosophusok elvei alapján alakult újra a modern társadalom, s hogy a tévedések, elítéletek, visszaélések lerombolása egyszersmind az igaz-

ság és igazságosság építése volt. A kinek jelszava volt: Higyj Istenben, légy igazságos és jótékony! az nem lehetett a vallás ellensége. Voltaire egyaránt küzd az atheismus és fanatismus ellen, de az előbbit mégis veszélyesebbnek tartja. De máskülönben a legfőbb metaphysikai kérdések Voltaireset elsősorban mindig társadalmi szempontból érdeklik, vagyis ezek vizsgálatánál elsősorban mindig azt nézi, mennyire hasznos e hit társadalmi szempontból; vagyis, miután e kérdések (Isten, lélek, akarat-szabadság) szerinte megoldhatatlanok, az emberi nem érdekében kell ezeket mégis hirdetni.

A politikában monarchista, bár elvi szempontból nem ellensége a köztársaságnak; de a monarchiát távolról sem azonosítja az absolutizmussal, — a mivel őt Faguet vádolja —, ellenkezőleg: alkotmányos és képviseleti monarchiát kíván, mert ebben megvan a királyságnak és köztársaságnak minden előnye, ezek hátrányai nélkül. Faguet azzal is vádolja, hogy föl se vetette az emberi jogok kérdését; ellenkezőleg: követeli a személyes, a gondolkozási, a sajtó-, a lelkiismereti szabadságot és a törvény előtti egyenlőséget. Egyik nagy eszméje, melyből egész philosophiája kimagyarázható: a haladás eszméje, és pedig nemcsak az értelmi, hanem az erkölcsi és socialis haladás eszméje. Mint igazi történetíró előtt a történelem azt mutatja, hogyan módosulnak időről-időre a népek szelleme, erkölcei és törvényei. Szerinte minden változik s e változás fölött a haladás törvénye uralkodik.

Voltaire magában foglalja a XVIII. század egész philosophiáját. Rousseau kivételével, a többi francia philosophusok együttvéve kevesebbet tettek, mint ő; nélküle a XVIII. század nem töltötte volna be feladatát. Felvilágosítani az emberi észet, ime ez Voltaire hivatása. Philosophiai befolyását Pellissier a következőkben foglalja össze: ő újjáalkotta az emberi szellem nevelését, a viszonylagost állítván az absolut helyébe s a bölcsészet minden ágában a kritikai szempontot tevén a dogmatikus szempont helyébe.

Rácz Lajos.

A *Századok* május 15-iki számában a M. T. Akadémia nagygyűléséről szóló tudósítás végén Asbóth János úr azt kívánja megjegyeztetni, hogy *Bosnyák bánok és királyok* cz. felolvasásának «pontosan korrigált szövege az *Akadémiai Értesítő* június-júliusi füzetében fog napvilágot látni». Minthogy e fölolvast

Asbóth János úr előbb a *Budapesti Szemlé*hez nyújtotta be s az májusi számában közölte is, e nyilatkozatot úgy lehetne érteni, mintha a *Szemlé*ben megjelent szöveg hibás volna. Kötelességünk ezzel szemben megjegyezni, hogy Asbóth János úr nem is egyszer, hanem *kétszer* corrigálta cikkét kefelevonatban, s mindkét példányon végzett javításait a nyomda pontosan végrehajtotta. Ha tehát cikkében mégis hibák volnának, azok nem pontos corrigálásáért a felelősség egyedül a cikkíróra terheli.

Itt utólag két sajtóhibát kíván javítani, ú. m.:

170. l. 3. sor pápa helyett *pápa*, — 179. l. 4. sor 1461 helyett 1463 olvasandó.

Új magyar könyvek.

Benedek Elek. Báránfyelhők. (Elbeszélések.) Budapest, 1907. Singer és Wolfner. (8-r. 145 l.) 2 K 50 f.

Dárday Sándor. Pótkötet a közigazgatási törvénytár harmadik kiadása I—V. kötetének kiegészítésére. 1., 2. kötet. Budapest, 1908. Athenæum. (8-r. 1254, 1199 l.) 48 K.

Filesz Lajos dr. A vasutasok könyve. Tájékoztató tényleges és nyugdíjas vasutasok s azok családjai részére hivatalos és magánjellegű személyi ügyekben. Második teljesen átdolgozott és bővített kiadás. Kolozsvár, 1908. Lepage biz. (8-r. 320 l, 3 K.

Hantos Elemér dr. A csekjog kodifikációja. Budapest, 1908. Benkő Gy. (8-r. 76 l.) 2 K.

Kollányi Ferencz. A párbér jogi természetéhez. Budapest, 1908. Szt. István T. (8-r. 115 l.) 2 K.

Lestyánszky Sándor. Kereskedelmi szerződésünk Szerbiával. A magyar gazdasági érdekek érvényesülése. Budapest, 1908. Nagel O. (8-r. 306 l.) 50 f.

Márkus Dezső dr. Magyar magánjog. III. kötet. Kötelmi jog. Öröklési jog. Ötödik javított és bővített kiadás. Budapest, 1908. Grill. (8-r. XX, 982 l.) 12 K.

Ráskai Ferencz. Hét esztendő. Versek. Hatodik kiadás. Budapest, 1908. Singer és Wolfner. (8-r. 137 l.) 2 K.

Sombart Werner. A socialismus és a socialis mozgalom. Budapest, 1908. Grill. (8-r. XXIX, 421 l.) 7 K.

